

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

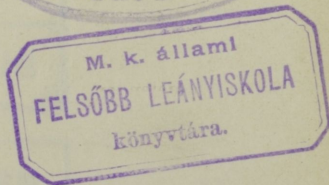
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.
SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHARMADIK KÖTET.

(283. 284. 285. SZÁM)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1900.

PM901/959

BIBLIOTHECA SCIENT.
UNIVERSITATIS SCAE
BUDAPESTENSIS.
DUPLUM VENDITUM

BIBLIOTHECA SCIENT.
UNIVERSITATIS SCAE
BUDAPESTENSIS.
DUPLUM VENDITUM
EGYETEM
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

BIBLIOTHECA SCIENT.
UNIVERSITATIS SCAE
BUDAPESTENSIS.
DUPLUM VENDITUM

Orsz. Levéltár Könyvtára
1895. 61. sz.

TARTALOM.

CCI.LXXXIII. SZÁM.

Lap

A MAGYARORSZÁGI KÖZOKTATÁS TÖRTÉNETE 1740—1773. (I.) — Waldapfel Jánostól	1
A DÉLAFRIKAI KÉRDÉS. (II.) — Hegedüs Páltól	28
A GÖRÖG KATHOLIKUS MAGYARSÁG ÜGYE. — Hierotheustól	67
SZERELEM. (V.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról. — Ambrozovics Dezsőtől	80
KÖLTEMÉNYEK: <i>Isten íté.</i> — Szász Károlytól. — <i>Öröm ok nélkül.</i> — Sully Prudhomme után, francziából — Vargha Gyulától	107
A MODERN DRÁMÁRÓL. — Voinovich Gézáttól	110
TOLSZTOJ ÉS UJ REGÉNYE. — Wildner Ödöntől	128
AUSTEN JOHANNA. — Kégl Sándortól	143
ÉRTESITŐ: Lord Albert: <i>Az építési válság haszna.</i> — Budapest <i>a huszadik században.</i> — Csányi Károlytól. — Vandal: <i>L'Odyssée d'un Ambassadeur.</i> — d.-tól. — Brandes G.: <i>Henrik Ibsen. Björnstjerne Björnson.</i> — f.—s.-tól. — <i>Magyar Minerva.</i> — r.—r.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	149

CCLXXXIV. SZÁM.

EGY ÖREG VÁNKOS REGÉNYE. Elbeszélés.—Máriaffi Dávidtól	161
A DÉL-AFRIKAI KÉRDÉS. (III.) — Hegedüs Páltól	200
A MAGYARORSZÁGI KÖZOKTATÁS TÖRTÉNETE 1740—1773. (II.) — Waldapfel Jánostól	239
FOKOZATOS ADÓ, ILLETŐLEG ADÓKULCS ÉS LÉTMINIMUM.— Földes Bélától	262

262

A BÁLVÁNY. Költemény. — Barbier Ágost után, francziából — Vargha Gyulától	289
THUKYDIDES. — Péterfy Jenőtől	295
ÉRTESITŐ: Kont I.: <i>Histoire de la Littérature Hongroise. Avec une préface de Gaston Boissier.</i> — f. — Ugodi Lila: <i>Szines könyvek.</i> — i. — <i>The new far East, by Arthur Diósy.</i> K—f L—s. — Brandi K.: <i>Die Renaissance in Florenz und Rom.</i> m—gy. — Bombard E.: <i>La marche de l'humanité et les grands hommes d'après la Doctrina Positive.</i> — Kropf Lajostól. — Csapodi István: <i>Arany János szembajához.</i> — <i>Új magyar könyvek</i>	306

CCLXXXV. SZÁM.

PUSZTA-LAK. Elbeszélés. — B. Eötvös Józseftől	321
A BASKIR-MAGYAR ROKONSÁGRÓL. — Pauler Gyulától	337
A DÉL-AFRIKAI KÉRDÉS. (IV.) — Hegedüs Páltól	357
A MOHAMEDÁNSÁG HELYZETE BOSZNIÁBAN. — n. m.	399
KÖLTEMÉNYEK: <i>Hervadt versek.</i> — Kozma Andortól. — <i>Margit.</i> — Lemoyne András után, francziából. — Bogdánfy Lajostól	482
KÉT BESZÉD AZ EGYETEM BAJAIRÓL. — Ifj. Imre Sándortól	488
ÉRTESITŐ: Szomaházy István: <i>Déli korzó.</i> — r. — Apelt Kurt: <i>Consumtion der wichtigsten Kulturvölker in den letzten Jahrzehnten.</i> — Kurmán Elemértől. — Bohatta Joh. und Holzmann Mich.: <i>Adressbuch der Bibliotheken der österreich-ungarischen Monarchie.</i> — r.—v. — <i>Új magyar könyvek</i>	500

NYELV ÉS IRODALOM
BUDAPEST

A MAGYARORSZÁGI KÖZOKTATÁS TÖRTÉNETE 1740-TŐL 1773-IG.

Első közlemény.

Egy évvel ezelőtt a német birodalmi gyűlés 30,000 márkát szavazott meg évi segítségül egy a német közoktatás történetének kutatásával foglalkozó tudományos egyesület támogatására. Az összes németországi politikai pártok fölhasználták az alkalmat a márczius 2-án tartott birodalmi gyűlésen, hogy egy-egy kiváló tagjokkal a közoktatástörténeti kutatások nagy jelentőségét hangoztassák. Ritka egyetértéssel mondták e lát-szólag csak a szakembert érdeklő kutatások kiadását «nemzeti föladatnak a szó legidealisabb értelmében».

A mi a németeknek hatalmas kulturájok mellett nemzeti föladat, az nekünk bizonyára kétszeresen az. Nekik fényes jelenük magaslatáról csak bizonyos, könnyen érthető gyönyör visszanézni a sokkal szerényebb mult kezdeteire és küzdelmeire. Nekünk — szerény közoktatásügyünkkel — a jelen aggodalmas tépelődéseiben és félénk kísérleteiben a mult a tanulságoknak, a közvetlenül tette szólító intéseknek gazdag forrása. A mi jelenünk még sokkal közelebb áll e téren a mult-hoz és nemzeti kulturánk -- fejlődésének meglepő discontinuitása mellett -- annyszor visszatér hozzá nagyobbára öntudatlan atavismussal, hogy a mult tanulmányozása a jelen föladatainak megoldásában is lehet sokszor a vezetünk vagy legalább is intünk.

S ezért talán nem pusztá véletlen, hogy nálunk nem épen a gyakorlati élettől elvont tudósok a mult és különösen az aránylag közel mult történetének kutatói, hanem az utolsó évtizedek folyamán immár másodszer a közoktatás administra-tiója terén működő férfiak. Molnár Aladár után, ki annyi lelke-

sedéssel fogott hozzá a magyar közoktatásügy XVIII. századbeli történetének megírásához, munkájának közvetlen folytatójául mutatkozik Fináczy Ernő nem régen megjelent könyvével.*)

Molnár Aladár csak III. Károly haláláig írhatta meg a XVIII. század közoktatásügyének történetét, s a hol ő a halál kényszerűsége folytán elhagyta a munkát, folytatja Fináczy. Egyébiránt a Fináczy könyve csak a korok egymásutánjában folytatása Molnár könyvének. Anyagában, apparatusában, szempontjaiban egészen más és teljesen független tőle. Míg Molnár — mondhatni — epikus nyugalommal tárgyalja lassú egymásutánban a XVIII. század állapotait, addig Fináczynál bizonyos drámai mozgalmasság mutatkozik. Kutató szeme, midőn a legnagyobb objectivitással fürkészi a meglevő állapotokat, mégis mindig arra a fölforgatásra van irányítva, mely Mária Terézia korán első sorban megragadja figyelmünket, tudniillik az új korszellem nyilatkozására a Ratio Educationisban; s így a tárgyalt korban a megdőlt régít kiemelve, megvilágítja útját az újnak, mely jönni fog. A régi rendszer szelleme, s vele szemben egy új szellem ereje: az ellentét kidomborítása a historiai compositio vezető gondolata Fináczy könyvében. S míg a nagyszorgalmú Molnár Aladár — bizonyára tekintettel idevágó irodalmunk hiányára — kissé ab ovo Ledæ kezdi előadását, visszanyulva a középkorba és a humanismus századába, addig a különben nem kevésbé alapos Fináczy elődje munkájára is számíthatva, egyenesen in medias res vezet bennünket.

A kép, melyet előttünk föltár, mindig érdekes, de ritkán örvendetes. Nem a stagnatio képe ugyan, melyet a magyar történet egészben véve ritkán mutat, de az erőszak, az elnyomás képe, oly erőszaké, mely a nemzettől idegen érdekeket és idejüket mult eszméket szolgál. S e kép, melyet kapunk, azt erősen érezzük olvasás közben, hű és igaz. Harag és előszereget nélkül szerkeszti meg Fináczy a documentumok nagy tömegéből 33 év szellemi mozgalmainak e képét. Megérdemli, hogy közelebről megnézzük. Legjobb lesz e célra, ha e kép vázlatos reproductiójában a könyv menetét követjük.

---

*) *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában.* Irta Dr. Fináczy Ernő. Első kötet. 1740—1773. Budapest. Kiadja a magyar tudományos Akadémia. 1899. Ára 4 forint.

A munka három részre oszlik. Az első részben «A régi rendszer uralma» czímmel egy az 1715-ik évig visszanyuló bevezetés után vázolja a szerző Mária Terézia uralkodása első harmadfél évtizedének kísérleteit a közoktatásügy terén. A harmadik részben «Az új szellem ébredése» czímmel számot ad azokról a reformtörekvésekről, melyek különösen a 60-as évek közepétől kezdve mind nagyobb erővel tartanak a közoktatásügynek állami szempontokból való egységesítése felé és a melyek a Jézustársaság föloszlatásával 1773-ban jutnak jelentős forduloponthoz. E két rész között, melyeknek mindegyike a könyvnek körülbelül egy-egy negyedét teszi, foglal helyet a munka legterjedelmesebb szakasza, az egésznek majdnem a felét tevő középső rész. Ez «A közoktatás állapota a régi rendszer idejében» czímmel mintegy keresztmetszetét adja az egész közoktatásügynek, a mint ez a régi rendszer uralmának és az új szellem ébredésének mesgyéjén létezett. E keresztmetszet majdnem kizárólag egy évnek az, 1766-ikinak adataiból van szerkesztve nagy gonddal és alapossággal. A munka így külsőleg is bizonyos symmetriát mutat. Dereván az 1766-iki évből való átmetszet, elején a hullámok, melyek azt megelőzik, végén azok, melyek követik és az 1773-iki ujitásokat bevezetik.

I.

Midőn Mária Terézia trónra lépett, nemcsak aránylag gazdag, bár a sokféle felekezet között nagyon szétágazó közoktatásügyet talált, hanem megvoltak a törvényes jogok is e közoktatásügy rendezésére. Az 1715-iki és 1723-iki országgyűlések törvénybe iktatták a király legfőbb fölügyeleti jogát az összes közoktatásügyi intézmények felett. Az utóbb említett országgyűlés egyenesen a föllálitandó helytartótanácsnak egy külön bizottságát szervezi a fölügyelet végzésére, melynek első teendőjéül a felsőbb tanulmányok rendezését tűzi ki. Még Károly idejében hozzáfog a helytartótanács első föladatához, az alapítványok megvizsgálásához, de Mária Terézia uralkodásának első évtizede alatt sem bírja e föladatot elvégezni. Különösen a jezsuiták akarnak a rendszeres fölügyelet alól megmenekülni és a legnagyobb nehézségeket gördítik a királyi biztosok elé. Még 1753-ban is hiába sürgeti a kancellária az

alapítványok megvizsgálását és a számadatok fölterjesztését. 1755-ben kerül az újonnan épült nagyszombati királyi conventus szorosan a helytartótanács fölügyelete alá és ez évet tekinthetjük a rendszeresebb állami fölügyelet kiinduló pontjának, legalább az iskolák anyagi dolgai körül. Az oktatás szellemi részében még nehezebben érvényesül az államhatalom befolyása. Még egyes országos jelentőségű intézmények is, melyeknek szükségét érzik, nem képesek létesülni. Evekig húzódik a nemesi academia ügye, melyet a németországi «Ritterakademie»-k mintájára a nemesség modernebb nevelése céljából akarnak alapítani, míg aztán a bécsi Terézia-academia létesültével végleg eltemetik a magyar intézet ügyét.

S midőn az államhatalom végre szellemi ügyekben először nagyobb erővel föllép, ez csak abból a célból történik, hogy osztrák intézményeket erőszakoljon magyar viszonyokra. Alig reformálta a híres Van Swieten a bécsi egyetemet, e reformnak a theologiai és philosophiai facultásra vonatkozó részét máris (1753-ban) lehetőleg teljesen átviszik a nagyszombati egyetemre. Hogy a theologiai és philosophiai tanulmányokkal együtt nem reformálták a nagyszombati egyetemnek jogi tanulmányait is, annak egyik legfőbb oka az, hogy a magyar jogi tanulmányok fölvirágoztatása épen nem lehetett a bécsi politika érdeke. Pedig e tanulmányok nagyon is rászorultak a rendezésre. Sem a katolikus egyetemen, sem a protestans főiskolákon nem lehetett 1760-ig jogot tanulni. Még a hatvanas évek elejéről panaszolja Kazinczy *Pályám emlékezetében*: «Az én koromban Patakon és Debreczenben még nem tanítanak hazai törvényt, nem még magyar történeteket... Mely törvényeinken állapodik vallásunk, s mi az a bécsi, három nickelsburgi, linzi, szathmári béke, azt én Patakon nem tudtam, azt később tanultam meg». A híres protestans jogtudósokat külföldi egyetemek nevelték. A nagyszombati egyetem jogi tanárai közül 1760-ig doctort sem találunk. Csak 1760-ban egy tanár elmozdításával járó botrány folytán fognak hozzá a nagyszombati egyetem teljes reformálásához, de ekkor is messze alatta marad a dédelgetett bécsi egyetem színvonalának.

A nagyszombati egyetem reformjára és bizonyos a szerzetesek theologiai tanulmányainak rendezésére vonatkozó intézkedéseken kívül 1740-től 1760-ig alig történik valami az

oktatásügy szellemi érdekei körül. A katolikus iskolákat — az anyagi ügyeken kívül — teljesen magukra, azaz az egyházi hatóságokra hagyták. A protestáns iskolákat pedig csak a választás szempontjából ellenőrizte a kormány.

Ez ellenőrzést az 1681. évi soproni országgyűlésen a protestánsok ellenkezése mellett hozott XXV. és XXVI. törvényczikkekre alapítja a kormány, persze tekintet nélkül a bécsi és linczi békekötésekre, melyek a protestánsoknak kedveztek. Az 1681-iki törvények már maguk is korlátok közé szorították a protestánsok szabad vallásgyakorlatát és így iskolatartását is, de még e törvények értelmét is megmástitották idővel a protestánsok rovására, és a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatát egészen függővé tették az uralkodó hatalom tetszésétől. Ez önkény súlyosan éri 1761-ben a protestánsok iskolaügyét. Egy nem is publicált királyi elhatározás szerint csak a trivialis iskolák a grammatikáig bezárólag engedélyezendők a nem katolikusoknak; a magasabb iskolák pedig, ha csak e tekintetben külön királyi szabadalom és engedély nincs, egyszerűen beszüntetendők. A megszorítás, mely e királyi elhatározásban rejlett, túlmént az 1681. törvényczikkek korlátozásán, s teljesen törvénytelen volt. S e törvénytelen és igazságtalan resolútiót a lehető legkiméletlenebbül hajtották végre. Már Károly idejében leszorítottak számos protestáns iskolát a grammatika osztályáig. S ez úton, a protestantismust legerősebb várában, iskolájában megtámadó erőszak útján, Mária Terézia kormánya minden fönnakadás nélkül haladt előre. 1740-től 1772-ig nyolcz protestáns iskolát leszorítottak a grammatikáig, négy protestáns iskolát pedig egészen megszüntettek. Örömmel jelenti például 1752-ben Veszprém vármegye, hogy «Isten segedelmével» sikerült Pápa városából a helvét hitvallás gyakorlatát összes járulékaival (azaz a collegiummal) együtt számüzni és kiirtani. Ma 150 év után nem olvashatja igazságszerető ember a sújtott városok nemes küzdelmét iskolájukért mély megindultság nélkül! Az uralkodó hatalom nem elégszik meg a protestáns iskolák megcsonkításával, hanem azokat is, melyeknek fönnmaradását tűrnie kell, meg akarja fosztani létük föltételeitől. Eltiltják a pénzgyűjtéseket, melyek a protestáns iskolák legfőbb jövedelmi forrásául szolgáltak. Az adózó nép kimerültségét mondták ilyenkor a tilalom okának. Mikor

a kancellária 1755-ben az osgyáni iskola lefokozását javasolja, fölhozza azt az érvet, hogy az iskola ifjúságának ellátása a hívekre hárul és így az adózó népet enerválja, «holott pedig az ügyek jelen állásában sokkal üdvösebb volna ezt a sok pénzt az adó lerovására és a katonaság eltartására fordítani». Eltiltották a reformátusok legatióit, a legatusokat sokszor mint vagabundusokat börtönbe vetették és pénzüket elkobozták a Cassa Parochorum javára. 1760-ban kiad a királyné egy országos körrendeletet, mely első pillanatra meglepő részrehajlatlanságával, a mennyiben megtiltja mind a katolikusoknak, mind a protestánsoknak bármi néven való gyűjtéseit Magyarországon és a kapcsolt részekben. Tényleg azonban mégis a protestánsokat sújtja első sorban a tilalom, hiszen a katolikusoknak vannak gazdag és állandó jövedelmi forrásaik, míg a protestánsok kevés szerény alapítványuk mellett majdnem egészen a hívek áldozatkészségére szorultak. A legnagyobb csapás akkor érte a protestánsok iskoláit, mikor 1749-ben a községi segélyeket szüntetik meg egy elvileg szintén katolikusokra és nem katolikusokra vonatkozó, de a valóságban megint csak a protestánsokat megkárosító rendelettel.

A hivatalos hatalom azonban nem érte be csak az iskolák rendszabályozásával. Az iskolák különben is csak terjesztői voltak a protestánsok műveltségének. Forrásai másutt voltak, s e forrásokat, e kútfőket kellett számukra lehetőleg hozzáférhetetlenné tenni. A protestánsok magasabb műveltségének forrásai ez időben a külföldi egyetemek voltak. A távolabbi nyugat műveltségét majdnem mindig protestáns ifjak hozták be az országba. A katolikusok — a clerusnak Rómába járó tagjai kivételével — meglehetősen elzárkóztak a nyugati nagy államok műveltségétől; a katolikus nemesség csak Bécsbe járt művelődni. De Németország, Svájc, Hollandia és Angolország egyetemeit csak protestánsok látogatták. Ezeknél hagyományos fölfogás volt, hogy a hazai iskolákon szerzett tudományos képzés csak külföldi egyetemeken nyerhet teljes betetőzést. Évekig a legnagyobb önmegtartóztatás árán kurgatózták filléreiket, hogy külföldre mehessenek. Nemcsak tudományt, hanem művelődési ösztönöket is akartak onnét magukkal hozni. S a külföld protestáns világa szívesen támogatta a tudományra szomjuhozó magyarok törekvéseit. Mindenfelé, Angliában (Oxford és Cambridge), Hollandiában (Leyden, Ut-

recht, Amsterdam stb.), Németországban (Heidelberg, Marburg, Halle, Berlin, Tübingen, Wittenberg, Göttingen stb.), Svájcban (Basel, Zürich, Bern, Genf), voltak jótékony intézmények, alapítványok és kedvezmények egyenesen magyar protestáns tanulók számára. Bár e külföldi alapítványok is nagyon csábították a protestánsokat, még nagyobb volt azoknak a száma, kiket hazulról segítettek vagy a kik saját költségükön utaztak. Protestáns iskoláinkban külön alapok voltak e célra. Rendesen két-három vagy több évig is maradtak e protestáns ifjak a külföldön. Magukba szítottak ez alatt az idegen tudományból annyit, a mennyit csak szíhattak, s végre tudományal és könyvekkel, mint a további művelődés eszközeivel megrakva tértek hazájukba. S mily kevés volt e külföldi tanulmányoknak külső jutalma! A külföldön jártak itthon aztán többnyire a legszerényebb hivatalokban működtek, mint kis községek lelkészei vagy rectorai, beérték azzal a boldogító tudattal, hogy a műveltség napszámosai és külső fényre nem törekedtek. Tanultak, hogy tanítsanak, művelődtek a külföldön, hogy a hazában műveljenek. S e tiszteletreméltó nemes törekvéseket a hivatalos hatalom — egyéb eljárásához híven — nemcsak hogy nem pártolta, hanem tőle telhetőleg megakadályozta. Félték az új műveltségtől, az új eszméktől, mert félték a velük járó szabadságtól. A jó alattvalói szellemet, a nevelés e korbeli ideálját a kormányok szemében, féltették tőle. Az eretnek vallásban, az akatholikus dogmákban való megerősödést persze első helyen emlegetik a catholicismus jegye alatt kormányzó főhatóságok, de a katholikus vallás mellett féltik a státust, a trónt — az újító, a nyugtalan szellemektől, kik a külföldön járt protestánsok közül kerülnek ki első sorban. Barkóczy primás, kit mint országos tanulmányi protectort véleményének nyilvánítására szólított föl a királyné 1763-ban, a leghevesebben fölszólal a külföldre utazó protestánsok ellen és a királynénak módokat ajánl e veszedelem csökkentésére. De már jóval Barkóczy előtt is mindennemű akadályt gördítenek a külföldre járogató ifjak elé. 1748-ban kezdődnek a zaklatások a külföldi útleveleknek meg-megtágadásával, illetőleg annak a szabálynak a fölállításával, hogy csak azoknak engedik meg a kimenetelt, kik nemesek és a kik hatósági bizonyítvánnyal igazolják, hogy az útra szükséges pénzeszközökkel rendelkeznek. E szabályt a lehető legnagyobb szigorúsággal

alkalmazta a helytartótanács. A hétéves háború kitörése aztán újabb alkalom volt a külföldi utazások fölfüggesztésére. 1756-tól 1759-ig senkinek sem engedték meg, hogy külföldre menjen. A protestánsok sürgető kérésére végre megengedik 1759-ben a külföldi tanulást, de csak oly államokban, melyek a bécsi udvarral baráti vagy szövetséges viszonyban vannak. 1761-ben újabb korlátozás járul hozzá a régiekhez. Mikor ugyanis 1761-ben életbe lépett a nagyszombati egyetem reformja, a királyné azonnal kiad egy rendeletet, mely a protestánsoknak is megengedi a nagyszombati egyetemen a jogi előadások hallgatását; de e látszólag szabadelvű rendelet végső pontja egyúttal a helytartótanács kötelességévé teszi, hogy ezentúl arra is ügyeljen, mily facultáshoz tartozó tanulmányokkal kívánanak az illetők külföldön foglalkozni: a jogi tanulmányokat itthon végezhetik Nagyszombaton, az orvosiakat Bécsben, legfeljebb a theologusoknak kell külföldre menniök. Ez újabb korlátozás nagyon sújtotta a protestánsokat. A nagyszombati és bécsi egyetemek auditoriumainak megnyitása a protestánsok előtt magában véve még nem sokat használt nekik, mert az akadémiai fokozatokat egyáltalában nem szerezhették meg. Bécsben még a zsidókat is előbb bocsátották doctorátusra, mint a protestánsokat, mert abból az elvből indultak ki, hogy a zsidó ember távról sem oly veszedelmes a római katolikus hitre nézve, mint a protestáns. Nagyszombaton csak 1772-ben kaphatnak a protestánsok academiái gradusokat, de akkor is csak a licentiatusig; doctorok még mindig nem lehettek. Ezentúl aztán mind több és több akadályt gördítenek a külföldre utazás elé. Sokan az irányadó tényezők közül, nemcsak a már említett Barkóczy, azon vannak, hogy a protestánsok külföldi utazásait teljesen megszüntessék. 1763 végével a királyné csakugyan fölfüggeszti — a folyamatban levő országos iskola-investigatio befejeztéig — az útlevelek kiadását. E fölfüggesztés 1766-ig tart. Ekkor a lefolyt három év alatt fölgyűlt folyamodványokat mind kedvezően intézi el a királyné, s ezentúl az útlevelek általános tilalma nem ismétlődik többé, de egyébként tovább folyik a régi zaklatás. Valóságos küzdelme ez a szellemi világosságnak a szellemi sötétség hatalmával. Hogy arra nézve, a mi a protestánsoknak tilos vagy legalább is nagyon nehéz volt, a katolikus theologusoknak teljes szabadságuk volt, azon nem csodálkozhatunk. A clerus fiatal tagjai, a

szerzetesek, különösen a pálosok ez utazásainak — kevés kivétellel — Róma volt a célja. Különösen az itteni Collegium Germanico-Hungaricum nevelte őket, többnyire a katolicismus erős oszlopaivá, s mindenekelőtt az ellenreformatio elszánt harcosaivá.

A protestantismus hazai és külföldi iskolázásának a fontebbiekben vázolt megbénításán kívül még más úton is gátolta a kormány a szabad művelődési törekvéseket. Volt ugyanis e törekvéseknek már évszázadok óta egy az iskolánál is hatalmasabb eszközük, tudniillik a sajtó. S ennek a szellemeket föl-szabadító ereje ellen is fordul a hivatalos hatalom. Censura és revisio a két fegyver, melylyel az újkor szellemi életének leg-hatalmasabb tényezője ellen, a könyv ellen küzd. Censura a még ki nem nyomtatott könyvek hatósági megvizsgálása, míg a revisio a külföldön megjelent és az országba behozott könyveknek, valamint a hazában már kinyomatott sajtótermékeknek felülvizsgálása. A censura eredetileg a katolikus egyetemeknek, illetőleg az egyházi censoroknak (püspökök által megbízott jezsuitáknak) a föladata, majd osztoznak benne a törvényhatóságok is, melyeknek munkáját felülvizsgálja a helytartótanács. Ugyancsak e közegek vizsgálták a külföldről, különösen a külföldi egyetemekről hazatérő protestáns deákok által behozott könyveket is. Az ezek ellen irányuló úgynevezett revisio a mai ember érzésére nézve egyike a legfölháborítóbb tényeknek e korszak történetében. A deákok ugyanis rendszeren nagy könyvszállítmányokkal jöttek haza. Itthon ritka és drága volt a könyv, azért hozták idegenből. Az országban levő harminczadhivatalok azonban utasítva voltak, hogy az érkező könyvszállítmányokat foglalják le és küldjék meg a censoroknak, illetőleg revisoroknak átvizsgálás végett. E revisio, különösen az első sorban fontos pozsonyi harminczadhivatalnál oly lassúsággal folyt, hogy majdnem elkobzás számba ment; voltak, kiknek 12 évig kellett várniok, míg a pozsonyi revisoroktól kikapták könyveiket. Hogy a revisio kissé gyorsabban menjen, 1747-ben két hivatalos censort neveztek ki Pozsonyba 200 forint tiszteletdíjjal. E censorok jezsuiták voltak, s így nem csoda, ha a pozsonyi revisorok nem egyszer buzgóbbak voltak bécsi collegáiknál is. A nyugatról jövő utasok könyveit ugyanis előbb Bécsben revideálták, azután Pozsonyban és sokszor előfordult, hogy Pozsonyban még oly könyvet is meg-

akasztottak útjában, «configáltak», melyet Bécsben akadálytalanul útnak bocsátott a revisorok bizottsága. De Bécs e szabadelvűségének idővel Pozsony függetlensége adta meg az árát. A királyné ugyanis a sok panaszra elrendelte, hogy a mi egyszer Bécsben passepartout-t kapott, azt Magyarországon minden további vizsgálat nélkül adják vissza a tulajdonosoknak; a mit pedig a bécsi censura eltiltott, azt tekintsék Pozsonyban is configált könyvnek. Ez érdekes határozat 1759-ből való, mikor Gerhard van Swieten, a Mária Terézia alatti szellemi mozgalmaknak e vezető alakja, vette át a bécsi censura vezetését. E kiváló egyéniség a szigorú katolicizmus határain belül szabadabb szellemű volt és a jezsuitákat minden téren, így a censura terén is, üldözte és visszaszorította. Midőn 1770-ben Szerdahelyi József pozsonyi revisor katolikus szempontból 33 könyv eltiltását ajánlja, s e javaslatához — két könyv kivételével — hozzájárul a kancellária is, a királyné úgy látszik, megsokalja a tömeges elmarasztalást és az összes iratokat kiadja Van Swietennek, a kinek nézete lényegesen eltér a magyar hatóságokétól, mert szerinte csak 15-öt kell eltiltani a beküldött művek közül. A királyné erre értesíti a kancellárt, hogy intézze el a dolgot Van Swieten véleménye szerint. E bizalmas fölülbírálás ezután többször ismétlődik. Mikor aztán 1771-ben a pozsonyi revisorok ismét egyszerre 94 könyv elvetését javasolják, maga a kancellária kéri a királynét, hogy a magyarországi könyvrevisio ügyeinek értelmes elintézését bízza a bécsi censurára, s fölhatalmazást kér arra, hogy a Pozsonyból érkező ilyenmű fölterjesztéseket nyomban Van Swietenékhez tehesse át, s az udvari censura véleménye szerint expediálhassa a királyi leiratokat. József corregens helyt ad a kancellária kérelmének, de, a mi eléggé érdekes, Van Swieten tiltakozik a bécsi censura hatáskörének e kibővítése ellen, s különösen a magyarországi jezsuita censorok ellen kel ki érvelése folyamán. De a királyné ez alkalommal nem hallgat Van Swietenre és föntartja a kancellária kérelmére nézve kedvező elhatározását. A magyar kancellária így önszántából feladja jogát és saját hibájából sülyed ily fontos szellemi érdekeket érintő ügyben a közvetítő expeditura színvonalára.

Hogy a revisio mily szempontok szerint történik, vagyis hogy mi tette az esetleges eltiltás alapját, azt az előbbieket után

könnyen gondolhatjuk. Az elmélet ugyan, legalább a királyi resolútiók értelmében, aránylag még eléggé tolerans volt. Ezek szerint a protestáns deákok könyveit csak abból a szempontból kellett volna vizsgálni, vajon nem hamisítják-e meg e könyvek magát a protestáns dogmát a vallásos közönbösség irányában, nem támadják-e meg egyenesen a katolicismust és nem tartalmaznak-e általában a közerkölcsökbe ütköző helyeket. De a pozsonyi jezsuita revisorok praxisa messze mögöttük maradt az e korhoz képest eléggé méltányos elveknek. Oket csak egy szempont vezeti: a katolikus dogma szempontja. A nem katolikus szellemben írt könyv egyszerűen eltiltandó. Ez elvi álláspont alapján sikerül eltiltaniok Luther Mártonnak a hallei árvalházban kijött bibliáját, Károli Gáspár bibliafordításának utrechti és baseli kiadásait, sőt oly ártatlan könyveket, mint Hübner *Geographiája*, a *Graecae Linguae Radices*, és természetesen annál inkább Pascal, Voltaire, Montesquieu és Locke munkáit. Nézzünk az utóbbiakra vonatkozó bírálatokból néhány példát. Pascal *Gondolatairól* így szól a revisor: «A szerző az összes tudósok előtt sokkal ismeretesebb, semhogy könyvről újabb bírálatot kellene adnom. Ugyanő az, kinek *Lettres Provinciales*jait királyi parancsra, a parlament beleegyezésével, Párisban a hóhér keze égette el nyilvánosan. A könyv, mely kezeim között van, nem kevésbé kárhozatos, mint amaz. Mivel azonban nem találom meg az eltiltott könyveknek sem pozsonyi, sem bécsi lajstromában, ideírom egy-két helyét, hogy föl lehessen ezt is venni». Idézi most Pascalnak azt a gyönyörű helyét, mely a szeretet vallásáról szól. «Az igazi vallásnak az a jellemvonása, hogy az Isten szeretetére kötelez, és ez így van jól; s nincs is más, mely ezt úgy rendelte el és úgy parancsolta meg, mint a mi vallásunk». Ebből az következik — okoskodik a revisor — hogy minden oly vallás igaz, mely az Isten szeretetét megparancsolja, még ha különben a katolikus vallástól eltérő dogmákat követ is. Az ariánusok, kálvinisták, lutheránusok, anabaptisták is azt hirdetik, hogy az Istent szeretni kell. Ha tehát hitelt adunk Pascalnak, mindezeknek a vallása is igaz volna. Montesquieut, kinek *Esprit des lois*ját bírálja a revisor, spinozizmussal és deizmussal vádolja. «Nekem úgy látszik» — úgymond — «hogy ezt a könyvet akármilyen vallású emberek számára írta a szerző, mert csak az emberi társadalom földi boldogságát tartotta szem előtt és semmi

ügyet nem vetett a vallásra, mely az örökkévaló boldogsághoz vezet el. Bármilyen vallásnak vagy szektának törvényeiről, szabályairól, erkölcséről és szokásairól legyen szó, mihelyt valamely ország földi boldogságára vezetnek, dicséri és ajánlja őket, a katolikus vallás tanait azonban, mely az ország földi boldogságát az ő fogalmai szerint nem látszik előmozdítani, gúnyolja és helyteleníti. Nem csoda tehát, hogy ő maga is majd spinozistának, majd deistának, majd keresztyénnek látszik, de sohasem katolikusnak».

Nagyon érdekes, bár egészen más kategória alá esik Molnár Gergely grammatikájának esete is 1752-ből. Debreczen városa a fennálló szabályok értelmében maga gyakorolta a saját nyomdájában megjelent könyvek előzetes censurájának jogát, de köteles volt a már kinyomott könyvekből néhány példányt utólagosan bemutatni a helytartótanácsnak. 1752-ben történt, hogy P. Pallitsch Ignác censor a Molnár-féle grammatikának a végén fölfedezett egy «Mantissa de Chriis» című fejezetet, melyben a chriát a következő példával illusztrálja a szerző: «Rákóczy György sokat harczolt Magyarországért (théma). A protasisban: Miként az oroszán a vadászokkal harczol kölykeiért — az apodosisban: úgy harczolt Rákóczy is Magyarországért». A helytartótanács ezt azonnal följelenti a királynénak, a ki a könyvnek már kinyomott és részben szíjjelküldött 3432 példányát elkoboztatja s Debreczen városa hatóságától a censura jogát három évre megvonja. A Rákóczy név említése egy közönséges iskolakönyvben, tisztán egy stilisztikai példában, elegendő, hogy gyanút és félelmet keltsen, s erőszakos rendszabályokra okot adjon!

De vannak a vallásos obscurantismus és a politikai szűkkeblőség e szomorú példái mellett mulatságos esetek is a censura e korbéli történetében. Egyik censor például Klein Ephraim kassai lutheránus rector magyar grammatikájának kéziratában kifogásolja ezt a közmondást: «Tsupa bizony káptalan a kend feje». «Ez a közmondás» — jegyzi meg a censor — «a káptalanok furfangját és csalfaságát jelöli meg, és ezért nézetem szerint törlendő».

A közművelődés terén mutatkozó erőszaknak e szomorú képeit kiegészíthetjük azoknak az intézkedéseknek a vázolásával, melyekkel a kormány a catholicismus érdekében még a család nevelő hatáskörébe is belenyul. Különösen a vegyes

házasságokból származó gyermekeknek és az árváknak nevelésére vonatkoznak ez intézkedések. Már 1749-ben ajánlja egy királyi rendelet, hogy a vegyes házasságok megkötése előtt igyekezzenek a katolikusok szép szerével reversalist kieszközölni, melylyel a szülék arra kötelezik magukat, hogy gyermekeiket a katolikus hitben nevelik. Ugyane rendelet értelmében vegyes házasságból eredő árva gyermekeket mindig katolikus hitben kell fölnevelni. E rendelet intézkedéseit később ismétlik és szigorítják, s keményen büntetik az e rendeletek követelményei ellen vétkezőket. A gyermekek térítésének sikeres eszközei a katolikus convictusok és kegyes alapítványok. Királyi rendeletek meghagyják, hogy a protestáns hittől elszakadt kiskorúak mindenestre katolikus convictusokba és seminariumokba veendők föl: e convertiták rendesen elsőbbségben részesültek és különös figyelem tárgyai voltak. Az évvégi jelentéseknek állandó rovatuk van ily czimmel: Convertita-e vagy nem?

A mily mértékben pártolták a hivatalos körök a protestáns hitűektől származóknak convertálását vagy legalább is katolikus iskolákban való nevelkedését, épen oly gondos elővigyázattal távol tartották a katolikus gyermekeket a protestáns iskoláktól. Katolikus elemi iskola akárhány volt vegyesvallású növendékekkel, de oly iskola, melynek protestáns tanítója katolikus gyermeket is oktatott volna, ezek között is alig akadt egynéhány. Rendeletek tiltják, hogy katolikus szülék protestáns iskolába ne küldjék gyermekeiket. Protestáns tanítók, kik katolikus gyermekek oktatását elvállalják, pénzbírságot fizetnek, esetleg perbe is fogják őket. Azokban a ritka esetekben, mikor protestáns községek katolikus lakosai katolikus iskolamester hiányában a tilalom ellenére protestáns iskolákba küldik gyermekeiket, a megindított peres eljárásnak mindig az lett a vége, hogy a Cassa Parochorum jövedelméből rendszeresítették a római katolikus tanítói állását.

Ezek röviden a legfőbb jellemző adatok, melyekkel Fináczy könyvének első része a Mária Terézia uralkodása első felének a nevelésügyre vonatkozó intézkedéseit vázolja. Egy befejező visszatekintés a következő pontokban foglalja össze e korszak vonásait. Az iskola még mindig a vallásgyakorlat lényeges része. A katolikus iskolák teljesen az egyház kezében vannak és a protestáns iskolák tanítói is egyházi tiszt-

viselők. Az iskola célja is ebből folyólag első sorban a vallásos nevelés és csak másodsorban a világi műveltség megadása. Az iskolának ez összetartozását az egyházzal az állam elfogadja, de más-másképen viselkedik vele szemben a szerint, a mint katolikus vagy protestáns iskoláról van szó. A protestáns iskolákat elnyomja, a katolikus iskolák fölött pedig törvényes felügyeleti jogát is csak névlegesen gyakorolja. Rendszeres állami administratio a tanügy terén még nem található, és önálló tanügyi alkotásokról sem lehet még szó. Mig Ausztriában már az ötvenes évek óta, különösen Van Swieten messzemenő reformjai következtében, az állam erős cultúrpolitikát folytat, nálunk ez időben még a hagyományos renden megtörnek a nyugatról jövő áramlatok hullámai. Csak gépiesen átveszszük, a mit ránk parancsolnak, így 1759-ben a nagyszombati egyetem első reformját. Az egyetem második, 1769-iki reformja már egy az előbbitől teljesen elűtő korszakba esik. Ez új korszakot megnyitó fordulatot elemzi Fináczy, mint bevezetőleg említettük, könyvének harmadik részében. Előbb azonban megrajzolja az iskolaügy tényleges állapotának képét, a mint a régi rendszer utolsó évei mutatják.

II.

E kép nagyobbára az 1766-ban országszerte végzett *investigatio* hivatalos adataiból van összeállítva. Tizenkét fejezetben keresztül sorban fölvonul előttünk felekezetek és iskolanemek szerint az ország közoktatásügye. Egy-egy külön fejezet jut a Jézustársaság iskoláinak, a katolikusok jogi oktatásának, a kegyes tanítórendnek, a pálosoknak, a felsőbb oktatás kezdeteinek a magyarországi görög katolikusoknál, a katolikus *convictus*oknak és *seminarium*oknak, a katolikus árvaházaknak, az ágostai hitvallású evangélikusok felső- és középiskoláinak, az ev. reformátusok közép- és felsőiskoláinak, a görög nem egyesült vallásúak újvidéki *gymnasium*ának, a népoktatás állapotának és végre a felsőbb szakoktatás kezdeteinek.

A Jézustársaságnak jut az első hely, mivel ő a leggazdagabb és leghatalmasabb iskolaföntartó. 1766-ban — nem számítva a *convictus*okat — 31 helyen tanítanak Magyar-

országban a jezsuiták. Ezek közül volt 19 helyen hat osztályú gymnasiumuk, két helyen (Budán és Győrött) akadémiajuk, azaz gymnasiummal kapcsolatos philosophiai és theologiai tanfolyam és két helyen (Kassán és Nagyszombaton) egyetemük van.

A nagyszombati főiskolában összpontosult a jezsuitáknak minden szellemi ereje. Ez volt valamennyi között a leggazdagabb és legnépesebb intézet. 1766-ban a joghallgatók nélkül volt 968 tanulója. Ez intézet volt egyszersmind a többi jezsuita iskolának a mintája, melyet követni és megközelíteni volt a legfőbb törekvésük, s így ez iskola példájából megismerhetni a többi jezsuita iskolák képét is.

A nagyszombati egyetem, mint minden más jezsuita egyetem, három részből állott: a gymnasiumból, a philosophiából és theologiából. A nagyszombati jogi kar nem volt jezsuita intézmény és nem volt szerves kapcsolatban a többivel. A gymnasiumi osztályokat föntartották a collegium saját jövedelmeiből, a philosophiát és theológiát Pázmány alapítványaiból, az összes jogi tanszékeket pedig Lippay György és Lósy Imre alapítványaiból.

A gymnasiumi és philosophiai tanulmányok együttvéve a középkori trivium három részét foglalták magukban: a grammatikát, rhetorikát és dialektikát, melyek a legfelsőbb tudománynak, a theológiának előfokozatai. Az alsó négy osztály megfelelt a grammatikának, a középső két osztály, a humaniorák szakasza, a rhetorikának, és a philosophia két éve (régebben 3) a dialektikának. Nyelv, stylus, okoskodás — e három volt lépesőzetes egymásutánban a felsőbb tudományos képzés előkészítője. A gymnasiumi osztályok a következők voltak: I. Classis elementaris. II. Infima Grammaticæ classis. III. Media Grammaticæ classis. IV. Suprema Grammaticæ classis. V. Poësis. VI. Rhetorica. A grammatikai fokon a val-
lástanon, kevéske histórián és görög grammatikán kívül kizárólag a latin nyelv a tanítás tárgya. Földrajz, számtan és geometriáról sehol szó sincs. A Poësis és Rhetorica osztályai-
ban a tulajdonképi rhetorika tanulása mellett olvastak Cicero leveleiből és beszédeiből, Livius, Ovidius, Vergilius és Horatiusból. A latinul beszélés és írás technikai készségének a megszerzése volt itt a főczél, melyet még a szindarabok előadása, a szavalatok, a disputatiók stb. szolgáltak. A philo-

sophiai tanulmányok tárgyai a logika, matematika, physika és ethika voltak. A philosophiai kar akadémiai fokozatokat is osztogatott: érdem szerint vagy baccalaureatust vagy magisteriumot (Prima vel suprema philosophiæ laurea). A theologiai tanfolyam négy évből állott. Tárgyai az ágazatos hittan (theologia scholastico-dogmatica,) a szentírásmagyarázat, kánonjog, hitvitázás (polemica), egyháztörténelem, ékesszólástan, héber nyelv és görög nyelv. A theologiai gradusok közül 1760-ban már csak egyet osztogatott a nagyszombati egyetem, tudniillik a baccalaureatust.

A mi a nagyszombati egyetem szervezetét és kormányzatát illeti, ez mint fiatal intézmény meglehetősen eltért a középkorban keletkezett más katolikus egyetemektől. Ezeknél rendszeren az fejedelem az alapító és szervező, a pápa pedig a jóváhagyó. A nagyszombati egyetemen ellenben egy előkelő és gazdag főpap (Pázmány Péter) az alapító, a Jezsuitarend az elfogadó, a magyar király és római császár pedig a megerősítő; pápai jóváhagyásnak pedig semmi nyoma nincs. Az egyetem élén a rector, a karok élén egy-egy dékán állott. Mind a rectort, mind a dékánokat a rend generalisa nevezte ki bizonytalan időre. A rector oldalán működött a szintén a generalis által kinevezett kancellár. Megvolt a nagyszombati egyetemnek, mint a többi külföldi egyetemeknek az a joga is, hogy saját tagjaira nézve polgári és büntető birósággal is rendelkezett, csak hogy ez egyetemi biróságot nem a tanárok alkották, hanem a király által kinevezett világi férfiú, az egyetemi bíró (Iudex Academiae) és meghívott bírótársai.

Nagyon érdekes képet ad Fináczy a jezsuiták gymnasiumainak módszeréről. E kép az e korbeli jezsuita iskolázás legmegbízhatóbb tanuja, az úgynevezett Molindes-féle típus nyomán készült, s teljes tárgyilagossággal igazságot szolgáltat a jezsuita iskolázás nagy erényeinek és nagy hibáinak egyaránt. E típus, mely 1735-ben Nagyszombaton nyomtatásban is megjelent, az egész gymnasiumi tananyagának módszer földolgozása, s így ez hazánkban az első részletes gymnasiumi utasítás. E típus célja — mint előszava mondja, — hogy a rend austriai provinciáján belül az összes gymnasiumokban a kivánt egyformaság létrejőjön. Ez egyformasághoz szerinte három dolog szükséges: 1. hogy ugyanazok a gyakorlatok 2. ugyanazzal a módszerrel 3. ugyanazon időben

menjenek végbe mindenhol; úgy hogyha valaki bármikor a tartomány bármely iskolájába belép, {mindenütt egészen ugyanazon nemű foglalkozással találkozók. A typus tehát a Ratio Studiorumnak amúgy is egységes tanulmányi rendjét a provincia területén még szorosabban egységessé, azaz teljesen egyformává akarja tenni. Érdekes volna ugyan az egész typut részletesen ismertetni, de erről itt le kell mondanunk és csak néhány vonást akarunk kiemelni. Főstudium természetesen, miként már mondtuk, a latin nyelv. Erre nézve persze a formai képzés, a latinul beszélés és írás majdnem az egyedüli cél, de ezt a módszeresen fokozatos tankönyvekkel el is tudják érni. Nyelvtani szabályok memorizálásán alapszik első sorban a módszer, s jóllehet tudják e szabályokat a példák gazdag tárával illusztrálni és élénkíteni, a memorizálás mégis túlságosan sok, különösen a kis kezdő deákokra, a parvistákra nézve nagy nyűg. A kis parvista gyerekeknek 1—2 esztendő alatt 146 oldalra terjedő paradigmagyűjteményt, 118 hexametert, 756 latin tőszót, az úgynevezett tizennégy mondatani alaptételt és nyolcz beszédrésről szóló összes rudimentumokat kellett szóról-szóra betanulnia és mindezt latin nyelven, melynek ismeretében csak a kezdet kezdetén volt.

A kised rémulve felmondja letzkéjét
Mellynek nem értheti végét vagy elejét

panaszolja 1760-ban a jó Orezy Lőrincz a jezsuiták alsó osztályairól. A szabályok és példák mellett az olvasmányt, az aucto-
rok magyarázását is becsüli eléggé a typus, persze erre nézve sem tárgyi szempontok a vezetők, mint ma, hanem tisztán formalisak; az olvasmány tárgyalása majdnem kizárólag grammatikai, stilistikai és rhetorikai jellegű. A főiró Cicero; kivéve a legelső osztályt (a hol Aesopus és Phædrus átalakított meséin gyakorolják az alaktant) minden osztályban olvassák Cicerót. Egyéb prózairók: Cornelius Nepos, Julius Cæsar, Curtius Rufus és Livius. Költöket csak a legelső két osztályban olvasnak: mindenekelőtt Vergiliust, azután kevés Ovidiust és Horatiust, Juvenalist és Plautust. A latin stilustanítás legközvetlenebb eszköze a latinul írás. Az alsó öt osztályban az anyanyelvből fordítottak latinra, a hatodikban voltak szabad dolgozatok. Ez írásbeli dolgozatok, úgymint az olvasmányok, mindig kerek kis egészlet tevő összefüggő darabok voltak. A Poësisben a

levélírás minden nemét gyakorolták; a Rhetorikában szabad dolgozatokat és pedig többnyire beszédeket irtak. Thémáik egyebek között ilyenek voltak: Beszéd a görögökhöz, Themistokles, Veturia, Arminius beszéde, támadó beszéd Caligula ellen stb. — A latin nyelv mellett csekély fontosságú tanulmányok voltak a vallásban, a görög és a historia. Az utóbbi csak 1735 óta foglalt helyet a jezsuita iskolákban és érdekes, hogy ebből a tantárgyból a nyilvános vizsgálatokon, az úgynevezett akadémiákon, anyanyelvükön feleltek a tanítványok. A tanítás kérdésekben és feleletekben haladt. Majdnem kizárólag csak a háborúkra és a vallás ügyére terjeszkedett ki a tanítás, persze a legexklusívabb katolikus szellemben. A tankönyv katolikus és nem katolikus országokra osztja Európát és az utóbbiakkal nagyon röviden végez. Magyarországra az egyetemes történet keretében husz lapot, 64 kérdést fordít, és ezekből körülbelül husz kérdés hazánk vallásügyére vonatkozik. A történelmi anyag, melyet ad, többnyire csak különlegességek sorozata. A Magyarországról szóló egyik fejezetben például ezt a kérdést találjuk: «Vannak-e Magyarországnak olyan sajátságai, melyekben más országoktól különbözik? «Vannak» — mondja a felelet — «de csak baráti fülnek valók és Európa legnemesebb nemzeteinek engedelmével legyenek felsorolva: 1. A királyok hún családja (nyilván az Árpádháziakat gondolja) annyi férfi- és női szentet számlált, a mennyit semmiféle más uralkodó család. 2. Soha semmiféle népnek sem jutott osztályrészül annyi isteni csodatétellel választott királyt birnia, mint a magyaroknak. 3. Egyetlen király sem volt oly nagylelkű az isteni tisztelet dolgában, mint Szent István. 4. Nincs nemzet, mely annyira megszokta és kedveli a latin nyelvet, mint a magyar. 5. Nincsen ország, mely annyira bővelkednék a természet összes javaival, mint Magyarország. 6. Nincsen föld, melynek arany- és ezüstpénze jobb és szebb, mint a magyaré. 7. A magyaron kívül nincsen nemzet, melynek oly kitünő hora volna».

Ismeretes, hogy a jezsuitáknak egészben véve az iskola nem volt főczéljuk, mint például a piaristáknak; nekik az iskola első sorban a térítés, a lelkek fölött való föltétlen uralom eszköze, nem pedig egy önczélú nevelés eszményi színhelye. Meghódítani a gyermekeket, ezek révén a szüléket, a szülők útján pedig az egész közvéleményt, ez legfőbb föladatuk.

A külső siker nevelő- és tanítóeljárásuk első követelménye. S így mindig az a főcéljuk, hogy az iskola körén kívül állók lássák, hogy mit tudnak a jezsuita gymnasiumok növendékei. Vizsgálataiknak ezért mindenkor mutatványszerű jellegök volt, s azoknak előkészítése nem történhetett a tanítás kára nélkül, mivel az, a mit ezeken producáltak, nem lehetett a rendes tanításnak eredménye, hanem külön rendkívüli foglalkodtatás, valóságos külön dressura kellett hozzá. A jól betanított ifjak persze bőven kaptak tapsot és dicséretet, sokszor dobok és harsonák zengése is belevegyült az éljenekbe, ha valamely illustrissimus baro — a jezsuiták megadták kiskorú tanítványaiknak is az őket megillető főúri czímet — szónoki pathossal öntötte latin körmondait.

A nagyközönségnél iskolai drámaikkal érték el a jezsuiták a legnagyobb hatást. Nyilvános színházak nem voltak ez időben hazánkban, így a szülék néha messze földről is fölkeresték az iskolai színi előadásokat. A jezsuiták tőlük telhetőleg igyekeztek erre nézve kiérdemelni a szülők pártfogását. Ha építkeztek, rendesen a legszebb és legtágasabb helyiséget szánták a színházra, s nagy gondot fordítottak a színpadi készletek pompájára, a drága jelmezekre, s ha lehetett, a közbeszótt zenei és táncproductiókra is. Rendkívül nagy a jezsuiták iskoláiban előadott drámák száma, Fináczy a létezésük ideje alatt előadott különböző drámák számát hozzávetőleges számítás nyomán 5000-re teszi. E darabok eleinte kizárólag latin nyelvűek voltak és csak 1753-tól kezdve talánunk elvétele magyar darabokat is, egészben véve az 1740-től 1772-ig terjedő időre nézve fölkeresett 621 előadás között 25 magyar van. Magyar tárgyú színdarab van ezek között együttvéve 45. Ezekben királyaink közül Szent István, I. Endre, Salamon, Szent László, Kálmán, II. István, II. Béla, Imre, IV. Béla és Mátyás az igazságos, nemzeti nagyjaink közül Forgách Ádám, Batthyány Farkas, Zrínyi Miklós, Batthyány Ádám, Hunyady János és Báthory István szerepelnek drámai hősökül. Érdekes, hogy Nagyszombatban 1754-ben három darabból álló Mátyás-cyklust is adnak. Rendesen azonban nemzetközi a darabok tárgya és színhelyök gyakran exotikus: Mexiko, China, Japán stb. Ez internationalis darabok szereplőinek idegenszerű nevei közt van akárhány, melyeket nem tudunk ma mosoly nélkül olvasni. Ime próbául egynehány:

Natramonius, Zarbienus, Chalarysius, Vomingus, Czukamin-donus stb. Erdekes lehetett az 1765-iki francia nyelvű előadás is Nagyszombaton, mely, mint az illető évkönyvíró mondja, óriási föltűnést keltett, úgy hogy nemcsak Nagyszombatból, hanem Pozsonyból is összegyűltek erre az előadásra a méltóságos nézők.

Érdemes a jezsuiták eljárását a szó szorosabb értelmében vett erkölcsi nevelés terén is közelebről megtekinteni. Voltak kétségkívül ennek is nagy erényei. A kötelességtudásra és engedelmessegre a jezsuiták úgy tudtak nevelni, mint csak kevés nevelőrendszer, de ha valahol, úgy e téren találja a modern erkölcsi érzés a legtöbb kifogásolni valót. Főczéljuk, az egyéni akarat és cselekvőképesség megtörése, s főeszközük, az *æmulatio*, a verseny, a minden áron való felülkerekedés vágyának a fölkeltése, a leghatározottabban ellenkezik mai erkölcsi fölfogásunkkal. Épen oly kevésbé tudjuk ma helyeselni azt az eljárásukat, hogy a tanulókat megbízták egymás megfigyelésével és bevádolásával, úgy hogy a fővigyázó, a *maximus decurio*, egyenesen a *præfectus*nak tett jelentést összes osztálytársai tetteiről és szavairól. S akárhányszor megtörtént, hogy a büntetést is elengedték oly tanulóknak, kinek sikerült bebizonyítania, hogy az osztálynak más tanulója is ugyanazt a hibát követte el, a melylyel őt vádolták. Hogy így nagyra növesztették a denunciálás, az árulkodás szellemét, ettől a vádtól a jezsuiták nem moshatják magokat tisztára. Viszont elismeréssel kell fölemlíteni, hogy a fegyvelmezés eszközeinek alkalmazásában aránylag enyhék voltak, s elveik közé tartozott, hogy a nyájasság és szeretet eszközeivel kell a gyermekekre hatni. Igaz ugyan, hogy a gyakorlat erre nézve is sokszor ellenkezett az elismerésre méltó elmélettel. Egészben véve bátran ismételhethetjük, hogy ritkán voltak egy iskola-rendszernek oly fényes erényei, de egyúttal oly súlyos bűnei, mint a jezsuita iskoláknak, s nem csoda, hogy az új kor-szellem az ő falaiknak döngetésén kezdte munkáját.

A jezsuiták nagyszombati egyeteméhez csak névleg és külsőleg tartozott a jogi kar is. A jogi kar hallgatói is az *Album academicum* bekebelezett tagjai voltak, de azért e kar tényleg az esztergomi káptalan hatósága alatt állott, melynek egyik tagja volt a jogi tanulmány igazgatója. A tanszékek száma 1766-ban négy: két tanár 500—500 forint évi fizetésért

előadta a hazai jogot, a harmadik volt 800 forint évi fizetéssel a római jog tanára, a negyedik (egy jezsuita) 300 forint évi fizetéssel előadta — tulajdonképen a theologiai facultáson — az egyházjogot. A jogi tanfolyam rendszerint két éves volt; csak kik jogi doctoratusra készültek, voltak három évi tanulmányra kötelezve. Az előadások alapjául felsőbb helyen megállapított, sőt használati utasítással ellátott tankönyvek szolgáltak, a melyekhez a tanítás szorosan ragaszkodott. Minden tanítási óra utolsó negyedét examinálásra kellett fordítani. A kar hallgatói főleg a szegény nemesség köréből kerültek ki, s egy részök koldulva tengette életét. A kar belső állapota különösen a tanulók fegyelme és a tanárok pontossága dolgában az 1760-iki szervezés után tetemesen megjavult, de csak az egész egyetemnek 1770-ben bekövetkezett újjászervezése emelte a jogi kart is a kellő színvonalra.

A nagyszombati jogi kar mellett szoros értelemben vett katolikus jogi iskola volt az egri jogi iskola is, melyet Foglár György egri kanonok alapított 1740-ben. E főiskola alapításának nyíltan bevallott célja az volt, hogy a külföldön képzett protestans jogtudósokat lassanként kiszorítsa a katolikus birtokos nemesség jogvédelme teréről. A ki ugyanis akkoriiban ügyes és tudós jogászt keresett, majdnem csakis a protestansok között találhatott ilyent. A legelső katolikus főurak, sőt még az egyháznagyok is protestans ügyvédekre bízzák ügyeiket. Kifejezetten nyilvánítom — mondja Foglár alapítólevelében — abbeli szándékomat, hogy az ez alapítványba fölveendő ifjak római katolikus, hazai nemes emberek fiaik legyenek. Teljesen kirekesztendőek és semmi szín alatt sem bocsátandók az iskolába idegen származásúak, még kevésbé a nem katolikusok. Foglár mindjárt eleinte internatusnak is gondolta az intézetet, de csak 1755-ben lett azzá a hallgatók egy része számára. Az alapító kívánságának megfelelőleg a közvetlen felügyeletet az intézet fölött Hevesmegye, az egri káptalan és a püspök gyakorolták, a főfelügyeletet pedig a magyar királyi curia. Az egri jogi iskolának, vagy mint rendesen hívták, a Foglarianumnak igen jó hite volt az országban. Teljesedett-e alapítójának kívánsága, hogy a protestansoknál jobb ügyvédek neveljen a katolikusoknak, az kérdés. Volt ugyanis az egri jogi iskola tanulmányi rendjének egy föltűnő hiánya: nem tanították benne a római jogot.

A nagyszombati jogi karon és a Foglarianumon kívül még egy honi intézmény létezett, mely alapításánál fogva nem tartozott ugyan a szorosan vett katolikus intézetek közé, de mégis katolikus jellegű volt. Ez tudniillik a rövidéletű pesti jogiskola, melyet Pest szabad királyi városa saját költségén tartott fenn, hogy ne kelljen fiait Nagyszombatra küldeni. Katolikus jellegűnek mondható ez iskola, mivel Pest katolikus város volt és mivel majdnem kizárólag katolikus tanulók látogatták. Pest városa 1757-ben külön királyi engedéllyel tanszéket alapított a polgári és egyházi jog számára és házi pénztárából eleinte 400, majd 500 forinttal fizette tanárát. A katedra egyetlen, azaz első és utolsó birtokosa a nyugtalan szellemű Perthold Lukács Pál volt. A hallgatók száma 30 és 40 között váltakozott. A pesti jogi iskola megalapításától 1770-ig mindennemű felügyelet vagy hatósági ellenőrzés nélkül működött. 1769-ben, a nagyszombati egyetem újjászervezésére vonatkozó tárgyalások alkalmával tűnik föl a kormánynak először az iskolának független helyzete és hallgatóinak ebből folyó fegyelmetlensége; erre aztán 1770-ben a királyi curia veszi át a kormányzatot és szabályzatot készít az intézet számára. De a szabályzat jóváhagyására már nem került a sor. Perthold jogi thesiseket nyomtatott ki, melyek Bécsben nagy visszatetszést idéztek elő, minek következtében a királynő beszüntette az iskolát. Alig tizenöt éves fönnállás után nyomtalanul eltűnik a pesti jogi iskola.

A jezsuita rend mellett az e korbéli katolikus iskolaügynek legfontosabb tényezője a piaristák rendje. Az ő iskola-rendszerök is eredetileg közvetlenül a jezsuiták hagyományos iskolai rendjén alapszik, de idővel új gondolatok hatolnak be rendszerökbe, melyek, különösen midőn a jezsuiták iránt a bizalom hanyatlik, nagy népszerűséget szereznek nekik. A rendnek, mely 1665-ben alapította hazánkban első intézetét, 1760-ban már 22 iskolája van. Iskoláik külső szervezete és az iskolai intézmények egészben véve megegyeznek a jezsuita iskolákéival. Nagyjában véve egyenlő a jezsuitákéival a tanítás anyaga és menete is. De a részletekben már figyelemre méltó eltéréseket mutatnak a piaristák iskolái, különösen abban, hogy egyfelől a nemzeti mozzanatoknak, másfelől a realiáknak nagyobb tért engednek, mint a jezsuita iskolák. A piaris-

ták tanulmányi rendjének eltérését a jezsuitákétól szépen mutatja az 1760-iki Norma Studiorum. Az első különbség a számtanban mutatkozik, melyet a piaristák minden osztályban tanítottak, sőt néhány gymnasiumban külön cursusokat nyitottak olyanok számára, kik a retorika és philosophia után más szerzetesrendek gymnasiumaiból jönnek és e tárgyat megtanulni óhajtják. Egy további érdekes mozzanat, hogy a piaristáknál a hazai történelem már mint különálló tantárgy szerepel, még pedig a Poësis osztályában. A földrajz tanítása, még pedig térképek használatával szintén megkülönbözteti őket a jezsuitáktól. A magyar nyelvet is tanítják ugyan, de nem mint uralkodó hazai nyelvet, hanem mint az országban élő egyik nyelvet, akár mint a németet vagy tótot. Csak a rend legkiválóbb pædagogusának, Cörver Jánosnak, 1757-ből való *Methodus*ában találjuk a jámbor óhajt a «lingua patria» erős tanítására a gymnasium legalsó osztályától a retorikáig. A latin irodalmi oktatás is tartalmasabb a piaristáknál, többet ügyvelnek a tárgyi vonatkozásokra, a gondolatok tartalmára és művészi kifejezés módjára, mint a jezsuiták. Csak egyben maradnak a piaristák a jezsuiták mögött, vagy talán ebben is lássuk realistikusabb, modernebb jellegök bizonyítékát? Tudniillik a görög, melyet a jezsuiták fogyatékosan bár, de mégis tanítanak, egészen hiányzik a piaristák tanulmányi rendjéből. Legerősebben látszik az újkori áramlatok hatása a piaristák philosophiai tanításán. Míg a többi szerzetesrendek majdnem teljesen benne vannak még a középkor scholasticismusában, addig a piaristák philosophiai tanítását mindenemü friss szellő járja át. Meglátszik rajtuk egyfelől Descartes, majd Leibniz és Wolff hatása, másfelől a természettudományi nagy elmélkedők, Gassendi, Galilei és Newton befolyása. Innét is, onnét is veszi e philosophia tételeit, természetesen óvatosan kerülve, a mi az orthodox dogmákba ütköznék. Így nem lesz ugyan merev egységes jellegűvé, hanem bizonyos józan eclecticismus jellemzi, mely hajlékonyná, az új behatások számára folyton hozzáférhetővé és mindenesetre modernné teszi. A piaristáknak philosophiai tanítása fontos tényező a kor művelődési mozgalmában és befolyással van még magoknak a jezsuitáknak philosophiai tanítására is.

A jezsuiták és kegyesrendiek 53 intézetén kívül még

csak tizenkét latin iskola volt ez időben Magyarországon. Ezek közül egyet-egyet főtartottak a domokosrendiek, premonstreiek és benzések, kettőt a pálosok, hármát-hármát a minoriták és ferenczrendiek, s egyet, a munkácsi görög katolikus iskolát, magános alapító. Ezek az iskolák, kivéve a pálosok két gymnasiumát Pápán és Ujhelyen, mindenben a jezsuita rendszert követik. Csak a pálosok közelednek némileg a piaristákhoz, már abban is, hogy realiákat illesztnek a hagyományos tanulmányok keretébe. Érdekes erre nézve rendfőnöküknek, Eszterházy Pálnak a jelentése, melyet az 1766-iki nyomozás irataihoz csatol. E jelentésben Eszterházy két csoportra osztja a tanulmányokat; olyanokra, melyek a memoriát és olyanokra, melyek az intellectust és ítélőképességet fejlesztik. Amazokhoz sorolja a régi csapáson haladó iskolai lecke-kéket, azaz a latin nyelvet, emezekhez «az iskolai gyakorlatokat és matematikai elmélkedéseket», miért is a principisták, grammatisták és syntaxisták számtanból és mértanból, a poéták és rhetorok pedig a földrajzból, csillagászatból és chronológiából kapnak hetenként bizonyos órákban előadásokat. A történelmet minden osztályban tanítják. A magyar nyelv dolgában előbbre vannak a kegyesrendieknél, mert nemcsak a fordítás nyelvél használják a classikusok olvasása közben, hanem az alsóbb osztályokban minden héten magyar gyakorlatokat is iratnak és évenként néhány magyar nyelvű iskolai szindarabot is adatnak elő. Kár, hogy e derék, modern, sőt nemzeti irányban haladó rend csak két gymnasiumban működhetett és így nem fejthetett ki oly széleskörű hatást, mint a vele rokonszellemű kegyesrend.

A munkácsi görög katolikus gymnasiumot Schönborn gróf alapította 1766-ban a munkácsi püspökkel egyetértőleg. Ez csak a syntaxis osztályáig volt szervezve, a poetika és rhetorika osztályai hiányoztak belőle. E gymnasiumi tanfolyam a papnevelő-intézet alsó fokozatának volt szánva, melyet a püspök Munkácson tervezett és a melyhez kieszközölte a királynő elvi határozatát is. Mária Terézia a munkácsin kívül még egy görög katolikus felsőbb iskolát akart fölállítani, még pedig Mármaros-Szigeten, de e terv a munkácsi püspök ellenzése következtében nem valósult meg. A görög katolikus iskolaügy emelésére irányuló e mozgalmakat természetesen szintén a catholicismus felekezeti érdekeivel kell magya-

rázni, s nem vezetendők vissza általános közművelődési törekvésekre. Erősíteni kívánták az unio fiatal hajtását, a görög katolikus egyházat végkép elszigetelni a keleti egyháztól és így véget vetni a schisma veszedelmének.

A nem egyesült katolikusoknak is volt egy gymnasiumuk Ujvidéken, a melyben világiak tanítottak, azonkívül volt egy, a görög nem egyesült papnövendékek képzésére szolgáló alsóbbrendű clericus iskola is. Az ujvidéki gymnasium csak 1755-ben kapott királyi jóváhagyást.

A tulajdonképi iskolákon kívül még más fontos intézményekről is meg kell emlékeznie e kor katolikus nevelésügye történetírójának. Mindenekelőtt a convictusok vonják magukra a figyelmet. Különösen a Jézustársaság karolja föl a convictusok intézményét, mely annyira megfelel annak a fő-törekvésöknek, hogy a gyermek egész idejét és egész lelkét lefoglalják. A török hódoltsággal és a XVII. század belső küzdelmeivel járó országos állapotok nagyon kedveztek a convictusi intézmény fejlődésének. A személyi és vagyoni bizonytalanság, mely ez állapotokból kifolyólag az egész országban uralkodott, szükségessé tette, hogy a szülék biztos helyre, állandó gondozás alá küldjék gyermekeiket. Szegény sorsra jutott nemes családok mindent elkövettek, hogy fiaik valamely convictusban nyerjék kiképzésüket, lehetőleg alapítványos helyeken. A törökök kivonulása után e törekvés még fokozódott; a visszamaradt súlyos gazdasági helyzet mellett nagy jótéteményül szolgáltak e convictusok. Idővel a jezsuiták mellett a piaristák is állítanak több ily intézetet. Egyébként e katolikus convictusok két csoportra oszlottak, a nemesi convictusokra és olyanokra, melyek nem használták a «nemesi» jelzöt. A nagyszombati nemesi convictusokban eleinte világiak és papnövendékek együtt is nevelkednek, míg Barkóczy primás 1766-ban szigorúan elválasztja a világi növendékeket az egyháziaktól. 1766-ban kilencz nagyobb nemesi convictus van az országban, közöttük kettő Nagyszombaton. Egyszerűbb, nem «nemesi» convictus nagy számmal található. A legelőkelőbb valamennyi convictus közül a nagyszombati királyi nemesi convictus. Ebben 1766-ban 42 az alapítványi növendék, az alumnus, míg a fizető növendékek száma 20 és 30 között volt. Ezek havonként átlag tizenkét forintot fizettek ellátásukért, egy ablakos külön szobáért pedig külön két rénes forintot.

A fizető növendékek ellátása rendesen jobb volt, mint az alumnusoké, a miben akkor nem láttak semmi vizzásságot, sőt egyenesen királyi rendelet mondja, hogy a convictorok, ha szüleik hajlandók többet fizetni, több és jobb ételt kaphatnak, mint az alapítványi helyeken levő szegény nemes ifjak. A mi a convictusok belső életét illeti, mindenekelőtt föltűnő, hogy növendékeiknek műveltségét a rendkívüli tárgyak nagy száma által a rendes oktatás keretéhez képest nagyon gyarapítani igyekeznek. A nagyszombati királyi convictusban például arról gondoskodtak, hogy a növendékek — rendes iskolai tanulásukon kívül — tanulhassák a gyakorlati mértant, polgári és katonai építészetet, a német, francia és magyar nyelvet, szépírást, számtant, földrajzot, történelmet, tánczot és a voltíget. A convictusok házi rendje a nap minden részére a legnagyobb aprólékossággal volt szabályozva. Egészben véve a convictusoknak nagy érdemeik voltak a nemesek nevelése körül. Egyfelől elég sokoldalú műveltséget adtak növendékeiknek, másfelől rendszeretetre, illedelmes életszokásokra és mindenekelőtt mély vallásosságra nevelték őket. Nemzeti vonásokat persze hiába keresünk bennök.

Más szempontok alá, mint e világi nemesi convictusok, tartoznak a papnevelő internatusok, a seminariuumok. 1760-ban ezeknek egy kis része, egészben véve hat, jezsuita kézben van, a többiekkel az egyházmegyei főhatóságok rendelkeztek, s ez intézetekben részint világi papok, részint pedig kegyesrendiek működtek. Idővel, 1760 után, a jezsuiták egészen kiszorultak a papnevelés teréről, s vezetése országszerte a püspökök kezébe került.

E kor katolikus internatusai között helyet foglalnak még a katolikus árvaházak is. Kőszeg városa dicsekedhetik azzal, hogy ő szervezte Magyarországon az első árvaházat. A még ma is főnnálló intézet kezdetei 1742-ig nyulnak vissza. Az intézetbe csak egészen fiatal gyermekeket vettek föl, kik nem katolikus szüléktől származtak, vagy a kiket egyébként az eretnokség veszedelme fenyegetett. A nemes származású árvák nyolczvan, a többiek hatvan forintot érő ellátásban részesültek. A kőszegi árvaház volt hosszú ideig az egyetlen ilyenmű intézet az országban, s talán még sokáig nem akadt volna párja, ha Ausztria példája és a királynő személyes kezdeményezése nem terelik a közfigyelmet e fontos ügyre. Ausz-

triában ugyanis már 1745 óta nagyon foglalkoztak az árvá-
ügygyel, a bécsi árvaház az akkori császárvárosnak egyik
nevezetessége, s valószínűleg az itt elért sikerek hatása alatt
kiván Mária Terézia 1762-ben Magyarországon is két árvaházat
fölállítani, egyet az ország alsó részein, egyet pedig a felső
vidéken, sőt későbbben 1766-ban minden vármegyében tervezni
egy árvaház fölállítását. De e szép tervek nem teljesednek.
Csak egyetlenegy árvaház lesz egyelőre a királynő buzgósá-
gának gyümölcse, melyet Eszterházy Ferencz kancellár
pozsonymegyei tallosi kastélyában szerveznek. Ez árvaházat
kezdetben 75 fiúra és 25 leányra rendezték be, a kiket nemze-
tiségi különbség nélkül vettek föl, csak a convertiták gyer-
mekeire voltak különös tekintettel. A kancellár azt javasolta,
hogy a fiúnövendékek magyar szabású egyenruhát viseljenek,
de a királyné másként határoz: nem kell a magyar nemzet-
ben a katonai kedvet éleszteni, mert az amúgy is megvan,
viseljenek a gyermekek egyszerű kék vagy barna ruhát. A nő-
vendékek tanuljanak magyar és német olvasást-írást és számolá-
sát, továbbá kézi munkát, varrást, kötést, fonást, eperfa-
mivelést és selyemtenyészést, szóval ismerkedjenek meg a
munkásélettal. A latin nyelvnek még elemeit sem kell elsajá-
títaniok, mert ez már ellenkezne az intézet rendeltetésével.

WALDAPFEL JÁNOS.

A DÉL-AFRIKAI KÉRDÉS.

Második közlemény.*)

A Dél-afrikai-Köztársaság a londoni conventióval végre kivívta politikai függetlenségét és az angol háborús párt terveit egyelőre meghiúsította. A köztársaság politikai sikerei azonban a belső helyzet nehézségein nem sokat enyhítettek, mivel a kormány működését a pénzhiány annyira megbénította, hogy még a tisztviselőket sem fizethette. A kormány tagjai közt sem volt meg az egyetértés. Mióta a külső veszedelem megszűnt, az elszegényedés általános lett, de az aranytelepek fölfedezése egyszerre óriási fordulatot idézett elő. A moodie-i aranytelep, a Séba-bánya fölfedezése a Kaap-kerületben és a witwatersrandi aranytelepeké Pretóriától délre, tömérdek idegent vonzott az országba. Rengeteg tőkék özönlöttek be, a mi a gazdasági tevékenység minden ágát föllendítette. Szinte csodálatos gyorsasággal új városok keletkeztek, mint Barberton a Kaap-kerületben és Johannesburg a Witwatersrandon. Az aranykutatók (prospector) lázas tevékenysége csakhamar megállapította, hogy a köztársaság más vidékein is található arany. A fejlődő bányászat, melyet főképp idegenek űztek, az államnak csakhamar oly jövedelmi forrásokat nyitott meg, hogy nemcsak a nyomasztó adósságokat törleszthette, hanem az ország fejlődésére nagy fontosságú régi tervek megvalósításához is erélyesen hozzá láthatott.

E tervek közül legnevezetesebb a pretória-delagoa-öböli vasút létesítése volt, mely Burgers óta nem igen közeledett megvalósításához, de végleg sohasem mondtak e róla.

---

*) Lásd az előbbeni közleményt a *Budapesti Szemle* 282. számában.

E vasút a köztársaságnak szinte életkérdése volt, ha magát csak valamennyire is függetleníteni akarta a natáli és fokföldi vasutaktól, de épen oly fontos az angolokia stratégiai tekintetben, mert a tengertől a legrövidebb út Pretóriába.

Az annexio megszűnte után, 1881-ben, bizottság alakult dr. Jorissen elnökle alatt, mely a vonalat fölmérte. 1884-ben egy németalföldi consortium engedélyt kapott az előmunkálatokra, de két év telt el a nélkül, hogy a tervezett társaságot meg tudták volna alakítani. Az angolok a néptanácsban a lejárt engedély meghosszabbítását minden áron meg akarták hiusítani, a mi azonban Krüger elnök és dr. Leyds J. W. államügyész rábeszélései következtében nem sikerült. Krüger elnök belátta, hogy az állam egyéb gyorsan jövedelmező bevételi források hiányában az aranytelepek kiaknázására van utalva, a mi az idegenek beözönlését vonja maga után. Ez be is következett. De az idegenek beözönlésének következményeit ellensúlyozni kellett és ennek legjobb eszköze a pretoriadelagoai vasút gyors építése volt. A szükséges tőkét Európában nem sokára sikerült összehozni és az egész vonal öt év óta forgalomban van.

Fontosságra nézve vetekszik e vasútvonal kiépítésével az Oranje Szabad-Államhoz való közeledés, a mi szintén erre az időre esik. Habár az Oranje-Szabad-Állam a háborúban nem támogatta is hivatalosan a transzváli bürokat, azért a szabad állambeli polgárokból alakult kisebb csapatok saját felelősségökre szorongatott fajrokonaiik segítségére siettek és az Oranje Szabad-Állam elnöke, Brand, a hadakozó felek közti béke megkötésekor mindkét félnek jelentékeny szolgálatokat tett. Krüger elnök 1887-ben szövetség érdekében tárgyalásokat kezdett a Szabad-Állammal, de egyelőre eredménytelenül, mivel Brand elnöknek nem voltak oly nagyralátó tervei, mint Krügernek, másrészt attól tartott, hogy ő és hazája összeütközésekbe fog keveredni Angolországgal. Krüger terveire nézve a kedvező fordulat Brand elnök halála után következett be, midőn Reitz főbíró lett 1888 december havában az elnök. A két elnök a következő év márcziusában találkozott Potschefstroomban és védő szövetségben, kereskedelmi szerződésben és a delagoai-vasút kiépítésében egyezett meg.

1890 június 23-án az alkotmányt olykép módosították, hogy az addig főnállott néptanács mellé egy másodikat szer-

veztek, melyre az ügyek gyorsabb elintézése végett volt szükség. A néptanács ebben az évben egy más fontos határozatot is hozott, a mennyiben elrendelte, hogy a Vaal folyótól Johannesburgon át Pretóriába a vasúti vonal azonnal kiépíttessék, hogy az összeköttetés a Szabad-Állammal közvetlenebb legyen. Az első népszámlálás szintén erre az évre esik, mely azonban tökéletlensége miatt csak megközelítő pontosságú eredményekkel járt. A fehér lakosság 119,128 főre rugott, melyből 66,498 férfi, 52,630 nő volt. A benszülöttek számát 650,000 lélekre tették. A népszámlálás különösen fontos eredménye azonban az a tény volt, hogy az uitlanderek, vagyis Transzválnak külföldön született polgárai, számra nézve csaknem egyenlők a búrokkal. Minthogy a fehér lakosságnak kezében volt főképp az ország ipara és az aranybányászat s ennél fogva lényegesen hozzájárult a nemzeti vagyonosodáshoz, elmaradhatatlan volt, hogy a kormányzásban is megfelelő részt követelt magának. Ez azoknak a czivódásoknak a kiinduló pontja, melyek a Jameson-féle betöréshez és a jelenlegi háborúhoz vezettek, melyhez fogható Dél-Afrikában még nem volt. A legújabb és pedig az 1897-ből való hivatalos búr állami almanak szerint a fehér lakosság 245,397 főre rugott, melyből 137,947 férfi, 107,450 nő, a feketék száma azonban ma sincs biztosan megállapítva, de körülbelül 560,064 lélekre tették a kunyhóadó alapján, a mibe az ország északi részein lakók nincsenek beleszámítva, mivel kunyhóadót nem fizetnek. E szerint a fehér lakosság 1890. óta, tehát tíz év alatt megkétszereződött, a mi főképp a nagy arányú bevándorlásnak tulajdonítandó. A szaporodás tekintélyes része a heidelbergi kerületre esik és itt is Johannesburgra. E statisztikai adatokból az is kitűnik, hogy a nők sokkal kevesebben vannak, mint a férfiak. A dél-afrikai-köztársaság összes lakossága körülbelül 900,000 főre tehető, Magyarország lakossága tehát majdnem egyenlő területen huszonegyszer akkora, mint a dél-afrikai-köztársaságé.

Ha a dél-afrikai-köztársaság költségvetéseit tekintjük 1871 óta, úgy kétségtelen tényként fog állni, hogy a köztársaság kedvező pénzügyi helyzetének megteremtésében az aranybányászat kifejlődésének van a legnagyobb része. A költségvetések bevételeit és kiadásait a következő táblázat tünteti föl.

Év	Bevételek koronában	Kiadások koronában
1871—72	1.024,700	892,900
1876—77 ¹⁾	1.569,500	1.812,600
1880 ²⁾	4.351,700	3.823,500
1882	4.435,100	2.861,900
1883	3.583,700	4.608,300
1885	4.446,900	4.067,700
1886 ³⁾	9.510,800	5.295,700
1887	16.710,900	18.026,800
1888	22.111,000	19.262,300
1889	39.436,100	30.653,900
1890	30.726,500	38.286,500
1891 ⁴⁾	24.179,800	36.251,800
1892	31.395,700	29.719,100
1893	42.567,100	32.551,400
1894	56.193,200	43.618,200
1895	88.498,900	46.977,600
1896	118.304,900	119.126,600
1897	122.162,500	116.724,400 ⁵⁾

E táblázattal idő tekintetében valamivel az események elbeszélése elé vágunk ugyan, de az aranybányászat hatásának föltüntetésére, melyet az állami pénzügyek javulására általában gyakorolt, erre szükség volt.

Az aranybányászattal 1890-ben oly üzérkedést kezdtek a létező és nem létező aranybányák tulajdonosai a Witwatersrandon, hogy 1895 október havában iszonyú bukás következett be és a részvények értékök felére estek le. A kiméletlenül üzött rablóbányászásnak pedig egyidőre a termelés csökkenése lett a következménye, a min csak a későbbi években segítettek szakértő mérnökök modern bányászati eljárások alkalmazásával.

Az 1890-ben mutatkozó hiány az államháztartásban a kormányt hajlandóbbá tette arra, hogy a bányáipar képviselőinek követeléseit teljesítse. A néptanácsban való képviselőbe nem egyezett ugyan bele, de megalakult a Johannes-

¹⁾ Angolország annectálta Transzvált és Shepstone április 1-én csak 9 koronát és 25 fillért talált az állampénztárban.

²⁾ Angolország lemond Transzválról.

³⁾ Az idegen tőke beözönlése.

⁴⁾ Az 1889. évi bányaválság visszahatása.

⁵⁾ *British Africa* (The British Empire Series, vol. II.) 73. lap.

burgi bányakamara, melynek a bányaipar érdekeit a kormánnyal szemben figyelemmel kellett kísérnie és jogot nyert arra, hogy általános bányaszabályzatok~~at~~ bocsásson ki. Az országnak 1890-ben nemcsak pénzügyi helyzete alakult kedvezővé, hanem területi nagyobbodásban is részesült, a mennyiben a londoni conventióban függetlenített Svaziországot Angolországgal együttesen kormányozhatta, mígnem 1894-ben kizárólag a dél-afrikai-köztársaság kormányzása alá került és abba tényleg be is kebeleztetett. Hogy azonban Angolország a jövőben ne legyen kitéve annak, hogy a búrok ily módon békés úton jussanak területnagyobbításhoz, arra a kötelező nyilatkozatra kényszerítették a transzváli kormányt, hogy a búrok minden szervezett kivándorlását a Royal Chartered Company (Kir. Szabadalmazott Társaság) területére meg fogja akadályozni. E nyilatkozat azonban nem akadályozta meg, hogy már 1891-ben vagy 5000 transzváli polgár Masónaországba ne akarjon kivándorolni, hogy ott új búr államot alapítson. Krüger elnök erélyes figyelmeztetése azonban a vállalatot még csírájában elfojtotta.

A köztársaság elnökének ebben az időben számos belső bajjal kellett megküzdenie. Jóllehet az ország jólléte állandóan javult, az idegen tőke nagy arányokban özönlött az országba és ezzel a köztársaság fejlődése iránt bizalmat tanúsított, a vasúti hálózat kibővítésére a londoni Rotschild-háztól átvett 50 millió koronás kölcsönt Európában húszszorosan jegyezték túl, a néptanács az állam rohamos fejlődését nem bírta úgy megérteni, mint az elnök. A búrok a rohamos újításokat sanda szemmel nézték és bár az állami bevételek folyton növekedtek, egyidőre legalább keresztülvitték, hogy a középítkezésekre és más hasznos befektetésekre szükséges kiadásokat leszállították. Másrészt meg az idegenek zaklatták a liberalis reformokért, melyeket oly gyorsan, a hogyan kívánták, nem valósíthatott meg. Mindamellet 1893 május 12-én, igaz, hogy csekély többséggel Joubert J. P. ellen (7881 szavazat 7009 ellen) ismét elnökké választották.

A bányaipar fejlődésére két szakértői vélemény volt különös fontossággal, melyek Smith Hamilton amerikai mérnöktől (1892 jan.) és Schmeisser porosz királyi bányatanácsostól (1893 febr.), származtak. E szakértők véleményének az lett a következménye, hogy az európai tőke az eddiginél is nagyobb

érdeklődést tanúsított a witwatersrandi és egyéb aranytelepek kiaknázása iránt.

Az aranymezőket a két Struben-testvér földözte föl, a kik éveken át lankadatlan kitartással dolgoztak a sivatag fönfikon és kimberleyi tőke segítségével végre kétségtelenül megállapították a Witwatersrandon a jövedelmező aranyerek létezését. Dél-Afrikában az aranykorszak tulajdonképen 1886 szeptember havában nyílt meg, midőn a Witwatersrandot nyilvános aranymezőnek jelentették ki.

A mint a Witwatersrand aranyrétegeinek meseszerű értéke gyorsan ismeretes lett, az emberek természetesen a Limpópótól északra fekvő vidékekre gondoltak, a hol a legelső aranykeresők dolgoztak és melyekről azt hitték, hogy Salamon király*) és a császári Róma, az ókor Ofirja és a XVII. század Monomotapája onnét nyerte az aranyat. 1888-ban néhány kalandor angol Lobengulától, a matabelék királyától, engedélyt nyert ásványok kutatására. Egy évvel később megalakult a brit dél-afrikai társaság (British South-Africa Company) hogy ezt az engedélyt értékesítse és ezért a nagy területek megszerzése déli Közép-Afrikában, melyeket ma a Chartered Company (Szabadalmazott Társaság) ellenőriz, az arany fölfedezésének korszakában nagyon fontos esemény. A társaság 1889 október havában kapott engedélyt és Masónaországot a rá következő évben foglalta el egy híres kutató csapat, mely három hónap alatt öserdőkön és mocsarakon át 600 kilométernyi szélességben utat tört, egész erődlánczot emelt, melyet a társaság helyőrségei foglaltak el. A matabele háború után, mely 1893 utolsó hónapjaiban folyt, az aranykutatás és aranybányászás Matabele- és Masónaországban egyaránt megindult és ma Buluwayo, Lobengula králja, az aranybányaipar egyik főközpontja. A munkát megakasztotta a matabelék és masónák lázadása 1896-ban, azóta azonban az aranyaknázás egyre halad. Buluwayo termése 1898 december havában már 6258 unciára, míg ugyanannak az évnek négy utolsó hónapjában — szeptember-december 18,084 unciára, vagyis körülbelül 1.750,000 korona értékre emelkedett.

E két aranybányászó központon kívül, melyek közül

---

*) Erről szól Haggard Rider H. pompás regénye *King Solomon's mines*.

az egyik már teljesen ki van fejlődve, míg a másik csak most indul fejlődésnek, vannak más vidékek is, melyek Dél-Afrika aranytermeléséhez hozzájárulnak. Transzváiban a lydenburgi és de kaapi mezők, melyek előbb fejlődtek ki a Witwatersrandnál, igen jelentékeny arany mennyiséget szolgáltatnak, és a klerksdorpi és potschefstroomi mezők is igen tekintélyes termést ígérnek.

Mint már említettem, az aranybányászás a Witwatersrandon 1886 végén kezdődött. 1887-ben a termelés 34,867 unczia, 3.125,000 korona értékű volt. Az óta a termelés minden évben emelkedett és 1898-ban összesen 4.295,602 unciára, 381.250,000 korona értékre rugott. Ehhez a witwatersrandi termeléshez hozzá kell adni a már említett transzváli kisebb bányák termelését. Hogy az aranytermelés mily állandóságot fog tanúsítani, arra nézve Smith Hamilton második vizsgálata után, 1895 február 19-én a *Times*ben a következőkép nyilatkozott: «1894-ben a witwatersrandi nyers arany 175 millió korona értékű volt a mély bányákból aknázott arany nélkül; az utóbbiak 1897-ben fognak jövedelmezni, úgy hogy ebben az évben a termelés 250 millió korona értékű fog lenni. A mai jelekből következtetve, a Rand maximum-termése a jelen század vége fog lenni, a mikor értéke hihetőleg meg fogja haladni a 312 és fél millió koronát». Érdeemes megjegyezni, hogy e tartózkodó becslést — mert más szakértők nagyobb számokról beszéltek — az 1898. évi termelés már fölülmulta. Dél-Afrika 400 millió koronára rugó mai járuléka a világ évi aranytermeléséhez tehát nemcsak megmaradt, hanem a legközelebbi jövőben még lényegesen emelkedni is fog.

Hogy a dél-afrikai aranytermelés jelentőségét fölfoghasuk 1. a dél-afrikai aranytermelést egybe kell vetnünk a világ más aranytermelő országaiéval; 2. egybe kell vetnünk a világ mai aranytermelését az előbbi évekével. Az összehasonlítást a következő táblázat tünteti föl.

1894 aranytermelése millió koronákban	A világ aranytermelése millió koronákban
Egyesült-Államok 225	1700—1850 5
Ausztrália 200	1850—1875 500
Dél-Afrika 175	1875—1890 400
Oroszország 100	1894 egymaga 912

És 1894 óta csupán a witwatersrandi bányák termelése 381 millió koronára emelkedett, a mi az egész világ aranytermelésének 41·7%-a. E páratlanul álló gazdag aranytermelés következményei többféle tekintetben nyilvánultak, melyek közül különösen kettő nevezetes: a bányarészvényekkel való üzérkedés és az aranytermelés hatása Dél-Afrika közgazdaságának, vasútainak és táviróinak a fejlődésére.

A bányarészvényekkel való üzérkedés a viszonyok egy alapos ismerője, Abraham F.*) a következőképen jellemzi.

A Smith Hamilton szakértői véleményének megjelenése után a párisi *haute banque* részben tudományos, részben üzleti propagandától, a rendkívül alacsony kamatlábtól és elhelyezetlen tőkéktől indítva, a rablóipart, mely épen ebben az évben látszott legfényesebbnek, gyakorlati szakemberekkel tanulmányoztatni kezdte 1894 vége felé Párisból kiindulva, egész Európában állandó és fokozódó vételkedv jelentkezett a witwatersrandi részvények iránt, mely csakhamar spekuláló lázzá fajult, melynek kiaknázásához Johannesburgban nagyon értettek. A részvénytársaságok fölemelték részvénytőkéiket, új részvénytársaságok alakultak és óriási európai pénzt vonzottak Johannesburgba. Nem sokára nem a bányászat fejlesztéséről és az általános jóllét emeléséről volt szó, hanem bánya Krözusok támadtak. A johannesburgi tőzsde játébankká alakult át, a hol a legtekintélyesebb afrikai házak voltak a bankadók, míg a bevándorlott játékosok száma mindennap növekedett.

E demoralizáló befolyás alatt az uitlanderek egyre öntudatosabbak és követelőbbek lettek. Krüger fokozatos, de céltudatos reformjait nem értették és nem hálálták meg. Többségökben és pénzökben bízva 40,000 taggal megalapították a National-Uniot, melynek az volt a célja, hogy követeléseinek ügyvivő választmánya révén túlságos erélylyel a kormánynál érvényt szerezzen. 1895 október havában végre az örületes bányauzérkedés Európában megbukott. A részvények értéköknek csaknem felire szálltak le, a mi Európában múló börzeválságot vont maga után, mert az aranybányarészvényekkel való játék általános volt. Johannesburg a vál-

---

*) *Die südafrikanische Republik*, Berlin, 1896. 51. és követ. lapokon.

ságból meglehetősen sértetlenül került ki, de a kijózanodás után belátták, hogy az örült tervek, melyeket a spekuláció mámorában készítettek, már csak azért is kivihetetlenek, mivel évekre képtelenségnek látszott a szükséges munkásokat Johannesburg körül összepontosítani, mert már akkor is érezhető volt a munkáshiány. Kivált a Rhodes Cecil vezetése alatt álló nagy vállalatok, a Chartered Company és a Gold-fields of South Africa (Dél-afrikai Aranymezők) annyira belelovagolták magukat a nagy tervekbe: meg nem vizsgált bányatelepek megnyitásába, hogy uroknak és mesteröknek most, hogy a részvényekkel való szédelés megszűnt, oly melege lett, hogy a National-Unionra támaszkodva elérkezettnek látta az időt oly arányú vállalathoz, a minő Matabeleország meghódítása volt.

A dél-afrikai köztársaság legújabb eseményeiről később lesz szó. Most az aranybányászás másik hatásáról Dél-Afrikában kell megemlékezni.

A witwatersrandi aranybányászás igen nagy lökést adott a dél-afrikai vasúti hálózat kiépítésének. Ma Johannesburgba, melynek helye 1886-ban teljesen kopár pusztaság volt, három külön vonalon lehet eljutni, melyek Dél-Afrika négy főkikötőjével, Delagoa-öböl, Durban, Port-Elizabeth és Fokváros, kötik össze. Ezek közül a legrégebb, mely a Szabad-Államon megy keresztül és a Witwatersrandot a Fokgyarmattal köti össze, csak 1892 július havában nyílt meg. A pretória-delagoa-öböli vasút 1894 őszén készült el és 1895 január 1-én nyílt meg. A portugall határig a holland-dél-afrikai vasút-társaság, a csatlakozó vonalat a Delagoa-öbölön egy angol társaság építette és már rég forgalomban volt. A dél-afrikai köztársaság e vasútvonallal közvetlenül belépett a világforgalomba. Államférfiai szivós és czéltudatos következetességének végre sikerült az angol vasúti hálózattól az országot függetleníteni. A witwatersrandi vasút Charlestownig, a natáli vonallal való kapcsoló pontig, csak a következő évben létesült. Ezek és néhány mellékvonal együtt 1500 kilométer hosszúak és főkép a transzváli aranybányászat hatása alatt épültek. E vonalhoz hozzá kell adni azt a két jelentékeny vonalat, melyek az aranybányászat érdekében épültek a Szabadalmazott Társaság területein. Ezek közül az első Afrika fővonalát Kimberleytől Vryburgig és Mafekingig terjesztette ki 1890 és 1894-ben és végül Buluwayoig 1897-ben, és a beirai vonal, mely Salisbury

kapcsolta össze keleti Afrika partjával a hasonló nevű kikötőnél. Együtt 1395 kilométert tesznek és már megtörténtek az előkészületek a fővonal tovább építésére Buluwayótól Tanga nyikáig, a mi 1125 kilométernyi távolság. Ez a vonal Rhodes Cecil nagy tervében, mely Fokvárosnak Kairóval való összekötését czélozza, új és fontos láncszem. Összesen tehát nyolcz év alatt 2895 kilométer vasút épült, a mi annál figyelemre méltóbb alkotás, mivel az európai eredetű lakosság még mindig nincs egy millió.

A táviró gyorsabban és tovább terjedt, mint a vasút. A táviróhálózatot főleg a Szabadalmazott Társaság terjesztette a Limpópótól északra fekvő vidékeken. Mafekingtől Victoriáig 1891 decemberében építették a vonalat, mely 1892 február havában Mafekingen túl 1230 kilométernyire, Salisburyig épült ki és ma már kész a salisbury-blantyreai vonal Nyasaországban is.

Tagadhatatlan, hogy Angolország nagyfokú érdeklődése Dél-Afrika iránt a kimberleyi gyémánttelepeknek 1867-ben és a transzváli aranymezőknek 1886-ban meginduló nagyobb szabású bányászásának tulajdonítandó. Hozzájárult ehhez a különböző földterületek pontosabb ismerete is. Kizárólag ezeknek az okoknak azonban nem tulajdonítható a napjainkban szinte lázassá vált érdeklődés Dél-Afrika ügyei iránt. Mert igaz ugyan, hogy Gladstone és Derby nem valami sokra becsülték a dél-afrikai köztársaságot, mert különben függetlenségét nem adták volna vissza, de Dél-Afrika más részein, így a Fokgyarmatban, Natálban, a Becsuánaföldön jóval az előtt, hogy az aranybányászás föllendült, az angolok tőkéket fektettek be. Erre nézve csak néhány adat álljon itt, melyekről igen sokan megfelelkeznek.

Mikor az angolok 1814-ben a párisi szerződés következtében a Fokgyarmatot a hollandoktól átvették, 200 millió koronát fizettek érte és az angol kormány az óta is igen sokszor támogatta pénzügyileg. Így 1885 tavaszán, midőn a Fokgyarmati ministerium képtelen volt a vasutat Kimberleyig kiépíteni, a szükséges 10 millió koronát az akkor igen alacsony $3\frac{1}{2}\%$ kamattal előlegezte. Volt ezen kívül sok más kiadás is. Így az a 225 ezer korona, melyet az Oranje-Szabad-Államnak fizetett nyugati Griquaországról való lemondás fejében. Ezen kívül, mióta az angolok Dél-Afrikát átvették, leg-

alább 625 millió koronát fordítottak a Fokgyarmaton és Natálban különféle kormányzati czelokra, míg a különféle magánvállalatokban oly tőkék vannak lekötve, melyek nagysága nehezen állapítható meg, de mindenesetre több száz millió koronára tehető. Hogy az angol tőkepenzes tőkái után jogosan számít a pontos kamatokra és érdeklődik annak magassága iránt, az igen természetes. Figyelembe kell venni továbbá, hogy milyen volna a Fokgyarmat és Natál, ha az angol adófizető nem viselte volna a folytonos kaffer és zulu háborúk költségeit, honnét vették volna a gyarmatosok azt a 625 millió koronát, melyen a vasúti hálózat, kikötők, dockok és hidak épültek?*) Mindezek az óriási befektetések 1886 előtt történtek. Nem állítható tehát, hogy Dél-Afrika iránt Angolország csak azóta tanusít nagy érdeklődést, mióta a gyémánt- és aranybányászat oly rohamosan kifejlődött. Hogy dél-afrikai gyarmataiban, a Szabadalmazott Társaság területein azóta mekkora összegeket fektettek be az angol tőkepenzesek és Angolország, azt kiszámítani valószínűleg a lehetetlenségek közé tartozik és maguk az angolok sem tudják.

Mikor az angolok Dél-Afrikában a lábukat megvetették, főkép az indiai út biztosítása lebegett szemek előtt. Ehhez a főfontosságú érdekhez fűződtek későbbben az imént vázolt óriási gazdasági érdekek és így nagyon érthető, ha Angolország semmiféle áldozattól sem riad vissza, hogy Dél-Afrika birtokát magának biztosítsa és a mennyire lehet, minden európai hatalom befolyását onnét távol tartsa, mert a három hatalom közül, melyek Dél-Afrikában jelenleg közvetlenebbül vannak érdekelve, habár különböző okoknál fogva, legalább kettő, Hollandia és Németország idővel veszedelmessé válhatnék rá nézve.

E kitérés után, mely a későbbi fejlemények helyes megértéséhez és méltánylásához föltétlenül szükséges, visszatérek az események elbeszéléséhez.

1891 május havában ült először össze az újonnan szervezett második néptanács. Az 1890 június 23-án kelt törvény értelmében törvénnyel vagy határozatokkal a következő ügyekről intézkedhetett: bányászat, a közutak és postaútak

---

*) G. Baden Powell: *English money in South Africa*. Cont. Review, 1885 okt. 503—505. l.

építése és föntartása, posta-, táviró- és telefon, találmányok, minták, védjegyek, szerzői jog, állami birtokok kezelése, járványos betegségek, társulatok állapota, jogai és kötelezettségei, csődök, polgári és büntető törvénykezés. Ezekhez járulnak még azok az ügyek, melyeket az első néptanács határozottan a másodiknak hatáskörébe utal. A második néptanács határozatainak érvényességéhez azonban az elnök, illetőleg a végrehajtó tanács hozzájárulása szükséges. Az új testület eleinte sehogy sem értette meg föladatait. A köztársaság növekvő jelentőségét félreismerte és rövidlátásában az állami bevételek fölöslegének a közjólét, építkezések, képviselő stb. költségeinek fedezésére való fordítását megtagadta.

Kiváló fontosságú volt a bányatörvény, melyet a johannesburgi bányakamara dolgozott ki és 1893-ban a néptanács elé terjesztett, mely azt két évvel később lényegtelenül módosítva elfogadta.

Még 1892 végén alakult meg a Transvaal-Union, az idegenek egyesülete, melynek az volt a czélja, hogy a bevándorolt és polgárjoggal nem bíró lakosok politikai helyzetét törvényes úton megjavítsa.

1890 június 23-án a búrok az alkotmányt megváltoztatták. Az április 1-én megejtett népszámlálás alkalmával ugyanis rémülettel tapasztalták, hogy az uitlanderek a polgárokkal csaknem egyenlő számúak. Az addigi törvények értelmében néhány év eltelte után a teljes polgárjogot vagyis a néptanácsba való választás jogát nem lehetett megtagadni tőlök. Ezért a bajon azzal igyekeztek segíteni, hogy az első néptanács mellé másodikat szerveztek, az elsőnek adtak minden hatalmat és az elsőbe való megválasztást lényegesen megnehezítették. Addig az uitlanderek a törvény értelmében honosítás következtében szavazati jogot nyertek. Ehhez öt évi tartózkodás kellett; további tizenöt évi tartózkodás után a néptanácsba is meg voltak választhatók. Az 1890. évi törvény és az új választási intézkedések megengedték, hogy az uitlanderek már két évi tartózkodás után honosíttassanak, az esküben azonban határozottan le kellett mondaniok minden más állam iránti kötelezettségeikről, az első néptanácsba való megválasztás pedig attól függött, vajon az illető a második néptanácsba tíz évig megválasztható volt-e. A teljes polgárjog elnyeréséhez tehát a honosítás előtt két évi tartózkodás, a választói

jognak két éven át való gyakorlása és a második néptanácsba tíz éven át való választás joga, összesen tizennégy év volt szükséges. Ezzel szemben az országban született bírók és azok, a kik az 1890. törvény életbelépte előtt nyertek polgárjogot, tizenhatodik évöktől mindkét néptanácsba választhattak és 30 éves korukban mindkét néptanácsba megválaszthatók is voltak. A külföldi, a ki tizenhat éves korában telepedett le Transzválban, a passzív választói jog tekintetében a bírókkal tehát egyenlő volt, de activ jogra nézve, nevezetesen az első néptanácsba való választhatóságot illetőleg, nem.

E törvény tehát lehetővé tette, hogy a bevándorlók a teljes polgárjogot elnyerjék, 1893-ban azonban újabb módosítások lettek szükségesek, minthogy a bírók attól tartottak, hogy a tömeges honosítás következtében az uitlanderek találnak többségre jutni a törvényhozásban. Döntő ügyekben a választói jogot megtagadták tőlök. Teljes polgárjogot csak azok nyertek, a kik: 1. 1876 május 29-ike előtt telepedtek le a köztársaságban; 2. a köztársaságban születtek; 3. azokon a területeken, melyek azóta Transzválhoz csatoltattak, teljes jogú polgárok voltak; 4. az előbbi törvények értelmében honosítást nyertek; 5. az 1881. évi függetlenségi harcban a bírók mellett harczoltak. A törvény negyedik szakasza azonban határozottan kimondja, hogy általános államügyekben (például elnökválasztás) csak azoknak van választói joguk, a kik az 1890. évi törvény előtt lettek polgárok. Az e törvény alapján honosított polgároknak pedig csupán a következő esetekben volt szavazatuk: 1. a kerület veldkornetjére; 2. a második néptanácsba kerületekből választott tagokra; 3. az illető kerület minden más ügyében. Ez annál fájóbban hatott, mivel az 1891. törvény 13. §-a értelmében az állam minden általános ügyében szavazhattak. Az uitlandereknek a második néptanácsba való megválaszthatása nem ér valami sokat, mivel a fontosabb ügyekben az első néptanács határoz. Ebbe nem lehetetlen ugyan bejutni, de azoknak, a kiket tíz éven át a másodikba megválaszthattak, csupán az első néptanács hozzájárulásával lehetséges. Tagadhatatlan, hogy a köztársaság törvényhozásának alakilag joga volt a honosítottaknak már megadott jogot tőlök megint megvonni, de ez semmiesetre sem volt politikus, mert ezzel csak szaporította a bajokat és siettette a kitorést.

A búrok főképp marhatenyésztéssel és földműveléssel, míg az idegenek csaknem kizárólag bányászattal foglalkoztak. Ámde az állam a bányászatnak köszönhette fönnállását és fölvirágzását. Az idegenek tevékenysége nélkül az államban a leglényegesebb dolog, nevezetesen a pénz hiányzott volna. Ez tény és kétségtelen, hogy bizonyos kiméletlenség volt abban, hogy az idegeneket az alkotmány az állam ügyeinek intézésére való befolyásból kizárta, minthogy a polgárjog megszerzése oly föltételekhez volt kötve, melyeknek csak igen kevesen felelhettek meg. Más részt azonban a történeti jog a búrok mellett szólt. Ők alapították az államot; az ő saját-ságaik adták meg az államnak a nemzeti jelleget; az övék az ország és minden kincse és elég volt tőlök, hogy eltűrjék, hogy a betolakodó idegenek rajtok meggazdagodjanak. Senki sem veheti zokon tőlök, hogy a köztársaság búr jellemét az egyre erősödő angol elem ellen kezdettől fogva erélyesen védelmezték. Ezért az unionisták emlékiratait, melyeket a néptanács 1893. évi ülésezése folyamán nyújtottak be és melyekben az idegenek kívánságai foglaltattak, figyelembe sem vették.

Ugyanebben az évben a zoutpansbergi kerület néhány főnöke ellen csapatokat kellett küldeni. A hadjárat a lázadók vezére, Malaboch, megerősített állásának elfoglalásával végződött. Malaboch néhány emberével a hegyek közé menekült. E hadjárat nem magáért nevezetes, hanem azért, mivel az angol alattvalókat is kényszerítették, hogy a háborúban részt vegyenek, a miből viták keletkeztek, melyeket azonban a főbiztos, sir Loch Henry, békésen intézett el. Pretóriába való érkezése az angol pártnak tüntetésekre adott alkalmat, melyek a búrokra lehangolóan hatottak és a csekély hajlandóságot, melyet az idegenek követeléseinek teljesítése iránt mutattak, eltüntette. Sir Loch Henryt Pretóriában viharosan fogadták. A vasúti állomást és az utcákat angolok lepték el, a kik nemzeti himnuszukat énekelték és a zenekart megakadályozták, hogy a búrok nemzeti dalát játszsa. Az elnök kocsijából, melyen a főbiztosnak szállására kellett volna mennie, kifogták a lovakat és a kocsit a lelkesült tömeg húzta végig a városon. Az állami zászlót a kocsiról levették és brit lobogót tűztek a helyére. A brit nemzeti himnuszt és a Rule Britanniát énekelve hömpölygött a tömeg a városon keresztül. A köztársas-

ság elnökét kiabálva és füttyökkel fogadták, a főbiztos tiszteltére kirendelt őrséget elűzték, és a kavarodás akkora lett, hogy sir Loch Henry végre kénytelen volt a meggondolatlan tömeget fölszólítani, hogy vegye tekintetbe, hogy ő az elnök vendége. A johannesburgi unionisták 15,000 aláírással föliratot nyújtottak át neki, melyben panaszait adták elő és kifejtették, hogy minden javaslatuk, melyet jogos kívánságaik figyelembevételére végett a kormányhoz intéztek, mellőztetett és a néptanács egy emlékiratot, melyet 13,000 johannesburgi és Johannesburg környékbeli lakos írt alá, gúnyosan utasított vissza.

A hadi szolgálatra kényszerített angolok visszatérése a National-Unionnak kapóra jött, hogy a johannesburgi amphitheatrumban népgyűlést tartson, melyen 5000-nél többen vettek részt és Leonard ügyvéd az idegenek követeléseit újra összefoglalta. A népgyűlés mérsékelt magatartást igyekezett tanusítani, hogy a hivatalos beavatkozást, mely különben kilátásba volt helyezve, elkerülje. A kormány ugyanis az egyre hevesebb izgatásra tekintettel czélszerűnek látta, hogy a gyűlékezés jogát czélszerűen korlátozza. A népgyűlés határozati javaslatot fogadott el, melyben a következő dolgok olvashatók: «A National-Union jelen gyűlése visszautasítja azt a szemrehányást, mely szerint az állam függetlensége ellen tör és tiltakozik a néptanács legutóbbi eljárása ellen: 1. a Witwatersrand 13,000 lakosságának kérvénye ügyében, melyben észszerű szavazati jogot kértek és 2. az idegenek és gyermekeiknek a polgári jogokból örök időkre való kizárása ellen, jöllehet az állami terheket leginkább ők viselik.

A gyűlés kijelenti, hogy ennek az eljárásnak az a czélja, hogy az állam régi és új lakosainak az összeolvadását késleltesse, a mi az állam fejlődésére és jólétére fontos és ezért mindenkit, a ki súlyt helyez a polgárjogokra, fölhí, hogy az Union törekvéseiben támogassa, melyek oda irányulnak, hogy a jogokat elnyerjék, melyekhez az állam iránt tanusított, kipróbált hűségök és érdemeikért fejlődése körül, melylyel jelenlegi gazdagságához és hatalmi állásához juttatták, igényök lehet. Végül a gyűlés kötelezi magát, hogy mindent el fog követni, hogy a kormánytól demokratikus elvekre fektetett alkotmányt nyerjen és addig nem fog nyugodni, míg e kívánsága nem teljesül.

Mikor Pretória lakosságának első csapata, mely a Malaboeh főnök elleni háborúban részt vett, visszatért, az elnök azt a szándékát fejezte ki, hogy minden idegennek, a ki a polgárokkal együtt harczolt és érdemes arra, hogy velök egyenlő jogokat élvezzen, megadja a polgárjogot. Az első néptanács elé valóban be is terjesztett egy ily irányú javaslatot, melyet azonban nem fogadtak el, mivel méltatlanságot láttak benne azokkal az idegenekkel szemben, a kik régebben szintén szereztek ily érdemeket. A kormány tehát fölhívott, hogy a legközelebbi ülészakban a néptanács elé terjeszse be azoknak a névsorát is, a kik régibb időkből tekintetbe vehetők. Az óbúr-párt válasza az elnök törvényjavaslatára az volt, hogy a polgárjogokat ne adják meg soha azoknak, a kik a függetlenségi harczban az angolok pártján állottak és angol állami hivatalokat fogadtak el. Ezt az oktalan indítványt szerencsére tizenegy szóval tiz ellen elvetették. Nem sokára Malaboeh lázadása után északon egy másik benszüldött főnök, Magato is föllázadt, a ki évek óta nem fizetett kunyhóadót és más tekintetben is makacszkodott. Több törzsszel kötött szövetséget, de kemény harczok után teljesen legyőzetett.

1893-ban egy bizottság megbízást nyert, hogy az alkotmányra vonatkozó valamennyi törvényt gyűjtse össze és a néptanács legközelebbi ülése elé revideált alkotmányt terjeszsen. Midőn azonban a bizottság munkálatát beterjesztette, az első néptanácsnak az volt a véleménye, hogy a kapott megbízást túllépte, ezért javaslatait elutasította és a kormányt fölhívta, hogy új tervezetet terjeszsen be.

Az 1895. évi választások a néptanácsba mindkét testületben lényegesen megerősítették a haladópartot. Az idegenek az új néptanácshoz megint kérvényt nyújtottak be, melyen azonban már 32,500 aláírás volt. Ennek sem volt eredménye. A polgárok álláspontjára e kérvénnyel szemben jellemző egy oly okos férfi nyilatkozata, a minő Jorissen, a ki az angol gyarmatügyi miniszternek, Chamberlainnek, azt írta, hogy vizsgálta meg, vajon a kérvény aláírói közül hány felelt meg a törvény azon intézkedésének, a mely szerint minden idegen megérkezése után két hét alatt kerületének veldkornetjénél beiratkozni köteles. Csodálható-e, ha egy néptanács, mely ad magára valamit, nincs tekintettel oly emberek tömeges kérvényére, a kik az ország törvényeinek nem engedel-

meskednek? Egyébiránt minden csak a látszat kedvéért van és semmi egyébért, mert a néptől aláírt ily emlékiratok azzal a szándékkal készülnek, hogy ugyanis elutasíttatnak és akkor politikai tökélet lehet az elutasításból kovácsolni.

A delagoa-öböli vasút megnyitásával egész sor ünnepély járt, a minők Dél-Afrikában ily arányban még nem fordultak elő. A szomszéd gyarmatok kormányzói és más méltóságai szívesen részt venni az ünnepélyeken. Az elnöknek a megjelenetek szerencsét kívántak. A német és angol kormányok külön követségekkel képviseltették magukat. A német császár táviratban fejezte ki az elnöknek szerencsekívánatait a nagyfontosságú mű befejezése alkalmából.

A belső viszonyok az országban e közben egyre feszültebbek lettek. A reform-párt lemondott a reményről, hogy óhajításait a közel jövőben a búr kormánytól törvényes úton keresztülviheti. A johannesburgi reform-bizottság a Fokgyarmat miniszterelnökével és a Brit dél-afrikai társaság igazgatójával, Rhodes Cecillel lépett összeköttetésbe, a ki kapott a transzváli idegenek forrongásán, hogy az angol hatalmi érdekkör kiterjesztésére irányuló terveit Dél-Afrikában segítségével megvalósítsa. Árulás szövetkezett az erőszak politikájával. Rhodes már előbb gondoskodott arról, hogy a Brit Dél-afrikai Társaság csapatainak a parancsnoka, dr. Jameson, föltűnés nélkül 800 embert állítson föl a köztársaság nyugati határán, hogy a kellő pillanatban az országba törjön, a johannesburgi reform-bizottsággal egyesüljön és vele a búr kormányt megbuktassa. A terv azonban meghiúsult. Igaz ugyan, hogy Jameson 1895 december 29-én átlépte a határt, de a búrok, a kik tudtak valamit a dologról, erélyesebben cselekedtek, mint a johannesburgi összeesküvők. 1896 január 1-én Krügersdorpnál tökéletesen megverték dr. Jameson csapatát, másnap pedig őt és csapatának megmaradt részét Blakfonteinél elfogták.

A johannesburgiak kettős célt tartottak szemeik előtt. A búr uralmat meg akarták ugyan dönteni és ehhez igen szívesen fogadták a Fokgyarmat miniszterelnökének támogatását, de azt már nem kívánták, hogy közvetlenül Angolország szedje árulásuk gyümölcseit, hanem ők akarták a kormányt átvenni, a mennyiben angol színezetű független köztársaságról álmodoztak. Csak későn jutott eszükbe, hogy az angolok

annectáló hajlamaival szemben sokkal nehezebben érnek észél, mint a nem oly hatalmas búr kormánynyal szemben. Jamesont ezért hagyták cserben.

A búrok ezt az ügyet bámulatos ügyességgel és mérséklettel, míg az angolok meglehetősen ügyetlenül intézték el. A búrok lemondtak arról, hogy Jamesont és társait megbüntessék, hanem kiadták őket az angol kormánynak. Ez annál okosabb dolog volt, mivel az angol politikának föltűnően ártott. Az angol körök, melyek tudtak a tervről, szörnyen fölháborodtak a betörés megghiúsulásán és roppantúl röstelték a dolgot a világ előtt. Rendkívül fenyegető magatartást kezdtek tanúsítani és nagyon szerették volna, ha a búr kormány oly lépésekre ragadtatta volna magát, melyek az angolok beavatkozásának megadták volna a jogosultság látszatát. Krüger elnök azonban igen tapintatosan és nagy méltósággal viselkedett. A német császár híres távirata, melylyel a Jameson csapatainak legyőzése alkalmából Krügeret üdvözölte, az angolokat roppantúl felbőszítette ugyan, de megvolt az a jó hatása, hogy az elhamarkodott lépések következményeinek higgadt megfontolására bírta őket.

Ekközben a hazaárulókat Johannesburgban perbe fogták. A reform-bizottság négy elnökét halálra, igen sok tagot pedig fogságra ítélték; az előbbiekt közt volt Rhodes Cecil egy fivére, Rhodes ezredes is. Az elítéltek nem sokára kegyelmet kaptak, a mi az elítélésen szörnyen fölháborodott angolok kezéből megint kicsavarta a fegyvert. Az angolokat semmi sem alázhatta meg annyira, mint a búr kormány e szelid magatartása és semmi sem nehezítette meg annyira a Transzvál elleni ellenséges föllépést, hacsak az egész világ jogérzetével és rokonszenvével nem akartak dacolni és erkölcsi prestigeöket még jobban aláásni, mint a hogyan a magas kormányhivatalnokok közvetett és közvetlen részvételének beigazolása a nép jogellenes betörésben egy idegen állam területére tette.

Ezek a száraz tények. Minthogy azonban a Jameson-féle betörés és annak előzményei és közvetlen következményei oly nagy szerepet játszottak a jelenleg folyó háború kitörésének okai közt, nem lesz érdektelen egy kiváló angol történetiró, Mc Carthy, előadását és megjegyzéseit is ide iktatni. Előadása nemcsak azért érdekes, mivel magas történeti állaspontról adja elő az eseményeket, hanem mivel jóval a jelen háború

kitörése előtti időből való és így elfogulatlannak tekinthető, másrészt az angol álláspontot fejezi ki.

1895 utolsó napjaiban — úgymond — Angolország és a világ figyelmét általában hirtelen a transzváli köztársaság vonta magára Dél-Afrikában. Ismeretes, hogy a brit csapatoknak amajubai veresége után a gyarmatbirodalmi kormány az általánosan Transzválnak nevezett dél-afrikai köztársaság kormányával az úgynevezett londoni conventióra lépett. E conventióban Angolország bizonyos (?) szuzerénitást tartott fönn magának a transzváli állam fölött. Angolország magára vállalta, hogy Transzvált idegen támadás ellen megvédi, (erről szó sincs a conventióban!), Transzvál pedig beleegyezett, hogy egy állammal sem lép szerződésre, mielőtt Angolországot nem értesíti róla. Az utóbbi időben az egyezmény e részének kifejezései tekintetében bizonyos félreértés támadt. Sokan azt gondolták, hogy Transzvál szerződéskötés végett Angolország beleegyezése nélkül egyáltalában nem kezdhet tárgyalásokat valamely idegen hatalommal. A dolog azonban nem állt egészen úgy. Mindkét fél megegyezett abban, hogy ha a transzváli államférfiak valamely idegen hatalommal szerződést akarnak kötni, a szerződés megállapodásait közölni kell Angolországgal és ha a gyarmatbirodalmi kormány bizonyos meghatározott idő alatt nem tesz kifogást az egyezmény ellen, a szerződés megköthető.*) Ez talán nem látszik nagyon fontos különbségnek, de fontossá válhatott 1896 elején, mikor igen nagy volt az izgatottság Németország lehetséges beavatkozása miatt. Az angol közönség nem sokat törődött Transzvállal «dr. Jameson lovaglásáig»**) és míg következményeinek a híre

---

*) A londoni conventió sokat vitatott, rendkívül fontos negyedik pontja így hangzik: Article 4. The South African Republic will conclude no treaty or engagement with any State or any nation other than the Orange Free State, nor with any native tribe to the eastward or westward of the Republic, until the same has been approved by her Majesty the Queen. Such approval shall be considered to have been granted, if her Majesty's Government shall not, within six months after receiving a copy of such treaty (which shall be delivered to them immediately upon its completion) have notified, that the conclusion of such treaty is in conflict with the interest of Great Britain or of any of her Majesty's possessions in South Africa.

**) Érdekes, hogy a betörést, *raid*, lovaglásnak, *ride* is nevezték az angolok.

nem terjedt el 1895 utolsó napjaiban. Dr. Jameson Dél-Afrikában a Chartered Company adminisztrátora volt és a gyarmatbirodalmi koronagyarmatból, Beesúanaországból, betörést intézett a transzváli köztársaság határán át, mely állam nemcsak békében élt Angolországgal és jó viszonyban volt vele, hanem a hogyan kimutattuk, melynek Angolország bizonyos fokban szuzerénje volt.

Hogy az egész világon oly nagy csodálkozást keltett betörés okait megmagyarázzuk, kissé messzebbre kell visszatérnünk. Transzválban és Transzvál körül a világ kalandos országaiból összegyülekezett nagy népség volt, mely ott letelepedett, — ragadozó madárként csapott le az országra, midőn ismeretes lett, hogy a föld gazdag aranyban és gyémántban. Transzvál eredeti elfoglalói — természetesen azokat értjük, a kik máshonnan jöttek és letelepedtek, mert a benszülött lakosság, úgylátszik, nem jó tekintetbe — a búrok voltak. A búrok története furcsa, érdekes és bizonyos értelemben pathetikus. A búrok egyik része a németalföldi protestánsoktól, a másik a száműzött francia hugenottáktól származik. Ezeket a férfiakat és nőket hazájokból nyomasztó törvények űzték ki és több emberöltővel ezelőtt Dél-Afrikába jutottak, melyet épen akkor kezdtek gyarmatosítani. A búroknak sikerült eredeti fajt és népet teremteniök. Félrevonulva és magoknak élnek. A hollandoktól vagy a francia hugenottáktól való származásra nem büszkék. Öseikkel semmit sem törődnek. Európa történetével és hagyományaival nem foglalkoznak. Csak azt kívánják, hogy a maguk módja szerint élhessenek és egyedül lehessenek. Épen oly sajátságos típusú emberek, akár a beduin tevéjével és kelevéjével, a ki ma is olyan, a minő volt a bibliai időkben Jeruzsálem falain kívül. A búrok vallásosak, ájtatosak, korlátoltak vallasukban és ájtatosságukban. Mint mások sokan, a kik vallási üldözések elöl menekültek Európából, ők sem vonakodnak attól, hogy azokat, a kik a vallási meggyőződés kérdéseiben ellenkeznek velök, vallásilag ne disqualifikálják és büntessék. Tüstént látni fogjuk, hogy a vallásos meggyőződés kérdésének nagy szerepe volt a zavarokban, melyek a transzváli köztársaságban kitértek. Az állam politikai kormányzásában senki semmi részt sem vehetett, a ki nem volt protestáns vallású. Mint tudjuk, Afrikában és kivált Dél-Afrikában vannak afrikaiak és afrikanderek. Az afrikai természetesen a

feketebőrű benszülött; az afrikander az európai, amerikai vagy ausztráliai letelepülő. Az afrikanderek, a kik sok dologban nem értenek egyet, egyben, az afrikaiak lehető elnyomásában, általában megegyeznek. A transzváli állam igavonó barmot csinált belőle és semmi mást. A transzváli államnak ezenkívül nem kellett semmi más afrikander, csak a maga népe. A búrok nem akartak meggazdagodni. Nem jutott eszökbe, hogy a meggazdagodásnak vannak módjai. Beérték azzal, hogy marháik és nyájaik jövedelméből éljenek. Csaknem nyeregben éltek, puskával kezökben, hogy a vadat lelőjjék és a vadállatokat, valamint az ellenséges benszülötteket távol tartásák; az Amajuba hegynél megmutatták, hogy mit tud egy búr puskával kezében egy szikla mögöl. Egyetlen nagy rémületök az angol uralom volt. Bárhol telepedtek le, úgy rémlett nekik, mintha Angolország el volna tökélve, hogy követni, körülvenni fogja őket, hogy azt az életmódjokat, mely legjobban felelt meg nekik, megakadályozza. A búr nép ismételtelen elhagyta földjét, hogy az angolok el ne nyomhassák a Fokgyarmatból vagy Natálból vagy más államokból, melyek a gyarmatbirodalmi kormány szuverénitása előtt meghajoltak. Csupán igazságot szolgáltatunk a búroknak, midön azt mondjuk, hogy mint Byron Manfredje, keresték a magányt, de nem teremtették meg. A búrok még egymással sem igen érintkező nép. A transzváli államban szabály szerint az ember családja a világa, s nem valami nagyon töri magát embertársainak a társasága után. A búr igen kitartó, igen józan, a maga módja szerint igen vallásos és megvan benne holland őseinek egész bátorsága. Nos, mikor az egész világon ismeretes lett, hogy a transzváli államban és a körül bőven van arany és a kalandorok az egész világról oda özönlöttek, a búrok és sajtáságos jellemvonásaik igen éles ellentétbe kerültek az úgynevezett civilisatio szokásaival. Abban az időben két kimagasló alak volt Dél-Afrikában. Az egyik Krüger elnök, a másik Rhodes Cecil. Krüger elnök a búrok búrja, a búrok teremtette eszményi típus. Kétségtelenül nagytehetségű, föltétlenül feddhetetlen, sziklaszilárd mindenütt, a hol az, a mit ő elvnek tekintett, forgott szóban, külseje nyers és durva, modora hasonló, de van benne jellemző humor és szelleme tiszta és államférfiúi. Afrikander Lincoln Ábrahám vagy Stuyvesant Péter. Rhodes Cecil angol ember, valamelyik nagy angol egyetemen

nevelkedett, a Fokgyarmatba egészségének helyreállítása végett ment, ott politikába és pénzügyi dolgokba keveredett, a gyarmat miniszterelnöke és minden tekintetben legkimagaslóbb embere lett. Rhodes Cecilt cseppet sem akarjuk kisebbiteni, midőn azt mondjuk róla, hogy vérmérsékleténél és pályájánál fogva mindenkifölött kalandor. Olyan kalandor, mint Raleigh Walter néhány honfitársa és collégája; mert Raleigh néhány honfitársában és collégájában nagy gyakorlati szellem volt és, habár Angolország úralmát és dicsőségét terjeszteni iparkodtak, egyszersem nem vonakodtak attól, hogy a vállalatból pénzt szerezzenek. Rhodes Cecil bizonyos értelemben kétségtelenül lángésznek mondható. Megalapította a Chartered Companyt, melyet a gyarmatbirodalmi kormány megerősített és maga is olyan volt, mint egy állam alapítása. Nevéről nagy területet Rhodéziának neveztek el és — másképp meg sem jelölhetjük — feje, diktátora és bálványa lett annak a kevert, sokféle, kalandos népségnek, mely pénzszerzés végett tódult Dél-Afrikába. Maga Plutarchos sem gondolhatott volna ki föltünőbbben ellentétes arczképeket, mint a minők Krüger elnök és Rhodes Cecil arczképei. Hatalom, állás, nagyság, pénz — Krüger mindezekre egyáltalában semmit sem adott, Rhodes Cecil pedig természet-szerűen éppen ezekre törekedett.

Rhodes Cecil befolyása nőttön nőtt. A Chartered Company magában is parancsoló hatalom volt. Vajon a gyarmatbirodalmi kormánynak napjainkban általában szükséges-e elismerni egy szabadalmazott társaság alapítását, oly kérdés, melylyel a birodalmi parlamentnek nem sokára foglalkoznia kell. Angliának végre is meg kellett szabadulnia Indiában Chartered Companyjától és John Companyjától. Igen közel van az idő, midőn az a kérdés fog fölmerülni, hogy mit csináljon dél-afrikai Chartered Companyjával. Minden körülmények közt biztos volt, hogy Krüger és Rhodes Cecil befolyása előbb-utóbb összeütközésbe fog kerülni. A hogyan Paradol Prévót mondta valamivel több, mint negyedszázaddal ezelőtt Francia- és Poroszországról, ha két gyorsvonatot ugyanazon a vonalon ellenkező pontokról indítunk el, a találkozás csak órák kérdése. A búr kormány és azok között, a kiket uitlandereknek vagy outlandereknek neveztek, vagyis a Transzváliban és a körül letelepültek között, a kik pénzszerzés végett mentek oda, nemsokára nagy vita támadt. Igen valószínű,

sőt talán bizonyosnak is tekinthető, hogy Krüger és társai oktalanul gyanúsították az uitlandereket. Nagyon hajlandók voltak az uitlanderek törekvéseit Anglia azon kívánságának tekinteni, hogy az egész országot meghódítsa és birtokába vegye. Az igazság az, hogy miután az Amajuba-hegy okozta érzelmek lehültek, ezer angol közül egy sem kívánta cseppet sem, hogy kormánya hódítsa meg és annectálja Transzvált, és tízezer uitlander közül egy sem törődött valami sokat azzal, hogy Anglia az országot annectálja. Az uitlanderek úgy tódultak Dél-Afrikába, mint Kaliforniába és Ausztráliába sok évvel ezelőtt, csupán azzal a czéllal, hogy pénzt szerezzenek és azt letelepülésök után boldogan költsék el. Igen sok uitlander Transzvál határain belül élt. Számra nézve még Transzválban is jóval fölülmúlták a búr lakosságot. Túlnyomó többségök cseppet sem törődött azzal az állítólagos törekvéssel, hogy Anglia birtokaihoz akarja csatolni Transzvált. De panaszkodni kezdtek, még pedig bizonyos jogosultsággal, hogy a köztársaság törvényei nagyon méltatlanok a letelepülőkkel szemben. Az idegen letelepülőnek nem adtak polgárjogokat. Az egészen bizonyos, hogy a beköltözőknek egyetlen állam sem ad tüstént és valóságos polgárjogot. Még az amerikai nagy köztársaságban is, a hol — a hogyan Lowell mondja — az ajtó retesztét Ádám fájának legszegényebb gyermeke is félretolhatja, az emigráns nem mehet úgy az országba, hogy egyszerre polgár és szavazó legyen. Bizonyos ideig ott kell tartózkodnia vagy tényleges szolgálatot kell teljesítenie. Hanem az Egyesült-Államokban a kilátás tiszta. Minden bevándorló, a ki az államok területére lép, tudja, hogy csak bizonyos próbaidőt kell kitöltenie, hogy szabályszerű módon honosítsák és aztán épen oly polgár és szavazó, mintha Amerikában született volna. Transzválban azonban nem volt próbaidő. Az idegen az alkotmány értelmében mindig idegen maradt, és csak a legutóbbi években kecsgették őket a leghalványabb reménnyel, hogy a dolgok ez állapota a jövőben megváltozhatik és a letelepült állandó lakosnak és polgárnak fogják elismerni. Mindkét fél álláspontja igen egyszerűen és világosan jelölhető meg. A búrok azt mondták: «Egy emberre sincs szükségünk közületek. Táborunkat nem egyszer szedtük föl és vándoroltunk tovább, hogy az idegen betolakodók elől meneküljünk. Az ország ásványainak kiaknázására semmi szükségünk. Azt se

bánjuk, ha sohasem aknázzák őket. Megengedjük, hogy még saját határaink közt is tettek lett a többség, de ti nem fogtok nekünk törvényeket hozni és nem fogjátok családi és kedvenc intézményeinket megbontani». Röviden szólva, ez volt a bírok álláspontja. Az uitlandereké épen ily világos. Ezek azt mondták: «Az ország gazdagságának a forrásait mi fejlesztjük; az egész vidéket, a tetteket épen úgy mint a mienket, gazdaggá és virágzóvá teszszük. Az egész művelt világ figyelmét nagy gazdagságára irányozzuk. Új országot teremtettünk és azt kívánjuk, hogy kormányzásában részt vehessünk». Az érdektelen és pártatlan megfigyelő előtt egy dolog valószínűen világosnak fog látszani, az, hogy az uitlanderek végre is elérik céljokat. Többnyire erélyes, vállalkozó, bátor, tapasztalt, tehetős emberek és ily embereket, még ha kisebbségben volnának is, lehetetlen volna kizárni annak az országnak a kormányzásából, melyben le akarnak telepedni. A bírok Transzválta illetőleg még a hosszú birtoklásra se hivatkozhattak. Tulajdonjoguk csak tegnapelőtti keletű volt, ha a dolgot ebben a könnyed alakban foglalhatjuk össze. Krüger elnök bizonyára okosan cselekszik, ha nyíltan elismeri, hogy az uitlandereknek lehet valamilyes igényök, s azoknak, a kik valósággal Transzválban laktak, bizonyos föltételek között lehetővé kell tenni, hogy polgárok és választók legyenek.

Ez az egész vita egész Dél-Afrikában nagy izgatottságot keltett. A bírok kétségtelenül azt vették a fejökbe, hogy az uitlandereknek Transzvál birtokbavétele és a brit birodalomhoz való csatolása a céljok, élén Rhodes Cecillel, mint valami diktátorral. Hogy ez a gondolat mennyire alapult pontos ismereteken és megfigyelésen, ma még korai volna eldönteni. Tagadhatatlan, hogy ezalatt az úgynevezett reform-ügy érdekében tényleges előkészületek folytak Transzvál megtámadására. Hogy a Chartered Company vezéreibei mennyiben helyeselték, tervezték és segítették a vállalkozást, még nem ismeretes teljesen. Dr. Jameson, a kinek a társaságban magas állása volt és a ki nagyon kedvelte a katonáskodást, egyszerre, azzal a bevallott czállal, hogy Transzvál határát átlépi és Krüger elnököt a letelepültek követeléseinek teljesítésére kényszeríti, egy kis sereg élére állt, melynek néhány tisztje Anglia rendes hadseregében szolgált. Úgy látszik dr. Jameson és társai valami titokzatos táviratot is kaptak, melyben az

állt, hogy rögtöni beavatkozásukra van szükség a letelepülők feleségeinek és gyermekeinek biztossága végett Johannesburgban, mely a köztársaság nagy üzleti középpontja. A tervezett betörés híre gyorsan eljutott Angliába. Chamberlain volt a gyarmatügyi miniszter és bizonyosan oly erélyesen és gyorsan cselekedett, a mint ez a hozzá hasonló erős jellemű férfiútól elvárható. Tüstént táviratot küldött sir Robinson Herkulesnek, fölhatalmazva őt, hogy mindent kövessen el a betörés megakadályozására. Dr. Jameson nem engedte magát útján megállíttatni és önállóan igyekezett cselekedni; a búr csapatok azonban teljesen tönkrevérték, s ő és tisztjei embereikkel kénytelenek voltak megadni magukat és fogságba kerültek. Krüger elnök kiméletesen bánt velök és valamennyi betörő életének megkegyelmezett, megengedve, hogy a vezéreket Angliába vigyék, hogy a korona tekintélye elleni lázadásért vizsgálatot indítsanak ellenök. Dr. Jameson Angliában egy időre népszerű hős lett bizonyos körökben. De mentől közelebbről vizsgálták az ügyet és mentől többet gondolkodtak rajta, annál világosabb lett, hogy eljárása elhamarkodott, tapintatlan, törvénytelen és szerencsétlen volt. Senkisémm gyanúsította semmiféle gonosz vagy önző czéllal. Bátor ember és semmi tekintetben sem pénzsóvár kalandor volt. Mindamellett igen sokan gyanakodni kezdtek, vajon nem volt-e önzőbb és lelkiismeretlenebb emberek eszköze, a kik örültek beugratásának, mert azt remélték, hogy Anglia és Transzvál megint háborúba találnak keveredni és a Dél-afrikai Köztársaság teljes annexiója ily módon el lesz elérhető. A foglyok ellen kellő időben vizsgálatot indítottak. Bűnösöknek nyilvánítottak, de egy esetben sem igen hosszú fogházbüntetéssel sújtották őket. Dr. Jameson egészsége úgy megrendült, hogy néhány havi börtönbüntetés után szabadon kellett bocsátani, és sem Angliában, sem Afrikában senkisémm sajnálkozott azon, hogy kiméletesen bántak vele.

Az egész kérdés természetesen vita tárgya lett az alsóházban. A kormány beleegyezett, hogy a ház bizottságot küldjön ki az ügy megvizsgálására és tegyen jelentést róla, általában pedig mindenki egyetértett abban, hogy a vizsgálat egyik legfontosabb tárgya a Chartered Company szerepe legyen. A Chartered Company királyi fölhatalmazással alakult, hogy mint testület ellenőrizze védelmi célokra szánt katonáit. Ha

egyáltalában van szabadalmazott társaság, világos, hogy ennyi katonai hatalmat kellett adni neki. Ellenséges fajok vették körül és tényleg számos elkeseredett háborút kellett viselnie. Dr. Jameson ezekben a háborúkban tett szert hadvezéri hírnévre. Hosszú időn át — a miről az angolok többsége azonban nem tudott — a Chartered Company a történelem új kötetét írta olykor vastag tollal, melyet, és ezt el kell ismerni, néha nagyon vörös tintába mártott. Mikor a társaságnak szabadalma kelt, bizonyosan senkisésem gondolt arra, hogy a fegyveres erőt, melylyel rendelkezni fog, egy barátságos államba való betörésre fogja használni. Mindenki érezte, hogy a birodalmi kormány jóhiszeműségét, a birodalom becsületét érinti az a kérdés, vajon a Chartered Company megengedte-e vagy nem, támogatta-e vagy határozottan helyeselte-e dr. Jameson rendkívüli expedícióját.

A bizottság kétségtelenül erős vizsgáló bizottság volt, tagjai közt voltak az alsóház minden pártjának, osztályának és csoportjának legkiválóbb képviselői. Közben a Dél-Afrikában történekről az irodalmi műveknek egész sora jelent meg. A világ valamennyi újságja minden nap írt a dologról. Röpíratok és kötetek jelentek meg szüntelenül, melyek szerzői oly emberek voltak, a kik azt állították, hogy minden mozzanat tényeit és minden tény jelentőségét ismerik. Még Tennyson Alfréd utóda, Austin Alfréd, a *poet laureate* is megszólalt és jöllehet semmit sem tudott a dologról, dr. Jamesonról dicsőítő költeményt írt.

Valamivel később, majd ha az embereknek érkezésök lesz Dél-Afrika történetének ez eseményeiről részrehajlatlanul gondolkodni, bizonyosan észre fogják venni, hogy mind-abbban, a mit a dologról az alsóházban, a Fokgyarmat parlamentjében, a *Kék könyvekben*, az újságokban írtak, alig van szó az afrikai benszülött helyzetéről. Úgy látszik, mintha az egész vitában nem volna tényező. A búrok valóságos igavonó barmot csináltak belőle. A Chartered Company, úgy látszik, valami ragadós betegségben szenvedő betolakodónak nézte, a kitől bárminő módon, mentől előbb meg kell szabadulnia. Ha Dél-Afrika utóbbi éveinek egész történetét teljesen és higgadtan fogják vizsgálni, talán ki fog derülni, hogy a letelepülők és benszülöttek közti szakadatlan háborúban nem a letelepülőknek volt mindig igazuk és nem mindig a szegény, tudat-

lan pogányok hibásak. Sőt talán az is eszökbe talál jutni, hogy a leteleplők jobban tették volna, ha a tudatlan, fekete-bőrű benszülött lakosság iránt kíméletesebbek lettek volna.

Az események okainak, lefolyásának és közvetlen következményeinek tárgyilagos, ámbár nagyon is tömör elbeszélésén kívül, melyből épen a mai viszonyok között igen fontos és érdekes következtetések vonhatók, rendkívül érdekesek a megjegyzések, melyeket Mc Carthy a német császárnak a Jameson-féle betörés meghiúsulása ötletéből Krüger elnökhöz intézett üdvözlő táviratára tesz. A gúnyos hangból világosan kiérzik a visszafojtott bosszúság. Mc Carthy a következőket mondja: Azt hisszük, az angol sajtó és a közönség általában nagyon nagy zajt csapott e távirat miatt. Az világos, hogy indiscretio volt. A német császár üdvözlő táviratot küldött Krüger elnöknek a győzelem alkalmából, melyet az elnök katonái a betörőkön arattak. Nos, a legesekélyebb szükség se volt arra, hogy a német császár ilyfajta üzenetet küldjön. Föltehető, hogy minden művelt állam békésen él egymással és minden művelt állam örül, ha minden más művelt állam elkerüli a zavarokat. De Angolországban igen természetesen azt gondolták, hogy a német császár távirata a transzváli köztársaság iránt bizonyos különös érdeklődést és bizonyos tiltakozást jelent minden veszedelem ellen, mely a köztársaságot az angolok részéről érhetné. Ezért csaknem egész Angliában a német császár üzenetét Krüger elnökhöz bóknak, az angol kormányra nézve pedig szándékos gúnynak tekintették. Természetes, hogy ennek a nézetnek volt valami alapja. Egy más államfő sem üdvözölte Krüger elnököt. Ausztria-Magyarország uralkodója nem nyilvánított nézetet. A francia köztársaság elnöke nem tartotta szükségesnek, hogy üdvözlő üzenetet küldjön. Az Egyesült-Államok elnöke a maga ügyeivel foglalkozott és nem tartotta kötelességének, hogy elnöktestvérét, a transzváli köztársaság fejét, külön üdvözölje. Az orosz czár hallgatott. Svéd- és Norvégország királya nem tett megjegyzést; és a török szultán, igaz ugyan, hogy önmagát és dynastiáját közelebbről érdeklő más ügyek adtak neki gondot, sem üdvözlő, sem sajnálkozó szavakat nem ejtett. Ezért tehát nem volt oktalanság, hogy az angol sajtó és az angol közönség valami különös jelentőséget tulajdonított a német császár üzenetének. Anglia és Németország közt már voltak zavarok Dél-

Afrikában és a német császár üzenetét Angliában sokan úgy fogták föl, hogy azoknak a zavaroknak a fontosságát szándékosan akarja nagyítani. Mc Carthy nem hajlandó így értelmezni a dolgot. A német császárnak, úgymond, sajátságos, eredeti az egyénisége. A német nagy költő, Schiller, azt mondatja egyik legszebb drámájának a hőseivel: «Ha higgadt és óvatos volnék, nem volnék Tell Vilmos». Ha a jelenlegi német császár higgadt és óvatos volna, nem lehetne olyan ember, a minőnek magát a politikai életben mutatta. Egy angol író a Faust második részéből vett császárként írta le. Szereti a meglepetéseket, ötletszerű cselekvést és bármily váratlan hajlam irányának a követését. De alig hihető, hogy Angliával szemben valami ellenséges szándéka volt, midőn Krüger elnöknek az üzenetet elküldte. Victoria királynőnek az unokája és az angol nemzet iránt sohasem volt hijával a gyengéd érzelmeknek. Hanem szereti a föltünő beszédeket, szeret leveleket írni és szeret távirati üdvözléseket küldeni, s annak, a kinek ez a szenvedélye, sokat meg kell bocsátani. A Krügerhez küldött üzenet egyidőre nagy föltünést keltett, de mikor az angolok összedugták a fejüket, egyetértettek abban, hogy ez a fiatal német császárnak egygyel több furcsa tette.*)

Az angol alsóház bizottsága, mely a Jameson-féle betörés körülményeinek megvizsgálásával volt megbizva, 1897. év február 16-án ült össze a Westminster Hall egy nagy termében. A bizottság tagjai voltak: Jackson L. Vilmos, elnök, a kinek a konservatív kormányban fontos hivatala volt; Chamberlain József, gyarmatügyi minister; sir Hicks-Beach, pénzügyi minister; sir Harcourt William, az alsóház ellenzékének a vezére; sir Webster Richárd, főügyész; sir Campbell-Bannermann Henrik, Labouchere, sir Dyke Hart Vilmos, Ellis János, Buxton Sydney, Blake Edward, Bigham, Cripps, Wharton és Wyndham György. Az alsóház határozata így hangzott: «Vizsgálja meg a bizottság a dél-afrikai köztársaságba való fegyveres betörés eredetét és körülményeit és a brit Dél-afrikai Társaság administratióját és tegyen jelentést róla; tegyen jelentést továbbá arról, hogy minő változások kívánatosak a társaság igazgatása alatt álló területek kormányzásában». A bizottságnak természetesen joga volt tanukat hallgatni ki,

*1) Mc Carthy: *A history of our own times*, VII. 129—143. l.

iratokat szerezni be, stb. Itt meg kell említeni, hogy a fokvárosi parlament is vizsgálatot indított annak megállapítása végett, hogy Rhodes Cecil, a ki akkor a Fokgyarmat miniszterelnöke volt, minő részt vett a Jameson-féle betörésben. A vizsgálat fontos eredményét a bizottság a következőkép foglalta össze: » A mi az igen tiszteletreméltó Rhodes J. Cecilt illeti, teljesen be volt avatva az előkészületekbe, melyek a betöréshez vezettek és mint három nagy részvénytársaság — British South Africa Company, De Beers Consolidated Mines és Gold Fields of South Africa — igazgatója, ő irányozta és ellenőrizte a tervet, mely a Jameson-féle betöréshez hasonló eljárást lehetővé tett. Hátra van még annak figyelembevétele, hogy Rhodes minő állást foglalt el dr. Jameson belépésével szemben a dél-afrikai köztársaságba épen abban az időben, mikor ez történt. Arra nincs bizonyosság, hogy Rhodes valaha arra gondolt volna, hogy a pitsanii tábor csapatai valamikor hivatlanul Transzválbá betörjenek. Inkább úgy látszik, hogy belső mozgalom támogatása volt szándékban, s dr. Jamesonnak ismételten azt tanácsolták, hogy várjon, míg az előkészületek befejeztetnek. Egyszermind azonban nincs nyoma Rhodes határozott parancsának egyenesen dr. Jamesonhoz, hogy semmi szín alatt se lépjen a cselekvés terére, a mi okszerűleg elvárható volt attól, a ki el volt tökévelve, hogy mindent elkövet, a mi hatalmában áll, hogy egy alárendelt tisztjét durva törvénysértés elkövetésében megakadályozza. Úgy látszik, Rhodes nem irányozta vagy helyeselte dr. Jameson belépését a dél-afrikai köztársaság területére épen abban az időben, midőn Jameson megselekedte, de a bizottság nem hiszi, hogy ez a tény Rhodest fölmenti a felelősség alól a bekövetkezett szerencsétlen eseményekért. Sőt, ha eredetileg dr. Jameson felelős is az utolsó, végzetes lépésért, Rhodes nem szabadulhat egy mozgalomért való felelősség alól, melyet hozzájárulásával terveztek arra az időre, a melyben bekövetkezett, ha a körülmények Johannesburgban kedvezők lettek volna».

A Fokgyarmat parlamentjének vizsgáló bizottsága nem terjeszkedett ki a gyarmatügyi ministerium, a Chartered Company és a johannesburgi úgynevezett «actio-párt» viszonyának a vizsgálatára. Azt állították a gyarmatügyi ministeriumról, hogy a gyarmatügyi minister és tisztviselői többet tudtak a dél-afrikai köztársaságba való betörésről, mint a

mennyit a parlamenttel közöltek. A mi a Chartered Companyt illeti, a vizsgálatnak természetesen foglalkoznia kell azzal a kérdéssel, vajon ily társaság hatalmának további létezése megengedhető-e és a kormánynak nem kellene-e Dél-Afrika azon részének ügyeiért, melyre ma a Chartered Company hatásköre terjed ki, a jogot, köteleességet és felelősséget magára vállalnia. Ezért tehát a közönség a dél-afrikai bizottság ülései elé a legnagyobb érdeklődéssel nézett. Az érdeklődést természetesen nagyban fokozta az a tény, hogy az első tanú maga Rhodes Cecil volt. Magaviseletét sir Harcourt Vilmos kérdései folyamán a bizottság előtt eltérően írják le. Némelyek a jelenvoltak közül, a kik nézeteiket följegyezték, higgadtak, méltóságosnak, államférfiúinak mondják; mások, a mennyiben magaviseletéről és modoráról volt szó, izgékony, nyers, különcz, sőt olykor támadónak tapasztalták. Miután Rhodest megeskették és helyét a tanúk asztalánál elfoglalta, azt a kívánságát fejezte ki, hogy egy okiratot olvasson föl, mely szerinte egész ügyét meg fogja világítani. Az okirat szó szerint így hangzik: «Az aranyiparnak nagyobbarányú megteremtése óta Johannesburgban a transzváli kormány korlátozásai és követelései, a kormány korrupt közigazgatása és a gyorsan szaporodó uitlander lakosságtól a polgári jogok megtagadása nagy elégedetlenséget okoztak. Ez az elégedetlenség fokonkint, de állandóan növekedett és már rég értesültem számos johannesburgi vezérembertől, hogy az ügyek állása ott türhetetlenné vált. Hosszú kísérletek után lemondtak arról, hogy alkotmányos úton nyerjenek orvoslást sérelmeik és elhatározták, hogy alkotmányellenes eszközökkel fognak a dél-afrikai köztársaság kormányában oly változást előidézni, mely a lakosság többségének, melyé a föld felének nagyobb része, a vagyon $\frac{9}{10}$ része és mely az ország adóinak $\frac{19}{20}$ részét fizeti, kellő részt juttat a kormányzásban. Én rokonszenveztem velök és mint Transzválban nagyon érdekelt, osztoztam e panaszokban; továbbá, mint a Fokgyarmat polgára, azt gondoltam, hogy a dél-afrikai köztársaság kormányának állandóan barátságtalan magatartása a gyarmattal szemben volt a nagy akadály a közös eljárásnak gyakorlati czélokból Dél-Afrika különböző államai között. E körülmények közt a johannesburgi mozgalmat pénzzel és befolyással támogattam. Továbbá jogaimmal élve, 1895 őszén a British South Africa Company

kormányzása alatt álló területen, Transzvál határain, dr. Jameson parancsnoksága alatt csapatokat állítottam föl, hogy bizonyos eshetőségek fölmerülése esetén Transzválban működjék. E czélokot nem közöltem a British South Africa Company igazgatótanácsával. Jameson betörését illetőleg kijelenthetem, hogy Jameson fölhatalmazásom nélkül ment be. Ezek előadása után, meg akarom jegyezni, hogy általában hajlandó vagyok elfogadni a Fokgyarmat vizsgálóbizottságának jelentésében megállapított tényeket. Hozzá kell még tennem, hogy tetteimben nagyon befolyásolt az a hitem, hogy a dél-afrikai köztársaság jelenlegi kormányának a politikája oda irányul, hogy egy másik idegen hatalom is befolyást nyerjen Dél-Afrikának már is bonyodalmas rendszerében és ezzel a jövőben a különböző államok szorosabb egyesülését megnehezítse».

Nos, bármit gondoljon valaki Rhodes politikájáról és tetteiről, meg kell vallani, hogy előadása teljes, világos, őszinte és következetes volt. A bizottság elnöke azt kérdezte, hogy előadásához van-e valami hozzáadnivalója és Rhodes nyugodtan azt mondta, nincs. A bizottság elé valóban oly okiratot terjesztett, melyet nagy történeti fontosságúnak kell nevezni. Természetesen más kérdéseket is meg kellett fontolni Rhodes személyes indító okán és eljárásán kívül, de tagadhatatlan, hogy az okirat fölolvása határozottan kedvező benyomást tett a bizottságra. Rhodesnek természetesen úgy Angliában, mint Dél-Afrikában töméredek tisztelője volt. Másrészt azonban, egy vagy más okból, igen erős és keserű érzelmeket keltett maga ellen. Sokan pusztán önző kalandort láttak benne, a kit csupán az arany- és hatalomvágy sarkal. Az akkori szépirodalom kissé keményen bánt vele. Három-négy népszerű regényben a legvékonyabb takaró alatt ő volt a hős, és egyik regény a másikat igyekezett fölülmúlni abban, hogy kiméletlen, szívtelen pénzkufárnak és rabszolgakereskedőnek tüntesse föl.

Utána dr. Jamesont hallgatták ki és ő is önként tett vallomást a saját érdekében. A közönség a tárgyalásokat nagy érdeklődéssel kísérte és nagy álmélkodást keltett annak a furcsa modornak őszinte megvallása, melyet a brit kormány alkalmazottjai Fokvárosban lord Rosmead (akkor sir Robinson Herkules) iránt tanusítottak, midőn dr. Jameson mozdulatait illetőleg minden részletet, melyet tökéletesen ismertek és a

többé-kevésbé tisztességes bátorítást, melyben Rhodes Cecil őket részesítette, eltitkolták. *)

A vizsgáló bizottság többé nem ült össze és nem kutatta, vajon a gyarmatügyi ministeriumnak és fejének, Chamberlainnek volt-e tudomása a betörés tervezéséről, helyeselte-e és támogatta-e azt. Pedig ennek ismerete rendkívül érdekes és fontos volna a későbbi eseményekre tekintettel és a nemzetközi jog szempontjából. Egyébiránt e tekintetben alig lehet kétség, ha figyelembe vesszük, hogy Anglia legelőkelőbb államférfiai, sőt a királyi család legtöbb tagja is mint nagy részvényes érdekelve van úgy a gyémánt-, mint az aranybányákban. Mindamelletten lehetetlen nem csodálkozni azon, hogy a parlamenti bizottság ellenzéki tagjai már Anglia prestigeének megóvása érdekében sem tartották szükségesnek a vizsgálat folytatásának követelését, vagy beleegyeztek abba, hogy a bizottság jelentésében ne legyen szó arról, hogy a gyarmatügyi ministeriumnak minő része volt a betörés tervezésében, előkészítésében és megvalósításában. Hogy tudomásának kellett lennie róla, arra elegendő bizonyosság az, hogy a betörő csapatban az angol rendes hadseregben szolgáló tisztek is voltak.

Míg a vizsgálat folyt, Chamberlain nem titkolta, hogy nézete szerint a transzváli kormány az oka a dolgok ily fejlődésének, sőt Anglia és Transzvál egymáshoz való viszonyának hamis fölfogásából indulva ki, a reformokról való nézeteit a transzváli kormányra rá is akarta erőszakolni, a mit Krüger elnök határozottan visszautasított, valamint visszautasította Chamberlain meghívását is, hogy a helyzet megbeszélése végett Londonba menjen. Chamberlain eljárása abból a szerencsétlen ábrándból indult ki, hogy Anglia szuverénitása a dél-afrikai köztársaság fölött fönnáll, a mi pedig számtalanszor megczáfoltatott.

A vizsgálat befejezése után Rhodes Cecil kénytelen volt fokgyarmati miniszterelnöki állásáról lemondani, dr. Jameson pedig tizenöt havi fogságra ítéltetett, melyet azonban állítólag betegsége miatt nem tölthetett ki. Mindkét vezérember büntetése oly jelentéktelen, hogy csak azzal menthető, hogy bíráik nem merték őket súlyosabban büntetni, nehogy elkeseredésükben, bosszúból lerántsák a leplet a titokzatos ügyről, mely-

*) M. Carthy H.: *A history of our own times*, VII. 211—217. 1.

nek részletei nem váltak volna dicsőségére az angol kormány-
nak. Érdekes ezenkívül, hogy a betörés e két főszereplője, a
vizsgálat befejezése és illetve a kiszabott büntetés egy részé-
nek kitöltése után visszatért tevékenységének régi színhelyére
és jelenleg is ott működik.

A johannesburgi uitlander lakosság követeléseit azzal is
támogatta, hogy Johannesburg tiszta angol város. A béke
helyreállítása után a johannesburgi hatóságok elhatározták,
hogy e téves nézetet erélyesen megezáfolják. 1896 július 15-én
sok megbízható népszámláló minden személy faját, nemzeti-
ségét, vallását, nemét, korát és foglalkozását összeírta. Az
eredmény a következő volt: Johannesburgnak július 15-én
62 □ kilométernyi területen épen 100,000 lakosa volt, mely-
nek a fele fehér volt. Az utóbbiaknak csak $\frac{1}{3}$ része volt
tisztán angol eredetű, $\frac{1}{3}$ angol gyarmatokból származott és
főleg hollandul beszélő afrikaiakból állt; a harmadik harma-
dot transzváliak, az Oranje Szabad-Államból való polgárok,
oroszkok, németek, hollandok stb. tették. A népszámlálás más
figyelemreméltó részleteket is derített ki. Így az aranyváros
20,000-nél több tizenöt éven felüli és harmincz éven aluli
fehér férfi lakosságából alig 300-nak volt ott a törvényes fele-
sége. Harmincz és negyven év között 4500 férfi volt nős és
2443 nő volt férjjes, a mi annak a jele, hogy a férfiak nagy ré-
szének másutt volt a felesége. Ez a viszony mindaddig meg-
marad, míg az élet Johannesburgban oly drága és a nőkre kel-
lemetlen lesz. A lakosságnak csaknem fele protestáns; ezeken
kívül van 4,800 katolikus és 6250 zsidó. Foglalkozásra nézve
volt 69 szerkesztő és levelező, 87 zenész, 32 jockey, 108 ke-
reskedelmi utazó, 108 órás, hét zongorahangoló, 1030 foglal-
kozástalan, 5484 tanuló, három levélbélyeggyűjtő, 387 utca-
és csatornatisztító és 518 vasúti tisztviselő, stb.

Nem igaz tehát, hogy Johannesburg tiszta angol város,
mivel a brit elem a lakosságnak csak $\frac{1}{3}$ része. Hogy nemcsak
az angoloknak, hanem minden európai nemzetnek vannak
nagy tőkéik a bányákban és nemcsak angol, hanem igen sok
más nemzetbeli kereskedőház is van Johannesburgban, az
általánosan ismeretes. A búr kormányzástól tehát valameny-
nyien egyenlően szenvednek, de egészséges fejlődésüket is egy-
képen gátolja a nyugtalanság, mely Johannesburgban 1896 óta
uralkodik. Bizonyos, hogy az uitlanderek és a búr kormány

közi viszony sokkal gyorsabban javult volna, ha az angolok nem avatkoztak volna bele a dolgokba. A helyzetet nehezzé gazdasági okok tették, de a panaszok nem ezekre vonatkoznak, hanem főképen politikai természetűek. Az uitlanderek teljes polgárjogot követelnek, még pedig nem bizonyos idő múlva, hanem azonnal, mentől nagyobb terjedelemben, mert ez a legalkalmasabb eszköz arra, hogy a néptanácsban a többséget elnyerjék és a búroknak törvényeket dictáljanak. A mozgalom élén álló bányatulajdonosok azonban nem gondolják meg, hogy ha céljokat elérnék, ez veszedelemmel járna reájok nézve, mert nem a birtokosok, hanem a munkások jutnának többségre, a minnek a következményei magas munkabérek, rövid munkaidő lennének, a bányászat nem jövedelmezne és vele együtt a búr állam is tönkremenne. Krüger az 1896. év január elseje óta tartó belső nyugtalanságok és küzdelmek következtében több reformra határozta el magát. Többek közt 1897 április 21-én «ipari bizottságot» szervezett, melynek főadata az uitlanderek panaszainak alapos megvizsgálása volt. E bizottság megállapította, hogy 79 eredményesen dolgozó bánya közül csupán 23 fizet osztalékot, a mi főkép az igen magas költségeknek tulajdonítható. Ezért azt javasolta, hogy az élelmiszerek behozatali vámját töröljék el, a benszülöttek szállításának költségeit a bányákba és bányákból mérsékeljék; barakokat rendezzenek be a vonalak mentén a munkások számára, a szesz-törvényt szigorúbban hajtsák végre, kezdjenek tárgyalásokat a tengerparti államokkal a magas transito-vámok megszüntetésére, a vasúti tarifákat szállítsák le 25%-kal, építsenek szénszállító vasutat a Witwatersrandon és közigazgatási bizottságot szervezzenek. E javaslatokat azonban nemcsak a transzváliak, hanem Dél-Afrika összes afrikanderje ellenezték az angol gyarmatügyi minister, Chamberlain, magatartása miatt. A párt élén dr. Leyds, akkori államtitkár állt. A bizottság javaslatát mindenekelőtt a néptanács egy bizottsága vizsgálta meg és azt indítványozta, hogy a bányászathoz szükséges eszközök és szerek vasúti szállítási díjait, az élelmiszerek vámját és a dinamitárákat mérsékeljék, a fényűző tárgyak vámját pedig emeljék föl. E javaslatok elfogadásával egyidejűleg a néptanács elhatározta, hogy ellenőrzés céljából a bányarészvénytársaságok köteleztessenek a fehér munkásoknak fizetett munkabéreket pontosan följe-

gyezni. E határozatok végrehajtása az államot jelentékeny jövedelmektől fosztotta meg a miért pénzügyi helyzetének megrendülésétől lehetett tartani. Szerencsére az aranytermelés oly rohamosan emelkedett, hogy ez nem következett be. Az aranytermelés 1897-ben 291 millió koronára rugott, de csak huszonnyolcz társaság fizetett osztalékot, még pedig 75 millió koronát, vagyis 30%-ot. E számok azt is mutatják, hogy az aranyipar nem állhatott oly rosszúl és hogy a panaszok inkább speculativ természetűek. Másrészt azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a bányaipar állapotának megvizsgálása minő más tényeket derített ki. Megállapította, hogy vagy négyszáz bányatársaság létezett 1250—1500 millió korona alaptőkével, melyek aranybányászással sohasem foglalkoztak és a pénzt a közönség zsebéből egyszerűen kilopták.

Ezalatt a dél-afrikai köztársaság helyzete váratlanul megerősödött. Az Oranje Szabad-Állammal való szövetség már régi keletű volt, de csak 1895-ben jött ismét szóba a néptanácsban. Közös értekezletet terveztek, de a Szabad-Állam részéről nem számítottak nagy előzékenységre vagy különös rokonszenvre. Azonban még ugyanebben az évben fordulat következett be, a mennyiben az angol, illetőleg fokföldi befolyás, mely eddig a Szabad-Államban erős volt, annak belátása következtében, hogy a Szabad-Állam fejlődésének épen ez a befolyás áll az útjában, meggyengült. Így például a Szabad-Állam vasútai fokföldi társaságok tulajdonai, melyek a Szabad-Államnak csak igen jelentéktelen részt juttatnak nyereségükből. A tárgyalások 1898-ban eredményhez vezettek és a két köztársaság megkötötte a véd- és dacz-szövetséget. A belső békének helyreállításán kívül a külső támadások ellen is biztosítani igyekezett magát a dél-afrikai köztársaság. Ezért Pretória körül egymás után emelte és szerelte föl az erődöket.

Rhodes Cecil ezalatt óriási erőfeszítéssel dolgozott a fokváros-buluwayói vasút befejezésén. A vasút 1897 november 5-én meg is nyílt, s Rhodes barátai nagyhangú felköszöntőkben egész Dél-Afrika urainak képzelték magukat, mert Transzvál nyugaton és nem sokára északon is vasúttaktól lesz övezve. Krüger a kihívó beszédekre az Oranje Szabad-Állammal kötött szövetség közzétételével felelt, melyben közös forgalmi és vasúti szolgálat is foglaltatott.

A Jameson-féle betörés után a transzváli kormány kár-

pótlást, az 1884. évi londoni conventio 4. pontjának hatályon kívül való helyezését, a Chartered Companynak adott szabadság visszavonását kívánta, a miket az angol kormány nem teljesített, de azért, mikor a matabelék és másónak 1896-ban föllázadtak, a feszült viszonyok ellenére, a Dél-Afrikára rendkívül veszedelmessé válható lázadás elfojtására csapatokat kért a transzváli kormánytól, melyeket ez meg is adott.

Rendkívül hosszadalmas volna azoknak a diplomatiái tárgyalásoknak a vázolója, melyek a dél-afrikai köztársaság és az angol gyarmatügyi minister, Chamberlain, között folytak. A tárgyalások Anglia szuverenitása, az uitlanderek polgárjoga, az angol alattvalók védelme, az idegenek kiutasításának joga, az adás-vételei szerződéseknek és szállító leveleknek kizárólag holland nyelven való kiállítása, a dinamit-árak és vámok leszállítása, a dinamit-monopolium megszüntetése, s Transzválnak a genfi conventióhoz való csatlakozása, a bányatörvény megváltoztatása körül forogtak. E kérdéseket az angol gyarmatügyi minister, Chamberlain, csupán azért vetette föl, hogy a transzváli kormánynak mentől több kellemetlenséget és nehézséget okozzon, a mi abból is kitetszik, hogy a transzváli kormány minden engedményére újabb követeléseket támasztott. A vádak közt, melyekkel az angol gyarmatügyi minister, Chamberlain, az uitlanderek folytonos panaszai alapján a transzváli kormányt illette, kétségtelenül vannak jogosultaknak látszók is, ámbár a tömeges aláírású kérvényekkel szemben, melyeket az elégedetlen uitlanderek az angol királynőhöz intéztek, az állapotokkal meglegedve levők mindig több aláírással ellátott nyilatkozatokat küldtek Európába a különféle érdekelt hatalmakhoz.

Az tény, hogy a búrok politikai rendszere több tekintetben fogyatékos. Alkotmányukat az első néptanács egyszerű szavazással megváltoztathatja, a pénzügyi közigazgatás sok kívánnivalót hagy fenn, a törvényhozás és bírói hatalom közti viszonyhoz szó fér. De a ki méltányosan és igazságosan akarja megítélni a viszonyokat, annak tekintetbe kell vennie, hogy a londoni conventio óta, a Jameson-féle betörést nem tekintve, csak tizenöt év telt el külső háború nélkül. A búrok, a kiknek a száma nincs 100,000, akkora területen vannak szétszórva, mint Magyarország és ötször több benszülöttel állnak szemben, a kiket féken kell tartaniok. A közigazgatás és általában

a modern állami élet gépezetének helyes működéséhez hiányzott bennök az akadémiai képzettség és az elméleti készültség. A fokföldi kormányzó folyton nyugtalanította őket recriminációival és a szvazi protektorátust is kormányozniok kellett. Az aranybányák tömérdek idegent vonzottak az országba, a kik a kormánygépezetet kizökcentették. Mindent egyszerre kellett rendezni: vasúti szolgálatot, távirót, nemzeti véderőt, bányászatot, közoktatást, stb. és csak igen kevés képzett ember állott rendelkezésre. Szervező tehetségeknek bizonyosságát adták a dél-afrikai köztársaság, valamint Humpata, Stella, Gozen és Vryheid kis köztársaságok alapításával. Az angolok a transzváli néptanács hatalmát is kifogásolják, melylyel az alkotmányt könnyen megváltoztathatja. Ez igaz, de Angliának ma sincs irott alkotmánya, az angol parlament pedig a királynő vetője nélkül épen oly mindenható, mint a néptanács. A mi azt a vádat illeti, hogy a kormány oligarchikus, ez merőben alaptalan, mert minden polgár választó, a parlament négy évig ülés, köztisztviselő nem választható a néptanácsba és minden választó panaszt tehet még az elnök ellen is. Minden tisztviselőt és bírót polgártársai választanak, ugyanígy az elnököt s főhadparancsnokot. Az uitlanderek a nagy adók miatt is panaszkodnak. Az adók igaz, hogy magasak, de a fehér munkás naponként 25 koronát keres Johannesburgban. Az is igaz, hogy az adók $\frac{9}{10}$ részét az uitlanderek fizetik, de nem katonáskodnak, senkisé is hittá őket az országba és minden perczben eltávozhatnak, ha az állapotokkal nincsenek megelégedve, és ha 1898-ban 70 millió koronát fizettek is adóban, 500 milliót vittek ki aranyban. A mi az élelmiszerek vámját illeti, az alacsonyabb Transzválban, mint a Fokföldön, mert 10%-a az értéknek, míg a Fokföldön 15%. Végül azzal vádolják a néptanácsot, hogy megvesztegethető, a mi aligha lehetséges, mert hisz nem azt teszi, a mit a bányakirályok követelnek.

Mindezek a kérdések voltaképen a dél-afrikai köztársaság belső ügyei, melyekhez az angol kormánynak a londoni conventio értelmében nem lehetett és nincs semmi köze. Ha mégis bolygatta őket, annak nem volt más czélja, mint zavarok fölidézése, melyek a beavatkozásra ürügyül szolgálhatnak.

E belső természetű ügyek bolygatását mintegy betetőzte a pretória-delagoa-öböl vasút és a Delagoa-öböl kérdésének fölvetésével.

Anglia törekvése régóta oda irányult, hogy a dél-afrikai köztársaságot, a mennyire lehet, a tengerparttól elzárja. A transzváli államférfiak ezt rég látták és azért, hogy az angol befolyástól lehetőleg szabaduljanak, minden erejüket megfeszítették, hogy a pretória-delagoa-öböli vasút elkészüljön. A vasút 1895-ben nyílt meg. A dél-afrikai köztársaság területén az építés simán folyt, de nem így a portugall területen. A vállalkozótól 1889-ben meg kellett vonni az engedélyt, mert a vasutat nem készítette el. A szerződés értelmében az el nem készült vasutat hat hónap alatt el kellett volna árverezni és a befolyó összeget kárpótláskép a vállalkozónak átadnia. Anglia és Amerika az árverést megakadályozta, a mennyiben a vállalkozó helyett, a ki 47·5 millió koronát követelt, közbelépett, míg Portugallia szakértők véleménye alapján csupán 6·5 millió koronát akart fizetni a valódi és szükséges kiadások fejében. Minthogy egyesség nem létesült, az ügyet egy zürichi választott bíróság elé terjesztették.

Ez az ügy a dél-afrikai köztársaságra azért volt fontos, mert Angliának alkalmat adott arra, hogy Portugalliára nyomást gyakoroljon, mert ha a választott bíróság nagy összegben állapította volna meg a kárpótlást, Portugallia zilált pénzügyi viszonyai miatt alig lett volna abban a helyzetben, hogy Anglia segítsége nélkül megfizesse. Hogy Anglia a segítségre mindig készen állt, az kétségtelen, a mily bizonyos, hogy a segítséget csak nagy kárpótlásért nyújtotta volna és ez a kárpótlás aligha lehetett volna más mint maga a vasút, melylyel a dél-afrikai köztársaságot a tengertől elzárhatta volna. A zürichi választott bíróság elé 1891-ben terjesztették az ügyet. A bíróság csaknem kilencz évi huzavona után ez év elején Portugalliát kárpótlásra ítélte, de ezt oly alacsony összegben (15.314.000 korona és 5% kamatok 1889 óta) állapította meg, hogy idegen segítség igénybevétele nélkül még a nem gazdag ország is ki bírja fizetni. Angliában biztosan számítottak rá, hogy a kárpótlás összege háromszor-négyszer akkora lesz és Portugallia arra lesz kényszerítve, hogy hitelezőinek kielégítése végett az angol kormány segélyéhez forduljon. Igen természetes, hogy az angol kormány a segélyért ebben az esetben nemcsak magát a vasutat, hanem a Delagoa-öblöt is kívánta volna. A bíróságnak a dél-afrikai köztársaságra szerencsés döntése következtében Anglia a Delagoa-

öbölre vonatkozó terveinek megvalósítását egy időre kénytelen elhalasztani. De hogy Anglia célját előbb-utóbb mégis csak eléri, abban nincs semmi kétség.

Ezek a londoni conventio megkötése óta eltelt korszak főbb eseményei. Új aranytelepek nyílnak meg, a pretoria-delagoa-öböli vasút elkészül, a dél-afrikai köztársaság az Oranje Szabad-Állammal szövetségre lép, az alkotmány módosításával második néptanácsot szerveznek, Oranjéval vasúti összeköttetés létesül, 1890-ben megtartják az első és 1897-ben a második népszámlálást és az uitlanderek rohamos szaporodásáról győződnek meg, az állam pénzügyei szépen fejlődnek, Szvaziországot annectálják, a johannesburgi bányakamara megalakul, belső nehézségek merülnek föl, a Witwatersrand nyilvános aranymezőnek nyilvánítottatik, a Limpopótól északra eső vidékeken aranytelepeket fődöznek föl, a British South Africa Company 1889-ben megalakul, a matabelék és másónak 1896-ban föllázadnak az angolok ellen, vasútak épülnek mindenfelé, a részvényekkel való szédelgés óriási válságot idéz elő 1895-ben, a National-Union megalakul, fölmerül az uitlanderek polgárjogának kérdése, a mely ürügyül szolgál az angol kormány beavatkozására és megtörténik a Jameson-féle betörés, mely a transzváli kormányt óvatosságra inti és az angol támadástól való félelem miatt lázas fegyverkezésre kényszeríti.

A háború kitörésének közvetlen előzményeiről, a búr népről, alkotmányáról, intézményeiről, kereskedelméről, iparáról, földjéről és a dél-afrikai kérdés rendezésével kapcsolatos kérdésekről a következő közlemények fognak szólni.

HEGEDŰS PÁL.

A GÖRÖG KATHOLIKUS MAGYARSÁG ÜGYE.

I.

A görög katolikus magyarságnak immár több mint másfél század óta folytatott küzdelme a magyar liturgiáért nagyon méltó a magyar nemzet összeségének nemcsak komoly és méltányoló figyelmére, hanem hathatós támogatására is. Nem arról van itt szó, hogy elmagyarosodott ruténeket és románokat megtartsunk a magyarságnak, a mi egyébként helyes dolog, sőt nemzeti kötelesség amúgy is, hanem arról, hogy a görög katolikus magyarságot úgy tekintsük, mint a nemzetnek nem assimilálódott, hanem vérszerinti részét, a mely a görög szertartást követve, abban úgy akar érvényre jutni, mint a szlávok és románok. Nem áll az, a mit a szláv és román sajtó ez idő szerint politikai motivumokból kiindulva állít, hogy tudniillik görög katolikus magyarok, és pedig törzsgyökeres magyarok nincsenek, s a kik vannak, azok csak elmagyarosodott szlávok és románok. Egyesek lehetnek ilyenek de 200,000 ember 150 esztendeig tartó küzdelme nem azt mutatja, hogy a küzdők csak beolvadtak, hanem azt, hogy nagyon is lelkes és öntudatos magyarok, a kiknek lehető eloroszosítását meg elromanosítását mindenképen meg kell akadályozni.

Épen ezért valóságos bűn az, ha még a magyar sajtóban is visszhangra talál a görög katolikus magyarok létezésének letagadása. Ha a szláv, vagy a román sajtó hozakodik elő ezzel, az a federalistikus nemzetiségi irányoknak szempontjából még érthető. Szlávok és románok hajlandók lesznek mindenkor arra, hogy mindazokat, kik velök egy hiten vannak, magokénak vallják és magokba olvaszzák. A nemzetiségi terjeszkedési hajlam keveset törődik a történeti igazsággal és

hagyományyal. Hisz nagyon ismeretes a görög keleti szerbeknek szlavizáló törekvése a görög keleti románokkal szemben. Mikor ugyanis a két egyház még nem volt elkülönítve, a túlsúlyban levő szerbek a románok közül csak azokat vették be a clerusba, a kik nevöket egyszerűen szerbesítették. Így lett a Nedeából Nedics, a Popából Popovics, a Raduból Radics, a Petreából Petrovics stb. Ha ez történt e században egész 1868-ig, elképzeltetjük, mi történhetett a túlsúlyban levő szlávok részéről a magyarsággal szemben a régibb századokban, a nélkül, hogy valaki erre az assimilálódás e processusára reflectált volna.

A dolog úgy áll, hogy a magyarság ott a hol

a) jobbágy volt,

b) elszegényedett,

c) idegen elemek által majorizáltatott,

d) görög ritust követett,

e) a többi magyarsággal való szerves összeköttetését elvesztette,

f) idegen nyelvű piacra hordta termékeit,

a dolgok természetes rendje szerint elvesztette nyelvét.

Csak neve maradt meg egy ideig, hogy mintegy emlékköve legyen a pusztuló magyarságnak.

A magyar sajtó föladata tehát nem az, hogy ez állapotokat szentesitse, hanem hogy a jövőben való előfordulásnak minden lehetőségével szemben palliativ eszközökről gondoskodni törekedjék.

Ez eszközök között pedig első helyen áll a görög katolikus magyarság magyar liturgiájának és magyar egyházi szervezetének biztosítása. Míg a görög katolikus magyarság templomaiban az ó-szláv nyelv bármily csekély terjedelemben helyet foglal, a híveket a közhit csak oroszoknak fogja tartani, a kikiről legföljebb azt ismerheti el, hogy hazafiasok, de utóvégre megengedi, hogy jöhet idő, mikor majd másképen fognak gondolkozni. Ennek a változásnak a lehetőségét ki kell zárni a görög katolikus magyarságra nézve.

Elismerjük mi a görög katolikus rutének és románok hazafias érzületét, de ismerjük nemzetiségökhöz való szívós ragaszkodásukat is. És ha romba dőlne Magyarország, ök aligha tehetnének mást, minthogy saját fajrokonaihoz csatlakozzanak. A görög katolikus magyarságból azonban még

ebben az esetben sem lesz szabad egy lelket sem átbocsátanunk idegen fajba, hisz ez nem volna egyéb, mint az ő bűnhődésök, az ő kitagadásuk azért, mert görög katolikusok. Szabad-e pedig a magyarságból bárkit is felekezete miatt kitagadni?

Hiszen a magyarságnak még arra is föltétlenül nagy erővel kell bírnia, hogy a már egyszer assimilált elemeket a magyarságban mindenkor megtartsa. Ilyen elemek tagadhatatlanul, valamint a magyarság által vallott valamennyi hitfelekezetben nagy számmal vannak, épúgy a görög katolikus magyarság sem nélküli azokat. Ámde valamint a római katolikus tótok beolvadását csak egy beolvasztó római katolikus magyarság eszközölte, épúgy a görög rítusu szlávok és románok elmagyarosítását csakis egy görög rítusu magyar elem assimilálása eszközölte, a mely a beolvasztást megelőzőleg már létezett, akár emlegeti valamely történetíró, akár nem. Lehetetlenség tehát a magyar liturgiális mozgalmat a rutének hazafiságának következménye gyanánt tekintenünk, hanem azt csakis a magyarság görög katolikus részének élethalálharcza gyanánt foghatjuk fel, s mint ilyet kell méltányolnunk.

II.

Emlékeink a XIII. századig a magyarság ethnographiai, vallási, sőt politikai viszonyait illetőleg, bizony nagyon fogyatékosak, sőt a mi a keleti rítusuakat illeti, egész a XVI. századig valóságos boszantó setétségben botorkál a történelem minden buvára. A keleti szertartású egyház az 1054-ben beállott szakadás óta annyi megrázkódtatáson és üldözésen ment keresztül, hogy a maga multjával törődni nem is volt ideje. A latin szertartású írók mind e mai napig versenyeznek abban, hogy melyik tudja nemcsak a görög keleti egyházat és annak viszonyait, hanem egyáltalán még a keleti szertartású katolikusok létezését és viszonyait jobban agyonhallgatni. Képzeltető, hogy milyen lehetett ez az agyonhallgatás a középkor századaiban, mikor, a kik emlegetik is itt-ott a görögök «isten-telen szektájá»-t, azt még a keresztyénségből is kitagadják. Sajnáljuk, ha e sorokkal a latinok közül némelyeknek érzékenységet érintjük, de legyen szabad egy tényre rámutatnunk. Még

ma is, mikor a magyarországi görög rítusnak uniója több mint 200—250 éves, egyetlen egy római katolikus káté nincsen, a mely még csak föl is emlitené, hogy a katolikus egyházban a latin rítuson kívül más rítusok is vannak. Mit várhatunk tehát a X., XI. és XII. század latin krónikásaitól?

A mi pedig a görög egyháziakat illeti, tudvalevő, hogy ez egyház papjainak és szerzeteseinek különösen a IX. század óta nem volt erős oldaluk a tudományokkal való foglalkozás. 1054-ben, mikor a szakadás megtörtént, még a görög rítusú egyházi könyvek sem voltak teljesen készen és rendezve. A görög elem hanyatlásával a szlávok emelkedtek túlsúlyra s az ó-szláv nyelvből csak a XI. században írták át a már meglévő egyházi könyveket a bolgár papok egy soha nem beszélt szláv dialectusra oly formán, hogy az ó-szláv szent könyvek hangtani sajátosságait helyettesítették a bolgár phonetismussal, mintha a Károli vagy Tárkányi-féle bibliát átírnák most palóc dialectusba. A bolgár papok e csinált nyelve az, a melyet ma ó-szlávnak szokás nevezni. Ez a csinált nyelv lett az összes keleti rítusú szlávok egyházi nyelve, mert hisz valamennyien megértették és az olvasásban, valamint a kiejtésben mindenik szláv törzs a maga kiejtéséhez idomította, hogy még jobban megérthesse. Ezt teszik a görög szertartású magyarok is, énekelvén az ó-szláv szöveget olyan kiejtéssel, mely azt aztán teljesen érthetlenné teszi minden értelmes lényre nézve. Miután ekként az ó-szláv nyelv túlsúlyra jutott a keleti egyházban, a görög egyház soha sem próbálta többé a maga finom és csiszolt nyelvének területét visszahódítani. Nem is volt rá képes többé, még ha akarta volna, akkor sem.

Magok a görög krónikások, mihelyst a Duna balparti részein végbement dolgokról írnak, nem tekintve adataik fogyatékos voltát, az egyes helyeket, népeket és történeti adatokat oly könnyelműen zavarják össze, hogy bizony hosszú idők munkája lesz műveikből a tárgyilagos igazságot kihámozni. Csupa ingoványon jár a kutató, ha egyedül reájok támaszkodik.

A mi pedig a mi hazai történetírásunkat illeti, az e korban szintén oly fogyatékos és a keleti rítusúakra oly kevés adatot szolgáltat, hogy csaknem kétségbe kell esnünk a felől, vajon sikerülni fog-e a görög katolikus magyarság multját teljes világításba helyezni.

III.

Van még egy körülmény, a melyet fölemlítenünk okvetlenül szükséges annak megmagyarázására, hogy miért sikerült oly hosszú századokon át a görög rítusú magyarságot hol szláv, hol román köpenybe bújtatva elrejteni a világ elől.

A magyar szent korona területén a nemzet a maga többnyelvűsége mellett is egységes magyar nemzet volt. Ebből a politikai nemzetből azonban a jobbágyok ki voltak zárva. A nemesiség pedig, mely a maga magyar nemzetiségének és nyelvének megbecsülésére csakis a reformatio idején kezd fölemelkedni, épen nem törődött a jobbágyság népmozgalmával. Nem is nagyon volt oka a magyarságot félteni, mert hiszen akár elruténesedett, akár elrománosodott, egyre ment úgy a hazafiság, valamint a nemzethez való tartozás szempontjából. Voltak nálunk nyelvek, de nem voltak nemzetiségek. Így történt, hogy ha valaki magát oláhnak vagy oroszoknak nevezte, az csak az illető templomi nyelvét jelentette, de nem egy külön nemzetiséghez való tartozást. Politikai tekintetben, ha valaki nemes volt, tagja volt a «hungarica natio»-nak, ha jobbágy volt, nem törődött vele senki, hová tartozik, hisz jogai úgy sem voltak.

Maga a jobbágyság az egyes vallásokat nem azok hivatalos nevének nevezte, hanem a szerint, a milyen nyelven tartották templomaiban a predikációt. Így nevezték a latin szertartásúakat sok helyütt sváboknak, mivelhogy németül prédikáltak nekik. Így születtek a «magyar vallás», «tót vallás», «oláh vallás», «orosz vallás» stb. kifejezések. Hogy az istentiszteleti nyelvekből idővel nemzetiségi tökéket fognak csinálni széthúzó elemek, arra igazán nem gondolhatott senki, mivelhogy az eseményeket előre látni nem adatik a nemzeteknek.

Csak mikor az orosszág, románság a jelen században politikai fogalomná vált, mikor a szlávul vagy oláhlul beszélő polgárok külön nemzetiségekké tömörültek, állott elő egy nagy tömeg, mely velök egy rítuson volt ugyan, de sem a szlávok, sem az oláhok nyelvét nem beszélte. Nem is beszélhette, hiszen --- magyar volt. Kitént, hogy a két görög hitű elemmel szemben, azoktól majorizáltatva, fönmaradt századokon át itt egy magyar tömeg, mely az istentiszteleti nyelv ellenére nem hagyta el ősei nyelvét.

Ez a maroknyi magyarság századokon át megőrizte hitét és nyelvét, sőt más fajokból assimilált is magába sokat. Hogy ez a magyarság mennyi szenvedésen, csapáson és veszteségen ment keresztül, arról a görög katolikus magyarság a maga memorandumában, melyet közelebb ünnepélyesen terjesztett föl a római pápához, hosszasan értekezik. Mi itt nem adhatván a történeti fontosságú emlékirat történelmi részét egész terjedelmében, azt csak röviden ismertetjük.

IV.

Az emlékirat kerüli a valószínű összevetéseket és csakis a kevés számú történeti adatból von le következtetéseket. Ez ugyan elég egy emlékiratba, de nekünk szükséges egy pár oly adatot is fölvennünk, a melyet a memorandum készítői mellőztek.

Tény az, hogy a honfoglalás idejét megelőzőleg és azt követőleg itt nagy számú szláv, görög és egyéb nép lakott. Ezek, a mennyiben már keresztyének voltak, csakis a keleti szertartást követték.

Tény az, a mit Volf György teljesen bebizonyított, hogy a Czirill- és Metód-féle biblia és egyéb egyházi könyvek a Magyarországon lakó pannon és marahán szlávok nyelvén, illetve dialectusában irattak.

Tény végre az is, hogy a magyarság előtt, mikor e hont elfoglalta, a keresztyénség már nem volt merőben ismeretlen. Hisz szent Czirill és Metód életében olvassuk, hogy még a don-tövi magyarság között is megfordultak és szívesen fogadtattak.

A mi pedig a görögöket illeti, ezek itt annyian voltak, hogy az ősmagyarokkal kemény harcokat is vívtak. Anonymus még tudja, hogy hol volt a «Görög rév», mely mellett a honfoglaló magyarság ellen a görögök keményen harcoltak.

Mindezekből elvitázhatlan tény, hogy a honfoglaló magyarok és a benszült keresztyének között élénkké vált az összeköttetés és ez az összeköttetés hamar átment a vallási térre is. Mert a magyar hóditott, de nem gyilkolt, s a meghódoltakat szövetségesül tekintette s földjeiben meghagyta. Háborúban rabolt zsákmányt, de a magukat megadókkal embersegesen bánt. Ez a magyarázata annak, hogy míg a magyar-

ság rablókalandokon külföldön járt, az itthon maradtak ellen a keresztyén benszülöttek soha lázadást nem támasztottak. A mint e rablókalandozásoknak vége szakad, Gejza vezér már kiadja a rendeletet, hogy bármely keresztyént, ki országába jön, szívesen kell fogadni. Természetes, hogy a keresztyén jövevények többképen pártfogoltatva, a nemességhez fölvéttetve, a magyarság megtérítésének voltak előmozdítói.

Így már a vezérek korában hatalmas törzsfők vették föl a görög rítus szerint való keresztyénséget. Az emlékirat hivatkozik biboros Konstantinra, Theophanes és Skylitzes irataira, kik Bulesu és Gyula vezérek keresztségéről emlékeznek. Hivatkoznak Ajtonyra, a ki a szent Gellért életírása szerint Widinben vette föl a keresztséget és görög kolostort épített a Maros mentén Keresztelő szent János tiszteletére. És azóta csakugyan a Tiszántúl vidéke lett a görög szertartású magyarság otthonává. Hogy azonban görög szertartásúak nemcsak a Tiszántúl éltek, azt bizonyítja Szent Istvánnak Veszprémben épített görög nőzárdája, melyet a saját, a neje, gyermekei és az egész haza üdvére alapított. I. Endre királyunk közvetlenül a schizma előtt 1046-ban emeltette Visegrád közelében az első általunk ismert szent Bazil rendű monostort, görög szertartású szerzetesek részére. Helyesen következtet ebből az emlékirat arra, hogy hazánkban görög szertartású magyarság is volt. Hiszen 1095-ben e kolostorok fennállanak még, de nem kapni bennök görögül tudó embert olyat, a ki a veszprémi zárda alapító levelét le tudná latinra fordítani. Mindössze Simon pécsi püspök tud még annyit görögül. A többi szerzetesek tehát már benszülött magyarok, a kik latinul nem tudnak, görögül pedig legföljebb a misét tudják még olvasni. De az emlékirat fölteszi, hogy ezek magyarul szolgáltak az oltárnál, csakhogy mint annyi sok egyéb, ezek a magyar könyvek is elvesztek, hisz a latin szertartás csakhamar kiszorította a görögöt, különösen a dunántúli és dunáninnení részeken. Az emlékirat különben hivatkozik a *Halotti beszédre*, mely tagadhatatlanul nagyon emlékeztet a görög egyházi könyvek stílusára, úgy hogy a görög szertartású könyvek ismerőjére azt a benyomást teszi már első tekintetre, hogy valamely görög szertartású beszédgyűjteményből iratott ki. Ez a dolog eddig még tárgyalva tudtommal nem volt, bizonyítását ezúttal térszúke miatt kell mellőznöm.

Ettől az időtől azután 1204-ig nincs emlékünck, a melyből a görög szertartású magyarságra lehetne következtetnünk. 1054 július 16-án bevégzett ténynyé vált a keleti szakadás és így a görög rítus hazánkban a nehezen türt vallások színvonalára süllyedt. A kik Rómához hívek maradtak a magok keleti szertartásában, azok is a latin püspökök hanyagsága következtében szétszűllöttek, mint ezt III. Incze pápa 1204-ből írja, megróván úgy a latin püspököket, valamint a görög szertartású barátokat, a kik nagyon fegyelmetlenek. A XIII. században alapítja Radó nádor a száva-szent-demeteri görög apátságot, kikötvé, hogy ott görögök, magyarok és szlávok végezzék a szent szolgálatokat. Görög rítusú magyarságról tehát ez az első emlékezés, mit VI. Kelemen pápa idéz Vitus nyitrai püspökhöz írott levelében 1344 márczius 18-án.

Imre magyar király (1196—1204) III. Incze pápához levelet ír, melyben fölhozza, hogy a görögök kolostorai püspöki joghatóságot gyakorolnak. Egyesíteni kellene tehát őket és egy külön püspökség alá rendelni. Ez azonban nem sikerült. Mindössze az lett az eredmény, hogy 1215-ben a lateráni zsinat elrendelte, hogy a latin püspökök a Tisza vidékén élő görög szertartású híveknek a schizmatól való elvonására, Rómához ragaszkodó papokat küldjenek, kik azok anyanyelvén végezzék az isteni szolgálatot, hogy őket a katholicismusban megtartsák.

Az 1241. évi tatár dülásoktól a felső-tiszai görög katolikus magyarság szenvedett legtöbbit. A kipusztított vidékeken letelepülő szláv és egyéb elemek majorizálták a meggyérült magyarságot. A szlávok magokkal hozták templomi nyelveket s az újonnan épülő templomokban már sem görögül, sem magyarul nem szolgáltak, hanem ó-szlávu.

A románok számára a Balk és Drág fivérek a máramarosmegyei Körtvélyesen 1391-ben kolostort alapítanak, a mely a konstantinápolyi patriarchától püspöki joghatóságot nyer. 1360 táján alapítja meg Koriatovics Tódor podoliai herceg a Munkács mellett fekvő Csernekhegyen a szent Bazil-rend nagyhirű kolostorát a maga ruténjei számára. Addig tehát, míg a románság és ruténség egyházi szervezetet nyer, a görög szertartású, kisebbségben levő magyarság minden szervezet nélkül marad.

A mohácsi vész után a görög szertartású magyarság ál-

tal lakott vidék csaknem kivétel nélkül a törökök kezére kerül. A reformatio a görög rítusu magyarságot készületlenül és szervezetlenül találja és természetes, hogy az egyházi magyar nyelv révén nem egy szabolcs-, szatmár-, zemplén- és bihar-megyei hitközség fogadja be az új vallást.

1609-ben azonban Bocskay István Hajdú-Dorog, Hajdúnánás, Kálló, Hadház, Varjas, Vámos-Pircs, Vid és Böszörmény községekbe 9000 hajdút telepít le. E hajdúk nagy része görög szertartású székely drabantokból került ki. Ezek templomaikban ó-szláv meg román nyelvet is használtak, de beszélni egyiket sem beszélték úgy, hogy már Bocskay szerette volna a hajdú-dorogiat átteríteni a protestáns vallásra, ettől azonban elállott. Nevezetes, hogy az 1647-ben a rutének uniójához a hajdú-dorogiat csatlakozni nem akarnak. Inkább Tokajba járnak gyónni a görög keleti paphoz, a ki görögül misézik, de magyarul prédikál és magyarul énekel. A görög keletiek már 1660 körül, hogy legalább a magyarságot eltérítsék a római uniótól, a melyet a szláv papok nagy ügygyel-bajjal keresztül hajtottak, missionárius papokat küldtek a magyarok közé, a kik a functiókat magyarul végezték.

De Camelis József munkácsi püspök (1690—1706) és testvére Izaiás szerzetes, hogy a magyarságot megtartsa az uniónak, megígéri, hogy kieszközli a magyar liturgiát, addig is elrendeli, hogy a prédikáció magyar vidékeken magyarul tartassék és hogy az énekek is lefordíttassanak. Ebben maga Izaiás jár elől jó példával.

A görög keletiek azonban még folyton agitáltak a magyar nyelvvel. E miatt 1761-ben Olsavszky M. Mihály munkácsi püspök zsinatot tartat Szatmár-Németiben. E zsinatra nagy néptömeg gyűlt Szatmárra és Olsavszkynak csak magyar beszéddel sikerült a népet az uniónak végleg megtartani.

Ez időtől fogva a görög katolikus magyarság mind jobban erősödik, mind jobban öntudatra jut.

Bacsinszky András munkácsi püspök (1772—1809) magyarra több éneket lefordíttat, végül 1795-ben Kricsfalussy György, ungvári tanár, lefordítja a misekönyvet s azzal Bacsinszky püspököt névnapján megajándékozza. Ez időtől fogva a fordítások szakadatlan sorban követik egymást. A munkácsi püspökök jóakaró támogatása, vagy ha úgy tetszik, elnézése következtében e könyvek csakhamar kizárólagos használatba

jutnak, úgy hogy magyar vidékeken az újabban épített templomokban már más nyelvű ének, mint magyar nem hallatszott soha.

V.

A mozgalom további története sokkal ismeretesebb a Farkas Lajos meg a Petrus Jenő könyveiből, semhogy itt bővebben részleteznünk kellene azt. Az 1868-iki hajdú-dorogi congressusnak a magyar liturgiára vonatkozó határozatait 52 község tette magáévá. A dolog azonban nehezen haladt előre. A kormányok közönye, a latin egyháziak féltékenysége, a szláv és román sajtó ellenséges magatartása nagy akadályai voltak az ügynek. Végül 1896-ban, mikor a görög katolikus magyarok dorogi küldöttsége a fővárosban járt, hogy aztán a primáshoz menjen, a hajdú-dorogi lelkész itt magyar misét mondott az egyetemi templomban, úgy mint azt otthon már itt-ott száz éve teszik. Ez a liturgia a maga ősi formáival a mily szép, épen oly meglepő is volt. Sokkal meglepőbb, semhogy azt Rómába be ne jelentsék. Be is jelentették, mihez képest a Congregatio Officii 1896 októberében a magyar misét egyszerűen betiltotta, s elrendelte a magyar szerkönyvek elégetését. Ennek a rendeletnek azonban eleget tenni nem lehetett. Az eperjesi és munkácsi püspökök nemcsak hazafiságból cselekedtek, mikor e rendelet végrehajtását nem szorgalmazták, hanem egyenesen Róma érdekében jártak el.

Mikor Magyarországon törvény védi a szláv és román nyelvek istentiszteleti jogosultságát, akkor határozzon bármely congregatio a mit akar, a magyar nemzet nem fogja soha megtűrni, hogy épen a görög katolikus magyarság nyelve proscibáltassék és Magyarország törvényes oltalma alatt, az állam brachialis assistentiája mellett megégettesse nek a magyar szerkönyvek. A nép közt ez hallatlan forrongást idézett volna elő, megújult volna a görög keleti egyházba való átmenet eszméje és a magyar nemzet oly elkeseredéssel védte volna Rómával szemben az ügyet, a melynek végeredménye bizonyára sokkal több kárt okozott volna a római egyháznak, mint az, ha a magyar nyelvet a görög katolikus magyar templomokban megtűri.

E bajok elhárítására alakult meg 1898 június 20-án a

görög katolikus magyarok országos bizottsága, Szabó Jenő főrendiházi tag elnöklete alatt, kinek bámulatos kitartása, önfeláldozó tevékenysége és áldozatkészsége az ország görög katolikus magyarságát egy szilárd erkölcsi testületté egyesítette, szervezte és mindenkorra megerősítette. Három hónap alatt 137,000 férfi jelentette be csatlakozását a programhoz, mely példátlan loyaltással kimondja, hogy nemhogy a román vagy ruthén hívek istentiszteleti nyelvét megbolygatni akarná, hanem épen amazok jogaira támaszkodva, küzd a maga jogainak elismertetéseért.

A mozgalom betetőzése a római zarándoklat volt, mely ez évi márczius 4-én 500 tagból állva a munkácsi és eperjesi püspökökkel élén járult a pápa elé, hol Vályi János dr. eperjesi püspök tolmácsolta a görög katolikus magyarság hódolatát és átnyújtva a memorandumot, tolmácsolta a görög katolikus magyarság kérelmét, mely tehát most Rómában tanulmányozás és elintézés tárgya lesz.

VI.

Tájékozással azoknak, kik a görög katolikus magyarság lakóhelyeit nem ismerik, felsoroljuk itt azon anyaközségeket, a melyekből a görög katolikus magyarok e mozgalomhoz csatlakoztak. Ezek:

I. Szabolesből: Ajak, Bács-Aranyos, Balsa, Biri, Buly, Bököny, Gelse, Gyulaj, Hugaaj, Kálló-Semjén, Karász, Kis-Léta, Kótaj, Levelek, Mária-Pócs, Nagy-Kálló, Napkor, Nyíregyháza, Nyír-Bakta, Nyír-Lugos, Nyír-Mada, Nyír-Pilis, Oros, O-Vencsellő, Pazony, Piricse, Thass, Timár, Tisza-Büd, Toronyos-Pálcza, Új-Fehértó.

II. Zemplénből: Bodrog-Olaszi, Bodrog-Szerdahely, Dámócz, Kis-Dobra, Lelesz-Polyána, Mező-Zombor, Sáros-Patak, Sátoralja-Újhely, Szalók, Szerencs, Tokaj, Tolesva, Zemplén-Agárd.

III. Hajdúmegyéből: Hajdú-Böszörmény, Hajdú-Dorog.

IV. Szatmárból: Derzs, Gebe, Fábianháza, Hodász, Jánk, Nagy-Dobos, Nagy-Peleske, Nyír-Császári, Ó-Pályi, Parasznya, Sárköz-Újlak, Száraz-Berek, Szatmár-Németi.

V. Ungból: Csieser, Mátyócz, Palágy.

VI. Ugoesából: Bökény, Kökényesd, Tisza-Újlak, Tur-Terebes, Salánk.

VII. Beregből: Beregszász, Rónaszék.

VIII. Abaujából: Abauj-Szántó, Barkó, Boldogkő-Váralja, Csobád, Garadna, Homrogd, Kassa, Kéetty, Orosz-Gadna, Szentá, Sziget-Bölcese, Szolnok, Újváros, Falucska.

IX. Borsodból: Felső-Zsolca, Görömböly, Hejzö-Ke-resztúr, Mucsony, Sajó Pálfalva, Sajó-Szöged, Viszló.

E kilencz megye görög katolikus magyarsága a munkácsi és eperjesi egyházmegyékhez tartozik.

A nagyváradi egyházmegyéből Makó, Nyír-Acsád, Nagy-Károly, Porcsalma, Csegöld és Nagy-Várad úgynevezett ruthén parochiái csatlakoztak a mozgalomhoz, míg a szamos-újvári egyházmegyéből csak Szatmár.

VII.

Látni való e kimutatásból, hogy a görög katolikus magyarság elég nagy területen lakik és eléggé számos arra nézve, hogy érdekei figyelemben részesüljenek. Hozzá kell adnunk, hogy Erdélyben a balázsfalvi egyházmegyének szintén vannak magyar hívei, különösen a székely megyékben. Ezek azonban a mozgalomhoz nem csatlakoztak, talán azért, mert a román nyelvet többnyire megértik, vagy mert magokat románoknak vallják, a nélkül, hogy valóban azok volnának.

Az országos bizottság a memorandumhoz kiválóan sikerült és nagy gonddal készített térképeket is mellékel, melyek föltüntetik a csatlakozott hitközségeket is. A hívek összes aláírásait pedig díszesen bekötve fölterjesztette a szentszéknek, eredetiben örök czáfolatául azon állításnak, hogy görög katolikus magyarság nincsen.

Az emlékirat azután szertartástani és egyházbizottsági alapon vitatja meg a magyar liturgia föltétlenül szükséges voltát. Végezetül tíz pontban az összes föltehető ellenvetéseket megczáfolja.

Látni való, hogy a bizottság mindent megtett, a mit tennie kellett és Szabó Jenő nagyon szép lapot irt be a magyarság küzdelmeinek történetébe, emléket állítva magának minden görög katolikus magyar lelkében.

Kérdés azonban, hogy Róma hogyan intézi el a dolgot. A magyar nemzetnek ezt figyelemmel kell kísérnie. A vatikáni nagykövetünknek, Revertera grófnak, jó volna megmondani, hogy Magyarországon a kérelem megtagadása nagyon, de nagyon veszélyes volna úgy az ország belbékéjére, valamint a katolikus egyházra nézve.

Mi azt hiszszük, hogy az a magyar nyelv, melyen énekelve görög katolikus magyarjaink szent Péter templomába bevonultak, nem fog onét kiűzetni többé soha. A magyar nemzetnek, a magyar kormánynak, a magyar diplomatiának meg kell találnia a módját, hogy a görög katolikus magyarságnak a maga oltárnyelvéhez legyen annyi joga, mint a mennyi joga van a magyar törvények uralma és ótalma alatt a hazai görög szertartású szlávoknak. A magyar sajtó pedig ne emlegesse minduntalan a ruthének és románok magyarosítását, mint a magyar liturgia eredményét, mert ezzel csak kihívja a reactiot és pedig alap nélkül. A magyar liturgia a görög katolikus magyarságnak életadó eleme, életszükséglete, de nem hatalmi, elnyomó eszköze. A magyarosítás eszközéül nem a templomot, hanem a társadalmat, a kulturát és a nemzetgazdaság józan elveit kell választani. Nem szabad azonban felednünk, hogy a görög katolikus magyarság ügyének bukása mindenkor nemzeti szégyen maradna, melynek megtörténnie nem szabad. Az ó-szláv nyelv nem halt meg, csak aluszik, egy nemzeti szerencsétlenség ha föltámasztja, örök életet fog élni.

HIEROTHEUS.

SZERELELEM.

Regény.

Ötödik és utolsó közlemény.*)

XVI.

Az ebéd eleje minden különös episod nélkül múlt el, de a pecsenye után, az ebédlő mellett lévő kis szobában valami szokatlan sürgés-forgás volt észrevehető. Különösen izgatott volt Dunya, úgyannyira, hogy még a szoba ajtaját is behajtottá. Azután egyszerre nagy diadallal hozott ki onnan egy tálczát, a melyen pezsgőborral színig telt poharak voltak. Egy pillanatot sem mulasztva el, Zarjeczki fölkelt és rendkívül ünnepélyes hangon így szólt:

— Uraim, mindenekelőtt arra kérem önöket, hogy igyanak e ház szeretetreméltó úrnőjének, Pavlovna Nagyezsdának egészségére és velem együtt kérjenek tőle engedelmet arra, hogy ez ünnepi poharak megjelenésének az okát elmondhassam! . . .

Mindannyian több-kevesebb meglepetéssel egymásra néztek, de azután fogták a poharakat, el kezdtek zajongni és koczcintani Pavlovna Nagyezsdával. Pavlovna Nagyezsda ravasz mosolylyal az ajkán így felelt:

— Igazán mondom, magam is szeretném ismerni ez ünnepi poharak megjelenésének okát!

— Uraim, — folytatta Zarjeczki észrevehető izgatottsággal — a boldog emberek igen ritkák, de ma itt van kö-

---

*) Lásd az előbbeni közleményeket a *Budapesti Szemle* 279., 280., 281. és 282. számában.

zöttünk az emberek legboldogabbja. Ez az ember pedig én vagyok, mert Andrejevna Praszkovja beleegyezett abba, hogy a feleségem legyem. Ezennel van szerencsém valamennyiököt meghívni az esküvőnkre, melyet két hét múlva fogunk megtartani . . .

Természetesen erre «hurrah!» volt a válasz és valamennyien elkezdtek üdvözölni Zarjeczkijt is, Pasát is. Pavlovna Nagyvezsda odament Pasához és megesókolta.

— Nagyon örülök, hogy így történt. Zarjeczki már jobb választást nem is tehetett volna!

Ekkor jelent meg az ebédlőben Andrejevics Mihály. Naszturciev és Sztrizsnyev fölugrottak a helyökről, odafutottak hozzá s elkezdtek a kezeit szorongatni, ezzel akarván üdvözlőknek és szerencsekivánataiknak kifejezést adni. Baszonov komor és mogorva arcczal lépett be, de most csodálkozva nézett körül.

— Miről van szó, urak? Én semmit sem értek ebből.

Hjah persze, igaz, — hiszen ön nem tudja. Andrejevna Praszkovja és Zarjeczki eljegyzésére iszunk, ime itt az ön pohara is.

— Ez teljesen váratlan reám nézve, — szólt Baszonov kissé hidegen, de tüstént hozzátette: — de azért mindkettőjöknek boldogságot kívánok.

Pavlovna Nagyvezsda ránézett és gondolta magában: ugyan miért veszi olyan hidegen ezt a dolgot? Hiszen örülnie kellene. Pasa olyan jól járt.

De más egyéb kérdések is merültek föl benne, melyeket Andrejevics Mihály külső megjelenése idézett föl. Úgy tetszett neki, mintha az arca ezekben a napokban megsóványodott és beesett volna: «Talán bizony csakugyan olyan mély érzés van benne? A sértett önérzet csak nem gyötörhet ennyire!?»

Mindezek azután észrevehetőleg lehangolták különben sem valami vig kedélyét. Olyan érzés vett erőt rajta, a minő az ideges embereket szokta meglepni villámláskor, — valami határozatlan aggodalom és megmagyarázhatatlan nyugtalan-ság. S ezekben a pillanatokban egyszerre megjelent a fejében az a gondolat, hogy milyen jó volna, ha ő most nem itt, hanem odaát Visenkában volna, abban a nyugodt körben, a hol csak örömteljes benyomásai voltak. Szeretett volna elmenni innét, visszavonulni szobájába és nem is látni senkit. De ez

keresztülvihetetlen volt. Nem akarta megsérteni Pasát, s így ott maradt, de egész idő alatt hallgatott.

Baszonovnak fölszolgálták az ebédet kezdettől fogva. Ő is némán evett és rá sem nézett senkire sem. Mikor a küszöbön álló házasságra vonatkozó valamelyes megjegyzéssel fordultak hozzá, fölemelte a fejét, illemszerűen elmosolyodott és valami jelentéktelen mondással elütötte a dolgot. Voltak pillanatok, a mikor tekintete csak úgy véletlenül ráesett Pavlovna Nagyvezsda arcára, a ki ilyenkor valami hidegséget érzett a szívében. Az idegei mind jobban összegabajodtak s halántékán elkezdtek lüktetni.

Valaki azt ajánlotta, hogy menjenek ki az erkélyre; Nagyvezsda ennek megörült. Mind fölkeltek s elkezdtek zajongani a székeikkel. Pavlovna Nagyvezsda odament Pasához, átölelte őt és így szólt:

— Drága kis Pasám, úgy-e megbocsátasz, ha bemegyek a szobámba, még nem pihentem ki az utazásomat... Úgy-e megbocsátasz?

— Oh hogyne, Pavlovna Nagyvezsda, olyan halovány az arca. Menjen csak és pihenjen meg.

Megsókolta Pasát és kiment. A halántékaiban lüktetett a vér. Mikor megkérdezte magától, hogy mi elől, vagy ki elől szokik, egyenesen így felelt: Andrejevics Mihálynak futó pillantásai elől. Van bennök valami szűrő és valami hidegség. Istenem, hát csakugyan nem kiméli őt, csakugyan, talán most mindjárt be fog jönni hozzá és fölvilágosítást kér tőle! ? Most olyan állapotban van, hogy még az apjával sem igen tudna beszélni.

Nem, nem, csak most ne. Az igaz, azt hihetnék, hogy talán Pasa és Zarjeczki eljegyzése zavarta meg ennyire, — ez csak most jutott eszébe. És csakugyan, ezt kellett, hogy gondolják. Pasa talán nem gondolja, de Zarjeczki meg lesz győződve róla. De hát nem mindegy-e az, hogy mit gondolnak...

Mikor már közel volt ahhoz az épületszárnyhoz, a hol hálósobája volt, az a különös gondolata támadt, hogy fogja magát és átmeny Kurbatovkához. Ezzel egyszeriben megmenekült volna mindentől, a migraintől is, az ideges izgatottságtól is, meg a férjével való beszélgetéstől is; de ezzel megriasztaná valamenyüket. Nem, hadd csináljanak a mit akarnak.

Felment a szobájába és beleült egy öblös karosszékbe. Alig múlt el tíz percz, kopogtattak az ajtaján.

— Lehet?

Andrejevics Mihály hangja volt. A feleletet megsem várva, belépett. Már magában véve ez sem hasonlított hozzá, és ellentmondott eddigi szokásainak. Nagyzezsda fölkel, arczzal felé fordult és egyenesen belenézett a szemeibe. Valami vas-elhatározás csillogott bennük.

— Az istenért, — mondotta kérő hangon, — tudom, azért jött, hogy magyarázatot kérjen tőlem; de én úgy össze vagyok törve, hogy ma nem tudok semmit megmagyarázni. Majd megmagyarázok mindent, és felelek minden kérdésére... Csak ne most, most nyugalomra van szükségem. Kérem, ne kívánja, ne követelje...

Andrejevics Mihály ránézett mélységes szomorú arczára, mely bevésődött emlékezetébe.

— Követelni!... mondotta szakgatottan. — Követelni öntől? Hát követelhetek-e én öntől valamit... Hiszen most is lefegyverezett engem. Csak kérni akartam...

Akart valamit felelni, de azután, mintha újra fölismerte volna erőtlenségét, megint visszaült a karosszékbe és halkán mondotta: — nem bírok!...

— Ön gyöngélkedik, bocsásson meg, elmegyek... Csak arra az egyre kérem, hogyha újra erőre kap, kezdje el ön a beszédet... Oly nehéz volt magamat erre rászánnom és másodszer már alig volna rá erőm...

— Jól van... köszönöm... Majd beszélek én mindenről.

Andrejevics Mihály csöndesen kiment s egyenesen a szobája felé tartott. Rettenetes erőfeszítésébe került ez az eredménytelen kísérlet, magyarázatot kapni tőle. Most összetörtnek és erőtlennek érezte magát. Bezárta az ajtaját belülről és leheveredett a pamlagra. Valósággal idegláza volt.

Künn az erkélyen, az ebédlő előtt egyre-másra mondták a felköszöntőket és itták a pezsgőt, a melyet Zarjeczky bőven hozott magával. Andrejevics Mihály belátta, hogy neki ott volna a helye, mert Pasa, az ő huga, s nagyon különös színe lehet annak, hogy Pavlovna Nagyzezsda is, ő is, eltűntek. De most mindjárt nem volt ereje, visszamenni. Csak mikor már alkonyodott, akkor tért kissé magához, megivott néhány korty

cognakot, mely mindig ott állt a szekrényében, és kiment a vendégekhez.

Szergejevics Pável, bár kijelentette Pavlovna Nagyezsda-nak és Andrejevics Mihálynak, hogy az ő személyes ügyeik reá nem tartoznak, tulajdonképen mégis nagyon érdeklődött irántuk.

Az ő ügyeinek a kimenetele is teljesen attól függött, hogy fog végződni kettejük döntő beszélgetése. Elrémült arra a gondolatra, hogyha Baszonov csakugyan fogná magát és mindent félredobva elmenne Jurenjevkból. Ő lelkiismeretesen beismerte, hogy képtelen volna a gazdaságot vezetni. Alig egy esztendő múlva minden visszatérne a régibe, és Jurenjevka, mely most elég tisztességes jövedelmet hoz és még többet ígér, csak teherré válnék a nyakában. Nagyezsda-ra egyáltalában nem számított. Ő bizonyára egy lépést sem tesz, de Baszonov tán mégis észretér és meggondolja magát.

S mikor ketten, egyik a másik után kimentek az ebédlőből, Szergejevics Pável elkezdett reszketni, s mikor a többiekkel kivonult az erkélyre, folyton csak a ház felé nézett. Az ebédlő egészen külön, egy a konyha közelében álló épületben volt elhelyezve: folyton úgy tetszett neki, mintha czivakodó hangokat hallana a házból, azután mintha Baszonov a házból kisietve befogatna, hogy örökre elmenjen. De semmi ilyesféle nem történt, s mikor később Andrejevics Mihály kijött a vendégek közé, sőt még beszélgetni is kezdett, Jurenjev elcsodálkozott! «Úgy látszik nem volt nála, elhalasztotta» — gondolta magában — «lehet, hogy talán örökre le is mondott róla».

Azután egész éjjel nyugtalanul aludt, s reggelre az izgatottsága a tetőpontra hágott, úgy hogy a teát nem is kérte a szobájába, hanem átment az ebédlőbe s ott legnagyobb meglepetésére azt hallotta, hogy Baszonov kiment a földekre. Ezt jó jelnek vette.

Csak az az egy nyugtalanította, hogy Pavlovna Nagyezsda nem mutatkozott. Egész nap a szobájában maradt és senki se tudta mi van vele.

Ebéd előtt Jurenjev már nem bírta tovább és a fájós lábával maga ment fel a második emeletre és bekopogtatott hozzá.

— Itt vagy Nagyezsda?

— Igen papa.

— Mi van veled. Ma ki sem jöttél. Egészséges vagy?

— Nem egészen, migrainem van.

— Jobb volna, ha kimennél a kertbe, ez kissé fölfrissítene.

— Jó . . . majd aztán.

— Nem jössz le ebédre?

— Alig hiszem papa.

Ezzel elment.

Most legalább biztosan tudta, hogy otthon van. Mert kitelik ám tőle, hogy fogja magát és akár gyalog is átmegy Kurbatovékhoz.

De nem jött ki estig és másnap is a szobájában maradt. Andrejevics Mihály is furcsán viselkedett. A földekről hazatérve körüljárta a kertet, benézett minden zúgba, minden lugasba, a tó partjára, azután ebédelt, estve vacsorált alig szólva egy szót is, végül pedig visszavonult a szobájába. Jurenjev véleménye szerint mindez annak a jele volt, hogy a zivatar vagy elmulik észrevétlenül, vagy pedig rettenetes égi háborúval fog kitörni. Eljött az a nap, a mikor este a kormányzósági tisztviselőknek vissza kellett menniök a városba, ezért már reggel átrándultak Zarjeczkihez. Az egész fiatalság elment egész napra, s a házban nem maradt más, mint Pavlovna Nagyezsda és Jurenjev.

XVII.

Még soha sem voltak Pavlovna Nagyezsdának olyan gyötrelmes napjai, mint most. Baszonov rövid látogatása, akkor este, a mikor Zarjeczki Pasával való eljegyzését nyilvánosságra hozta, furcsa hatással volt reá. Hány esztendeje már, hogy meg szokta őt rideg üzletembernek tekinteni, a ki az élet minden erkölcsi csapásáért képes megnyugvást találni a gazdaság sima menetében, s ime egyszerre az arcában, a hangjában és egész magaviseletében olyan vonást fedezett föl, mely egyszeriben egész világnézetét megváltoztatta. Durva követeléseket és kegyetlen szemrehányásokat várt tőle és minderre még csak célzást sem tett. Mindent elkövetett, hogy a megjelenésével földézett gondolatokat elűzze magától, de ez nem sikerült neki. Annak a szenvedő embernek a képe

nem hagyta el őt egy pillanatra sem, s egyszerre a vérig sértett, várakozásaiban megcsalódott és kiábrándult asszony helyett hóhért látott magában, a ki azt az embert évek hosszú sora óta gyötörte. Eszébe jutott vele eltöltött egész élete, s azt látta, hogy minden lépésének sebet kellett ütnie annak az embernek a szívére. És nem tudta, hogy viselkedjék saját magával szemben. A gondolatai szinte megálltak egy helyben, s a feje gyöngének bizonyult arra, hogy ezeket a kérdéseket eldöntse.

Mozdulatlanul ült ott a karosszékében és gondolta magában: a legboldogabb állapot ez, így ülni és nem tudni semmit arról, a mi a világon történik. Oh, ha így ülhetne az ember egész életén keresztül!

De ezek csak az elcsüggedés pillanatai voltak. Így töltötte el az estét és az éjtszakát, de mikor feljött a nap s a hálószobájába beömlő sugarak felfrissítették őt, újra forni kezdett benne az élet és az izgalmak után való szomjuság, a mitől gondolatai új irányt vettek. Így szólt magában: «Mindenki a maga módja szerint szenved és a maga módja szerint keresi a boldogságot. Nem szabad ölbe tenni a kezeket, hanem törekedni kell a boldogságra». És mikor a boldogságra gondolt, a mely után annyira szomjazott a lelke, maga előtt látott a Kurbatovék udvarházában egy csendes kis zugot, a hol négyesben, vagy amikor Aglajev is eljött ötösben olyan csodás órákat töltöttek. S valami úgy húzta-vonta oda . . . — «Én nem vagyok oka annak, hogy a lelkem hozzájok húzódik és hogy reám nézve a boldogság ott van és nem itt. Itt is megvolt, de elmúlt és nem tér vissza többé soha . . .»

S valahogyan eszébe jutottak a szavak, melyeket Szergejics Sándor neki a városban mondott, a mikor az áldozatokról volt szó: . . . «Meghoznék én szívesen akár százszor annyit is . . .» És a szíve hevesen elkezdett dobogni. A mint pedig a szíve hevesen dobogott, mindjárt boldogabbnak is érezte magát.

Minél inkább múltak az órák, annál jobban és jobban erőt vett rajta valami várakozás, minden úgy tetszett neki, hogy épen most, mikor a köd oly sűrűvé lett körülötte, épen most történik majd az életében valami nagy dolog, hogy jön a zivatar, mely kettévágja majd az életét és egyszer s mindenkorra elválasztja a múltat a jövőtől. Ebben a meg-

magyarázhatatlan várakozásban folyton résen volt. A legesékélyebb zajra összerzezzent. Mikor a lépcsőn zajt hallott, valószínűleg megrémült, attól félve, hogy jönnek és unalmas magyarázatokat kérnek tőle.

S íme azon a napon, mikor mind elmentek Zarjeczkihez, délután négy órakor bejött a szobájába Dunya és jelentette:

-- Kurbatov úr van itt és kérdezteti, lehet-e önnel beszélnie?

Pavlovna Nagyezsda ezekre a szavakra, mintha villámütés érte volna, összerázkódott.

Kurbatov? Szergejevics Sándor? — kérdezgette különös tüzzel a szemeiben. — Kérem, várjon, tüstént.

Három napi magányosság, megfeszített idegek és gyötrelmes gondolatok, — mindez szinte betegesen fogékonytá tette a lelkét, úgy, hogy egyszerre úgy tetszett neki, hogy ebben a látogatásban van valami végzetszerű és hogy szoros kapcsolatban van mindazzal, a mi pár nap óta Jurenjevóban történik. Hamarosan felöltözött, kendőt vett a vállára és lesietett. Szergejevics Sándor ott ült az ebédlő előtt az erkélyen egy kis asztalka mellett. Mikor őt megpillantotta, fölkelt és elébe sietett.

— Végre hát megemlékezett rólam! — mondotta Pavlovna Nagyezsda, kezét nyújtva felé.

— Meg szoktam önt Visenkában látni! — felelt Szergejevics Sándor.

-- Az igaz . . . Én vagyok a hibás.

— De hát mi van önnel? Beteg volt? Rettenetesen megváltozott.

— Nem . . . beteg nem voltam . . . csak nyomasztóan éreztem magamat . . . Örülök, hogy láthatom . . . Menjünk a kertbe . . . Ez unalmas egy hely itt. Csaknem három napig künn sem voltam a szobámból. Beszéljen valamit az övéiről . . . Mondja csak, megbocsátott nekem Lipa azért, hogy megzavartam a mulatságát, s nem maradhatott ott végig? Nikolajevna Zsófia sokat zsémbelt azért, hogy tovább ottmaradtunk?

Egymás mellett mentek a lugas felé; Kurbatov felelt a kérdéseire. Lipának esze ágában sem volt neheztelni, sőt unatkozott a távollétében, Nikolajevna Zsófia meg aggódik az egészsége miatt.

— És nem ok nélkül, mert az ön kinézése csakugyan nem valami bizalmat gerjesztő.

— Az már igaz, hogy itt nem valami túlságos az egészség — mondotta Pavlovna Nagyezsda. — Én azonban teljesen egészséges vagyok, teljesen . . . Csak a lelkemben van olyan nagy üresség . . . Oh, ez rettenetesebb minden más betegség-nél. Gyógyítson ki engem ebből . . .

— Ez könnyű is, meg nehéz is, Pavlovna Nagyezsda.

— Hogy nehéz, azt értem, de hogy könnyű is, . . . ezt alig hiszem . . .

— Nem, nem olyan nehéz . . . Én már régóta figyelemmel kísérem önt, Pavlovna Nagyezsda és már régóta azt gondolom, hogy önnek unnia kell az életét?

— Igen, únom, Szergejevics Sándor.

— Ez különös. Önnek olyan dúsgazdag a természete, önben oly sok elevenség, fürgeség, ész és fogékonyság van . . . Meg fogja engedni talán, hogy ilyen körülmények közt ez furesa. Én nekem úgy tetszik, hogy önben minden meg van, csak egy hiányzik . . .

— Mi az? — kérdezte csillogó szemekkel.

— A munka, valami igazi munka, a mi önnek tetszenék és a mi kielégítené.

— A munka! — kiáltott fel mint a viszhang és szemének tüze kialudt.

— Igen, a munka. Nem beszélek én valami nagyszabású munkáról, legyen az kicsiny és szerény, de mégis munka.

— Tudja-e, Szergejevics Sándor, hogy az én szívem hideg volt, de most még hidegebb lett, — mondotta Pavlovna Nagyezsda.

— Ah, ön nagyon is nagy jelentőséget tulajdonít a szív életének! Pedig az ezt igazán nem érdemli meg.

— Én nem ismerek más életet, én nem tudok másként élni, csakis a szívemmel . . . Az élet szerelem nélkül, az nem élet, hanem lassú meghalás . . .

— Szerelem! — szólt és szinte összerázkódott ennél a szónál. — A szerelemre nincs szükség, egyáltalában nincs szükség szerelemre . . . A szerelem rábbá tesz, elvakít bennünket, úgy hogy megszününk okos lények lenni . . .

Egyszerre elhallgatott, szinte érezte, hogy nagyon is sokat mondott, s azután egészen más hangon hozzátette:

— Ez persze egyéni fölfogás dolga . . .

Pavlovna Nagyezsda lehorgasztott fejjel ült ott a padon és gépiesen kapargált az út homokjában az ernyőjével.

— Milyen kár! Nekünk olyan különböző a fölfogásunk! Pedig nekem úgy tetszett, hogy egyformán gondolkozunk, — mondotta szinte magának és kezeivel idegesen szorongatta az ernyője nyelét. — Ön azt mondja: munka . . . Igen, azt érzem, hogy valami szép munka betölthetné az életemet . . . De . . . Nem is tudom azt megmagyarázni. Én egy emberrel együtt valami munkát is meg tudnék szeretni. Vele azután kész volnék minden győzelemre vagy halálra. A szerelem belőlem hősnőt csinálhatna, szerelem nélkül pedig én a leggyengébb és a legsemmirevalóbb teremtés vagyok. Ön alkalmasint kaczag rajtam . . .

Főlemelte a fejét s a szemébe nézett. Nem, nem kaczagott rajta, hanem mély részvéttel nézett reá; valami közösséget, valami lelki rokonságot olvasott ki a szeméből. Ott ült mellette a padon és így szólt:

— Nem, távolról sem vagyok olyan hangulatban, hogy kaczagnék önön. Ön a legremekebb asszony, a kivel valaha életemben találkoztam. Ön arra van teremtve, hogy szeretessék. Önt szeretni és öntől szerettetni a legnagyobb boldogság. De a szerelemhez valami különös erő kell, a mi nincs mindenkinek megadva. Itt vagyok akár én . . . Lehet, hogy ezerszer is ábrándoztam arról, hogy engem megszeressen egy olyan asszony, mint ön . . .

— Én megszerettem önt az első találkozáskor! — szólt Nagyezsda halkán.

— Nem, — felelt sietve és valami különös határozottsággal. — Nem, az csak úgy tetszik önnek. Megszerette a saját érzését, de nem engem. Az ön szíve folyton keresi a szerelmet, s épen ebben van a boldogtalansága. A szerelemre nincs szükség, Pavlovna Nagyezsda.

— Ezt azért mondja, mert ön nem szeret! — felelte még halkabban.

— Honnan tudja? Lehet, hogy én is megszerettem önt az első találkozáskor. Lehet önt nem szeretni? Csakhogy én nem akartam ezt, és nem is akarom. A szerelemre nincs szükség. A szerelem az én ellenségem. Én feláldoztam a szerelemnek életem legszebb éveit, a szívem legszebb erőit és csatlakoztam benne . . .

— Ah! — sóhajtott Pavlovna Nagyezsda halkán.

— Igen, én nem szeretek erről beszélni, de önnek megmondtam. Azelőtt én is úgy gondolkoztam, mint ön; nem fogom önnek elmondani azt a historiát, annál is kevésbé, mert nagyon közönséges. Az emberek, Pavlovna Nagyezsda, nagyon is nagy jelentőséget tulajdonítanak a szerelemnek: a szerelem a szív szükséglete, épen úgy, mint a gondolat az észé, a mozgás az izmoké. De a gondolat csak az ész fölött, a mozgás pedig csak az izmok fölött uralkodik, miért engedjük hát meg a szerelemnek, hogy minden erőnk fölött uralkodjék, miért rendeljük alá neki egész életünket? Miért? Hiszen egyáltalában nem érdemes. A szerelemnek van szentelve minden nemzetnek az irodalma. Ez tévedés, rettenetes tévedés. Az emberek csak akkor fognak tudni uralkodni magukon, csak akkor lesznek igazságosak, ha a szerelemnek csak másodrendű szerepet juttatnak az életükben. Ez az én mély meggyőződésem, Pavlovna Nagyezsda, meggyőződésem, a melyre az élet vitt reá. Én nem alakoskodom ön előtt, én nem mondom, hogy én kiábrándultam, hogy kiélt vagyok és hogy nem vagyok a szerelemre való; nem, nem vagyok kiélt, fiatalnak érzem magamat, szeretem az életet, és képes vagyok a hevülésre. De azt mondom, hogy én nem akarok szeretni, mert nem akarok rab lenni, nem akarok asszony rabja lenni, az ön rabja, az érzelmeim és a szenvedélyeim rabja lenni. Dolgozzunk együtt, tegyünk jót és — megvan a szerelem is.

Pavlovna Nagyezsda csendesesen megcsóválta a fejét és alig hallhatóan mondotta: «Nem».

Szergejevics Sándor ott ült még pár perczig szótlanul, azután fölkelte és így szólt:

— Én nem hogy megnyugtattam volna, inkább fölszakgattam a sebét! Bocsásson meg, Pavlovna Nagyezsda . . .

Azután a fason át megindult a ház felé.

Pavlovna Nagyezsda hosszú ideig ült ott lehorgasztott fővel, mozdulatlanul, s úgy érezte, mintha minden tagja megmereedt volna. Nem is hallotta, a mint csikorgott a kapu, s az udvarból kigördült a könnyű hintó.

XVIII.

Az az érzés, mely ebben a pillanatban Pavlovna Nagyvezsda lelkén átviharzott, annyira új volt ránézve, hogy nem tudta megérteni, nem tudta magának megmagyarázni, hogy mi történik vele. Egy pillanatra háttérbe szorultak benne az élet összes komoly kérdései és megszólalt benne a női büszkeség, mely életében talán először, vereséget szenvedett. Sikereitől nagyon is el volt kényeztetve. Egyetlen pillantása elég volt, hogy meghódítsa azt, a kit akar. S ime egy ember, a kinek ő mondta először: «Én megszerettem önt mindjárt az első találkozáskor», s a ki nem siet a lábai elé borulni, épen-séggel nem siet . . . Szokatlan határozottsággal megmarad a helyén; az ő őszinte vallomása még arra sem készíti, hogy megmozduljon; nyugodtan leül mellé és kimélni akarván a büszkeségét, nem mondja ki egyenesen: én nem szeretem önt, hanem először: én meg tudnám önt szeretni; azután: ön remek asszony, a ki a szerelemre van teremtve; és végül: én nem akarok szeretni . . . Ő soha sem gondolt büszkeségére, mert soha senki sem sértette meg és csak most érezte, hogy milyen határtalan. Most már biztosan tudja, hogy ezt a rövid beszélgetést sohasem fogja neki megbocsátani, s egyszerre eltűnt a lelkéből mindaz a varázs, a melyben eddig vele szemben volt. A vér szinte lüktetett a halántékain s a szíve hevesen dobogott, nem azért, mert visszautasították a szerelmét, hanem azért, hogy ezt meg merészelték tenni . . .

De ez csak egy percz volt. Meghozta az áldozatát a női büszkeségnek, azután újra föltámadtak emlékezetében mindazok a csapások és várakozások, a melyekkel úgy tele volt az élete ezekben az utóbbi napokban. Soha még ilyen erővel nem érezte szívében az ürességet, soha még ennyire nem sínylette az elhagyatottságot. Az, a mit édennek gondolt, az a csendes kis zugocska, a melyben pihenést talált, most egyszer s mindenkorra eltávolodott tőle. Igen, egyszer és mindenkorra . . . mert oda már többé vissza nem tér soha. Ez előtte pusztaság, pusztaság . . . Nincs szerelem! Nincs ember, a kinek odaadhatná a szívét, a szabadságát, s a kinek a kedvéért kész volna behúnyt szemmel menni végig az életen, nem kérdezve hová és miért . . .

A nap már nyugvóban volt s hangok hallatszottak. Tehát Pasa Zarjeczki-vel s a hivatalnokokkal visszatért. Lehet, hogy Andrejevics Mihály is csakhamar hazajön, sőt talán már haza is jött, s elkezdli majd keresni, mert már nagyon is soká gyötri őt. Hová meneküljön mindezek elől? A hangok közelednek. Úgy tetszik, a nagy fasorban jönnek, lehet, hogy a tóhoz mennek ladikázni; majd megpillantják őt lehorgasztott fejjel, fátvolorozott szemekkel. S milyen kiálthatatlanok most neki mindezek az emberek, a kik még akkor sem értenék meg az ő fájdalját, ha föltárná előttök a szívét!

Gépiesen fölkelt, bedugta a füleit és átsietett a lugasba. Itt leült a szegletbe egy padra és kezeit az asztalra téve, rájok hajtotta a fejét. A férfiak, úgy látszik, ott maradtak a tó körül, de Pasa, a kinek alkalmasint eszébe jutott az ebéd, egyedül tért vissza. Mikor elhaladt a lugas mellett, Pavlovna Nagyvezsda fölemelte a fejét és valami különös belső kényszernek engedve, rászólt:

— Pasa!

Andrejevna Praszkovja körülnézett, de senkit se látott a közelben.

— Ki az? Hol? — kérdezte.

— Itt vagyok a lugasban, Pasa.

— Ön az, Pavlovna Nagyvezsda?

— Jöjjön ide hozzám.

Különös egy hívás volt ez. De Pavlovna Nagyvezsdában homályos gondolatok támadtak, melyeknek nem tudott formát adni. Pasára és a férjhezmenetelére gondolt. «És lám, ő boldog, ez a fiatal leányka, a ki még el sem kezdte az életet; a boldogság sugárzik minden pillantásából, minden szavából és mozdulatából. Vajon miben, miben találja föl a boldogságot? Talán abban, hogy Zarjeczki, a ki még csak pár héttel ez előtt is én előttem hajlongott és azt mondogatta, hogy nélkülem nem élhet, megkérte őt? Hiszen mindezt ő is tudta. Az csak nem lehet, hogy az ő fiatal érzése ne tiltakozott volna ez ellen! De az sem lehet, hogy az a gondolat, hogy földesszony lesz, s ilyen szép vagyon urnője, annyira elkábította volna. Ez is szerencse, különösen ő reá nézve, csak hogy ez sem az a boldogság, a melytől a szemei csillognak . . .» Ezek a gondolatok homályosan kavargtak a fejében, s lehet, hogy ő maga is csodálkozott rajta, hogy őt magához szólította. De

beszélni akart vele. Hiszen eljegyzése óta még amúgy sem mutatott iránta semmi figyelmet. De mindennél valószínűbb az, hogy kimerült abban a folytonos önmagában és szomorú érzéseiben való elmerülésben és szüksége volt valami másra, a miben a lelke megpihenhet.

Pasa odajött a lugashoz s a küszöbön megállt.

— Jöjjön be, Pasa . . . kissé fáj a fejem, . . . ide menekültem a zaj elől.

— Három napja nem láttam már! — mondotta Pasa. — Talán beteg volt?

— Rosszul voltam! Jöjjön ide! Úgy ni, üljön ide melém! Zarjeczki itt van?

— Itt. Épen most jöttünk meg tőle.

— Nagyon szereti ő magát?

— Ő azt mondja, hogy — nagyon.

— Csak ennyi? És maga nem tudja?

Hogy lehessen azt tudni? Hiszen ön után is járt, hát ön talán tudja, szerette-e önt vagy nem?

Persze, hogy tudom, Pasa. Persze, hogy engem egyáltalában nem szeretett. Akkor is magát szerette. Én őszintén . . . De hogy is mondjam csak . . . Én egészen más voltam, mint azok az asszonyok, a kiket ő ismert. Így hát kissé megállt ez előtt a különös jelenség előtt. Ez gyakran megesik, Pasa, hogy pusztán kívánságot és meglepetést szerelemnek tartunk. Mikor lesz az esküvőjük?

— Nemsokára. Egy hét múlva.

De maga, Pasa, úgy látszik, nagyon boldog?

— Persze. Ugyan mit kívánhatnék még?

Nos hát akkor, mondja el nekem, hogyan érzi ezt a boldogságot?

— Hogyan lehessen ezt elmondani — Pavlovna Nagyvezsda? . . . Ezt nem lehet elmondani . . . Én mindig szégyény leány voltam és meglehetősen rosszul éltem. Mindig függtem valakitől. Természetes, hogy arra vágytam, hogy jobban élhessek és senki idegentől ne függjek. Nos és ez a vágyam most teljesül. Ezen kívül, Zarjeczki szép és derék, no meg nem is ostoba ember . . . nem olyan, mint ezek az urak — Naszturcziev és Strizsnyev. Ilyen férjre tenni szert, az rettenetes . . .

— És hát ön, szereti őt?

— Persze, hogy szeretem. Ha csakugyan jó ember és engem boldoggá tesz, miért is ne szeressem? . . . De ön, Pavlovna Nagyzezsda, igazán bámulatba ejt engem.

— Ah, Pasa, bámulatba ejtek én mindenkit.

— Nem, nem abban az értelemben. De hogy van az, hogy ön, a ki olyan okos és szép, a kinek olyan hatalma van, a kinek mindene megvan, mégis boldogtalan?

— Honnan gondolja, hogy én boldogtalan vagyok? Soha sem panaszkodtam.

— Csak, tudom. Meglátszik az . . . Olyanok a szemei . . .

— Igen, Pasa . . . Úgy van. Boldogtalan vagyok, mert engem nem szeret senki sem.

— Önt? No, Pavlovna Nagyzezsda, ez nem igaz . . . Önt úgy szeretik, mint ritkán szeretnek asszonyt . . .

— Azért, mert ön szeret . . . köszönöm!

— Nem, nem magamról beszélek. Én szeretem, de nem arról van szó. Önt a férje szereti.

Pavlovna Nagyzezsda kissé visszahuzódott tőle.

— Elég, Pasa, erről ne beszéljünk.

— Nem, Pavlovna Nagyzezsda, kell, hogy arról beszéljünk. Én nem akartam ugyan beszélni, de miután magához hitt, elmondom. Én magam sem hittem, de tegnap . . .

— Mi történt tegnap, Pasa?

— Tegnap én valósággal megrémültem . . . Csak ne mondja meg senkinek, hogy én ezt elmondtam. Tegnap este egyedül voltam a szobámban. Készültem vetkőzni és lefeküdni. Egyszer lépteket, még pedig férfi lépteket hallottam a folyóson, s nem tudtam, mit gondoljak. Tíz óra is elmúlt volt már. Azután valaki kopogott az ajtómon és megkérdezte: «Nem vagy még levetkőzve?» Rettenetesen megijedtem, azt hittem, hogy Zarjeczki. Vacsoránál meglehetősen iddogáltak, s én Isten tudja mit gondoltam. Ez azért volt, mert más eszem ágába se jutott volna . . . nem! Egyszerre belépett hozzám a bátyám. Bejött, leült az asztal mellé s az arcza olyan különös volt. Úgy tetszett, mintha megvénült volna. Valami olyan újszerű volt az arczában, mint nagy betegségek után szokott. Így szólt: «Bocsáss meg, húgom, hogy ilyen későn jövök . . . De dolgom van veled . . . lásd, te talán azt hihetted, hogy én nem örülök a te boldogságodnak, vagy hogy talán ellenemre van az egész; én tényleg alig veszek részt a te örömdben, de ez

azért van, mert mással van tele a fejem . . . Azért jöttem, hogy elmondjam, a mit akarok. Kűszöbön van az eskűvöd, de ne vedd sértésnek, hugocskám, ha én nem jövök el az eskűvödre . . . » Elcsodálkoztam. — És miért nem jösz el, Misa? — Nem érdemes azt megmagyarázni, Pasa, — felelte. — Lehet, hogy ott leszek, de az is lehet, hogy nem. Én csak minden eshetőségre mondom ezt neked. Szóval, hidd el, hogy ha így lesz, nem azért lesz, mintha téged sérteni akarnálak, hanem más igen fontos okokból. Egyébiránt az mindegy. Gondold, hogy meghalt a legjobb barátom, eltemettem és gyászt viselek utána. — Nekem oly rettenetesen dobogott a szívem, Pavlovna Nagyezsda, hogy ki sem mondhatom. Olyan szenvedő volt az arca. Még annyit mondott: nagyon örülök, Pasa, hogy olyan derék férjet találtál magadnak. Most azután gondtalanul élhetsz és nem lesz szükséged az én támogatásomra. — Mit jelent ez, Misa? — kérdeztem tőle. — Semmi különöset, — úgymond. Lehet, hogy én elhagyom ezt a helyet s elmegyek valahová messze, messze! Lehet, hogy többé nem is látjuk egymást. — Itt elhallgatott, de én rettentően megsajnáltam. Olyan boldogtalannak látszott . . . — Hogy-hogy? — kérdeztem. — És Pavlovna Nagyezsda . . . hol lesz? — Nem felelt, de lehorgasztotta a fejét s a szemeiben fölesillant valami szikra. — Te vele még? — kérdeztem ismét. — Azt felelte: nem! — Igazán, Misa, te olyan furesákat beszélsz . . . Szinte félek tőled. — Hirtelen valami különös pillantással rám nézett és így szólt: — Hát azt hiszed, én nem félek? — A feje ráhanyatlott a kezére s elkezdett zokogni, mint a gyermek. S folyton csak azt ismételte a fogai közt: az én életem össze van törve, teljesen össze van törve, Pasa. Olyan boldog voltam, mint talán senki, de nem tudtam megtartani ezt a boldogságot, oda van, oda van! — Elkezdtem csillapítani őt, de mit sem használt. Sirt, a míg csak ki nem apadtak könnyei, azután megtörülte a szemeit, átölelt, megcsókolt és így szólt: «Légy hát boldog Pasa!» — Erre én is sírva fakadtam. Im, ez történt, Pavlovna Nagyezsda. De milyen furesa lett az arca?

— Hogyan?

— Úgy égnek a szemei, mintha lázban volna.

Pavlovna Nagyezsda erősen megszorította a kezét és azt mondta: «Gyerünk, Pasa, gyerünk el innen. Itt sötét van.

Menjünk a tóhoz!» — mondotta szokatlan élénkséggel és tuszkolta előre Pasát. Egészen fölélénkült és szinte ki is pirult.

— Nem, menjen csak egyedül, — mondotta Pasa, — nekem az ebéd végett kell intézkednem.

— No hát gyerünk, intézkedjünk együtt!

— Ön? — kérdezte Pasa csodálkozva.

— Nos igen, tanulni akarok öntől . . . Sok mindent akarok tanulni öntől Pasa.

Gyorsan bementek az ebédlőbe. Pavlovna Nagyezsda egész idő alatt nem hagyta el Pasát és mikor minden készen volt, elküldték Dunyát, hogy hívja a többieket ebédelni.

— Hivatalnok urak — mondotta Pavlovna Nagyezsda ideges vidámsággal Naszturciev és Sztrizsnyev felé fordulva: — önöknek ma háromszor annyit kell enniök, mint rendesen, mert három nappal a határidő letelte előtt mennek haza.

— Kész vagyok én akár százszor annyit is enni, a fölött való örömben, hogy ön jókedvű és közöttünk van! — kiáltott fel Sztrizsnyev.

Így hát jó kedvvel kezdődött az ebéd, s vigan folyt a társalgás. Valamivel megkésve, Szergejevics Pável is megjelent: odament Pavlovna Nagyezsdához és kezét csókolva neki, figyelmesen a szemébe nézett.

— Nem hiszi? — kérdezte Pavlovna Nagyezsda vidám mosolylyal.

— Nagyon, de nagyon örülök, édes gyermekem, — felelt Szergejevics Pável ellágyulva s leült a helyére.

— Minek örül tulajdonképen, papa?

— A szél valami kellemes változásának, — felelt Szergejevics Pável.

— No ennek nem volna érdemes örülni. A szél olyan gyakran változik; tegnap éjszokról fúj, ma délről, s holnap megint éjszokról fújhat. Ha az éghajlat változott volna meg . . .

— No, ez már ninesen a mi hatalmunkban.

— De ez nem is szokott megtörténni, — mondotta Zarjeczkij.

— Hogy ne szokott volna megtörténni? — felelt Naszturciev. — Vannak helyek, a hol lehetetlen volt élni a nedvességtől, mert tele voltak mocsárral, most pedig a mocsarak kiszáradtak, erdők nőttek fel, s pompás éghajlatú virágzó városok állanak ott.

-- No lássa, papa.

-- Adja isten! -- mondotta Szergejevics Pável. -- De én már a déli szélért is háladatos vagyok.

-- Pasa, -- mondotta Pavlovna Nagyezsda: -- miért nem kér föl engem örömanának?

Pasa zavarba jött.

Nem mertem, Pavlovna Nagyezsda.

Hát talán merni kell az ilyet? Talán sértés az ilyesmi?

-- Ellenkezőleg, megtiszteltetés! -- mondotta Jurenyev. -- Téged örömanának, engem meg örömapának.

-- No jó, fölkérem, -- önt is, Szergejevics Pável, önt is, Pavlovna Nagyezsda.

Külről esengetyűszó hallatszott. Naszturcziev keserű arcot vágott.

-- Brrr! . . . Ezek a hangok átjárják a szívemet! -- mondotta. -- Úgy-e, ezek a mi lovaink?

-- Igen, önök kérték? -- felelt Pasa.

-- Jaj nem mi vagyunk az oka, hanem a mi szent kötelességeink.

-- Mi az önök kötelessége, Naszturcziev? -- kérdezte Pavlovna Nagyezsda.

-- A mi tetszik: hogy megtegyük azt, a mit a följobbvalóink parancsolnak.

-- És bármit parancsolnak is azok, teljesíteniök kell?

-- Föltétlenül, kivéve a törvényellenes parancsokat.

-- No, urak, remélem, eleresztik önöket a mi esküvönkre.

-- Óh, ha nem eresztenek is, azért eljövünk, még ha mellőzésnek teszszük is ki magunkat.

Pasa fölkelt az asztaltól és odament az ablakhoz.

-- Úgy tetszik, megjött Misa. Milyen korán jött ma!

Csakugyan Andrejevics Mihály bejött a nyitott kapun, leugrott a lóról, átadta a lovászgyereknek, azután nem ment az ebédlőbe, hanem a ház felé tartott. Pasa kiment az erkélyre és rákiáltott:

-- Misa, valamennyien az ebédlőben vagyunk . . .

-- Valamennyien? -- kérdezte Andrejevics Mihály valami szomorú hangon.

-- Valamennyien -- Misa.

Egy pillanatra megállt, mintha gondolkodnék valamin, és így felelt. -- Jövök mindjárt, csak átöltözöm! -- Rövid

zubbony volt rajta a minőben mindig a földekre szokott menni. Otthon rendesen leszokta vetni, és kabátban jelent meg az ebédlőben. Pasa visszatért és intézkedett, hogy felszolgálják neki az ebédet.

— Csodálatos, — mondotta Naszturcziev — hogy tud Andrejevics Mihály ennyire belemerülni a gazdaságba. Hiszen ez nem is élet.

— Igen, — mondotta Szergejevics Pavel, — azért is ért el olyan fényes eredményt. Nézzék csak meg, mi volt Jurenjevka és mivé lett . . .

— Én nagyon jól emlékszem, mi volt. Itt abban az időben már farkasok kezdtek járni, — jegyezte meg Zarjeczki. — S tudják-e, hogy a kerületben ezt a helyet már nem is Jurenjevkanak, hanem Csudavkanak hívják, mert azt mondják, hogy Andrejevics Mihály itt csodát művelt.

— Meggyógyította a beteget! — mondotta Naszturcziev.

— Tökéletesen igaz, — járult hozzá Jurenjev. — Hiszen tudjuk, hogy mennyi adósság volt rajta!

— Ezt ön legjobban tudhatja, — szólt Pavlovna Nagyezsda mosolyogva — hiszen ön csinálta.

Ekkor belépett Andrejevics Mihály és meglepetésében megállt a küszöbön és figyelni kezdett. Mikor a huga azt mondta neki, hogy valamennyien itt vannak, azt hitte, hogy a valamennyi alatt az ő társaságát érti. De azért megvillant a fejében az a gondolat is, hogy talán Pavlovna Nagyezsda is lejött az ebédlőbe. Ennek a körülménynek nem tulajdonított nagyobb fontosságot, legföljebb annyit, hogy lehet, hogy ma talán véget érnek az ő gyötrelmes szenvedései és Pavlovna Nagyezsda beszélni fog vele. Mikor hazafelé jött a földekről, Visenkától nem messze, látta Kurbatovot a hintájában. Jól nem voltak egymással s így nem is üdvözölték egymást. De Andrejevics Mihály megérezte, hogy Kurbatov Jurenjevkanban volt.

Már Pavlovna Nagyezsda vidám hangja is bántotta, mert ezt is kapcsolatba hozta azzal a látogatással. «Nyilván ez gyógyszer volt, mely kigyógyította őt a migrainből és a szomorúságból», — gondolta magában.

Leült Pasa mellé, Pavlovna Nagyezsdával szemben, és nem is köszönt senkinek sem.

— Épen önről beszéltünk! — mondotta Zarjeczki.

— Talán bizony nem találtak vidámabb tárgyat? — kérdezte.

— Nem, én arról beszéltem, hogy Jurenjevkat most a kerületben Csudavkának hívják, mert ön valóságos csudát művelt benne.

— Ezt a csudát mindenki véghez vitte volna, a ki akar és tud dolgozni, — ez a titka az egésznek! — felelt Andrejevics Mihály s ekközben futó pillantást vetett Szergejevics Pávelre.

— Igaz, én is azt mondom, — jegyezte meg Zarjeczkij. Én azt mondom, ha én bennem is olyan erély, no meg olyan tudomány volna, mint önben, úgy az én jószágomat is milliót érővé tenném. Hiszen ötször akkora, mint az önöké.

— No, de nem ez a legérdekesebb, — mondotta Pavlovna Nagyezsda vidáman, bár a hangján zavartság volt észlelhető. — A papa elakarta nekünk mondani, hogy mennyi adósság terhelte Jurenjevkat.

Andrejevics Mihály gúnyosan elmosolyodott.

— Kész vagyok megesküdni rá, hogy Szergejevics Pável ezt nem tudja.

— Becsületesemre mondom — felelt Jurenjev — a pontos összeget nem tudom, csak annyit tudok, hogy sok, de hogy mennyi, — ha agyonvernek sem mondhatom meg.

Mind elnevelték magukat, köztük Pavlovna Nagyezsda a lehangosabban. — Lám, ez a legnagyobb gazdálkodási rendszer! — kiáltott fel és megveregette Szergejevics Pável arcát.

— Úgy látom, itt minden megváltozott», gondolta magában Baszonov. «Pavlovna Nagyezsda meggondolta magát, s most már nem foházkodik, és nem emészti magát.» Futó pillantást vetett reá és így szólt:

— Találkoztam Kurbatovval. Úgy látszik, itt volt.

Pavlovna Nagyezsda szintén rápillantott és így szólt:

— Igen, igen, itt volt öt perczre, de ezalatt is sikerült engem megnevettetnie.

— S annyira megnevettetett, hogy még most is vig vagy tőle.

Jurenjev aggódva nézett mindkettőjökre. Baszonov nem tetszett neki. Volt a szemében valami elfojtott düh, szinte gonoszság. De Pavlovna Nagyezsda nyugodtan nézett maga

elé, s annyi lágyság és szelidség volt a tekintetében, hogy az ő részéről nem kellett semmi veszedelemtől tartani.

— Igen, képzeld csak, — felelt. — A szerelemről beszéltünk . . . Az asszonyok mindig a szerelemről beszélnek, irnak, vagy ha nem beszélnek, akkor rá gondolnak . . . És képzeld, — folytatta, megint Baszonovhoz fordulva: — hogy Kurbatov, ez az érdekes fiatal ember, megtagadja, fölöslegesen tartja és ellenségének mondja a szerelmet . . .

— S ez bizonyára még érdekesebbé teszi őt! — jegyezte meg Andrejevics Mihály.

— No nem, ezt nem találom.

— Akkor én megjósolhatom előre, — mondotta Naszturcziev, — hogy okvetlenül feleségül fogja venni a szakácsnőjét.

— Jaj, igaz, Andrejevics Mihály, — kiáltott fel Zarjeczki — elfelejtettem önnel érdekes híreket közölni a városból. Az ispánom ma bennjárt . . . A rozs ára napról-napra emelkedik. Óriási a kereslet külföldről. Önnél pedig, azt hiszem, legfontosabb termény — a rozs.

— Papa, úgy tetszik, ez önt mindenkinél jobban érdekli! — mondotta Pavlovna Nagyezsda ravasz mosolylyal.

Andrejevics Mihály ránézett Nagyezsdára és Jurenjevre, s alig észrevehető mosoly jelent meg az ajkán. De rajta és Szergejevics Pávelen kívül senki sem értette meg ezt a megjegyzést.

— Én teljesen a te urad hatalmában vagyok! — felelt Jurenjev.

— Lesz gondom önre! mondotta Pavlovna Nagyezsda.

Baszonov átható pillantással nézett rá, mely tele volt csodálkozással és kérdéssel, Jurenjev pedig tréfásan így szólt:

— Csak legyen is gondod, angyalom, legyen is gondod. Nagyon hálás leszek érte.

— Miről van szó? — kérdezte Zarjeczki. — Ez valami titokzatos dolog.

— Nincsen ebben semmi titokzatosság, — mondotta Pavlovna Nagyezsda — lássa, a papának rendkívül és hihetetlenül fontos dolgai vannak Párisban, úgy annyira, hogy mindezért kész volna Jurenjevkat akár másodszor is tönkretenni, csak hogy elmehessen.

— Édesem, te nagyon rossz vagy. Én épenséggel nem

vagyok ilyen kegyetlen. Ha nekem azt mondják, hogy nincs fölösleges pénz, akkor én szépen türelmesen várok.

— Inkább talán türelmetlenül . . . papa . . .

— Ne gáncoskodjál . . .

— Hallja, Szergejevics Pável, én segíthetek ám a baján.

— Ugyan hogyan?

— Hogyan! Mi most rokonok vagyunk . . . Önnek nincs fölösleges pénze, nekem meg van . . . Én kész vagyok adni önnek két-három ezer rubelt, persze csak úgy, ha Andrejevics Mihály beleegyezik.

— Papa, önnek jól megy a dolga! — kiáltott föl Pavlovna Nagyezsda. — Mihály mindenesetre beleegyezik.

— Nekem nincs semmi ellenvetésem! — mondotta Baszonov kissé tompa hangon. Határozottan gyötörte őt ez a sok váratlan dolog, a mire nem számított.

— No lássa, papa, volt gondom rá . . .

— No ez pompás! Ez elragadó! Köszönöm! — kiáltott föl Jurenjev ragyogó arccal és kezét nyújtott Zarjeczkiynek.

Ekkor az erkély felől a küszöbön megjelent Matrenyev. Andrejevics Mihály kérdőleg felemelte a fejét és kérdezé: no, mi kell?

Visenkai parasztok vannak künn.

— Már megint? — kérdezte Baszonov. — Hiszen már megadtam nekik a végleges választ.

— Ok egészen mást mondanak, s kérik, tessék őket elfogadni.

— Fogadd el őket, Mihály! — kérte Pavlovna Nagyezsda s ez a kérés váratlan hatással volt reá. Egészen fölpirikázta őt. Gondolta magában: «No lám, hát ezért járt itt Kurbatov!» Szárazon így felelt: elfogadom őket, de . . . de nem változtatok meg az elhátározásomat, a mennyire én tőlem függ . . . Az utóbbi szavakat szinte önkéntelenül hangsúlyozta. Pavlovna Nagyezsda megérezte ezt. Még hozzátette: mondd meg, hogy azonnal jöväk.

Matrenyev kiment. Pár pillanat múlva Andrejevics Mihály fölkelt és valamennyiöktől engedelmet kérve, kiment. Mindjárt Pavlovna Nagyezsda is fölkelt.

— Uraim, tüstént visszajöväk! — mondotta és kiment az erkélyre. Andrejevics Mihály már lenn volt. Egy pillanatig várt, aztán rákiáltott:

— Mihály . . .

Andrejevics Mihály hirtelen hozzáfordult. Már sötét volt, nem vehette ki az arcját.

— Ön az? — kérdezte.

— Segíts lemenni! Nem látok semmit.

Pillanatig habozott, azután visszatért, fölment két lépcsőt és kezét nyújtott neki. A keze forró volt és reszketett. Leértek a földre.

— Pavlovna Nagyezsda, — mondotta határozott hangon, — magyarázza meg nekem legalább mai viselkedését. Kurbatov itt volt, s beszélt a pusztáról . . .

— Egy árva szót sem. Elhiheted, ha mondom.

— Nem tehetem, hogy ne higgyek neked. — De hát akkor, mit jelent mindez?

— Istenem, annyira szeretném, ha te engem két szóból megértenél! Azt hittem, hogy a tekintetemből is ki fogsz olvasni valamit! Azt hittem, hogy még nem felejtetted el . . . De, Mihály, ha tévedek, ha te csakugyan egészen, egészen elfelejtetted, . . . akkor az én életemnek egyszer és mindenkorra vége van . . .

Andrejevics Mihály mind a két kezével a fejéhez kapott.

— Azt hiszem, . . . megőrülök! — kiáltott föl és megállt ott előtte.

Nagyezsda odament hozzá egészen közel és halkán, úgy hogy csak a legélesebb fül hallotta meg, így szólt:

— Bocsáss meg nekem!

— Miért, az Istenért, miért?

— Mindenért! . . . Mindenért egyszerre, hogy azután többé ne legyen szó semmiről . . . hogy ne álljon többé közöttünk a mult . . .

— Hát talán volt ebben a multban valami . . .

— Nem, nem, esküszöm a gyötrelmeimre, a melyeken ezekben a rettenetes napokban keresztül mentem, . . . nem, semmi, egy nagy tévedésen, egy rettenetes vakságon kívül, mely eltakarta a szemeim elől a te lelkedet. Mihály, én senkit sem szerettem, de szomjúztam a szerelemre, nem bírtam élni szerelem nélkül. A szerelem által lehetek csak élő ember. . . .

— Én pedig szerettelek téged életem minden pillanatában! — kiáltott föl Andrejevics Mihály, a kit egészen meg rázott ez a váratlan vallomás.

- Tudom . . . tudom, mennyit szenvedtél, te szegény, te!
A vállára tette a kezét, ő pedig megragadta azt a kezét és elhalmozta csókjaival.

--- Lásd, lehetünk mi még boldogok is, Mihály! — mondotta egész közélről a szemébe nézve, a mely égett a boldogságtól. — Csak szeress engem úgy, hogy minden pillanatban érezzem a szerelmedet. És bocsáss meg nekem a multból mindent, a jövőben úgy sem lesz mit megbocsátanod.

Karon fogta őt és mentek tovább.

--- Olyan ez, mint az álom! — mondotta Andrejevics Mihály. — És én szinte félek . . . hogy fölébredek.

- Nem, ne félj, nem álom ez . . . Tudod-e, mi nyitotta föl a szemeidet? Mint rendesen, a véletlen. Véletlenül beszélgettem Pasával, s te is talán szintén véletlenül beszéltél hozzá akkor este . . . Pasa nem állta meg és elmondott nekem mindent.

Pasa?

- Igen, de nehogy megpirongasd. Lásd, milyen jóra fordult minden. És tudod, mikor az ember boldog, azt szeretné, hogy körülötte mindenki boldog legyen. Tégy hát jót ezekkel a visenkai parasztokkal.

- Megteszek mindent, a mit csak akarnak. Ha most ebben a pillanatban azt akarnák, hogy adjam nekik Jurenyevkát, még azt is megtenném.

--- No, — mondotta Pavlovna Nagyvezsda mosolyogva — azt már ne tedd, mert akkor nekem nem lesz miből fizetnem a szabót.

— A te szerelmeddel, Nagya, nem félek én semmitől sem. A te szerelmed akár lángészt is csinálhat belőlem . . .

Szenvedélyesen magához szorította őt és a boldogságtól szinte elkábultan ment az irodájába, Nagyvezsda pedig visszavért az ebédlőbe.

Itt némi változást talált. Szergejevics Pável már nem ült a helyén, hanem ott állt Zarjeczkijvel szemben. Egész lényé ragyogott és mintha megfiatalodott volna.

- Tehát ön mindjárt holnap bemegy a városba s mindent rendbe hoz? — mondotta.

- Mi van ott rendbe hozni való Szergejevics Pável? Az egész nagyon egyszerű: elmenni a bankba és kivenni a pénzt. Visszafelé útközben behozom a pénzt ide és átadom önnek.

— Tudja mit, kerüljön mindjárt reggel erre és vigyen engem magával: a bankba is elmehetünk együtt! Amúgy is új ládát kell vennem. Az enyém már elkopott. De eleget is utazott velem . . . Egyébiránt . . . Gregoire! Dunyasa, hívd ide Gregoirt.

Dunya rosszul leplezett mosolylyal kiment az erkélyre és hívta Gregoirt. Ez tüstént jelentkezett. Megvolt az a szokása, hogy mindig annak a helynek a közelében ólálkodott, a hol egyetlen parancsolóját tudta, vagy sejtette. Alig egy percz múlva már ott volt az ebédlőben.

— Gregoir! Mit gondolsz, megteszi még a régi ládánk, vagy újat kell vennünk?

Grigorij, a ki mindenben, a mi csak utazásra vonatkozott, rendkívül gyors fölfogású volt, már a láda említésétől is egészen fölélénkült.

— Jobb lesz újat venni, Szergejevics Pável! Különbö megcsik velünk, hogy útközben fölmondja a szolgálatot.

— No lássa, tehát okvetlenül be kell mennem a városba. . . Elmehetsz, Gregoir, . . . és készülj az útra! Holnapután indulunk!

— Hogyan? — kiáltott fel Pasa. — És az esküvő? Hiszen ön lesz az örömapa.

— Az igaz, ni! — szólt Szergejevics Pável nem minden boszuság nélkül. — Galambocskám, igazán, megfeledeztem arról . . . Akkor hát az esküvő után való napon utazunk.

— Ereszsze el őt, Pasa! — mondotta Pavlovna Nagyecsda. — Tudja, ez még jobb, mert így olyan sötét arczczal lesz ott az esküvőn . . . Hiszen mondtam már, hogy fontos dolgai vannak Párisban.

— De hát, ki lesz akkor az örömapa?

— Ki? Hát Mihály! Ő bizonyosan örömet beleegyeznek. Ereszsze el, Pasa.

— No jó, — felelt Pasa mosolyogva. — Ugy hát menjen, Szergejevics Pável, Isten vele!

— No ez pompás! Tehát teljes szabadság! No, úgy hát készülj, Gregoir! — felelt Szergejevics Pável gyermekes örömmel, s megfeledezve arról, hogy ebédlőben és tisztességes társaságban van, még fütyölni is elkezdett.

Grigorij lement az alsó házba és csakugyan tüstént elkezdett rakosgatni és készülődni.

Csakhamar bejött Andrejevics Mihály és szokatlan élénkséggel egyenesen Pavlovna Nagyvezsdához fordult :

— Sokkal egyszerűbben ment a dolog, mint sem gondoltuk. Azt kérték, hogy addig, a míg én nem dolgoztatom, adjam bérbe nekik azt a pusztát. Addig majd keresnek maguknak földet. Én a föltételeket kedvezőknek találtam és odaadtam nekik öt esztendőre. Így hát teljesült a kívánságod, Nagyvezsda.

— Köszönöm! --- felelt Pavlovna Nagyvezsda és szívélyesen intett felé a fejével.

Pasa csak elnézte kettőjököt, élénk arcukat, az örömet és bizalmat, mely szemeikből sugárzott, s gondolta magában : «Hála Istennek, hála Istennek!»

— Tudja-e, Andrejevics Mihály, hogy én holnapután elutazom --- mondotta Szergejevics Pável. — Milyen nagy-szerűen ment ez a dolog! . . .

— Nagyon örülök, Szergejevics Pável, csak arra kérem, hogy ha elfogy a pénze, ne kérjen táviratban, hanem értesítsen legalább egy hónappal előbb!

— Óh istenem, milyen jók most valamennyien! --- kiáltott föl Szergejevics Pável. — Most már határozottan hiszem, hogy az éghajlat is megváltozhatik!

A csengetyűk megszólaltak az udvarban, a kormányzó-sági tisztviselők az órára néztek és szomorú ábrázattal elkezdtek búcsuzni.

— Hanem urak --- mondotta Pavlovna Nagyvezsda --- az esküvőn itt kell ám lenniök!

— Még ha állásunkba kerülne is! --- kiáltottak föl, s csakhamar kigördült az udvarból a kocsi, mely vitte őket a város felé.

Az éj sötétjében a kertben Pavlovna Nagyvezsda odament Pasához, megölelte őt és mélységes őszinteséggel telt hangon így szólt hozzá: «Pasa, azt kívánom, hogy épen olyan boldog legyen, mint a minő én most vagyok!»

Ekkor a távolból kocsizörgés hallatszott, mely csak Aglajev szekérének a közeledését jelenthette. A következő perczben a szekér már az udvaron volt, Aglajev nyögve szállt ki belőle és még mielőtt köszönt volna, száraz hangon így szólt :

— Urak, ha nincs a konyhán egy falat hús a számomra

úgy tüstént, itt a szemök láttára, éhen halok! Becsületesre mondom, reggel óta semmit sem ettem!

Természetesen azonnal bevezették az ebédlőbe. Pavlovna Nagyezsda oda ült mellé, és rendkívül nyugodt hangon mondotta:

--- Tudja meg, Aglajev, hogy én többé már nem unatkozom . . .

Aglajev figyelmesen nézett ő reá, azután Andrejevics Mihályra és úgy látszik, egyszeriben megértett mindent.

--- Ez, asszonykám a legjobb, a mit csak tehetett! A beafsteek nagyszerű! — tette hozzá, nagy étvágygyal fogyasztva a vacsoráját.

Kurbatovék nem voltak ott Pasa esküvőjén. De vagy három hétre reá, mikor a nyár már a vége felé járt és Jurenyevkában már a Pétervárra utazásra kezdtek gondolni, nagyon szívélyes lett a viszony a két család között.

PATAPENKO N. J. után, oroszról,

AMBROZOVICS DEZSŐ.

ISTEN ITÉL.

Így szólt az Úr egyik nap: — «Életedben
(Mely hosszú volt!) sok jót tevél, fiam!
Rajtad szemem' nem egyszer legeltettem,
Gyönyörködven kezed munkáiban.

A milliókból, miknek ura voltál,
Kapott egy-egy garast minden szegény;
Kapott a szolgál-had, kapott az oltár —
— Segíteni rajtok nagy módod levén!

Tömjénből illatos füstöt kavarva,
Dicsért kezedtől pompás köhalom,
(Nekem ugyan nem volt szükségem arra,
Mert van nekem dicsőbb, szebb templomom!)

Sok jámbor élt utánad, udvarodba',
-- Bár volt közöttte hitvány is, elég —
De arra jó a pénz! járjon forogva!
-- Nem kimélted, nem is fecséreléd!

Magadra, (bár biborban kelle járnod!)
Annyit se költél, mennyit más elél;
Magadtól megvonád az étet, álmot,
Sokat dolgoztál, sohse dőzsölél.

Jól van, fiam. De sok bűn is volt benned;
Ezért kell állnod most ítéletet,
-- Édes hazádért nem lángolt szerelmed,
Pedig hatalmas- és dússá a' tett.

Tán jóltevő — de jószívü nem voltál —
Jóért, nagyért, szépért nem lángolál;

Térdelni mindennap látott az oltár,
De embertársidhoz kevély valál.

Megszántad a szegényt, de csak lenézted,
Nem volt szivedben emberszeretet.
Bámulva néztek, mint a büszke bérczet,
— Minél magasb az, annál hidegebb.

Uralkodál sok milliónyi lelken,
Magadon is, — bölcsen, de szívtelen;
Nagy méltósággal, ámde szeretetlen!
Hódítani tudtál, szívet nyerni nem!

Az Úr jutalma nem nagy tettek bére,
De jó szivért van, mely mocsoktalan.
Az özvegy fél-fillére többet ére,
Mint gögös dústól egy marék arany!

. . . Kérdelem! mi volt több: jóságod? vétséged?
— Látom, reményed üdvvel hiteget!
Meg is adnám azt szívesen, — de még egy
Szemernyi kell lenyomni mérleged!

Megvan! kegyelmem azt is megtalálta . . .
— Hó ül a bércezen és a völgyeken,
Kapargat sok ezer éhes madárka,
Majd megfagy a csikorgó hidegen.

Megszántad őket s ablakod' kinyitva,
Teli marokkal szórsz morzsát nekik —
Szivedben megpezsdül jóságom titka,
S gyönyörrel nézed: hogy' szedegetik!

Mi jót tevék, felírva áll könyvemben
És letörülve van minden hibád'.
Kicsinyeimben ismertel meg engem,
Magamhoz veszek — nem sújt semmi vád!»

SZÁSZ KÁROLY.

ÖRÖM OK NÉLKÜL.

Mindig tudod, szived bánatba mért merült,
De örömed okát olykor nem ismered ;
Fölébredve, néha a lelkem oly derült,
Elfogja valami rejtelmes bűvölet.

Rózsás ég vesz körül, fényben ragyog szobám,
Szeretek mindenkit, s azt sem tudom, miért.
Sugárzom. Ámde ez pár perczig tart csupán,
S érzem, a sötétség szivembe visszatért.

Honnan ez az öröm, e pillanatnyi fény,
E nyílt paradicsom, rövidke villanat,
E névtelen csillag az évek éjjelén,
Mely után a szivben még több sötét marad ?

Egy régi április ragyog tán vissza ránk,
Tavasz, mely mult napok hamvaiból kele,
Mint a holt szén fölött elfutó gyenge láng ?
Vagy jövő szerelem boldog előjele ?

Nem. E titokzatos, gyorsan tűnő sugár
Sem újuló emlék, sem édes sejtalem ;
Eltévedt boldogság tán, mely bolyongva jár,
S nem jó szivbe nyitván, tovább száll hirtelen.

SULLY PRUDHOMME után, *franciából fordította*

VARGHA GYULA.

A MODERN DRÁMÁRÓL.

Napjainkban a művészetek szemmel látható változáson mennek át.

A változás a dráma mezején is szembeszökő és pedig annyira, hogy a nagy közönség is észrevette, s «modern dráma» alatt valami egészen újat, egészen szokatlant ért.

Valóban e szó «modern» a legszorosabb értelemben vett újat jelent, olyasmit, a mi legközelebbi napjainkkal, úgyszólván a mával van kapcsolatban. Igaz, hogy minden műalkotás magán viseli korának bélyegét, de az élet pontosabb rajzát tulajdonképen csak a renaissance, irányeszméinek tiszta és célzatos visszatükrözését általán véve csak a nagy francia forradalom óta tüzte ki céljául az irodalom. E törekvés először a regényben érvényesült, melynek lazább folyása könnyebben olvaszthatja magába a reflexiókat és társadalmi eszméket, mint a dráma szigorúbb szerkezete. Korunk azonban nagy kedvelője a gondolatoknak s ma már a képzőművészet is nem ritkán philosophiai eszmék kifejezésére törekszik. (Walter Crane, Sascha Schneider). Így a dráma ellenállása is megtörött, s ma már egész költői iskola van, mely a színpadról társadalmi eszméket hirdet, s a világnak, főként erkölcsi világnak megújhodását sürgeti. Ez irány főképviselői Ibsen, Björnstjerne Björnson, Hauptmann, Sudermann, Halbe, kik a drámának gondolati tartalmát elmélyítve, szerkezeti törvényeit megszabdalva, alapját vetették a «modern drámá»-nak, mely a régitől sokban különbözik. Ez eltérések a dráma minden elemében szembetűnők, a külsőségekben, az alakok és jellemrajzuk dolgában, a cselekvény, a forma és az eszmevilág tekintetében.

A változások, melyek egy modern dráma előadásánál szemünkbe ötlenek, nem esetlegesek, hanem a megváltozott, modern életnek pontos, részletező rajza révén kerültek a színművekbe. A görög dráma egy ligetben folyt le, mint Oidipus, vagy a királyi palota előtt, mint Elektra; azokon a helyeken, hol a görög ember egész életét töltötte. Shakesperenél a szabad színtér termekkel, utcákkal váltakozik. A modern dráma szinte kizárólag szobában játszik, nagyrészt este, lámpavilágnál, s gyakran étkezés mellett. Miért? Mert a modern ember életének legnagyobb részét szobában tölti, s úgyszólván csak az ebédlőasztalnál s lámpavilág mellett találkozik családjával; pedig az új, irányzatos dráma legszivesebben a családi élet köréből meríti tárgyát.

Még felülőbb a különbség a hős tekintetében.

A modern drámai hős — ha egyáltalán hősnek nevezhetni — nem kiváló családok nagy hírben és szerencsében élő sarjadéka, mint a görög; nem rendkívüli ember, mint Shakespere hősei, a kikben nagy erények és nagy fogyatkozások egyesülnek, s kiket szenvedélyök tragikai vétségre ragad; nem is szokatlan tulajdonságokkal fölrüházott férfi, mint a francia romantikusok alakjai, kiket az ellentétek összetorlódása regényessé, költőivé teszen. Ma az ily drámai hős kevésbé szokásos. — A születési kiváltság sokat vesztett varázsából; a nagy erények és nagy vétkek helyét köznapi tulajdonságok, kisebb, de számosabb hibák foglalták el. Megapadt naiv érdeklődésünk s önzésünk erősbödött. Ma a nagy közönséget aligha érdekelné annyira egy mesebeli dán királyfi sorsa, mint érdekelte Shakespere kortársait, Hamlet nézőit. A kor gyakorlati szelleme a művészet terén is érvényesül. Ma a színműben is oly tanulságot keresünk, mely mai életünkben útba igazítson. Író és közönség egyaránt oly valaminek kezdik tekinteni a drámát, mi Zola «roman experimental»-ja a regény terén. A magunk korának alakjait, sorsunk osztályosait kívánjuk a színpadon látni, s keveset adunk az általános emberire, ha sajtószertü viszonyaink mellőzésével jelenik meg. Ime az ok és a cél, mely a dráma alakjainak átváltozását szülte.

A modern dráma hőse nem kél ki az istenek ellen, mint a görög, sem a világrend ellen, mint a shakespearei hősök, csak az élet aprólékos bajaival küzd, s tönkre megy egy polgári

élet szűk korlátai közt, a mindennapi gondok csöndes keservei alatt. Élete nem összpontosúl, tragikuma nem gyökerezik egy nagyszerű vétségben, hosszú és kicsinyes küzdelemben pusztul el. Az alak küzdelmét, jellemének lassú, de folytonos változását a költő a részletrajz meggyőző, de kevésbé drámai eszközével adja elénk. Semmi sem történik körülötte, a minek nyomát jellemében meg ne találánk. Érzékeny és ideges, mint a modern ember. Hat rá az időváltozás, minden arcz, minden szó, minden futólagos mosoly és tekintet; mindent észrevesz, mindent megfigyel, s minden megfigyelése nyomot hagy lelkén. Minden egyes szereplő lelkében világosan látni a többiek hatását. Számtalan apró tulajdonságaikat külön tudjuk válogatni, s mindről megmondhatjuk, mely más szereplőnek hatása alatt támadt lelkében. A régi drámáról ezt nem mondhatni ily mértékben. Olykor ott is van az átöröklésnek, a nevelésnek, a házassági együttélésnek bizonyos nyoma; de az ilyenek szinte kivételek. Coriolanus és anyja közt megvan a jellem családi hasonlatossága; a kölcsönös lelki hatás gyöngédebb árnyalatát venni észre Brutus és Portia viszonyában.

A modern dráma állandóan föltüntetni a jellemek kölcsönös hatását. Sőt nem is csak a jelen hatását festi, hanem olykor a múltét is, mely a pszichikai és physiologiai átöröklés szerint az egyének testét-lelkét determinálja. Ott van a *Kisértelek* szegény Oswaldja s *Nora* házi orvosa, Rank, e két szerencsétlen teremtés, kik az apák bűneiért lakolnak. Ott van a *Földanyánk* szegény Pálja; sorsában része van a halott apának, ki épen oly lobbanékony volt, mint fia s nem értette meg fia ábrándjait; része az erélyes Hellának, ki a nagy város zshivájában magához hódította a lány vidéki fiú szívét; része Antoinettenek, a ki falusi egyszerűségében nem bírta őt régi világának megtartani; része a jámbor Klára néninek, ki együgyűségében nem vette észre Pál forrongását, midőn közbenjáró lehetett volna apa és fiú közt; része annak is, hogy Pál anyja már régen nem élt.

Százan és százan fonják a jellem finom szálait, a modern dráma megállapodott, szinte tipikussá vált családjának minden tagja. A kevés műveltségű, de annál jobb szívű szülők; a mindig tanácsot osztogató, csupa-lemondás nagynénik; az össze nem illő házastársak, a pap, a házi orvos és házi barát, kik szinte állandó alakjai e színműveknek.

Ez alakok legtöbbször mind egy irányban hatnak, rendszeresen visszatartva, mérsékelve. Nem engedik a hős jellemét kifejteni, más világba kényszerítik, mely nem neki való, s ezzel kész a pusztulás. Ez a sorsa például Hedda Gablernek. Olykor a hős ellenében mind egy eszmét képviselnek. Így ítélkeznek a becsület nevében Magda fölött (*Otthon*), ők képviselik az előítéleteket a *Magányos lelkek* szerencsétlen hősével szemben. Midőn így mintegy a társadalom nevében emelnek szót, a közvélemény szerepét játszzák, s a mi ajkukon a lebeszélés, tiltakozás, kárhóztatás hangján megjelenik, nem más, mint az általános nézet, a közhit, a világ szava; más szóval a közvélemény, «az a láthatatlan hatalom, melyet senki, mégis mindenki gyakorol», melynek áldásait és átkait mindnyájan érezzük; mely nem ritkán szinte ok nélkül bánt, de mégsem egészen méltatlanul; mely a látszat után indul, s mindig a lényegre következtet; mely olykor nem egyéb pusztá előítéletnél, s mégis annyiak életét földulja. — Így áll szemben a világgal a modern dráma hőse; szűk, kicsiny világgal, de a mely mégis egész világa; csak néhány emberrel, de épen családja tagjaival; küzd és győzelem nélkül bukik el. Szegény magányos lelke örökös küzdelemben pusztul el. Brand akaratának csak küzdését érzi, diadalát soha; Schwartze Magda (az *Otthonban*) boldogtalanul rogy atyjára, a kinek még imént az erkölcs megújulását hirdette, — mint a Vangeuer matróza, ki Vive la patrie-t kiáltott, mielőtt elsimult fölötte a tenger. Shakespere hősei valóban a világgal szállnak szembe, s legalább egy ideig diadalmasan. Othello a senator ellenére megnyeri Desdemonát; III. Richard kezében érzi a hatalmat, fején a koronát; Antonius, kiben az uralom és a szerelem vágya egyesült, egy időre elérte vágyát, Cleopatrát csókolta, és «kardjának hegyén bírja a földet». A classikus dráma hőse csupa tett, a moderné csupa szenvedés. Az egyik oldalon ime ott áll Hamlet, a szerencsétlen királyfi, a töprengő és halogató, — a másik oldalon Brand, a norvég havasi község lelkésze, kinek alakjában a költő mintegy a schopenhaueri akaratot akarta megtestesíteni. S Hamlet életében mégis mennyivel több a cselekvény, mint a Brandéban. Ott mennyi minden történik: Hamlet megöli Poloniust, leleplezi és megöli a királyt, őrvjongsbe tasztítja Opheliát, s végül leszúrja Laertest. Brand fölaldozza akaratának anyját, kit föloldozás nélkül hagy meg-

halni; eltűri, hogy gyermekét megölje a hegyi lég, feleségét a bánat gyermeke után. De maga felényit sem cselekszik, mint Hamlet, csak hagyja, hogy történjék, a minek történnie kell. De mi is történhetnék a modern drámában, melynek tartalma nem más, mint egy lélek kifejlődése, vagy ki nem fejlődése, a mi inkább gondolkodás, mint cselekvés útján történik. Othello jár Velenczében, Cyprusban, s léptén megreszket a világ, jöttére dörg az ágyú; a modern dráma hősei egy szobában élnek át egész tragédiákat. Mintha a költői képzelet kifáradt volna, s nem bírná alakjait oly könnyedén röpitni egyik helyről a másikra. A színhely egyszerű és állandó volta mindenestre megfelel a realismus áramlatának, s az idő szorosabb egysége is magával hozza. A mellett a költő szántsándékkal kerüli a változó diszletek cziczomáit, mert érdeklődésünket kizárólag alakjára akarja irányozni. Azért használja színterül a legtermészetesebben a szobát, mely egyuttal bepillantást enged az alak lelkébe. A lélek a fő előtte, s kerül mindent, a mi figyelmünket erről elvonhatná, a mint Michel Angelo mellőzte művein a természet szépségeit, hogy az emberi alakokét még az se zavarja. S mint Michel Angelo az emberi test tökélyének typusául állította elénk alakjait, a modern drámáiró is symbolumnak tekinti az alakot, de vonásait még sem nagyítja, inkább a helyzetre és viszonyokra fekteti a súlyt, s mintegy ezeknek typusát adja; a hős csak e viszonyok hatásának symboluma. Nem az egyének érdeklik, hanem a problémák, az egyének csak azért szerepelnek, mert velök és bennök nyilvánul a problema. Azért nincsen a darabnak kibonyolítása, csak a problema kifejlését találni. Nem is a hős indítja meg a cselekvényt, nem is ő viszi végig; inkább ő az események és viszonyok játékszere vagy áldozatja. Jól mondja Lier (*Blätter für litt. Unterhaltung*. 1898. okt. 13.), hogy a régi dráma szerint az egyén hozza létre a társadalmat, a modern szerint a társadalom az egyént. A hős adott viszonyok közé lép, nem ritkán azok közé születik, s azok intézik sorsát, mint Oswaldét a *Kisértetekben*. Valóban ez a legnagyobb különbség a classikai és a modern dráma hőse között, hogy azok magok cselekesznek, magok zudítják magokra a világot, kikelnek ellene s vétségökért lakolnak; emezekkel csak történik ez vagy amaz. Az egyik a szélvész, mely a szirtre tör és széttépi magát, a másik az aneroïd,

melynek imbolygó tüje élénken mutatja a legkisebb légváltozást is.

A görög drámában a jellem és cselekvény külön állanak, a cselekmény megindult, nem ritkán felére is jutott, midőn az alak jellemének teljes kifejelettségében a színen megjelenik. Shakesperenél a jellem hozza létre a cselekvényt, Othello, III. Richard, Macbeth sorsa jellemökből foly. A modern drámában a viszonyok s az események rendje alakítja a jellemet.

A görög dráma a jellemnek egy uralkodó vonását emeli ki, az megy végig az egész tragédián. Oidipus egy szerencsétlen agg, Antigone egy szerető szívű leány. Minden jellem mint egy-egy relief, nem válik el egészen a háttértől, a tyrustól. Viszont Shakespere minden alakja egy-egy rondo bosso. A görög dráma hőseinek jelleme egy selyemszál, a shakespeareieké már több szál fonadéka, a modern jellem egész szövet, melynek szálai bonyolultan futnak össze-vissza, míg egy sokoldalú, szinte átláthatlan minta rajzolódik ki belőlök. E jellemből alig emelkedik ki egy-egy uralkodó vonás. A hős tragikumája sem valamely jellemvonás elhatalmasodásából vagy valamely szenvedély túlsapásából ered, hanem inkább abból, hogy jellemének szálai összekuszálódnak, vergődése csak jobban belebonyolítja ez eltéphetlen finom szövedékbe, s elpusztul lassan, csendesesen, mint a légy a pók hálójában. Egész tragédiáját magában szenvedni át, küzdelmei kimerítik s mintegy magába fulad. Halála nem rendíti meg a világot, de szíveinket igen. Sorsában sorsunk tükröződik, s e rokonság mindig megindít. Keserves küzdelmének komor jelenetei alatt szinte halljuk a párkák rokkájának pergését, s úgy érezzük, hogy sorsunk fonala épen a szenvedő alaké mellett szalad orsójukon.

A régi dráma az egyénítés mellett is nagyon kiemelte alakjaiban az általános emberit, a modern író csak elnagyolja az általános emberi vonásokat, valósággal hajszolja az egyénit, s nem egyszer különczöket vezet a színpadra, kiket a részletrajz valószínűekké tehet ugyan, de drámaiakká soha. A jellemek részletrajza fontos tanulságokat nyújthat, de inkább illik a regény, mint a dráma keretébe. Csakhogy a modern dráma nem messze áll a regénytől és elbeszéléstől. Néhányon élénken érezni, hogy a tárgy inkább az elbeszélés formáját kívánná.

Brand, a *Vadkacsa* és *John Gabriel Borkman* ennek legszembe-
tűnőbb példái, hogy ne is emlegessük a nagy elbeszélőnek,
Turgenyewnek *Kegyelemkenyér* és *Beszélgetés az országúton*
cízmű darabjait, melyek közül az utóbbi egy tarantásban ját-
szik. E rokonságot szembeötlően mutatják a végtelen hosszú,
részletes utasítások, a berendezés bő rajza, s azok a leírások,
melyeket a személyekről első megjelenésükkor ad az író, s
melyekben a beszélyíró részletességével festi az alakot és a
színhelyet. A modern drámairó valóban nem sokat törődik a
dráma természetével, a színpadban szószéket lát, honnan esz-
méit hirdetheti. Inkább csak azért fordul a drámához a regény
helyett, mert azt reméli, hogy az élő szó és szemléltetés útján
mélyebb és elevenebb hatást tehet a közönségre, mint tehetne,
ha eszméit regényben fejti ki. De feledi, hogy a formát nem
sérthetni meg bosszulatlanul. Tanítani akar, de nem alkal-
mazkodik a dráma kívánalmaihoz, pedig a drámai tanítás egye-
dülű eszköze a drámai hatás. Annál többet tanulunk a drámá-
ból, minél inkább meghat. A részletrajz pedig oly kevésbé hat
színpadról, mint egy részletesen kidolgozott kép messziről.
Hogy mennyire megy a részletrajzban az író, arra legjobb
példa a méh a *Magános lelkekben*. A család reggelinél ül,
mikor egy méh száll a szobába. Az egész familia asztalkendők
után kap, hogy agyonüssék, — János a méh védelmére siet
és gyöngéden kihajtja a szobából. Jelentéktelen eset, de jel-
lemzi Jánost és környezetét, s érezni, hogy ez is mélyíti köztök
a szakadást. Ily jellemzésnél persze a színész szerepe is meg-
változik, s a modern nagy színészek nagyhangú szavalás
helyett a boldog suttogás és elfuló zokogás közt a minden-
nap beszéd módján fejezik ki érzéseiket. Érdekes, hogy tavaly,
a modern dráma legnagyobb divatában, vilagraszóló sikert
arat Rostand színműve, a *Cyrano de Bergerac*, a kiben van
valami a modern dráma-hős lemondásából és boldogtalansá-
gából, de a kinek alakja a régi drámák módjára erős voná-
sokkal van megrajzolva, több szenvedélylyel megáldva, s a
kinek küzdelme nem zúzza össze a kitűnő formát, mint a
modern dráma-hősök. E darabnak kitűnő a formája s kevés-
benne a részletrajz, innen nagy sikere. Valóban, a modern
drámában semmi sem több, mint a tanítás és részletrajz, és
semmi sem kevesebb, mint a cselekvény. A dráma tárgya egy
ember belső átváltozása, s ez pusztán belső küzdelem, elmél-

kedés és párbeszéd útján történik, szinte észrevétlenül. Kétségkívül a küzdelem is drámai, nemcsak a tett, ellenkező esetben dráma volna-e Prometheus és Hamlet? Csakhogy a részletrajz elnyújtja e küzdelmet. Nem folyik elég gyorsan ahhoz, hogy ébren tartsa érdeklődésünket. Folytonos párbeszédet hallunk, melyet a szereplők nagyrészt egy helyben ülve is elmondhatnak. Hiányzik az élet sűrűsítése, az események összetömörítése. Mintha a sánta ördög fölemelné egy-egy ház tetejét az író előtt, — mint Ernesto kívánja — s az író minket is belenézetne. A mindennapi élet folyik ott, kisserűen és lanyhán, csakhogy az író épen oly napokon nyitja föl előttünk a házat, a melyek lakói életére döntök. A cselekvénynek nincs oly kihatása, mint a régi drámában, az egész egy jellem kifejlődése, többször ki nem fejlődhetése körül forog. Nincsenek harcok, ármányok és szerelmek, melyek országokat alkotnak vagy pusztítanak el; minden csak arra való, hogy egy meggyőződést kifejleszsen vagy elöljön. Bizonyos lelki zsbongással kezdődik a darab, valakiben föltámad a vágy az igazság után. Mert az élet hazug. Legteljesebb példája ennek az Ekdal család. (*A vadkacsa.*) Az igazság utáni vágy lassankint terjed e szegény szerencsétlen alakok közt, a kik a hazugságban fetrengve szomjaznak az igazság után. Mind több és több emberben támad föl. Mintha ruganyos golyók állanának egy sorban, mondja Péterfy; az egyiket egy kicsit megmoczantjuk; a mozgás tovább terjed egyikről a másikra, mind megreszket, de a helyén marad; a legvégső elválnak a többitől. Ez az áldozat. Ekdaléknál a kis leány. Vagy Nora, vagy a tanítóné a *Rejtett boldogságban*.

A modern dráma e tulajdonságait szépen jellemzi maga Echegaray, a *Nagy Galeotto* előjátékában. «Nyugodtan, simán, csaknem közönségesen folyik le minden, — mondja Ernesto — mert a dráma nem tör kifelé, hanem befelé hatol a szereplők lelkébe; lassan halad előre, ma egy gondolattal lesz izmosabb, holnap egy szívdobbanással és lassankint aknázza alá az akaratot». S a józan don Julián a kritika szavával mondja később: «Egy dráma, melynek főszemélye (a világ) nem jelen meg a színpadon; melyben alig van szerelem; melyben semmi olyas nem történik, a mi meg nem történnék mindennap; mely akkor kezdődik, mikor a függöny utolszor legördül: — nos, én valóban nem tudom, hogy lehet ilyen drámát meg-

írni, hogy lehet végig hallgatni, s hogy lehet az egyáltalán dráma.» Ernesto pedig szomorún fősóhajtvá feleli: «Ah! . . . És mégis dráma. Azon fordul meg az egész, hogy formát adjunk neki, és azon, hogy én arra képtelen vagyok».

Echegaray maga nem képtelen erre, de a többiek olykor valóban annak látszanak. A megcsonkított forma ellenök lázad, s tökéletlennek, befejezetlennek mutatja a drámát, megfoszt a drámai hatás élvezetétől, s a nagy tanítás nem képes feledtetni velünk az érzés hiányait.

Nem lehet szabályképen kimondani, hogy két vagy négy fölvonásban lehetetlen drámát írni, de a tapasztalás a mellett bizonyít, hogy a mesét könnyebb három vagy öt fölvonásban elrendezni; részint, mert e szám jobban megfelel a dráma természetes fordulatainak, részint mert az ily elrendezésre kitünő példákat találni. Igaz, hogy a modern dráma e beosztás nélkül annyival könnyebben el lehet, mert cselekvénye kevés, azt csupán párbeszéddel igyekszik pótolni — pedig az semmivel sem pótolható, — s egy belső küzdelem részletes rajzával, mi érdeket kelthet ugyan, de igazi drámai hatást ritkábban.

Mindezen kicsinylés mellett is, melylyel az író a forma iránt viseltetik, van a modern drámának néhány formailag is kielégítő, sőt kitünő alkotása is, mint a francia classicismus is hagyott ránk a forma merev bilincsei között is néhány kitünő tragédiát.

A darab olykor a közepe felé kezdődik, mint a görög tragédiák is, melyekben az előzményeket csak párbeszédéből ismerjük meg. Az Ekdal család sorsa meg van pecsételve, midőn először látjuk őket. A *Kísértetek*ben csak a nagy családi tragédia kifejlődését látjuk. Mindez nem lenne hiba, csak legalább drámai volna, a mi a színen történik.

Föltünő változás állt be a dráma befejezésénél. A régebbi drámák nem értek véget a hős bukásával. *Hamlet*, *Julius Caesar* cselekvénye tovább folyik Hamlet, Caesar, sőt Brutus halála után is. Ennek oka az is, hogy e hősök sorsával országok sorsa forr össze, s az épen haláluk által és az után dől el. De van ennek nagy művészi előnye is. A tovább folyó darab lecsendesíti fölizgatott érzelmeinket, s minthogy e halál által egy nagyobb közösség sorsa jobbra fordul, az áldozat mellett rögtön a kiengesztelés képével enyhít. Hamlet halála után a derék Fortinbrasra száll az ország, mint Hamlet maga ren-

delte, Antonius halála után a derekabb Cæsarra. Romeo és Julia sírja fölött kibékül két régóta ellenséges család. A mellett a tovább folyó darab jobban megfelel az életnek, mely nem szünik meg egy ravatalnál sem. — A modern dráma mindezt mellözi. Nála fő a tanulság, a mint ez kifejlik a műből, a függöny tüstént legördül. Miért is ne? A költő gondolata be van fejezve, a mint Nora kilépett háza küszöbén, a mint a szerencsétlen Oswald bamba lett. Az életet nem akarja további folyásában föltüntetni. Csak addig van rá szüksége, míg az ő gondolatának szolgált. Nem is akar kibékítő hatással elbocsátani, sőt épen érzelmeink fölkorbácsolására, elmélkedésünk megindítására s szinte lelki egyensúlyunk megbontására tör. Megzavart kedélyvel bocsát el a színházból, mert tudja, hogy megzavart lelki életünk megnyugtatót keresve, a fölvetett kérdésről gondolkozni fogunk. Csak érdeklődésünket akarta fölkelteni, csak gondolkodásunkat megindítani, s ránk bizza, hogy nyugtassuk meg magunkat. A baj azonban az, hogy többször nem nyújt elég támpontot arra, mint oldjuk meg magunkban a problémát.

Befejezetlenség és befejezetlenség közt is van különbség. Puskin *Anyeginja* nem befejezetlen, bárhányszor sújtsák is e váddal; mindössze rövidre van fogva befejezése. Tatjana, kinek leánykori szerelmével játszott Anyegin s kibe, mikor hercegnőként látja viszont, szerelmes lett, nyugodt és őszinte szavakkal hagyja magára udvarlóját. Sarkantyú peng, belép a herceg, Tatjana férje. S itt szakad vége a regénynek. De vajon befejezetlen-é? Korántsem. Azt látjuk, tudjuk, érezzük, hogy a két szerelmes nem fog többé találkozni, s nem lesznek soha boldogok. Ez a bevezetés — a többi mellékes. S ezt megtudjuk. De a modern dráma kifejlődésével nem vagyunk mindig ennyire tisztában. Nora eltávozása nem ily világos és érthető, mert neki gyermekei vannak. S bármint becsüljük is az egyéniség kifejlődését, olykor nem nézhetjük el bizonyos tekintetek mellőzését. Mindenesetre kevés modern darabban találni oly teljes kifejlést, mint Ibsennek *A nép ellenségében* vagy Sudermann *Becsületében*. A gondolat legtöbbször megzavarja, megbontja a szerkezetet.

Ehhez járul még, hogy a modern dráma az életet minél pontosabban igyekszik rajzolni. Az események körét nem alkalmazza a művészi rend kívánalmaihoz, a valóság részleteit

nem kerekíti ki s nem olvasztja művészi egészszé, s így sem határozott drámát, sem igazi tragédiát nem ad, mert az életben sem igen találni ilyet készen, hanem inkább valamely vegyes műfajt, mely közelebb áll ugyan az élethez, de a művészi hatástól viszont távolabb esik. Ilyenek a *Rejtett boldogság* Sudermanntól, s Halbe *Takácsai*, melyben az eszmei tartalom a családi élet képeiben és a tömegek szerepeltetésében fejlik ki, olyanformán, mint Schiller *Tell Vilmosában*.

Világos, hogy a forma e megvetését a tartalom túlbecsülése szüli. A modern írók színművei irányeszmeék szolgálatában állanak, tulajdonképen színpadra vitt parabolák, tan-költemények, melyek társadalmi eszmék illusztrálására készültek, s melyekből egy-egy nagy tanulság fejlik ki.

Mi módon, mely eszközökkel tanít a dráma? Kétféleképen is, a jellemrajz s a cselekvényben nyilatkozó alapeszme által. Úgy tanít minden dráma, mert a szenvedély rajzát adja, s ezzel valamennyiünkhöz szól. De e tanításnak különböző módjai vannak. Cæsar és Brutus, Macbeth és Coriolanus, III. Richard és Othello mélyen hatnak ránk, mert úgy érezzük, hogy mindnyájokból van bennünk valami, a legderekaból és leghitványabból egyaránt. Ha nem is tetteinkben, legalább hajlamainkban.

• Így tanít a modern dráma is. Ki tudja, nem vár-e ránk Brandnak, a *Népgyűlölő* orvosának, a *Nagy Galeotto* Ernestójának vagy don Julianójának sorsa? A tanulság annál nagyobb, a hatás annál mélyebb, mennél több érdekléssel, mennél több rokonszenvvel viseltetünk a hős iránt. A rokonszenv annál nagyobb, mennél több rokonvonást veszünk észre a hős és önmagunk között. Sorsa annál inkább a mi sorsunk, s ezért nagyobb iránta érdeklődésünk. A modern dráma e szempontot olykor figyelmen kívül hagyja, a sok apró megfigyelés és a részletrajz használása olykor a különöz rajzolásáig ragadja. S ez nehezebben tud megindítani.

A tragikai érzésnek épen az kölcsönöz nemességet, hogy ha a hős vétséget követ is el, bizonyos indoka van rá, s úgy érezzük, hogy helyében talán mi is hasonlóan cselekednénk. Ki ne bizná el magát Macbeth helyében, kit ne ragadna el hasonló viszonyok között többé-kevésbé a becsvágy szenvedélye? A leghatásosabb jelenetekben rokonszenvünk megoszlik a küzdő felek közt, s érzéseink akkor zajlanak legjobban,

tisztulásunk [(ααθαρσις) akkor a legteljesebb, ha mindegyiknek igazat kell adnunk valamiben. Ime Desdemona, ki férj és atya közt kénytelen választani. Ki nem értené meg a hajadon titkos indokait, midőn férje mellé áll; ki nem érezne Othellóval örömet, az apával bánatot egy időben, s ki nem ad mindőjüknek igazat bizonyos szempontból? Ott van Shylock és a kalmár esete. Nincs-e bizonyos joga a szerencsétlen agg Shylocknak, kivel oly embertelenül bánnak, némi visszatörlésre, hasonló embertelenségre? Nincs-e még nagyobb igazsága a kalmárnak s bájos ügyvédjének? Az író legnagyobb művészete s legnehezebb föladata épen az, hogy e sok igazság közül az egyetlen igazit juttassa győzelemre, s meg ne sértse igazságérzetünket. Vígjátékban tudja kikeresni a legmegnyugtatóbb megoldást, tragédiában a legméltányosabb bukást. — Így tesz-e mindig a modern dráma? Épen nem. Ott van John Gabriel Borkman. Kivel érezzünk itt együtt a szomorú jelenetben, midőn megtudjuk, hogy a fiu elhagyta szüleit? Borkmannal-e, ki oly kevésbé törődött családjával, s ki fiát csak akkor szereti meg igazán, midőn elvesztette; az önző anyával-e, ki fia életét csupán boszújának, a család bűnének kiengesztelésére szánta? A fiuval-e, ki gyámoltalan szüleit magára hagyva, önzőn saját boldogságát keresni sietett? Valóban neki van legtöbb igaza, mert őt kora s az emberi természet ragadják. De mily szomorún hat ránk, midőn halljuk, hogy a szán, melyben Borkman Erhard utazott, Foldalt elütötte, s tudjuk, hogy épen e szán vitte az ő megszökött Fridáját is. — Vagy kivel lehet együtt éreznünk az *Oththonban*? Magdával-e, ki oly kiméletlenül hirdeti bűnét és igazát öreg apja előtt; vagy az apával, ki leányát nem érti meg és nem bir neki megbocsátani, s nem is akar?

Mint a jellemzés terén kevés változatosság mellett élesen megrajzolt egyéneket ad a modern dráma, úgy az alapeszmét is szűkebb, de közelebb fekvő körből válogatja. Az életet és halált nem tekinthetni többé problémának. Ezek az ignorabimus kérdései közé tartoznak; problema pedig, legalább költőileg használható problema csak az, a minek megoldására emberileg reményünk lehet, a mi tért nyit a szabad akaratnak. Akaratunk ellenére születünk és megkérdezésünk nélkül pusztulunk el. De a bölcsőtől a sírig van egy hosszú út, telistele nagy föladatokkal, melyek tőlünk várják megoldásukat. Min-

den, a mi ez útban van, problema. E problémák nagyjában két csoportra oszlanak: a mint inkább társadalmiak, — vagy inkább egyéniek. A társadalmiakkal inkább a német költők foglalkoznak (Sudermann: *A Becsület*; Hauptmann: *A takácsok*.) Ibsen inkább az egyéniekhez vonzódik, természetesen ezek is szoros kapcsolatban vannak a társadalmiakkal. Legelső köztök a nevelés. Mindjárt ezzel bőven foglalkozik a modern dráma. Valamennyi a nevelés hatását tükrözi. A régebbi drámák hőseit csak attól fogva ismerjük, hogy a színpadra lépnek. Hamletről, Brutus korábbi életéről keveset tudunk. Csak elvétele találunk utalást a hős gyermekéveire, mint *Julius Caesar*ban. A modern dráma alakjait ellenben gyermekségtől fogva ismerjük. Norát, Hedda Gablert, Warkentin Pált mind látjuk a gyermekszoba játécai között; halljuk a szülő kényeztető hangját, a mint leányát titkon, apja tudta nélkül, csemegével halmozza el, — a mint kiszabja fia pályáját annak megkérdése nélkül. Látjuk a gyermekszobát, hol Nora és Hedda anya nélkül nőnek, a cselédek között, azokban látva barátjaikat, mert atyjoktól félnek. Aztán következik a házasság problémája, következnek a házasság áldozatai. Hedda Gabler nyitja meg a sort, az erélyes, életteljes tábornokleány. Szegény, de nagy rangja van. Hogy életét biztosítsa, hozzá megy egy tanárhoz, ki többet foglalkozik a középkori brabanti háziiparral, mint neveléssel. A férj sápiró, beteges néneje még kínosabbá teszi Hedda helyzetét. Midőn az egyetlen emberben is, kiből a köznapinál valami nagyobbát talált, csalódik, s Löwborg hitvány módon pusztul el, Hedda pedig kiszolgáltatva érzi magát egy kegyetlen házi barátnak, a halálban keres menedéket. — A férfiak között ott van a *Magános lelkek* főalakja. Egy köréből kinevelt ember, kit szülei megházasítottak, kit mindenki dédelget, de senki meg nem ért, s környezetében épen úgy magára van hagyva, mint Hedda. Egy nevelőnő kerül a házhoz. Szabad gondolkodású, életvidor leány, a kivel megértik egymást. Barátságuk lassanként szerelemmé izmosodik. János még nem vette észre, de szülei már igen. A nevelőnőnek el kell hagynia a házat, az előítéletek diadalmaszkodnak. A férfi elrémül az egyedüllét gondolatától, s a tőbe öli magát. — A tisztátalan házasság élet tragédiája tárul elénk például a *Kísértetek*ben. Oswald anyja elhagyta volna elsüllyedt férjét, de Manders lelkész nem engedte. Neki

kötelességei vannak gyermeke iránt, és mit mondana a világ. Fömládozza magát, de tönkre teszi vele magát is, gyermekét is. Ime a családi tragédiák egész sora, el az *Ifjúságig* és a *Szabad szerelemig* (Halbe). Hány ily Heddával es Oswalddal találkozzunk életünkben, s legtöbben vállvonítva vagy épen néhány kárhoztató szóval mennek el mellettük. A modern író meglátja tragédiájokat, s ellenünk kél ki, mert legtöbbször előítéleteink tették őket szerencsétlenné. E szűk korlátok közé zárt emberek néma ajka szabadság után kiált, e köznapi társaság nagy szenvedélyekre vágyik, s eped a rendkívüliség után; e tespedő világ rajza úgy tűnik föl, mint egy nagy vihar előjele.

A férjhezmenéssel egyenlő problema a férjhez nem menés. Ezzel is foglalkozik a modern dráma, s képviselői a darabokban gyakran előforduló szerencsétlen, beteges nagynénék. E lemondó, szerencsétlen nők a nőemancipatiót sürgetik, nem kiáltva, csak arcuk sáppadtságával, titkolt szenvedéseik közt megtört lelkökkel, kiállhatatlanná lett modorukkal, midőn a férfi dédelgetőivé vagy bábjaivá válnak. E szerepeket a színésznők nagy része még komikusan játssza, de az író komolyan írta. A mosoly, mely ajkainkra lebben, vádat rivall ránk, s elkomolyodva ismét szerencsétlen előítéleteinket pillantjuk meg, a kiröppent szót, mely előre nem sejtett nagy következtetéseket von maga után. Az előítéletet, a közvélemény végzetes tévedését kiváló erővel rajzolja Echegaray *Nagy Galeottója*.

Az élet, a mint a modern drámában tükröződik, az előítéletek uralma alatt áll. Nevelési rendszerünk, jellemünk, családi körünk és a közélet mind ennek nyomása alatt sínylik. Ezért az alak nehéz küzdelme, hogy az előítélet el ne gázolja, hogy kivívhatta magát a hazugságból az igazságra. E küzdelem nem hiába való; ebben alakul ki az emberi élet tartalma: a meggyőződés. Ott a *Népgyűlölő* orvosa, kinek tragédiája e paradoxonnal végződik: «Az a legerősebb, a ki egyedül áll». Ez van meg *Norában* is, e szerencsétlen pillangó történetében, «melyet három fölvonáson át piszkálnak egy tüvel, míg végre rászúrják». (Brandes.) De ez a Nóra keserves küzdelmében kivívja egyéniségének jogát, s a ki addig bábja volt férjének, most meggyőződésből hagyja el.

A meggyőződés kivívásáért semmi áldozat sem sok. Ime

a «népgyülölő» mindenét föláldozza meggyőződésének, s midőn az utczáról szobájába repülnek a kövek, midőn nem tudja, hogyan fog kenyeret szerezni családjának: nagynak és hatalmasnak látjuk elhagyatottságában. A köveket azok dobják reá, kikkel jót tett, s elég ereje van, hogy e jótettét meg ne bánja. A legmagasabb eszme, a keresztyéni szeretet fénye dereng körülte.

Ez eszme melegét érezzük a modern dráma egyik legnagyobb és legérdekesebb alkotásában is, Björnstjerne drámai költeményében, melynek czíme *Erőnkön fölül*. Az első részben a hitnek, a másodikban a társadalmi eszméknek végleteking vitt cultusát látjuk, mindkettőben a rombolást, melyet erőnk túlfeszítése okoz. Ott egy pap föltámasztja imájával nejét, ki hónapok óta nem birt mozdulni. A nő annyira hisz férje csodatevő erejében, hogy bizonyos autosuggestio alatt fölkél és jár; de egyszerre összerogy és meghal. Férje a kétely sohajával ajkán, teste-lelke végkimerülésében reá rogy és vele hal. A második részben a pap gyermekei szerepelnek, Rachel és Éliás. Ez nemcsak vagyonát áldozza föl a népért, hanem életét is, levegőbe röpítettván a termet, melyben ő a munkásnép jogának érdekében a gyárosokkal tanácskozik. Rachel kibékíti a gyárosokat a néppel, kórházat épített a robbanáskor megsérülteknek, s így a csöndes haladás képviselője, a jobb jövő bajnoka; ismeri erejének korlátait s nem zúzza össze rajtok önmagát. A költő az alapeszmét is az ő ajkára adja: «Iszonyodom a nagy számvetéstől. Áttörnek az emberinek körén, pedig a megváltás csak ebben van. Irtózom a nem emberitől. Nem irtózatos-e valóban? Éliás velem szenvedte, a mit csak szenvedni lehet a csoda emberfeletti erejétől, s most ugyanő emberfeletti theoriák között botorkál». — Rachel a dráma kiengesztelő eleme, a keresztyéni szeretet képviselője.

Ez az emberfölötti van meg Brandban is. Habozás nélkül áldoz föl mindent meggyőződés szülte akaratának, gyermekét, feleségét, anyját s az utolsó pillanatban, mint Éliás atyjában, benne is föltámad a kétség: «Hát nem elég-e férfi erő, quantum satis?» A lavina eltemeti, de morájából egy szózat hallik: «Ő a Deus Charitatis». Lelkéig és lelkünkig ható hang, mely *Az Ember Tragédiájának* befejezésével rokon. Szinte megcsillan előttünk a költő diadalmas tekintete, hogy ez az élet nem vezett kárba; az akarat áldozatokat kívánt, de

a meggyőződés diadalmaskodott. Éliás sem hiába halt; sirja fölött kezét fog a két küzdő párt, s a kibékülés őszinteségét az ő halála szenteli meg. Így gyakorol befolyást az egyén a világ fejlődésére; így fonódik össze az egyéni meggyőződés fönséges elve a hit és a társadalmi rend nagy eszméivel, s kisszerű küzdésünk és tévedéseink fölött megjelenik a Deus Charitatis fölséges képe.

A régi drámában a hős nagyszerű küzdelmében elbukott, a moderben szenvedése közben kialakul meggyőződése, kikristályosul egyénisége, s bukásában diadalmaskodik.

A költő bizonyára nem oldja meg a problémákat, melyeket fölvet, már csak azért sem, mert azok forrongásban vannak s kifejlődéseket ő sem láthatja előre. De nem is akarja. Elégnek tartja, ha élénk tárja a társadalom fogyatkozásait, s megnyitja szemünket. «Én csak kérdek, felelni nem kötettem» — mondja Ibsen egyik költeményében. Csakhogy darabjai a szónoki kérdésre emlékeztetnek, melyben benne rejlik a felelet. Legfőbb célja, hogy fölfedje hibáinkat, kárhoztassa előítéleteinket, ha orvosságot nem ajánlhat is szenvedéseinkre. Olykor azonban túllő a célon, s a megrögzött hibát kárhoztatva, az abnormisnak dicséretébe esik. S olykor azt is megtámadja bennünk, a mi inkább természet, mint előítélet. Gyönyörködik benne, ha megrettentheti közönséges fölfogásunkat. Borkmann kárhoztatandó büntényt követ el, bár szenvedélyből és nemes indokból, s a darab végén a költő e «becsületes sikkasztónak» lelkiismeretét a mienk fölé helyezi. Nórának rajzában is így jár el. Bizonyos fokig igaza van, ezek az emberek becsületesebbek környezetöknél, őszinték és bátrak, kik az előítélettel ellenkezve, meg merik cselekedni, a mit akarnak. Egész környezetökben nincs felényi érzés, mint bennök. Ez érzés vagy szenvedély menti ki őket. Magda is többet ér volt kedvesénél, ki hitványságát a becsület álarca alá rejti; ő egész ember, csak környezete nem érzi meg, s ő kiméletlenül őszinte velök szemben. E kiméletlenség lesz a szerencsétlenségek okozója, mert az a világ, melynek jöttét hirdeti, még nem jött el, s az atyai házban nem is sejtik, mit jelentenek szavai, hogy az erkölcs forradalma száll át a világon. «Nagyobbnak kell lenni vétkeinknél, ez többet ér, mint a ti tisztaságatok» — mondja. Ez alakokban s fölfogásukban van igazság, csakhogy a költő nagyon is kiélesíti a paradoxont, s mint va-

lami irodalmi bűvész, nem minden szemfényvesztés nélkül kapcsolja össze az ellentéteket.

E túlzást leginkább Ibsennél vehetni észre; a mi természetes is. A modern dráma útjára ő lépett legelőször, irányát ő szabta meg. Ő harcolta meg e fölfogás legelső s leghevesebb küzdelmeit, így természetes, ha ő túloz legjobban. A mellett leg-sajátosabb egyéniség a modern drámaírók között, legmélyebb is; komor, pessimista és különcz. Innen drámáinak komor alapszíne, mely egész költői működésén előmlik, s azt kissé egyhangúvá teszi. Összes drámáinak háttere sötét, nyomasztó, egyetlen sugár nélkül. Alakjai mintha ólmos levegőben élnek, vagy üvegbura alatt, hol lassanként elfogyasztják a levegőt s megfulnak. Sehol a humornak, a vidámságnak legkisebb nyoma. Költészete egy óriási kórház, hol jaj, vergődés és halálküzdelem tölti be a levegőt. S az ablakok alatt süvölt a norvég havasok szélvihara. A költő kabátjába dugott kézzel nézi a szerencsétleneket — mint fényképein látni, — összeránczolt szűrő szeme, komor homloka szigorún tekint a segély nélkül szenvedőkre. Szűrő tekintete mindenütt a morált keresi. Kétségtelenül sokat vét a drámai forma ellen, de viszont emelni igyekezett a párbeszéd természetes, könnyed folyását, eleven erejét, egyszerűségét. F fiatal tehetségek kiküszöbölték műveikből Ibsen hibáit, eltanulták előnyeit, de őt magát nem multák fölül. A festészet és szobrászat is sokat haladt Michel Angelo óta, de őt magát fölül multa-e valaki tökéletesebb eszközeivel? Ibsen tanítványai utánozzák eleven dialogusait, s egyhangúságát változatos, színes jelenetekkel igyekeznek elkerülni Björnson derültebb allegorikus alakokat sző műveibe (*Spera* és *Credo*). Míg Ibsen bíró, addig Björnson ihletett prófétája egy jobb jövőnek, mondja Brandes. Hauptmannál, a ki különben leginkább vonzódik a rejtélyeshez (*Elsüllyedt harang. Hannele*), több a vidámság a párbeszédben.

Sudermann az egész drámának világosabb háttért ad, míg Halbe érdeme abban áll, hogy drámáiban egészséges emberekkel találkozunk, a kik önhibájokból pusztulnak el. Ez áll Echegarayra is, ki a szerelemnek még most is újszerű varázst tud kölcsönözni. Szerelmi szótára kiapadhatatlan; csillogó, pergő nyelve, ügyes elrendezése enyhítik a jellemrajz oly hibáit, minőket például a *Folt, mely tisztít* című drámájában találni. A modern írók közt, Rostandt nem számítva, ő

ad legtöbbet a dráma kivánalmaira, a cselekvény gyorsaságára, az alak tetszetősségére; de viszont olykor nagyon is hajhászsa a zajos és könnyű színpadi hatást, s aránylag kevesebbet gondol az eszmei tartalommal, bár a *Nagy Galeottó*ban e téren is kitünőt adott.

Ime főbb vonásaiban a modern dráma technikája és eszmeköre. Ez eszmekör első tekintetre gyakorlatiabbnak látszik, mintsem hogy költői tárgyalásra alkalmas lehetne. Megszoktuk korunkat költőietlennek tekinteni, s bizonyos előítélettel viseltetünk gyakorlatias eszméi iránt. Minden új eszme idegennek tetszik, de annak tetszett mindig, míg egy nagy tehetség saját lelke erejéből költőivé nem emelte. Korunk eszméi is tért foglalhatnak a költészetben, csak a költő késik megszületni, ki ez újszerű tartalmat összeegyeztesse a költészet örök kivánalmaival. «Költői művek olvasói — mondja Emerson *A költő* című tanulmányában — valamely gyártelep vagy vasút megpillantásánál azt hiszik, hogy azok megzavarják a tájkép költőiségét, mert rendes olvasmányaik az ilyest még nem ismerték el szentnek. De a költő ezeket épen oly jól használhatónak látja, mint egy méhkest vagy a pók művészi hálóját. A természet hamar fölveszi ezeket életkörébe, s úgy veszi a vasutat, mintha saját teremtménye volna».

Talán úgy tekinti egyszer ez eszméket is, melyek korunkat foglalkoztatják, s így természetesek, ha újdonságuk néha szinte elidegenít is tőlök, mint elidegenít olykor a modern képzőművészet új irányú alkotásaitól is. Mindkettőnek megvan a maga jogosultsága, ha kora szellemét fejezi ki, s ha sikerül összeolvasztania a forma örök kivánalmait és a modern gondolat jogát.

VOINOVICH GÉZA.

TOLSZTOJ ÉS ÚJ REGÉNYE.

«Fájdalom, a Tolsztojhoz fűződő reményeknek ma már végek» — írja Haraszti 1886-ban,* — «Tolsztoj is oly szerencsétlen véget ér, milyent Gogol ért, s a milyentől, úgy látszik, csak a véletlen szeszélye menté meg az idegbeteg Dosztojevszkijt is, az orosz írók jókora részével együtt.» Ez és sok hasonló irodalmi jóslat, a mely a jasznaja-polyanai remetét a moralizálás terére való teljes átcsapása óta örökre az irodalom halottjának mondotta, mint a *Feltámadás* bizonyítja, sehogysem vált valóra, bár tagadhatatlan, hogy több jelenség szolgáltatott alapot erre a különös elevenül-eltemetésre.

Először is: az orosz írók nagy tömegének valóban tragikus pályafutása, azután: Tolsztoj szellemének rendkívüli iránya.

Egy pillantás mindkettőre, megvilágosítja föladatunkat, a mely nem oly nagy igényű, hogy Tolsztoj működésének összegét akarná megítélni, hanem a mely csak legújabb nagy regényének, a *Feltámadás*nak ösmertetését kívánja nyújtani.

I.

A mióta orosz nemzeti irodalomról van szó, története alig tár elénk egyéb látványt, mint kiválóbbnál-kiválóbb tehetségek tragikus bukását, a mely a kérlelhetetlen autocratia mindent nivelláló irányzata ellen való tusakodásuknak véget vet. A perspectiva, melyet végök nyújt: akasztófa, Szibéria, örültek háza, keserű bujdoklás, esztelen párbaj-halál: sok esetben csoportosítva is. Így Rylejef a bitón hal meg, Dosztojevszkij a Petrasevszkij-féle ábrándos socia-

---

*1) *A naturalista regényről* 377. oldal.

lista-(fourierista)-összeesküvésben való részvétel miatt *) halálra ítélve, utolsó perczen kap kegyelmet, deportálják, hogy az amúgy is megtörtet testileg-lelkileg tönkre tegyék; Lermontov és Puskin, a kik a számkivetést már megízlelték, conventionalis összeütközés miatt párbajban esnek el; Herczen és Turgenyev csak a külföldről figyelhetik szerencsétlen hazájok sorsát, Bjelinszkij, az orosz Lessing, agyonemészti magát s 36 éves korában hal meg; Gogol, miután köpönyegforgatása miatt (*Levelezés barátokkal*) óriás népszerűségét elvesztette, az absolutismus esodálatába s a keleti egyház mysticizmusába süllyedve megőrül; Kolczov, az orosz Burns, éhnyomorban hal meg stb., stb.

Mily megrázó kép! Egyfelől egy kis csapat szellemi aristocrata, a ki mély honfiúi bánattal érzi a lélekzetfojtó önkény minden átkát, látja a milliók szolgaságára, vakságban tartására, kizsákmányolására berendezett óriás államgépet, hallja a fojtott nyögést, mely annak zugó zakatolásába vegyül, s elkeseredetten, de azért mély hittal a jövő iránt, nyúl bele abba a gépezetbe, hogy megállítsa, vagy szerkezetét kicserélje. Mindhiába. A gép tovább működik, körülbelől mindegy, milyen nevű császári-gépész keze igazgatja, s hogy néha-néha egy-egy olajseppel akarja enyhíteni a szerkezet nyikorogásának vásott hangját. A gép tovább működik s elsodorja a «melancholikus lázadókat», a kik belé akarnak nyúlni.

Az önálló nemzeti irodalom körülbelől 70—80 évének áttekin-
tése arról győzi meg az embert, hogy ezek a lázadók sohasem fogytak ki, csak támadásuk tárgya változott időnkint. A pseudo-classicizmust, a mely a fölvilágosodott absolutizmust szolgálóan dicsőítette, lomtárba úzi a kritika, polemia, a traditiókat kigúnyoló satira-kora, a melylyel az úgynevezett «fölfedező» irodalom (obljicsityeljenája literatura), az állam és társadalom betegségeinek föltárására megindul. Vele egy időben kezdődik a politikai reformok propagandája, a jobbság, a gondolat fölszabadítása, socialis jogok érdekében. A nagy rém, a jobbság, a mely ellen a legnemesebb orosz, Turgenyev vívta a legeredményesebb harcot,**) eltűnt ugyan, de meg-

*) Meglehetősen homályos czélú és ártatlan dolog volt. (Lásd Dosztojevskij védiratát. *Neue Freie Presse*. 1898 aug. 15—17. szám.)

***) Elterjedt vélemény szerint a *Vadász emlékiratai* birták rá II. Sándort az eltörlő ukázra (1861 márczius 3.). Ugyanesak elterjedt vélemény, hogy Dosztojevskij *Emlékek a halottasházból* című műve ad okot a deportálás enyhítésére. (De Vogüé: Dosztojevskij. A *Revue de deux mondes*. 1885. évfolyamában.)

maradt a nép vaksága, jog nélküli nyomora, a kaszárnya, mint a közélet központja, önkény és vesztegetés a bürokratiában, igazságszolgáltatásban, a censura és a denuntiátók viharfelhője, mennyi ok, a mely az orosz szellemvilág csodálatraméltó nemes Don Quixotteit, pajzsukon a liberalis és socialis eszmék jelmondatával, harcra tüzei. A mozgalom lassanként túllép minden korlátot; következik a család, társadalom, vallás békóinak lerázása a személyes szabadság nevében, s az államhatalom véres terrorizálása. A nihilismust minden eszközzel elfojtják, Oroszországban újra csend van, s ha a jelenségek nem csálnak, azt mondhatni, hogy elvész a hit a politikai forradalom lehetőségében és hasznában,*) s az új vezérek új hitet hirdetnek: az evangelium szellemének megfelelő erkölcsi revolúcióban való bizodalmat.

Ezeknek a mozgalomnak eszköze és hű kifejezője a regény, a mely iránt a censorok engedékenyebbek voltak, mint a drámai és publicistikai s szónoki művek iránt. Oka talán ennek, hogy az államrendészeti bölcsesség doctrinája szerint nagyobb a közigazgatási veszély, ha nagy embertömeg van együtt, mint például a színházban, gyűlésekben stb., ilyenkor több a gyúlékony anyag, melyet a merész szó robbanásra gerjeszthet. A regény olvasó-közönsége bár nagyobb, mint amott a hallgatóság, de szétszórt az olvasás, elszigetelten történik, kevesebb a veszély, kisebbfokú az örökös, s így a mesébe burkoltan könnyebben átsurran a sorok közt az irányzat.

Mert irányzat minden orosz regényben van. A l'art pour l'art elve nem nyer polgárjogot az oroszoknál, idealismusuk gyakorlati célzt követ, mint a hogyan gondolkodóik, még a philosophiában is, mindent inkább keresnek, mint abstractiókat,**) mert eleven a vágy bennök a metaphysicai következtetések alkalmazására.

Csak a társadalmi regénynek van nálok jelentősége, de ennek képzelhetetlenül nagy. Pótol vezércikket, röpiratot stb. A regényírás, akárcsak a közélet többi jelentős nyilvánulása, valóságos társadalmi hatalom.

A byronista Lermontov, a socialdemokrata Herzen, a corruptiót leleplező Gogol, az orosz hagyományos tunyaságot, álmodozást festő Goncsarov, az opportunismus ellen küzdő Piszemskij,

---

*) Ez is igazolja Turgenyev éleslátását, lásd a *Nov* hőst, *Nesdanov*t.

***) Lásd Turgenyev emlékezéseinek Bjelinszkijről szóló fejezetét. Németül Reclam. U. B.

a bureaucratia esküdt ellensége Szaltykov-Csederin, a nihilismus evangelistája: Csernysevszkij és a proletariatus Homerosa: Uszpenzszkij s legújabbán a narodnikismust, a nép közé menést rajzoló Csehov, ezek a hatalmas és érdekes társadalmi regénynek főképviseelői a nagy háromság: Turgenyev, Dosztojevszkij és Tolsztoj körül.

S mily érdekes a párhuzam e három nagy író közt. — Turgenyev a nyugatra néz, onnan várja a fölvilágosodást, maga is terjeszti azt, de, mint a «Bűvészinás» rémülve látja, mily óriás méreteket öltenek a földézett nyugati eszmék a hevült orosz agyakban, mily rémtettekre vezet a nihilismus, melyet ő keresztelt el. Dosztojevszkij az autochton barbár, hisz a nagy és szent Oroszországban, magában, öserejében, akárcsak az Akszakovok és többi szlavofilok, a kiknek egyedüli programmjok Tucev költőnek ez a két szava: «Oroszországot észszel föl nem éred, Oroszországban *hinned* kell.» Tolsztoj végre elfordul úgy a nyugati civilisatiótól, mint a nemzeti eszmétől, magasabb, általánosabb archimedesi pontra emelkedve akarja sarkaiból kiforgatni a világot, s önnönmagán példát adva hívja az emberiséget a keresztyénségnek, mint minden üdvösségnek gyümölcsfájához, a melynek ágait azonban a szeptikus ész modern tudományosság ollójával erősen megnyirbálta.

II.

Tudvalévő, hogy Tolsztoj nem egyszerre vállalkozott erre a térítői föladatra. Először ő is ragadtatja magát az élet árja által. Jogot, philológiát tanul, katonatiszt, földbirtokos egymásután, dolgozik és élvez, bár csírájában eleitől fogva megvolt benne az erős moralitás, a mely hajlott korában oly merész és hajthatatlan sudárba szökkent. Koronként ugyan megpepsdül benne az ifjúi vér, de a tomboló dözslés közben megundorodik «az ördög triójá»-tól: az asszonytól, bortól s kártyától, s irodalmi műveiben is kifejezést ad utálatának. A katonaelet nagyszerű s plastikus leírása közben erősen megkritizálja a kicsapongásokat. Az ágyúk dörgésének, a csatazajnak vagy pihenő idején a vad mulatozásnak zűrzavarából kihallik a templomi harang távoli kongása, a mely a harczolókat s mulatókat a földi élet mulandóságára, a halálra s a nagy «talán»-ra emlékezteti. Megvan ez a hang a *Háború és béke* és *Karenina Anna* című nagy regényeiben is. (Péter és Lyovin a *Feltámadás* Nehludovjának előképei.)

Ismeretes, hogy ezek a kitünő művek bírták Turgenyevet arra az önzetlen nyilatkozatra, hogy Tolsztoj a legnagyobb orosz regényíró. Ámde sikerei nem kapták el, már ekkor a férfikort túllépve — csömörből, mondják a frivol lelkek — érzi a világi örömek hiúságát, tipikus orosz komolysággal töpreng a lét nagy kérdésein, s tépelődéseire megint tipikus orosz vallásos hajlamból a keresztyénségtől vár feleletet.*)

Megismerkedik Szutajev paraszt őskeresztyén-felekezetével, egészen az egyszerű, szegény néphez fordul, gróf és vagyonos ember létére asketa-muzsikká válik, vizet hord, szánt, vet, arat, maga varrja ruháját, csizmáit, maga szolgálja önmagának és másoknak. Gazdasága züllik, míg felesége, a Behr zsidó bankárok ivadékából, rendbeszedi egy kissé a szénát s az idővel elszaporodott család anyagi tönkjének megakadályozása végett kezébe veszi férje írásainak kiadását. Tolsztoj maga szinte megdöbbenve látja, hogy írói tehetsége mennyit jövedelmez, s már le akarja tenni a tollat, hogy ne keressen semmit. Nejének sok beszédébe kerül, míg meggyőzheti, hogy gyermekei jövőjének érdekében kötelessége munkáinak anyagi gyümölcseit szedni.***) E mellett szelleme folyton forrong: kihámozza a keresztyénséget a történelmi fejlődés kérgéből s ezentúl mindent szigorú moralphilosophiája szemüvegén néz. Hatalmas gúnnyal megy neki a mai keresztyénségnek, állami intézményeknek, a hangos hazafiságnak (*Isten országa tibennetek vagyion, ke-*

---

*) «A keresztyénséget nem tartom sem kizárólagosan isteni nyilatkoztatásnak, sem pusztán történelmi jelenségnek, hanem olyan tannak tekintem, a mely az életnek értelmet ad. Nem theologiai, nem történelmi kutatások vezettek a keresztyénséghez, hanem az a körülmény, hogy a mikor 50 éves koromban megkérdeztem magamat s környezetem bölceit, mit jelent az énem, mit az életem, ezt a feleletet kaptam: «Te részecskék véletlen tömörülése vagy; az életnek nincs jelentése; az élet lényege a rossz.» Ekkor kétségbeestem, megakartam magam ölni, de eszembe jutott, hogy korábban, mint gyermek, hittem az életem jelentésében, s hogy embertársaim is, a kik nagyrészt nem gazdagság által megrontott emberek, hisznek abban, s igaz életet élnek. Kétkedtem hát a felelet igazságában, igyekeztem megérteni azt a feleletet, a melyet a keresztyénség az igaz életet élőknek ad» — mondja a *Kurze Darlegung des Evangelismus* bevezetésében.

**) Seuron Anna: *Graf Leo Tolsztoj. Intimes aus seinem Leben.* Berlin. Siegfried Cronbach. 1895.

resztyénség és hazafiság); a testi vágyak előlése iránt érzett vágyából a mai házasságot is elveti (*Kreuzer-szonáta*), kárhóztatja a tudományokat, művészeteket, mint az emberi hiúság, érzéki ingerek szolgálát, s dühösen mormog, ha nagy regényeit említik előtte.

Eszméi egész forrongást idéznek elő hazájában, sőt azonkívül is. Eleinte persze közbelép a rendőrség is. A dogmákat ostromló iratait lefoglalják és szemmel tartják a szerzőt, a ki a papokat ki nem állhatja, s a tulai törvényszéknek szemébe mondja, hogy nincs joga a tanutól esküt követelnie minden haszontalanságra. A kémkedés csak akkor szűnik meg, a mikor látják, hogy Tolsztoj tisztán a morálphilosophia terén marad s az üldözés csak hathatós reklámnak bizonyúl. Műveit szélteben-hosszában terjesztik bámulói, és ma már a czári pár is nagy tisztelői közé tartozik, a mit jó tudni annak a megértésére, hogyan jelenhetett meg Oroszországban oly regény, mint a *Feltámadás*. Az ország, sőt a világ minden tájékáról fölkeresik hajlékát, gazdagok, előkelők, urak és hölgyek vegyest, s a remete nem utasít vissza senkit, megengedi mindenkinek, hogy őt követni próbálja. Nehéz munka! A divat arszlánjai s az egykori bálkirálynők darócruhában, verejtéktől gyöngyöző homlokkal segítenek a mesternek szántani, vetni, aratni, kaszálni, szénát teregetni. A legtöbben már néhány nap mulva megelégedik a kemény sportot, visszaszöknek előbbi pompájokba, elégedetlenül Tolsztojjal, a ki nem segített rajtok. Ő azonban váltig azt hajtogatja: «Segíts magadon»; a hús bűneitől való megváltást kinek-kinek saját erejéből kell véghez vinnie oly küzdelmek árán, mint a milyenek árán — Seuron tanúsága szerint — ő szokott le úri hajlamairól, a vadászatról, dohányzásról, kényelemről, húsevésről stb.

Nem elégszik meg ezzel: a keresztyéni segélynek magasztos példáit adja. Birtoka környékén ragályos betegségek ütnek ki: házanépével kunyhóról-kunyhóra jár, ételt-italt, gyógyszereket, tépést osztogatva. Rossz termés következtében a parasztok úton-útfélen éhtihpusban hullanak el: Tolsztoj sütőházakat állít föl, a tehetősöket áldozatokra beszéli rá, stb.

Természetes, hogy egy ilyen ritka és erős egyéniség első nyilvánulásai nagyon megdöbbenették az irodalommal foglalkozókat, s minthogy közkeletű dolog manapság a genialitás minden nyilatkozását betegségnek, decadentiának, neuropathiának stb. tartani, Tolsztojt is elveszett, cszeveszett, eltemetett embernek tartották. Már pedig a ki 72 éves korában oly hatalmas, nagy hibái

mellett is oly lebilincselő regényt tud írni, mint a *Feltámadás*, azt bármely fiatal, magát egészségesnek tartó író megirigyelheti.

III.

Evangeliumi versek vezetik be a *Feltámadást*. Imaszerű bevezetés, a mely megpendíti az egész történeten végig vonuló accor-dot: végtelen megbocsátásra, könyörületre akar hangolni másokkal szemben, szigorú magunkba szállásra magunkkal szemben.

Ha minden simbolikus következtetéstől távol tartjuk magunkat: két ember jobb énjének feltámadásáról van szó a regényben: Nehlyudov Dimitri és Maslova Katyusa lelki katharsisáról.

Katyusa egy kóbor cigány és egy jobbagyleány törvénytelen gyermeke. Úrnői, két öreg hölgy, fölnevelik, félig-meddig fogadott leányként bánnak vele, úgy hogy nagyon szép és kedves hajadonná fejlődik. Tizenhat éves, a mikor látogatóba jön a hölgyek unokaöcse: Nehlyudov Dimitri herezeg, egy fiatal diák. Tiszta, ártatlan idyll fejlődik köztök. Dimitri visszamegy tanulni, majd az élet forgatagába kerül, három év múlva egészen megváltozva visszatér, mint a török háborúba vonuló tiszt, elcsábítja Katyusát, száz rubelt vet neki, s odébb áll. A leány sülyedése most már megy a maga útján. Hanyagga, gorombává válik, úgy hogy jóltevői elkergetik. Szolgálatba lép, de a férfiak sehol sem hagynak nekik békét. Fiút szül, kit a lelenczházban lege artis eltesznek láb alól. A falusi szépséget azután pártfogásukba veszik városi urak, majd egy rosszhírű ház sirénje lesz, a nyomor helyett kényelembe jut. Örökös mámor közt tölt nyolcz évet, a mikor a büntető törvényszék elé kerül.

Azzal vádolják ugyanis, hogy két szállodai alkalmazottal együtt kirabolt s megmérgezett egy kereskedőt. Az esküdtszéki tárgyaláson — (ezzel kezdődik a regény) — tévedésből, ártatlanságának nyilvánvaló megismerése ellenére is — elítélik. Ezzel lezáródnék a történet, ha Katyusának mentője nem támadna Nehlyudovban. Az egykori csábító a sors különös iróniájából tagja az esküdtszéknek, a mely Katyusa fölött ítélkezik, tudatára jön annak, hogy a leány erkölcsi gyilkosa tulajdonkép ő volt, s bár a hibás ítéletet nem tudja megakadályozni, eltökéli magát, hogy kiszabadítja, ha nem lehet, hát követi Szibériába, nőül veszi, rendes életre szoktatja s így jóvá teszi nagy bűnét. A semmiségi panasz nem használ, Katyusát deportálják, bár czári kegyelemből enyhítik büntetését.

Nehlyudov híven elhatározásához, követi Szibériába, megéri azt az örömet, hogy Katjusából az ő jótékony hatása alatt ismét tisztesség, derék nő lesz, bár nem felesége. Katyusa ugyanis nagylelkű ajánlatát nem fogadja el, hanem férjhez megy egy Simonson nevű idealista politikai deportáltához.

Ez az egész történet. Száraz vázlatban elég jelentéktelen dolog, de Tolsztoj keze alatt színes, eleven valósággá válik szemünk előtt. A két lélek belső átalakulását a jelzett conturokon belől nagy művészettel rajzolja és festi, bár a föladatnak Katjusát illető részét tagadhatatlanul igazabban, logikusabban oldja meg.

A Nehlyudov lelke történetének rajzában van valami önkényes, nem eléggé indokolt. Az okoskodás, hogyan lett a minden szépért, jóért lelkesedő, a modern igazságosság, jogosság, altruismus hívéből, a ki Herbert Spencernek a *Social statics*ben hirdetett eszméin fölbuzdulva, atyai birtokát odaajándékozta parasztjainak, a ki oly ártatlan, hogy nem mer Katjusához nyúlni — zsarnoki hajlamú, önző, élvágyó, semmi magasabb czélt nem ismerő férfi — ez az okoskodás mintha nem volna eléggé meggyőző, mintha valami transcendentális középkorias befolyással akarná a szerző a folyamatot megmagyarázni: az ördög — vagy a mi egyre megy, zolai terminus szerint, az állat — fölébredésével az emberben.

«Ez a borzasztó változás onnan ered, hogy megszűnt önmagában hinni, s másoknak hitt. Az előtt valódi énjének lelkét tartotta, most lélettől duzzadó állati énjét. Másoknak hinni könnyebb volt, mint belső szavának. Környezete minden kérdést az «állati én» javára, kellemetességére döntött el». Természetesebb már a tétel kifejtése: «Ha Nehlyudov Istenről, az igazságról, gazdagságról s szegénységről gondolkozott, olvasott, beszélt, ezt környezete illetlen, részben nevetséges dolognak tartotta; anyja s néneje jó indulatú ironiával «notre chère philosophe»-nak hívták; ha ellenben regényeket olvasott, sikamlós adomákat mesélt, a francia színházban pajkos vaudevilleket nézett meg, s azokról beszélt, mindenki dicsérte és buzdította. Ha igényeit meg akarta szorítani, öreg köpönyeget viselt s nem ivott bort, ezt mindenki hivalkodó különcködésnek tartotta; ha azonban nagy összegeket adott ki a vadászatra, egy fényes cabinet berendezésére, mindenki dicsérte finom ízlését és megajándékozta drágaságokkal. A mikor ártatlan ifjú volt, s az akart házasságáig maradni, rokonai féltették egészségét, s még anyja sem szomorodott el, sőt inkább örült, a mikor meghallotta, hogy már férfi lett, s társaitól elhódított valami francia dámát... Ép

ily megítélés alá esett, midőn atyai kis jussát elajándékozta, s Katyusát, a még ártatlant, nőül akarta venni». Eleinte küzd a környezet befolyása ellen, de végre is elbukik, különösen a katonai élet következtében, a melyet Tolsztoj szintén túlozva teljesen elítél. Itt kitör rajta (hogy Tolsztoj formuláját használjuk) az egoismus teljes örülete. Ime rikító rajza: «Nem volt egyéb dolga, mint egy leggondosabban megvarrt és kikefält — nem magától, hanem másoktól megvarrt és kikefält — egyenruhában, sisakban, karddal, melyet más emberek készítettek, tisztítottak s adtak a kezébe, egy szép, szintén másoktól nevelt, idomított, s etetett lovon gyakorlatra, szemlére vágatni, kardjával hadonászni, lőni, s erre más embereket megtanítani. Más foglalkozása nem volt, s a legmagasabb személyek, öregek és ifjak, a czár és környezete is helyeselték ezt a foglalkozást, megdicsérték és köszönetet mondtak neki érte. Azonkívül jónak látták összejegveleteket tartani, a mikor tudj' Isten honnan szedett pénzt pazaroltak, ettek, de különösen ittak, a tiszt clubban, vagy a legdrágább éttermekben, azután színház, bálók, asszonyok s újra lovaglás, kardhadonászás, vágatás s ismét pénz-pazarlás; bor, kártya, asszony...» S a katonák azt hiszik, hogy így kell lenni. — Mintha bizony a katonaságnál nem lehetne komolyabb munkáról szó. A háborút, a militarismust elvben, czéljával együtt elítélheti valaki, de a derekasságnak, tisztességnek ily merev tagadását egy élethivatásra nézve sem fogadhatjuk el.

Ily «egoistikus örületben» csábítja el Nehlyudov Katyusát, a kit elfelejt mindaddig, míg az esküdszéki tárgyalás oly rémes találkozásra nem vezet. Mikor megismeri a romlott nőben egykori bálványát, első gondolata, hogy az viszont meg ne ismerje őt, hogy megszökhessék előle; nem mer bele avatkozni megmentésébe, mert fél, hogy az esküdtek kitudják multját; de mikor látja, hogy mi sors vár a leányra, a kit ő taszított a fertőbe, befelé fordított szemeivel vakító fényben — olyanban, mint minőt egykor Saul előtt a damascusi villámesapás gyújtott — meglátja lelke összegyülemlett aljasságait, s egyszerre megizmosodik benne az elhatározás, hogy nemcsak minden áron segít áldozatán, hanem kitisztítja egész énjét, elvágja a gyökereket, a melyek a társasághoz kötik. Ezt a pillanatnyi elhatározást értjük, de az előzmények után azt várnök, hogy Nehlyudov többet habozzék, többet botoljék, ha az óriás föladat kivitelére kerül a sor. E helyett Nehlyudovot alig ingatja meg valami, mintha a militarismus mégis vasakaratot nevelt volna belé. Nem ingatja meg az, hogy a mikor jogosulatlannak tartván tulaj-

donát, birtokait részben potom áron bérbe adja; részben a Henry George-féle rendszer szerint elajándékozza, parasztjai alig hogy hálálkodnak, sőt inkább önző cselet sejtének tettében, s iparkodnak meglátni, mi van a bokra mögött; sem az, hogy Katyusa első látásakor a sülyedés és eldurvultság nem sejtett fokán van, az ő bűnbánatát hallatlan cynismussal viszonozza, s a helyett, hogy nagy szándékaiért hálával árasztaná el, úgy tekinti, mint cliensét, a kit ki lehet szívni; sem annak a híre, hogy Katyusa első nagyobb jótéteményét, (hogy a fegyházból áttétette a kórházba ápolónőnek) azzal hálálja meg, hogy egy alkalmazottal ledérkedik. Igaz, hogy ez a hír objective nem való, de a herczeg eleinte valónak veszi, s a helyett, hogy büszke vére fölforrna és faképnél hagyná a javíthatatlant, legalább egy időre: a végtelen könyörület és szeretet szállja meg, a mely igaz lehetett Krisztus részéről, (ő is a *bűnbánó* s nem a *megátalkodott* Magdolnának bocsátott meg) — de nagyon kérdéses, nagyon természetellenes egy közönséges halandó részéről. Ha azonban ezen a ponton áthaladunk, kételyeink az átalakulás valószínűségében megszűnnek. Szépnek és igaznak tartjuk, hogyan terebélyesedik Nehlyudovban az altruismus, hogyan érvényesíti befolyását mind jobban és jobban nemcsak Katyusa, hanem majd minden fogházbeli szerencsétlen pária javára. S bár Simonson megszabálítja elvállalt kötelezettségétől, mely a gyengeség perczeiben oly nehéznek tűnt fel előtte, s így eredeti életterve megsemmisül, fölemelő tudattal tölti el az, hogy lelkét altruistikus egyensúlyából ezentúl semmi sem billenti ki.

Katyusa elbukásának, fokról-fokra való sülyedésének, megterésének s lassú föltámadásának rajza ellen valóban nem tehetünk kifogást.

A psychologia mesterműve az a rész, a mely föltünteti, hogyan viselkedik a leány elítélése után. Észreveszi, hogy a törvényszéken, a fegyházban mindenki vágyó szemet vet rá, elhatározza, hogy elcsavarja az őt környező férfiak fejét, hogy megjavítsa helyzetét. Főgondolata: csak meg ne soványodjék. S hogyan tusakodik Nehlyudov megváltási törekvései ellen! «Nincs mit megbocsátanom, a mi volt, az elmúlt . . . Én feyencz vagyok, bakott nő, ön nagy úr, herczeg. Nem kell hát magad velem bepizskolnod, menj herczegnőidhez, itt nincs mit keresned. Csak meg akarod magad menteni, túlvilági üdvödet, menj, utállak» . . . Így tör ki belőle eltemetett szerelmes gyűlölete, mert csak ennek tulajdonítjuk hevességét, nem pedig, mint Tolsztoj, annak is, hogy meg akar maradni hivatásában,

mert szükségesnek tartja, s büszke rá!*) Idővel aztán gyűlölete s makacssága tűnik, ismét visszanyeri az idyllkori Katyusa lelkét, meghozza nagy áldozatát: nem iszik pálinkát, szemérmes lesz, igyekezik, hogy Nehlyudov előtt föltüntesse javulását. Tiszta, dolgos, csendes lény né válik, a ki teljes mértékben kiérdemli rokonszenvedésünket, a mikor Nehlyudovtól búcsúzik s arra kéri, engedje meg neki, hogy Simonson felesége legyen. Látjuk azt a gyengéd czélnél, hogy nem akarja Nehlyudov áldozatát. Simonsont nem csalja meg semmivel, mert az úgy szereti, a hogyan jelenleg látja, míg a herczeg elvakultan rohanna a borzasztó szakadékba, mely kedvese múltját a jelentől elválasztja, s oly illuzióval szereti őt, mintha még a 18 éves ártatlan, tiszta Katyusa volna. Katyusa tehát az ő jóléte, boldogsága érdekében legyőzi szívét, lemond róla, s elégeti maga mögött a hajókat, a mikor sorsát a Simonsonéval egyesíti.

IV.

Ez a kettős föltámadás, két léleknek a bűn és egoismus sötétségéből az erény és altruismus verőfényére való fölküzdése a földolog Tolsztojra nézve, s ennek a kedvéért teremti meg az egész természeti s emberi milieut: a falut parasztjaival, a törvényszéket bírókkal, esküdtekkal, a fogházat szenvedőivel, a salonokat nagyúri népével. A természeti és jellemfestés oly mélysége s ügyessége nyilvánul mindezekben, hogy Tolsztoj nagy regényeinek legjava idejét látjuk visszatérni.

Mégis itt sem leplezi az irányzatosságot: az árnyéket és fényt oly szigorúan elhatárolja, hogy a sötét még sötétebbnek, a világos még világosabbnak tűnik fel a valóságnál. Így minden utálatát, gyűlöletét, megvetését ráveti az urakra, a név, a vagyon, a hatalom birtokosaira. Mily nevetségessé és utálatossá teszi a luxus együgyű hazug tanyáit, (pl. Korcsagin herczeg házáat), az esküdtszéket stb.

Ez utóbbinál álljunk meg egy perczre. A liberalisok mily örömmel üdvözölték fölállítását, (1864. decz. 14.) s mily hitvány gépezetté fajult a hitvány emberek kezében! Mily kevés komolyság,

---

*) Különös, hogy az orosz írók nagy része mily érzélgős romantikával veszi körül a perditák alakjait; például Dosztojevskij Raszkolnikovja leborúl Szonya előtt: «Nem előtted hajlok meg, az emberiség minden szenvedése előtt borulok földre».

érdeklődés, mikor emberéletről van szó. Az elnök házas létére találkára készül egy nevelőnőhöz, sietteti hát a tárgyalást, a hogy csak tudja; ennél fogva rosszul oktatja ki az esküdteket, a kik álmoságukban, szelességökben hibás igazmondást vallanak; az egyik ülnök családi perpatvar miatt epés és gonoszlelkű, a másik gyomorhajos és oly babonás, hogy fölmentést, elítélést attól tesz függővé, hogy osztható-e a paragraphus száma hárommal, vagy sem? Az ügyész át-dorbézolt éjtszaka után, az akták ismerete nélkül, dörgi el vádbeszédét, teleszórván azt Lombrosoról, evolutióról, létért való küzdeletről, hypnotismusról stb. szóló zagyva phrasisokkal.

Ime így keletkeznek az igazságszolgáltatás gyilkosságai, quod erat demonstrandum, — mert Tolsztoj emberszerető szíve túlzásában annyira megy, hogy minden bíróságot és büntetést nemcsak haszontalannak, hanem erkölctelennek is tart. Természetes, hogy ezt Nehlyudov által mondatja. Ez tanulmányozta az emberszerető tudós criminologusokat: Lombrosót, Garofalót, Ferryt, Listet, Mandseleyt, Tarde-ot, de nem kapott egyenes feleletet erre: «Mily joggal veti az emberek egy része társait börtönre, miért kinozza, deportálja, zsarolja, gyilkolja, a mikor ők ugyanolyan emberek, mint a kiket kínoznak, zsarolnak, gyilkolnak. E helyett feleletet kap ezekre: «Van-e szabad akarat? Lehet-e koponyaméréssel a büntettest megismerni? Mi a szerepe a büntettnél az átöröklésnek? Van-e degeneratio stb. stb. Ez — úgymond — Nehlyudovot emlékeztette egy kis fiura, a kit egyszer megkérdezett, tud-e declinálni. — «Igen.» — «No hát declináld el ezt a szót: a láb.» — «Milyen láb, kutyaláb?» — kérdi viszont a kicsi ravasz mosolylyal. Épen így felelnek Nehlyudov-Tolsztoj szerint a tudósok arra a főkérdésre. A hasonlaton nevetünk, de mégis csak több a tiszteletünk a tudomány iránt, mint Tolsztojnak, a ki képtelen megérteni, hogy közvetve mily fontosak lehetnek azok a részletvizsgálódások. S viszont meg mi gúnyolódhatnánk, a mikor Tolsztoj akárcsak egy általa megvetett tudós, fölállítja teljesen kúszált kategoriáit az állítólagos bűnösökről, a kiket ő csupa erényhősöknek tart.

A mint szerinte a törvényszéknek nem az igazságosság, hanem az uralkodó osztályok érdekeinek föntartása a célja, úgy az állami élet egyéb functionarusai is csak arra valók, hogy a társadalom jelen állapotát megvédjék, az átlagon fölülieket megszájkosarazzák, megbékézzák; erre valók a kormányzók, fölügyelők, rendőrtisztek, közrendőrök stb., a regényben az ostobaság, szemtelenség, kegyetlenség, önzés sokszor szomorú, sokszor komikus alakjai. Mindezek «nem

embereket látnak maguk előtt, a kikkel szemben kötelességeik vannak, hanem csak a szolgálatot, annak követelményeit, a melyeket többre becsülnek, mint az emberiség összes parancsait. Pedig lehet szeretet nélkül foglalkozni dolgokkal, lehet szeretet nélkül fát vágni, téglát égetni, vasat kovácsolni, de emberekkel nem lehet szeretet nélkül, mint nem lehet a méhekkel vigyázatlanul bánni. Az emberi társulás, érintkezés alapja a szeretet. Ha nem érzesz szeretetet társaid iránt, tartsd magad távol tőlök, foglalkozzál magaddal, dolgokkal, csak ne emberekkel, mert különben nincs határa a kegyetlenkedésnek, barbárságnak, s egyúttal önkínzásnak).

A másik oldalon csupa fény, a melyet az emberszeretet áraszt a társadalom bélpoklosaira, bűnöseire, a Victor Hugo *Hernani*jában foglalt recipe szerint: «Árasztások mindenre az erény és könyörületesség eszméjét s nincs többé sem visszataszító, sem rút.» Nehlyudov, miként Tolsztoj, a nép közé menő úr, narodnik — aristocrata. Fállábával az aristocratiában, fállábával a nép közt áll mindkettő. Ismerik a két pártot, de fényt csak itt látnak: ez nekik a vrai grand monde. A fázó, éhező, rest, beteg, szidalmazott, rab emberesordlák.

Az orosz irodalom, mint a bevezetésben kifejtettük, mindenha dicséretes gondjába, pártfogásába vette a szegényeket s elnyomottakat; az emberi élet végtelenül szomorú «undercurrent»-jeit egy irodalom sem festi oly meleg részvétellel, a melyért még a leírások — sokszor együgyűen naturalistikus — túlzásait is elfelejtjük.

Dosztojevszkijből meríthetni erre nézve utólréhetetlen, meg-rázó példákat, de Tolsztoj viszont tud a végtelen nyomornak s szín-helyeinek, különösen a fogháznak valami megkapó, hollandi genre-festők vaskos közvetlenségére emlékeztető intimitást adni. Nincs elevenebb, a szívet jobban facsaró jelenet a regényben annál a fejezetnél, a mely a börtönbeli verekedést leírja: az asszonyok éjtszaka hajba kapnak a pálinkán, egy vöröshajút össze-visszavernek, azután az örök rendet csinálnak. Csend van, csak fojtott zokogás hallatszik, a vöröshajú asszonyé. Sírt, mert megverték, mert nem kapott pálinkát, sírt, mert arra gondolt, hogy egész élete csak szitkokból, verésből állott. Csak első szerelmére való emlékezésével vigasztalja magát, de ez is hogy végződött? Szeretője részegen dévajsból leöntötte vitriollal s aztán társaival nevetve nézte, hogy rángatód-zott a nő, mint a féreg fájdalmában. Visszaemlékezett erre, s el-szomorodott önmagán és abban a hiszemben, hogy senki sem hallja, sírt, mint a gyerek, sóhajtozva, szuszogva, sós könnyeit lenyeldesve

V.

Kimutassuk-e még, mennyiben maradt hű Tolsztoj azon saját-ságaihoz, a melyek révén a naturalismus híveihez számítják? Meg-rójjuk-e, hogy ismét szolgál egy pár visszataszító ízléstelenséggel, (például: a mikor sűrűn emlegeti az embereken sétáló élősdieket; ilyen Nehlyudov tünődése anyja képénél*) stb.) Azt hiszem, ez fölösleges. A naturalismus ma már mindenütt sokat veszített túl-hajtásaiból, nem fetreng, négy lábúak módjára, oly sokat a pocso-lyában, mi is kezdünk vele szemben a higgadtabb történelmi állás-pontra helyezkedni, s nem öntjük ki a mosdatlan gyereket a mosdó-vízzel együtt, mert látjuk, hogy egynéhány hatalmas termékét nem különbségei teszik jelentősekké, — ezeket mindnyájan elítéljük, — hanem eszmei tartalmok, a melynél fogva a naturalismus ma-holnap már — les extrémés se touchent — az idealismussal össze-találkozik. Az eredeti jelszó és terminus technikus így veszi tar-talmát.

Szóljunk még a compositióról? Fájlaljuk-e, hogy mennyi hiábavaló részlet, száraz leírás, felsorolás gátolja a kifejlődést már a második, de különösen a harmadik részben? Compositióval, tech-nikával keveset gondol Tolsztoj, mint a hogyan legtöbb orosz író-társa nem törődik vele. Nincs sem képességek, sem kedvök a tuda-tos csiszolásra, kikerekítésre, egyszóval harmonikus műalkotásra. Az orosz költők és írók nem istenségtől ihletett arczú lantosok, nem dalolnak és szavalnak mosolygó, verőfényes kék ég alatt, clinén heverő és lakmározó, koszorúval övezett, békés és boldog halandók-nak harmóniával telt dalokat, istenek és hősök tetteit: az orosz

---

*) «Mélyen kivágott, fekete bársony ruhában volt lefestve. A művész szemlátomást kiváló gondot fordított arra, hogy a keblet és a vállak s nyak vakító szépségét kiemelje. Ez csakugyan nagyon utálatos és szégyenletes volt. Volt valami visszataszító, majdnem megszenségtelenítő anyjának ilyen félmeztelen szépségben való ábrá-zolásában, annyival inkább, mert alig három hónapja ugyanez az asszony, ugyanebben a szobában mumiaként összezsugorodva feküdt, s nemcsak a szobát, hanem az egész házat betöltötte átható, nehéz szaggal, a melyet sehogy sem tudtak eltávolítani.» Ez oly botránys rész, a melylyel csak Baudelaire vetekszik, a mikor kedvesét a mu-landóságra akkép figyelmezteti, hogy elvezeti egy holttesthez, melyet férgek rágnak s így szól hozzá: «Te is ilyenné lépsz».

rhapsodok dæmontól megszállva, égő arcczal, kúszált hajjal és vérforgó szemekkel, ólomszürke, távolról villámló s dübörgő égbolt alatt, vajadásban vonagló földön állva, összeverődő éhes és vad néphez, reszkető, de azért kíváncsi urakhoz fordulva, szaggatott, elfuló hangon, olykor rekedten kaczagva, pengetik megpattant húrú lantjokat az emberi nyomorúságról, s a jobb jövő messze reményéről. Nem tökéletes, isteni művészek, csak nagyon szerencsétlen, s hozzánk mégis közelebb álló emberek.

VI.

A regény alapeszméje, mely az imaszerű bevezetésnek megfelelő befejezésben található föl, a szőlőművesekről szóló evangéliumi hasonlatban van összefoglalva. «A szőlőművesek azt hitték, hogy a szőlőhegy, a melynek megmunkálására urok küldte, az ő tulajdonuk, hogy mindent a mi a hegyen van, nekik szántak s nekik nincs egyéb dolguk, mint ebben a szőlőben vigadozni, úgy hogy a gazdáról elfeledkeztek, s megölték, a ki rá és az iránta való kötelességeikre emlékeztette őket. — Mindnyájan abban az együgyű hitben élünk, hogy magunk vagyunk életünk urai, s hogy ez csak kedvtelésünkre adatott; de ez szemlátomást bolond dolog. Ha ide küldtünk, valakinek az akarata küldött, *valami czélből*, de mi arra a következtetésre jutottunk, hogy, mint a gombák, csak a magunk örömeire születtünk és élünk, s világos, hogy pórul járunk, mint a munkás, a ki nem teljesíti ura akarátát. Az úr akarata pedig ki van fejezve Krisztus tanításában. Csak ha az emberek teljesítik ezt a tanítást s fölépítik Isten országát a földön, érik el a legfőbb boldogságot, a melyre képesek. «Elsőben is igyekezzetek Isten országa és igazsága után, s a többiek mind megadatnak nektek.» Mi azonban elsőben a «többieket» keressük, s nem találjuk, s nem építjük föl Isten országát, hanem leromboljuk. Pedig ez az élet főkérdése».

Igen, ez az élet főkérdése. A szeretet, az igazságosság, lehető legtöbb ember lehető legnagyobb boldogsága, tökéletesedése az anyagiak és szellemiek terén: ez minden nemes gondolkozó ideálja, ha nem is úgy küzd megvalósításáért, mint a zord orosz asketa, félrevonulva az élet, a társadalom soraiban haladásért küzdők szervezett csapataitól, megtagadva a zászló jelmondatait, — a melyek: józanul megosztott s újra egyesített munka minden élethivatás terén: tudomány, művészet, civilisatio.

WILDNER ÖDÖN.

AUSTEN JOHANNA.

Alig van angol regényíró, a kiről olyan egymással homlok-egyenest ellenkező ítéletet találnánk az angol és európai irodalmi kritikában, mint Austen Johanna (Jane Austen). Az egyik egekig magasztalja, a másik az irodalmi színvonalnak legalsó fokára igyekszik őt lesülyeszteni.

Tisztelői az író honfitársai közül valók, becsmélői a szárazföldön, különösen Németországban vannak. Macaulay Madame d'Arblay-ról írt essayjében nem habozik kimondani, hogy Shakespeare, a nagy mestert többek közt Austen Johanna közelítette meg, egy nő, kire méltán büszke Anglia.*)

Ő, úgymond, egész csoport jellemet teremtett regényeiben, melyek a mindennapi életből vannak véve és olyanok, minőkkel mindennap találkozunk (such as we meet every day).

Dicséri a regényíró tehetségét, hogy oly sok egymástól élesen megkülönböztethető rokon jellemet tud festeni s hogy egészen elmellőzi a különöst, az excentrikust. Több művészet kell ahhoz, hogy finom árnyalatokat vászonra vessünk, mint élénk rikító színeket.

Gosse szerint Austen Johanna hírneve napról-napra mind kevésbé van kitéve az idő és a változó divat romboló hatásainak. Rég belátták már, beismerte azt maga Macaulay, hogy az egyedüli író, kihez Austen Johannát joggal hasonlíthatni, Shakespeare.***) Világos, hogy ő neki nincs az óriási fönséges képzelő tehetsége, ő csak saját körére szorítkozik s azt a két hüvelyknyi elefántesont táblácskát dolgozza ki, melyről az ő egyszerű önérzetes modorában szólott.

Leginkább cselekvényei fejlődésének végzetszerű elkerülhe-

---

*) *Critical and historical essays* (Lipese, 1850.) V., 56. l.

**) *A short history of modern English literature* (London, 1897.)

tetlenségében és írójuk mindentudásában közelíti meg a nagy britt drámairót. Mint Balzac és Turgenyev az ő legjobban sikerült regényeikben, azt hiteti el Austen Johanna olvasójával, hogy ő mindent tud s így nem tévedhet hősei gondolatainak és érzelmeinek rajzában.

Egészen más hangon szól Austenről néhány nem angol irodalomtörténetíró, így például Engel az ő angol irodalom történetében. Szerinte Austen regényei a serdültebb leánykák számára írt elbeszélések sorába tartoznak. Nyoma sincs nála az igazi szenvedélynek, ha ugyan ilyesmire, jegyzi meg gunyosan Engel, egy jól nevelt angol miss képes. Egyedüli érdeméül a vidéki élet és a középosztály találó rajzát tudja be s csak mint különösséget hozza föl róla Macaulay ítéletét. Az öreg szűzektől fiatal leányoknak írt süldőleány-irodalom osztályába sorozza Austen műveit.*) Igazságosabbnak látszik Wülker, a legújabb német nyelven írt angol irodalomtörténet írója, ki Swift-re emlékeztető satyrikus vonásokat vél föllelhetni az író regényalakjainak jellemzéseiben és dicséri jó jellemfestését és élethű realismusát.**)

Ez a nagy véleménykülönbség talán abban leli magyarázatát, hogy az angol mást keres a regényben és mást a többi európai ember. Az angol szellem csaknem mindenben utilitarius, nem elégszik meg, ha a szépirodalom pusztán a szórakoztatást tűzi ki céljául.

A l'art pour l'art előtte jóformán ismeretlen jelszó. Az örök szép és igaz nem elégíti ki magában. Ő főleg az erkölcsi színvonal emelésére törekszik. A kötelesség cultusa egy nép lelkében sem vert oly mélyen gyökeret, mint az angol-szászében. Sok angol író a jó magasztalását és a bűn ostorozását tekinti egyik főfeladatának. A pessimista Thackeray például nem állhatja meg, hogy megvető, gúnyos kifejezéseket ne használjon kétes jellemű alakjainak minden egyes megemlézésekor.

Meglehet, hogy a francia naturalista iskola, Zola és követőinek iránya az Austen kicsinylésének az egyik oka. Mert a modern francia regény mellett bizony nagyon is leányos ártatlan színben tűnik föl Austen írmodora.

Az európai nem angol közönség pedig hozzá lévén szokva az erős párisi fűszerhez, nem tudja igazán élvezni azt az egyszerű ter-

*) *Geschichte der Englischen Litteratur* (Lipsee, 1884.) 569. l.

***) *Geschichte der Englischen Litteratur* (Lipsee és Bécs, 1896.)

mészetes romlatlanságot, mely egyik fő jellemvonása Austen műveinek.

Austennál ne keressünk mély bölcselkedő gondolatokat. Nem elmélkedik s az író egyénisége meglehetősen háttérbe szorul. Flaubert-féle kiszámított, minden egyes szó hatását mérlegelő műgond sem tulajdona, stíljét főleg a keresetlen egyszerűség jellemzi. Szép leírások, gondosan kiszínezett természeti hangulatkeltő képek, melyek a későbbi regényirodalomban oly nagy helyet foglalnak el, teljesen hiányzanak nála.

Még mit sem tud arról a természet-bálványozásról, mely kevéssel az író halála után uralomra jutott az angol költészetben.

A hétköznapi közönséges emberek festésében utólérhetetlen mester Austen. Érdekességet tud kölcsönözni regényhőseinek, bár semmi kiváló tulajdonnal sem ruházza föl azokat. Olyan mindentudó, mindenben tökéletes, kiváltságos lények, milyenek Jókai hősei, nem fordulnak elő regényeiben.

Épen ebben áll Austen genialitása. Az ő éles szemei előtt nem maradnak rejtve az egy kategóriába tartozó látszólag azonos jellemek végtelen sok különböző vonásai. Míg számos regényíró egy-egy tipikus alakját önkénytelenül több művében is szerepelteti, addig Austen minden látszólagos erőfeszítés nélkül képes hasonló helyzetekben rokon jellemeket oly mesterileg rajzolni, hogy mind-egyiköknek erősen kidomborodik a maga sajátos egyénisége. Így például négy papot szerepeltet s mind a négy oly sikerült alak, hogy Macaulay szerint bármely angol paplakban megtalálhatnók az eredetijét.

Mindnyájan a magasabb középosztályból való művelt emberek. Mindegyiket tetteikben ugyanaz a szent hivatal korlátozza. Mind a négyen szerelmesek. Sterne kifejezésével élve, egyiköknek sincs vesszőparipája, nincs különös szenvedélye. Ki ne gondolná, hogy szakasztott másai lesznek egymásnak. De nem így van. Molière *Harpagonja* nem különbözik jobban *Jourdaintól*, mint Austen fiatal papjai egymástól. Ez a különbség oly finom hajszálvonásokon alapszik, hogy csaknem lehetetlen azt analysálni. A fiatal leány rajza igazabb s kevésbé conventionalis, mint Eliot kivételével a legtöbb angol regényírónál. Dickensnél például igen elmosódott a fiatal leány képe. Egyes leányalakjaiban föltűnő a határozott egyéniség hiánya. Egyik olyan, mint a másik. Bátran föl lehetne őket egymással cserélnünk s a regény cselekvényének nem kellene e miatt változást szenvedni. Egyetlen kiváló, de közös tulajdonságuk

a jóság. Ez az, a mit a *Pusztá házban* (Bleak-house) Summerson Eszterre alkalmazott versecske mond:

Little old woman and whither so high
To sweep the cobwebs out of the sky.

Ezt bátran rá alkalmazhatnók Agnes-re a *Copperfield Dávid*-ban vagy Katira *Nickolas Nickleby*-ben. Mert Dickens, mint a legtöbb angol regényíró, teljesen meghódolt olvasó közönsége ízlésének, mely megvárta, hogy a hős és a hősnő példányképül szolgáljanak. Ez a körülmény szükségszerűleg bizonyos egyöntetűséget kölcsönöz az angol regényhős-jellemeknek.

Igen könnyen megmagyarázható dolog ez oly népnél, hol a regény-olvasó közönséget majdnem kizárólag a nők és a család teszik.

Taine szerint fölváltva két erő gyakorolt elhatározó befolyást az angol erkölcsre, illetőleg erkölcsi fölfogásra. Az egyik a lelkiismeret, a másik az ösztön. Hol az egyik, hol a másik jutott uralomra.*)

Ezt ugyan csak cum grano salis lehet elfogadni, mint a nagy francia író sok egyéb merész elméletét. De annyi igaz, hogy a féktelenségre puritán szigorúság olykor, igaz, csak képmutatás alakjában szokott reactióként következni a szigetország szépirodalmában. Austen fölléptekor már a lelkiismeret volt a tetteket megítélő szigorú bírós a regényírás Richardson hatása alatt megtisztulva, a jó és a nemes utánzásra méltó képét igyekezett olvasói elé tárni. Sterne és Fielding vastag realismusára Richardson sentimentalis, könnyekre fakasztó túlérzelő irmodora következett.

Austent jóízlése megóvta a túláradó érzélgéstől, mely hibában nem kis mértékben szenvedett elődje Edgewarth Mari az ir életből vett tárgyú regényeiben. Ma már csak az irodalomtörténetből ismerik ezt a Scottól úgy kidicsért írónőt, de elavult műveit senki sem veszi már kezébe.

Legnagyobb érdeme Gosse szerint Edgeworthnek az, hogy ő egyengette az utat Austen számára.

Austen életrajza dióhéjban a következő. Az írónő 1775 december 16-án született Steventonban, hol atyja lelkész volt. Férje halála után Austen édes anyja leányaival Southamptonba ment lakni, majd onnét Chawton faluba tette át lakását. Itt írta Austen regényeinek java részét. Ezek a következők: *A Northanger Abbey*, *a Sense and*

*) *Histoire de la littérature anglaise* (Paris, 1882.) IV., 101. l.

Sensibility (a józan ész és érzékenység), a *Pride and Prejudice* (a büszkeség és előítélet), a *Mansfield Park*, *Emma*, *Persuasion* (a rábeszélés).

Ez utóbbi regényének írása közben érte őt utól a halál 1817. évben július 24-én Winchesterben. Műveinek összkiadása 1870-ben jelent meg Londonban. Életrajzát megírta unokaöccse Austen Leigh: *A memoir of Jane Austen*. (London, 1871.)

Regényei közül mint a legjobbakat a *Pride and Prejudice* és a *Northanger Abbey*t kell kiemelnünk. Különösen az előbbi, a *Pride and Prejudice* elejétől végéig friss és érdekes. Az angol vidéki életnek oly hű képét nyújtja, hogy még az is, ki az angol társadalmi viszonyokkal kevésbé ismerős, önkénytelen érzi, tudja, hogy ez nem az írói képzelőtehetség szüleménye. Egy darab ez a valódi mindennapi életből. Mintha csak Goethe híres axiomáját követte volna a szerző, mely a köznapi prózai életből vett tárgyat mondja igazán érdemesnek költői földolgozásra. Meséje rendkívül egyszerű. Cselekvénye mindemellett eléggé változatos. Stílje igen friss, párbeszédei elmések s egy perczre sem engedik lankadni az olvasó érdeklődését.

Egész sorozatát mutatja be az angol leány típusoknak. Legrokonszenvesebb köztök a józan gondolkozású Bennet Erzsébet, kiben igen ki van fejlődve a humor iránti érzék.

Ő a regény valódi hősnője. Ő és az előítéletes aristokrata hajlamú Mr. Darcy közt fejlődő szerelem az egyik főepisod. Ellentéte nővére, az érzékeny szívű Johanna. Ennek a két ellenkező jellemnek változatait nagy előszeretettel rajzolja meg Austen több elbeszélésében, így a *Northanger Abbey* Marianne és Elinorja is ebbe a kategóriába tartoznak.

Köréjük csoportosul aztán a gondosan kidolgozott alakok egész tömege. Az öt leányát férjhez adni siető anya, Mrs Bennet, igen sikerült jellemzetes egyéniség. Jó de igen közönséges terre à terre együgyű lélek, kinek nem congenialis társasága nem kis mértékben járult hozzá, hogy műveltebb élettársában növelje a sarcasmusra és gúnyolódásra való hajlandóságát.

Mr. Bingley, a gyenge jellemű könnyen vezethető fiatal ember, Johanna imádója, ki teljesen az erősebb akaraterejű Darcy barátjának befolyása alatt áll. A leereszkedő nagyúri hölgy Lady De Bourg s pártfogoltja az Austen regényeiben elmaradhatatlan pap Mr. Collins, a gőg és alázat e nevetséges vegyülete, kin az egyetemi évek tanulmányai vajmi kevés nyomot hagytak. Hasonlóan az angol

gentry életből veszik tárgyokat az író egyéb regényei, mint a *Mansfield Park* és a *Sense and Sensibility*, *Emma* és utolsó munkája, a *Persuasion*. Mind magukon viselik Austen sajátos tehetségének bélyegét, bár egyikök sem érte el a *Pride and Prejudice* irodalmi becsét.

Mindent összevéve bátran kimondhatni, hogy ha nem érdemli is meg azt a föllengző dicséretet Austen, melyben őt Macaulay és Gosse részesítették, bizonyára előkelő helyet foglal el hazája regényirodalmában. Már az sokat mond mellette, hogy XVIII. századbeli író léte művei nem avultak még el, hanem még folyton találhatnak olvasókra, holott nem csupán a múlt század, de századunk annyi irodalmi egykori nagyságának emlékét csak az irodalomtörténet lapjai őrzik.

KÉGL SÁNDOR.

ÉRTESITŐ.

*Az építési válság haszna. — Budapest a huszadik században. —
Írta: Lord Albert. Buda-Pest, 1900.*

Hazánkban az építészek s általában a szakemberek közül kevesen foglalkoznak városrendezési tanulmányokkal. Csak is Palóczy Antal tanár teszi ezt már régebb idő óta; a többiek inkább egy-egy időközönként fölmerülő, többnyire speciális városrendezési kérdéshez szólnak hozzá, akkor is csak ötletszerűen, kevésbé beható tanulmányok alapján. Pedig, ha valahol, a városrendezésben szükséges a bő tapasztalás, művészi érzék, körültekintés és széles ismeretkör. Oly tér ez, mely méltán kelthetné föl nagyratörő építészeink becsüségét. Legújabbán az építészgárda egy fiatal tagja szól e kérdéshez: *Az építési válság haszna és Budapest a huszadik században* című munkáiban.

Az első, mely az «Országos iparegyesületben» tartott fölolvadás lenyomata, «a kár haszonba megy» elvének alkalmazásával igyekszik kimutatni, hogy mennyiben és mi módon fordíthatnók hasznunkra székesfővárosunk rendezésében az utóbbi időben az építkezés terén beállott pangást; de legnagyobb részében vádirat is az intéző körök, így különösen a közmunkatanács ellen, melynek sürgős reformálását kívánja. A tulajdonképeni városrendezést nagy vonásokban és csak futólag érinti. Az építési válságból tapasztalhatjuk mennyiben hibás és mennyiben helyes a városfejlesztés eddigi rendszere. Arra szólítja föl a szakembereket, hogy rendelkezésükre álló szabad idejüket, a mennyiben építkezéssel nem foglalkoznak, a város jövő képének tervezésére fordítsák. Noha vádjában sokszor túloz s heve el is ragadja, igazat kell neki adnunk abban, a mit a vezetés egysége mellett fölhoz. Rendszertelen építkezéssel vádolja a várost, a pénzüntézeteket pedig könnyelműséggel, mert a

pénzt oly könnyen adták. A tőke ne vonja meg támogatását, mert ez esetben a fejlődés pangana, s ha valamely pénzintézet elveszti is egy vagy más helyen a kiadott összeget, ne kívánjuk, hogy valamennyi megvonja támogatását, talán épen oly helyen, a hol az építkezésre legnagyobb szükség lenne. A gyárváros fejlesztésének akar a szerző irányt adni, a mit leginkább a kereskedelmi kikötő építése által vél megoldhatónak. Igaz, hogy czélszerűtlen a gyáraknak a város fölött való elhelyezése, s itt, minthogy természeténél fogva meg nem felelő, nem is maradhat. Hiszen a város alsó része a gyárak természetes helyéül kínálkozik, s az efféle építmények ide terelése, különösen új vállalatok létesülésekor, okvetlenül kívánatos. Végezetül a nagyipar fejlesztésére irányítja a vállalatok figyelmét. Várva várjuk a nagyipar fejlesztését, de ne kívánjuk tőle, legalább egyelőre, hogy ne csak itthon, hanem a külföldön is leszorítsa az ottani termékeket, inkább a lassú, de öntudatos fejlesztés mellett kardoskodjunk.

Másik munkájában *Budapest a huszadik században* Lord Albert már részletesebben foglalkozik városrendezési kérdésekkel s miként maga mondja «fontos napi kérdés megvilágításához akarok járulni néhány eszmével». Kissé különös és érthetetlen, hogy miért volt szükséges a munka minden egyes fejezetét Európa más-más nagy városában megírni, hiszen a nélkül is elhiszszük, hogy a szerző sokat utazott tapasztalatainak gyűjtésére. — Ő Budapest jövő képét óhajtaná megrajzolni: építeni akar és nem rombolni. A szemüveg, a melyen néz, sötét. Ha igaza van ott, hol a város terjedésére való tekintettel az új rész alakjának, elrendezésének megállapítását kívánja, nem osztozhatom abban a véleményében, hogy a régi részek szabályozásánál milliókat pazaroltak el. Nem vádolhatjuk a régieket, hogy nem gondoltak előre a város terjedésére. Ők el se képzelhették azt az óriási fejlődést, melyet székesfővárosunk az utóbbi évtizedek alatt fölmutatott. Most, midőn a fejlődés emez arányáról már fogalmunk van, csak most tudjuk megállapítani a további fejlődést, és igenis szükséges, hogy a fejlődés kerete minden tekintetben megállapíttassék. A lakóházak közül legegészségesebb a családi ház és ezeknek minél nagyobb számban való építése kívánatos. Terünk kevés, körútjaink házsorai mint két kerítésfal meredeznek az ég felé. Ezeknél a túlságos takarékoság volt az irányadó, igaz, hogy a szépség rovására. — Emlékszerű épületnél, hogy kellőleg érvényesülhessen, bizonyos keret kell, de ez ne legyen oly szűk, mint a mi szép operánknál. Ne téveszszük szem

elől az esztetikai követelményeket a városrendezésben ; lehetőleg, egyeztessük össze az anyagi és egészségügyi érdekekkel. Használjuk mind a zárt sorban, mind a pavillonrendszerben való építkezést, melynek kiváló példáját láthatjuk az Andrássy-úton. Budáról szólva, szerző a külterjes fejlődés ideterelését óhajtaná, csak hogy ezzel kapcsolatban a minimális telek nagyságot nem 300, hanem 150 négyszögölben kívánná megállapítani. A terjeszkedésben a város költségeit azzal lehetne kisebbitni, hogy keskenyebb utcákat terveznének. Egyetemi és műegyetemi épületeinek kitelepítését sürgeti. — E helyett az egyetemet megtoldották és már föl is avatták, az orvosegyetem épületeit egyre szaporítják és a műegyetem ügye is, bár a tervek készek, s az építésre várnak, napról-napra késik. — Lakásviszonyaink fejlődésére nagyon szükséges, hogy a bérkaszárnya rendszer ne szaporodjék túlságosan, hanem minél nagyobb tér jusson a családi háznak. Az ily házak létesítésére legjobb az egyesülés, de ennek utjában áll nálunk a visszavonás. — Munkásházakat maguk a gyárak vannak hivatva építeni, mert ez által nem csak a munkás jut kedvezőbb lakáshoz, de egyszersmind biztosítja a gyár a jó munkást magának. Bizonyára mindnyájunk lelkének hő vágya Budapestet nagygyá, széppé, hatalmassá tenni, de csak fokozatosan, nehogy az erőltetett fejlesztés visszahatást szüljön. — Üdvözöljük Lord Albert munkáit, mint a városrendezési irodalom kezdetét.

Csányi Károly.

L'Odyssée d'un Ambassadeur. — Les voyages du Marquis de Nointel. (1670—1680.) par Albert Vandal de l'Académie Française. — Avec quatre héliogravure. Paris. Librairie Plon. 1900.

Az a franciaia követség, mely 1670 augusztusában Toulonból Konstantinápolyba indult, nem épen diplomatai munkájának eredménye miatt nevezetes. Nointel marquis érdekes egyénisége és sorsa, továbbá a szolgálatra mellé rendelt Galland Antoine tudós kutatásai tették emlékezetessé. Gallandot azért rendelték Nointel mellé, hogy alaposabb tájékozódást szerezvén a keleti egyház tanairól, fegyvereket szolgáltatson a katolikus polemiának a protestánsok ellen. Tehát theologiai attachénak nevezhetjük, mint ma szólnak tudományos vagy kereskedelmi attachékról. Különbén Galland is tudományos vagy kereskedelmi attaché volt, az *Ezeregyéj* fordítása ismeretesebb tette nevét, mint theologiai megbízatásának teljesítése. Sőt Nointel

nevét sem igen emlegetnők, ha pusztán diplomatai munkájára szorított volna.

Nem akarjuk kicsinyelni ezt a munkát. XIV. Lajos küldöttjének helyzete eléggé kényes volt a török fővárosban a tizenhetedik század hetvenes éveiben. A mai politikai szokások után itélve azt kellene hinnünk, hogy a szultán bizonyára szívesen látta annak a királynak követét, ki természetes szövetségese volt a római császár ellen. Pedig nem egészen úgy volt. A keresztyénségére büszke király izgathatott ugyan titkon a portán keresztyén hatalmak ellen, de nem köthetett formális szövetséget a szultánnal. Továbbá a lovagkor szelleme annyira még nem halt ki Franciaországban, hogy a francia katonák ne kerestek volna hadi dicsőséget a hitetlenekkel vívott harcokban a magyar földön, vagy Kréta szigetén. A francia tengeri rablók, a kik vakmerő kalandjaik alkalmával rabságba hurczoltak sok törököt, jó pénzért az igen keresztyén király gályáira szállították őket, szintén zavarták a török-francia barátságot. Azután nehéz dolog volt a nap király követeinek a portai szokásokhoz törődniök. A szultán még fényesebben tündöklő napnak akart látszani s ugyancsak meglakolt a Konstantinápolyba jutott diplomata, ha nem akart imádattal leborulni az irgalmatlan nap előtt. Mindamellet a politikában, mint általában az emberi érintkezésben, a szembetünő ellentétek nem a legmélyebbek egy-szersmind.

Nointel mégis csak elérte, a mit akart; megkötötte az 1673-iki kereskedelmi szerződést, melylyel nagyon lényeges szolgálatot tett a déli Franciaország vagyonosodására nézve fontos török-francia kereskedelemnek. Azon kívül rajta volt, hogy a portát elfordítván a lengyel háborútól, a magyar fölkelés támogatására bírja.

Diplomatiai munkája nem kívánt szakadatlan figyelmet. Maradt elég ideje az utazásra, a gyűjtésre, a szokások és emberek megfigyelésére. Az a tizenhét hónapig tartó utazás, mely a szentföldre s a régi görög történet színhelyére vezette, nagyon emlékezetes maradt. Nointel ez útjában sok régiséget gyűjtött, bámulatos vidékeket s érdekes jeleneteket látott. Láttá a Parthenont is — a velenzeiek bombáztatása előtt. Lerajzoltatta Iktinos művét és e rajz nélkül vajmi nehezen boldogulhatnának a műtörténetírók, midőn a Parthenon eredeti állapotát igyekeznek föltüntetni. Nevezetes az, hogy Nointel mennyire lelkesedett a nagy görög művészetért s mily tisztán átérezte az ötödik század classikus formáinak szépségeit, pedig leveleinek és iratainak stylje egészen barokk ízlésű volt.

A nagy szolgálatot, melyet a tudománynak tett, élete boldogságával fizette meg. Utazása s pompázó kedvtelései sok pénzbe kerültek. Nointel arra vetemedett, hogy megsarczolta az oltalmára bizott kereskedőket. XIV. Lajos értesült erről. A követ örökre elvesztette a király kegyét. Nem hívta vissza követét a napkirály, hanem ott hagyta helyén, a nélkül, hogy fizetést küldött volna neki. A szerencsétlen műbarát adósságokba keveredett, nélkülözött, szolgálainak adósa lett. Végre kinevezték utódját. Nointel visszatérhetett Párisba, hol elfeledve tengődött még néhány évig, mint «polgári halott», mert így nevezhetjük azt a francia nemest, kit az ancien regime alatt a királyi kegyvesztés sújtott.

Ez érdekes ember utazásait és Konstantinápolyban viselt dolgait írja le Vandal könyve. Vandal Nointel jelentéseit használta föl; ennek a körülménynek köszönhető egy nevezetes fölfedezése. Kimutatja ugyanis, hogy a Parthenon rajzát nem Carrey készítette, mint eddig általánosan hitték, hanem egy névtelen flamand festő, a ki Nointelt elkísérte.

Vandal könyve nemcsak telve van történeti tanulsággal, hanem igen szépen is van írva. Stylje alkalmazkodik változatos tárgyának különböző természetéhez. Festői, ha a délkelet színes tájait írja le, világos, tömör és jellemző, midőn a diplomatiái viszonyokat, vagy a nemzetek és a szereplők jellemét rajzolja.

Vandal könyve a magyar történetre nézve is érdekes. A magyar történetíró, ki a bujdosók korával foglalkozik, jól használhatja Vandal fejtegetéseit a francia-török viszonyokról. Van néhány közvetlen adata is a francia politikáról a bujdosókkal szemben. Kár azonban, hogy a magyar történetet nem ismeri eléggé és összekeveri Telekit Thökölyvel.

Még lényegesebb fogvatkozását is meg kell említenünk. Leírván az audientiát, melyet 1671-ben kapott Nointel a szultántól, csupán La Croixnak, a francia követség titkárának naplójára hivatkozik. La Croix csak annyit mond, hogy két csausz Nointel vállára nehézkedvén mély hajlongásokra kényszerítette XIV. Lajos követét. Hammer ellenben az oszmán történet III. kötetében Casanova császári residens jelentése alapján, azt írja, hogy a csauszok nem lévén megelégedve Nointel hajlongásaival, addig lökdösték, a míg a földre nem bukott.

Hosszasan foglalkozik Vandal Nointel 1677-iki audientiájával is. Az addigi szokás szerint ugyanis a nagykövetek kihallgatása

alkalmával a nagy vezir s a követek székei egyenlő magasságban voltak elhelyezve egy állványon.

Kara Mustafa a szokást megváltoztatta. Azt parancsolta, hogy a követ alacsonyabb helyen üljön. Nointel e megalázásban nem akart megnyugodni, hanem heves tiltakozás után ott hagyta a kihallgató termet a maga jó szántából a francziák örömére, mint maga jelenti miniszterének. Mások azt mondták, hogy a csaszok ledobták Nointelt az állványról székestől együtt. Vandal e híreket megemlíti, de Nointel jelentését tartja igaznak. Egészen elmellőzi Ricaut elbeszélését. Ricaut az angol követség titkára, művelt és ilyen dolgokban szavahihető ember volt. A három török császár történetéről írt könyvében, melynek franczia fordítása Párisban jelent meg 1684-ben, azt állítja, hogy kirántották a széket Nointel alól. (T. IV., 411. l.) Megjegyzendő, hogy Ricaut szerette Nointelt.

Erre a két példára azt jegyezhetné meg Vandal, hogy Casanova ellensége volt a francziának, Ricaut pedig Smyrnában tartózkodott. La Croix és Nointel tehát megbízhatóbbak. Talán, de nem egészen bizonyos, mert úgy vesszük észre, hogy Nointel kérkedő jelentéseivel szemben nem árt az óvatosság. d.

Henrik Ibsen. Björnstjerne Björnson. Critical studies. By George Brandes. London, 1899. — 8-rét. XVI+174 lap.

Ibsennek egy új színműve (*Midön föltamadunk halottainkból*) jelent meg nemrég angol fordításban s a mint az az ilyen alkalommal rendesen szokás, újra megindult az irodalmi harc az angol időszakai sajtóban azt a két kérdést illetőleg, hogy a norvég szerzőnek művei vétenek-e a jó erkölcsök ellen vagy nem s hogy Ibsen jeles színműíró-e vagy pedig kontár. Az első kérdést illetőleg igazat kell adnunk a positiv philosophiának, mely azt tanítja, hogy az erkölcsösség relativ fogalom s hogy csak összehasonlítás útján dönthetjük el, vajon valamely dolog erkölcsös-e vagy nem. A forró égöv alatt lakó egynémely szerescseneknél, hol az urak és hölgyek egy pár karperecz és lábperecz és talán néhány papagáj tollon kívül más «öltözetet» nem viselnek s hol egyes anatomiai és biologiai részleteket minden húhó nélkül, szabadon beszélnek meg mindkét nem tagjai jelenlétében, az erkölcsösség dolgát illetőleg egészen más fogalmak uralkodnak persze, mint például Franciaországban. De még Párisban is eltérnek a vélemények e pontot illetőleg. Így például

magától Léon Daudettól tudjuk azt, hogy édes apja, Alphonse Daudet többször megczírogatta De Goncourt-t «realisticus» leírásaiért és egy szóbeli vitánál azt vetette szemére Léonnak, hogy «c'est dans de l'ordure, que vous pataugez-là!» Több alkalommal pedig midőn Daudet fils fölolvasta egy-egy újabb művének kéziratát, apja főcsóválva intette őt, hogy ezt vagy amazt a passust ki kell törölnie, mert «c'est trop scabreux». Daudet père tehát Franciaországban a tiszta erkölcs apostola s mégis nemrég, midőn *Sapphóját* bemutatták a Wallack színházban New-Yorkban, a hatóság pört indított Miss Olga Nethersole ellen, a miért ebben a «trágár» darabban fölépett, de a New-York Supreme Court fölmentette a kisasszonyt a vád alól. Londonban is másképen ítélnék, mint Párisban, mert midőn néhány év előtt Vízetely lefordította angolra Zolának egy bizonyos munkáját, csakhamar a hüvösre került a jó erkölcsök ellen elkövetett merényletéért. De gustibus ergo — és áll ez az erkölcsöségről is — non est disputandum.

A másik kérdést illetőleg, hogy tudniillik Ibsen jó színmű-író-e vagy pedig kontár ember, szintén elágaznak, mint említém, a vélemények. Legújabban Brandes György, a híres Shakespeare-kritikus kelt meghitt barátjának védelmére s ha az övéhez hasonló vélemények ponderantur, nem pedig numerantur, úgy az Ibsenitáknak van okuk az öröm ujjongásra. Ha Shakespearenek egy oly alapos ismerője, mint Brandes emel szót Ibsen jó hírneve érdekében, úgy gáncsolóinak érvelései vesztenek súlyokból.

Brandes három hosszabb dolgozatban foglalkozott Ibsen irodalmi működésével. Ezek elseje 1867-ben jelent meg öt részben. Ibsent akkorában még nem ismerte senki Skandinávia határain túl, s Norvégiában és Dániában is csak a megelőző évben keltett figyelmet *Brandjával* s csak később, tudniillik a Brandes-féle tanulmány első négy részének megiratása után jelent meg *Peer Gyntje*, melyet kritikusa keményen megbírált az ötödik részben közvetlenül a darab megjelenése után.

Időközben a drámaíró és kritikusa szoros barátságot kötöttek egymással, mely zavartalanul fönáll a jelen pillanatig. Ibsen híreljutott Németországba, műveit lassankint lefordították németre, s azért, midőn Brandes második dolgozata megjelent 1882-ben, a norvég színműíró már megalapította volt egy szűkebb körben hírnevét, de Skandinávián és Németországon túl még ekkor is csak alig ismerték. Ebbe az időszakba esnek *Az ifjuság szövetsége* (1869.), *A társadalom támaszai* (1877.), *Nora* (1879.) s *A kísértetek*

(1881.), melyeket mind ismerünk magyar fordításban ma s azonkívül még egy kevésbé ismert darabja *Császár és galileai* (1873.), «the titanic doubledrama», mint azt egy angol bámulója nevezi.

Végre midőn 1898 elején Ibsen hetvenedik születésnapját ülték meg tisztelői a művelt világ minden zugában, Brandes egy harmadik dolgozatban méltányolta érdemeit a dráma körül s a három dolgozat egybegyűjtve önálló kötetben jelent meg, melyet Miss Jessie Muir lefordított angolra és William Archer rövid bevezetéssel és néhány jegyzettel látott el. E harmadik időszakba tartoznak *A nép ellensége* (1882.), *A vadrucza* (1884.), *Rosmersholm* (1886.), *A tenger hölgye* (1888.), *Hedda Gabler* (1890.), *Az építő mester* (1892.) *Eyolf* (1894.) és végre *Borkman* (1896.). Ezek közül néhány már magyarul is megjelent.

A harmadik dolgozat végén Brandes azt az ítéletet kockáztatja, hogy a skandináv irodalom Ibsen drámáiban érte el fénypontját. Ezt Ibsen angol ócsárlói sem tagadják, de másrészt szerintök ez csak annyit bizonyít, hogy a skandináv dráma még nem érte el a tökéletességnek azt a fokát, hova a dráma már eljutott máshol Európában; más szavakban, hogy Ibsen «est très grand dans son genre, mais son genre est très-petit».

Midőn *Eyolfot* néhány év előtt előadták Londonban, a *Standard* bírálója «coarse and vulgar»-nak (durvának és nevetlennek) jellemezte a darabot, a *Times* pedig pláne «eszeveszett»-nek, melyben a szereplők úgy beszélnek félre és úgy cselekednek, mint «elmebetegek az örültek házában». Midőn pedig Ibsen legújabb darabjának angol fordítása megjelent, egy különben világlátott és «bohemian» ismerősöm — zárt ajtók mögött mutatott nekem egy pár passust a könyvben, de William Archer, a fordító — még mindig szabad lábon járt.

Végre az előttünk fekvő kötet végén közölve van Brandes egy dolgozatának fordítása Björnsonról, miután ennek eredetije azonban még 1882-ben jelent meg, csakis történeti érdeke van mai nap-ság. Igaz ugyan, hogy Björnson azóta nagyon elhanyagolta a szép irodalmat és sok drága időt fecsérelt el politikálással, a mint azt Archer állítja, de azért legújabb irodalmi tevékenysége mégis megérdemelt volna egy pár sort. Ha pedig nem, úgy talán mégis csak jobb volt volna az ő reá vonatkozó dolgozatot teljesen kihagyni a kötetből.

*Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak cím-
könyve. Közrebocsátja a múzeumok és könyvtárak orsz. felügyelő-
sége. I. évf. 1900. Buda-Pest.*

Kétségtelen, hogy a könyvtárak a művelődés terjesztésének legfontosabb eszközei. E szempontból nagyon fontos tudni, hogy a tudományok gazdag tárházai mennyi szellemi kincset rejtenek magokban. Czélszerű a könyvtárak s könyvek számát, azoknak használására, kezelésére, s gyarapodására vonatkozó adatokat ismerni. Dicséretet érdemel tehát a múzeumok és könyvtárak országos felügyelő-sége, midőn hivatásának megfelelően, a fönti vállalatot megindította. Ez évenként megjelenendő vállalatnak célja, az előszó szerint, az országos gyűjtemények, a törvényhatóságok, községek, felekezetek és társulatok által fontartott könyvtárak és múzeumok keletkezését, fejlődését, tényleges állapotát, hatását és személyzeti viszonyait hivatalos adatok alapján bemutatni, ismertetni állagukat, felsorolni a reájok vonatkozó irodalmat, hogy tájékozást nyújtson használatuk módozatairól. A főhelyet a könyvtárak foglalják el, a múzeumok közül egyelőre csak azok vétettek föl, a melyek a nagy közönség előtt nyitva állanak. Ez első évfolyam összesen 61 múzeum és 696 könyvtár leírását tartalmazza. Ezek 6.059,082 kötetet foglalnak magukban. Ha a számadatok pontos számításon alapulnak, azon örvendetes eredményt mutatják, hogy könyvtáraink, melyeknek legnagyobb része a XIX. században keletkezett, az utolsó tizenöt év alatt rendkívüli módon fejlődtek; mert az orsz. statisztikai hivatal által 1885-ban kiadott *Magyarország közkönyvtárai* című munka szerint 1400 közkönyvtárban 5.298,236 kötet és füzet volt. A mi meglepő eredmény. S ha nem is versenyezhetünk minden tekintetben a külfölddel (Németországban 1893-ban 1522 könyvtár volt, magánosokét kivéve, 25.592,881 kötettel), azt mindenestre mutatják ez adatok, hogy hazánk könyvtárak tekintetében kiváló helyet foglal el a művelt nemzetek sorában.

A könyvtárak adatait bírálni nem akarjuk. Mint az előszó mondja, az orsz. felügyelő-ség azoknak legnagyobb részét az illető intézetektől szerezte be, s hivatalos jelentésekből egészítette ki. Egyet azonban nem hagyhatunk megjegyzés nélkül, annál kevésbé, mert hivatalos közlésből ered. Az 53. lapon a m. t. akadémia könyvtáránál ezeket olvassuk: az akadémiai könyvtár 1831 márczius 7-én keletkezett, a mikor Schams Ferencz öt darab ajándékkönyvét a

könyvszekrénybe helyezték. Ez nemcsak nagy tévedés, hanem talán kegyeletlenség is. Mert az akadémia könyvtárának megalapítója, mint az köztudomású dolog, a gróf Teleki család volt. Az 1825—1827. országgyűlés irásai I. kötet 281. lapján olvasható, hogy gróf Teleki József 1826 márczius 17-én kelt nyilatkozatot adott be, melyben kijelenté, hogy «a maga és édes testvérei: Ádám, Sámuel, nemkülönben mostoha anyjok, gróf Teleki Lászlóné, valamint ennek említett férjétől levő fia László beleegyezésével közös atyjok által szerzett s reájok szállt könyvtárukat közel 30,000-re menő kötettel a fölállítandó társaságnak haszonvételre szentelik» stb. S tudunkal az Akadémia e kegyeletes tény emlékére a könyvtár falába egy márványtáblát illesztetett, melyre arany betűkkel következő föliratot vésette: Széki Gróf Teleki József S Testvérei Ádám, Sámuel, László, Gróf Teleki László Fiai, És Ennek Özvegye Bárá Mészáros Johanna Emlékezetének, Kik XXX. Ezer Kötetel S Ehhez Csatolt Alapítványaikkal Ez Akadémiai könyvtárnak Alapját Megvetették.

r—r.

Új magyar könyvek.

Balás Árpád. Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei. 1896. Emlékkönyv az 1896-ki ezredév emlékének ünneplése alkalmából. Kiadja a földművelésügyi m. kir. miniszter. Magyarország térképével. Buda-Pest, 1900. Nagel O. (8-r. 243 l.) 1 kor.

Baross Károly. A szőlőművelés politikája. Buda-Pest, 1900. Eggenberger. (8-r. 86 l.) 1 kor.

Bazin René. A haldokló föld. Regény. Ford. Kolozsváriné-Károlyi Ilzna. Buda-Pest, 1900. Rákosi J. váll. (8-r. 202 l.) 2 kor.

Bókay János dr. Gyermekkórházi véngyűjtemény. 3. bőv. kiadás. Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Franke. (16-r. 89 l.) 1 kor. 60 fill.

Bródy Sándor. Dina. Regény. Buda-Pest, 1900. Szerző. (8-r. 102 l.) 1 kor. 60 fill.

Böhm Károly. Az értékelmetet feladata s alapproblémája. (Értekezések a bölcséleti tudományok köréből. III. köt. 4. sz.) Buda-Pest, 1900. Akadémia. (8-r. 58 l.) 1 kor.

Buday Dezső. Erkölcsi elmezavar a büntetőjogban. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 58 l.) 1 kor.

Chyzer Kornél dr. Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. Hieronymi Károly magyar királyi belügy-miniszter megbízásából. I. köt. (1854—1894). 3. jav. kiad. II. köt. (1895—1900). Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Franke. (8-r. 768 l. és 816 l.) 22 kor.

Dugonicstársaság évkönyve. 1898. és 1899. Szerk. Békefi Antal. Szeged, 1900. Engel L. (8-r. LVIII, 193 l.) 2 kor.

Halmos János. Budapest székes főváros kerületi közigazgatásának szervezete. Az 1893. évi XXXIII. t. cz. 24. §-a alapján a tanácssal egyetértőleg kiadva. Buda-Pest, 1900. Nagel O. (8-r. 458 l.) 2 kor. 40 fill.

Hampel József. Az antik szobrászat története. Buda-Pest, 1900. Franklin t. (8-r. VI, 276 l.) 8 kor.

Herczeg Ferencz. Honthy háza. Színmű 3 felv. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 136 l.) 2 kor. 40 fill.

— — Szabolcs házassága. Regény. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 196 l.) 3 kor.

Hreblay Emil. Tyuktenyésztés. Buda-Pest, 1900. Nagel O. (8-r. 149 l.) 2 kor.

Illés (Edvi) Károly. A büntető járásbiróság zsebkönyve. Buda-Pest, 1900. Grill. (16-r. XVI, 408 l.) 5 kor.

Kovács Dezső. Apró komédiák. Elbeszélések. Kolozsvár, 1900. Stein J. (8-r. 190 l.) 2 kor. 40 fill.

Kovács Gyula költeményei. A költő életrajzával Ferenczi Zoltántól. Kiadják leányai E. Kovács Ilona és Etelka. Kolozsvár, 1900. Stein J. (8-r. 192 l.) 2 kor. 40 fill.

Kovácsy Béla. Ujabb tapasztalatok az állattenyésztés és tejgazdaság terén. Kassa, 1900. Vitéz A. (8-r. 32 l.) 1 kor.

Lisznyay Damó Endre. Nehány szó. Röpirat. Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Franke. (8-r. 29 l.) 30 fill.

Litschauer Lajos. Fejtéstan. Különös tekintettel Magyarország bányászati viszonyaira. Selmezbánya, 1900. Jærges Á. özv. (8-r. VIII, 150 l.) 3 kor.

Malonyay Dezső. Félemberek. Színmű 3 felv. Buda-Pest, 1900. Budap. Hírl. (8-r. 195 l.) 2 kor. 40 fill.

Márki Sándor. Emlékbeszéd Nagy Iván r. tag felett. (A m. t. Akadémia tagjai fölött tartott emlékbeszéd. X. köt. 6. sz.) Buda-Pest, 1900. Akadémia. (8-r. 23 l.) 40 fill.

Móricz Pál, ifj. 1848—49-iki szabadságharczi csatatörténetek. Szeged, 1900. Gönczi J. (8-r. 156 l.) 2 kor.

Móricz Pál ifj. Szabad hajduk. Szeged, 1900. Engel L. (8-r. 119 l.) 2 kor.

Naményi Imre dr. Szemelvények Apáczai Csere János pædagogiai műveiből. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 92 l.) 3 korona.

Olcso könyvtár. Szerk. Gyulai Pál. Buda-Pest, 1900. Franklin t. 1163—1165. sz. *Faludy Ferencz* versei. Összeszedte és jegyzetekkel kísérte Négyesy László. 6. kiad. (16-r. 182 l.) 60 fill.

Pataky István. Örvény s egyéb elbeszélések. Karczag, 1900. Szódi S. (8-r. 159 l.) 2 kor.

Récsey Viktor dr. Mozaik görögországi tanulmányutamról. Buda-Pest, 1900. Lampel R. (8-r. 155 l.) 3 kor.

Rubinek Gyula. A jövő vámpolitikája és új vámtarifánk. Az országos magy. gazdasági egyesület vámügyi bizottsága megbízásából. Buda-Pest, 1900. Kilián Fr. (4-r. 161 l.) 10 kor.

Simonyi Zsigmond és Balassa József. Német és magyar iskolai szótár. I., német-magyar rész. Buda-Pest, 1900. Franklin t. (8-r. IV, 451 l.) 3 kor. 50 fill.

Somogyi Manó. Socialpolitikai tanulmányok. Buda-Pest, 1900. Kilián Fr. (8-r. 317 l.) 5 kor.

Szecső Vilmos. Ifjú évek. Novellák. Buda-Pest, 1900. Budap. Hirl. (8-r. 200 l.) 2 kor. 40 fill.

Tarcsafalvi Albert. Székely hangok. Versek. Székely-Udvarhely, 1900. Betegh P. (8-r. 139 l.) 3 kor.

Thirring Gusztáv dr. Budapest környéke. Gyakorlati kalauz kirándulók, turisták és a természet kedvelői részére. Buda-Pest, 1900. Tiringer B. (16-r. XX, 388 l.) 5 kor.

Török Kálmán. A magyarországi katolikus egyházi vagyon tulajdonjoga. 800 koronávas jutalmazott pályamunka. 3. kiadás. Buda-Pest, 1900. Deutsch. Zs. (8-r. 339 l.) 5 kor.

Twain Mark. Az ostoba Wilson. 1., 2. köt. (Legjobb könyvek. IV. évf. 4., 5. köt.) Buda-Pest, 1900. Légrédy t. (8-r. 128, 134 l.) kötetje 1 kor.

Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. I. köt. 1. 2. fele. A magyar halászat eredete. Irta Jankó János. Zichy Jenő gróf előleges beszámolójával. Buda-Pest, 1900. Hornyánszky V. (4-r. 634 l.) 45 korona.

EGY ÖREG VÁNKOS REGÉNYE.

Elbeszélés.

A hajnali szürkület derengő világot vetett az iratsomók, nagy vaskos könyvek és mindenféle papirtekercesek alatt görnyedező állványokkal, kopott székek és tintafoltos íróasztalokkal butorozott iroda piszkos ablakaira.

Egyszerre egy árva légy, melyet a sors ide kárhozott, hol semmi falni valóra nem akadhatott, hacsak tintával nem akarta gyomrát elrontani, kábultan repdesve az éhségtől és szomjtól, neki vágódott az ablaknak, s nagyot koppant.

Ördög adta állatja! — szólt egy kövér iratsomó, — nem enged pihenni; tegnap késő délutánig babrált rajtam az ideges tanácsos, aztán ide-oda küldözgetett a szobákban, tettek-vettek, hajigáltak, s most, a mikor pihenhetnék, felébreszt ez az ostoba légy.

Mit is keres itt ez a falánk sybarita? — szólt egy hegyesre faragott vékony czeruza, — ennek is az a lusta irodaszolga az oka, ki tegnap ki nem szellőztette a szobát, mikor az irnokok eltávoztak.

— Ez még semmi — felelt egy szálas spanyolviasz egyik asztalról, — hanem itt feledte mellettem égő szivarját; már kezdtem érezni a melegét és egy kevésbé sisteregtem is; szerencsémre lebukott a földre, amott fekszik mélyen elaludva.

— Egyáltalán tennünk kell valamit, — szólt erélyes hangon egy nagy papírvágó olló — a hogyan most velünk bánnak, annak egyenesen a kormány az oka, mert tisztelet ugyan a felsőbbségnek, de . . .

Mit szóljak én? — veté közbe búsan ketyegve a nagy falai óra, — a leglelkiismeretesebb pontossággal teljesítem negyvenkét év óta kötelességemet, s mégis az a tejfeles száju

fizetéstelen irnokocska reggel hátra taszít, ha ő elkésve jó, dél-felé meg előre igazít, a mikor szeretne már elkotródni.

— Vanitatum vanitas! Nyugtalan természetek! Minek e sok zaj, oly csekélységekért? — szólt egy székről egy öreg, színehagyott, kopott vánkos, nagyot sóhajtva, — mit tudtok ti az élet nehézségeiről, örömeiről, bánatai s csalódásairól?

— Ahá, felébredt az öreg is! Jó reggelt öreg! — rikácsolt fennhéjázó hangon egy hófehér papírlap, kényelmesen heverészve egy rózsaszín itatospapír-csomón.

— Csak csendesen fiacskám, — felelt az öreg vánkos, — ne oly henczege; ismerjük származásodat, egész közönséges rongy voltál előbb, s tisztán a véletlennek köszönheted, hogy fehér papirost csináltak belőled. Jogom van ügyünkhöz hozzászólni, mert helyzetem nem kevésbé tűrhetetlen; az a szerencsétlen díjnok évek óta reggeli nyolcz órától délután háromig rajtam ül. Ég tudja hogy mit szenvedek, s e mellett hetekig nem porolnak ki. De mit tehetek? Tűrök és hallgatok! Pedig, hej! de máskép volt ez régen! Ha visszagondolok fényes múltamra, az átélt szép időkre, elszorúl a szívem. A fényből, a boldogságból, fokról-fokra taszított le az ádáz sors, ide e dohos levegőjű irodába, hol még egy üres, rongyból lett fehér papirosnak krakélerkedéseit is tűrnöm kell.

— Majd eligazítom én annak a dolgát! — szólt erélyes hangon egy tekintélyes vörös czeruza, — csak legyen arra a papírra valami írva és én kerüljek a tanácsos kezébe, majd végig huzok én néhányszor rajta.

— Igazság öreg! — szólt az öblös szájú tintatartó, — oly rég vagyunk együtt, s még nem meséltél semmit multadról, pedig mindnyájan tudjuk, hogy hajdan fényben éltél, s egy regény van mögötted, aztán látszik is rajtad egy hosszú időnek fáradtsága. Mondd el történeted, jó öreg, érdekel hallgatnók meg.

— Hosszú az fiaim, — szólt elmerengve az öreg vánkos — és késő is az idő, jönnek nemsokára a hivatalnokok.

— Még van elég időnk, hisz korán van még, --- vágott közbe a fali óra.

— Igen, igen, mesélj öreg! — kiáltoztak egyszerre a czeruzák, pennák, a nagy olló, a tintatartó, s a többi kíváncsi portéka,

— No jól van, --- szólt az öreg vánkos, — úgy sem jó

már az álom vissza, ha egyszer felzavartak. Elmesélem hát nektek, mi voltam én egykor, mily csodásan változott a sorsom s mint üldözött a balvégzet, míg ide juték elvesztve szint és fényt, elkopva, elrongyosodva!

És az öreg vánkös imígyen kezdé szólni.

* * *

«Rég volt, réges régen; a messze múltban volt kezdetem, soknak azóta már porát sem lehet megtalálni, csak a történelem tud már róluk, ha ugyan tud.

Habos fehér selyem voltam akkor, pedig elhinni is bajos rólam, hogy valaha fehér színben látott emberi szem. Tizenhat lány foglalatoskodott velem; ügyes kezekkel arany szálakat húztak át rajtam, s ezüst fonalra drága gyöngyöket fűzve, azzal ékítették; csillagokat himeztek rám aranyból, s a fényes csillagok közt gyöngysor kigyózott, s ezüst pillék tündököltek. Nehéz volt a lányok munkája, a sok czifraságot kigondolni is időt ád és fáradságos fejtörést, hát még megcsinálni és eltalálni mindennek a helyét; de ha rövid volt a nap, megtoldták az éjszakával, s halvány mécesek fényénél is csak úgy folyt a munka, mint nappal. Végre elkészültem. Kilencz hétig s három napig adtam munkát, aztán készen valék. Menyasszonyi ruha lett belőlem.

Uri asszonyok jöttek megcsodálni, nem kimélve hosszú útnak fáradalmaikat; a harmadik vármegyéből is eljöttek, csak hogy lássanak, aztán dicsérték ékes formáimat, hosszú nehéz munka gyümölesét, bámulták káprázatos fényemet, az aranyszálakkal összefutó ezüst fonatokat, s a sok drága gyöngyöt. Én még akkor, kezdetén állva pályafutásomnak, nem ismerem az emberi gyarlóságot, s az elhangzott dicséretek mindegyikében csak az igaz csodálatot láttam, s nem tudtam, hogy jókora részében az irigység szólalt meg, a dicséret nem egy úri nőnek ajkáról hazugságként lebbent el, mert ócsárolni s gyalázní szeretett volna, ha lelke sugallatát követi vala.

De elkövetkezett a nagy nap, az én rendeltetésem napja, életemnek legszebb, legboldogabb perceivel, a hogy czifrán beszélő regényírók mondják, fényes múltamnak felkelő hajnalsillaga volt ez.

Óvatosan, félve s kimélve minden részemem, hogy a pusztá légnél egyéb meg ne érintsen, elővettek helyemről.

Levették a pokháló könnyűségű takarót rólam, s hosszú széles asztalra terítették ki.

S e perczben homályosodni éreztem csodált fényemet, hiú képzelgésnek tünt föl önbizalmam szépségemben, s hazugságnak mind a dicséret, melyet oly pazarul szórtak rám. Mintha egy tündérta mesék országából pillantottam volna meg, mintha egy angyal szállott volna alá az égből, egyesítve itt e földön az égből hozott szüzi tisztaság felemelő eszményi szépségét a női báj minden földi tökéletességével, melyért feledni lehet eget s földet, . . . a menyasszony állt előttem! Oh szép volt! A szobrászok s festők műve előtt, ha az a szépet s nemest eltalálva varázsolja szem elé, élvezettel csodálkozik az, ki a szépet és nemest meg tudja érteni; évezredek tüntek le az ókor egy-egy alkotása mögött, mely egyesíti mindazt magában, a mit szépnek lát ember emberen, s ez alkotásai félig feledett múlt időknek, eszményei még ma is a szépségnek, az alak nemességének. De mi e szépség, mit ér a szobrász vésőjének vagy a festő ecsetjének alkotása annak a nagy mesternek művéhez képest, ki azt megteremté húsból és vérből, s a szép él, s hivatása hogy életet adjon? Igen, ily szépség volt a menyasszony, ki akkor előttem állt! Arczán mintha Praxiteles vésője mérte volna ki a vonások arányát, szemében a gyöngyöt rejtő indiai tenger azurkékje, piros kis ajkait csak a drága rubin mülja felül, aranszöke haja dúsan omlott hófehér vállaira, mely fölött alig lebbent még el tizennyolcz tavasz.

S a mint rám tekintett boldogságtól sugárzó szemeivel, büszke megelégedettséget éreztem, hisz e boldogság forrása én valék, a menyasszonyi ruha.

Lassan, óvatosan, kipróbált leánycselédek segítségével magára vett a menyasszony; gondos édesanya örködött, minden hajlást, minden redőt finom kezeivel maga hozott rendbe, maga tette lánya fejére a hosszú csipkefátyolt, melyet messze földön szövének, aztán maga tette föl a menyasszonyi koszorút.

Sokáig tartott mig elkészültünk, de mikor a tükör előtt állva, még egy pillantást vetett rám a menyasszony, mérhetlen örömet éreztem, mert kiolvastam szeméből, hogy tökéletesnek tart, s ő is büszke arra, hogy engem viselhet, mint a mily büszke én valék, hogy őt ékíthetém.

Lassú, kimért léptekkel mentünk fényes szobákon át

egy nagy terembe, hol már várakozott a fényes nászsereg. Káprázatos kép volt ez, a nagy csúcsives, márványpadlójú teremben! Selyem, bársony, skófiom, drágaságok halmaza, apraján és nagyján; egy-egy mente egy vagyon és tiz családnak elég lenne, a mi egy-egy pártát vagy keskeny övet ékitett.

A vendégsokaságból egy délczeg ifjú lépett elő, aztán meghajtá magát a menyasszony előtt. Nemes szépségben s férfierőben méltó párja a menyasszony női bájának. Piros bársony mentéjéről nem lehetett leolvasni a drágaságot s kőcsagtollas fővegének gyémántos forgóján megakadt a nap-sugár. A csodálat pillantásával nézte aráját, s e csodálatból nekem is jutott egy rész.

E teremből aztán hosszú sorban indult meg a menet, tágas folyosókon, széles lépcsőkön le, a várudvarra, s onnan virágokkal telehintett utakon a várkastély mellett emelkedő templomba. A menet élén egy daliás férfi lépdelt, a vőlegény nagybátyja, a násznagy; aranyos, czifra, virágsokros bot volt a kezében; arannyal átszőtt diszruháján boglárók tündököltek, nyestprémes; kucsmájából, türkizes forgó mögül büszke sastoll dült oldalra, s baljával széles, kövekkel kirakott kardját tartotta, mely talán nem egy töröknek osztott halálos sebet.

A menyasszonyt két fiatal levente vezette kézen, s két viruló leányzó a vőlegényt. Úgy ért a hosszú menet a templomba, az út mentén pedig kíváncsi sokaság állott; messze földről is eljövének, csak hogy a lakodalmat lássák, két hatalmas nemzetség ivadékának frigykötését. Zúgott a kastély alatt a völgy, s a várfal visszhangozta a hangos «éljent», melylyel a nép üdvözölte a nászsereget; de egyetlen hatalmas hanggá olvadt üdvkiáltás hangzott mindannyiok ajkáról, mikor megpillanták a menyasszonyt, hófehér tündöklő ruhájában. Minden szempár, mely rajtam pihent, mintha megannyi jókívánsággal borította volna el azt, ki engem hordott.

Aztán az oltár elé értünk, kísérve a küszöbötől kezdve az orgona mély akkordjaitól, melylyel szent énekek folytak össze, a kórusról zengve. S a tisztos főpap, ki a frigyét megkötendő volt, ott állt az oltár legfelső lépcsőfokán előttünk kezében ezüst pásztorbotjával. Néma áhitattal hallgatá a fényes uri nép az Evangelium szavait, hevesen dobogni éreztem

a lány szívét e perczekben, s mint egy boldog jövőnek hirnöke, a májusi napsugár áttörve a szentély színes ablaküvegein, a szívárvány színeiben ömlött rám, a menyasszonyi ruhára. S midőn végre, Isten szolgálja megáldván az új párt, útra valóul szolt hozzájuk az élet hosszú s ismeretlen vándor-útjára, rám tekintett, s a gondolatot szent tanácsaihoz, én belőlem meríté.

« . . . . . és te tisztos hajadon, — szolt az ősz pap, — mint tenger mélyében az igaz nemes gyöngy meg nem semmisül s gyöngy marad, dülja bár fölötte tenger árját vihar s vad fürgeteg, azonképen maradj te is igaznak s nemesnek lelkedben, tomboljanak bár az élet viharai fejed fölött. Légy tündöklő aranykoronája egy családnak, s ki most az ártatlanság tiszta fehér színében itt állsz Isten oltára előtt, őrizd meg lelked tisztaságát minden időkön át, hogy e tiszta fehér ruhában jelenhessél meg majdan, egykoron, a mindenek Ura előtt!»

Fényes, hét vármegyére szoló lakodalmi ünnepély követte az egyházi áldást; úr és paraszt, gazdag és koldus, vendég volt mindannyia három napig s három éjjel, hét mérföldre a kastély körül egészében süttötték az ökröket, s a boros hordókon csap nélkül folyt a drága nedű. Régi krónikákban el van talán mindez szebben mondva, akkoriban híre túl járt az ország határán. De mint minden e világon, az ünnepély is végét érte, s azzal azután véget ért az én szerepem is.

Gondosan elraktak egy nagy ládába, aztán elvittek egy más vidékre, fényes várkastélyba, a menyasszony új otthonába.

Itt aztán ismét kivettek nagy figyelemmel a ládából, s elhelyeztek egy oszlopos, czifrán faragott tölgyfa szekrénybe, melynek mesterművü zárja volt, s egy tágas folyosón állott több hasonló szekrényvel.

Csendes, nyugalmas idők következtek ezután; nem zavart senki, semmi. Néha napján, egy-kétszer egy évben, levették rólam a fehér vászon takarót, kiterítették egy nagy asztalra, aztán finom kefével lesimítottak; ilyenkor egy sereg leánycseléd állott körül inkább megbámulni, mint kötelességből; mi dolog is lett volna velem? Velem, ki már a múlté valék, s csak emléeknek maradtam meg, pihenni.

Egyszer, évek múltán, viszontláttam az egykori tündér-

szép lányt, mint ragyogó szép asszonyt. Ismét elővettek volt csendes visszavonultságomból, s szellős ablakoknál a friss levegőt engedték élveznem. Odajött hozzám; hogyan ismerem volna meg. Hisz nem változott arcza, csak a bimbóból lett teljes virág, a hajnalból lett meleg déli napsugár; a lányból, ki előtt édes remény volt az élet, asszony lett, ki ismeri a boldogságot, melyet csak találgatva vélt eddig ismerni. Két kis gyermeket vezetett kezén, egy szőke kis fiút s egy kis lánykát. Oda simúlt hozzám a két kis cherub, megtapogattak, néztek minden oldalról. Oly jól esett őket látnom magam körül anyjokkal, hisz mi egyik valánk egykoron, részem van az anya örömeiben, s én kísértem a lányt oda, hol Isten adta áldását, hogy asszony, s azután anya legyen.

Mint rendesen, ismét elraktak ezután a szekrénybe. Felfrissültem az üde levegőn, s csendes magányomban boldog valék, éreztem hogy boldog s megelégedett mindenki e házban, és e szép élet velem költözött ez emberek közé. Az idő telt, múlt, nem éreztem, hogy gyorsan követi-e a napot a hónap, s emezt az év, avagy lassan morzsolják egymást, hisz én nem vártam már semmire, egy szép emlék valék csak, semmi más.

Egy év múlt el így, midőn egyszerre valami megfoghatlan nyugtalanság fogott el. Úgy rémlett nekem, mintha nagy csendesség váltotta volna föl a kastély élénkségét; mintha nem szaladgálnának már többé a szőkefürtű vidám gyermekek a széles folyosón, hol szekrényem állott; a cseléd népség lábujhegyen jár, félve, óvatosan csukják az ajtókat, sutogva beszélnek.

Mi történhetett? Vagy mi van készülöben? Kíváncsiság s balsejtelmek közt tépelődtem magamban; talán elutaztak messze földre, talán csak én képzelődöm, s minden megy a rendes útján?

Végre egy napon jövést-menést, nagy sürgés-forgást hallottam. Aztán kocsik robogtak be a várkastély udvarára, s olyan zaj volt mint máskor, mikor vendég vendég után jöve, tele volt úri néppel a várkastély hatvankét szobája.

A délutáni órákban egy időre néma csend lett ismét, aztán egyszerre nyilni hallottam nyikorogva a nagyterem ajtóit, a folyosó végén. Lassu, kimért léptek kopogása hallatszott, mint a mikor sok ember egymást követve, rendben

lépdel. S mikor ép szekrényem előtt lehetek, megszólalt egy ének, olyan méltóságteljes, szent ének volt, a minőt az esküvőhöz a templomban hallék, csakhogy szomorúan s mélabúsan hangzott most ez ének, fájdalom szólt szavaiból, nem reményről s boldogságról zengett, de vigaszt könyörgött keserű bánatért, gyászban, szenvedésben. A menet elvonult, a szomorú ének visszhangja lassan elveszett a távolban, aztán csend lett ismét, s maradtam kínos sejtelmekkel, egymagamra.

A feledés költözött azután a kastélyba, arra mutatott minden. Lassankint kezdett rám szállani az a finom por, mely a legrejtettebb zúgba, kellő záru szekrényekbe is beférkőzik, ha a múlt marad egymagára, jelen és jövő nélkül . . . . .

* * *

Elmúlt fényen merengve, egy napon szokatlan zaj törte meg álmodozásom néma csendjét. A folyóson léptek nesze hallatszott, aztán kulcscsikorgás s egyszerre recsegve nyílt fel a szekrény ajtaja.

Egy ismeretlen cseléd féle levette takarómat, aztán végig a folyosón, több jéghideg termen át egy tágas szobába vitt, s ott kiterített egy asztalra, egy-két simítással lesöpörve a finom port rólam, aztán távozott. Annyi időkig elzárva a napfénytől, csak lassankint szoktam meg a világosságot, s jó időbe telt, míg tisztán láttam magam körül. Künn sűrű nagy pelyhekben hullott a hó, fehér lepel borított mindent, merre a szem elláthatott; egy nagy kőkandalló lobogó tüzének fénye találkozott a pirosan lemenő téli nap belépő sugaraival, egy szép, csendes téli nap esthomálya közeledett. Négyen voltak e szobában. Az egyik, egy délczeg, java korában levő férfi, a mint rám pillantott, lopva egy pár könnyet törölt le, melyet nem birt elfojtani; megismertem, pedig a bánat megezüstözte dús hajzatát, arcának nemes vonásai a régiek, de redők barázdálják; csak büszke magatartása nem változott, gyászruhában is az, a mi volt, egy erős tölgynek kemény sarja, melyet megráz a vihar, de könnyen le nem tör. Két gyermek állt mellette, egy fiu s egy lány, serdülő már mindkettő, gyászban ők is; kíváncsi áhitattal néztek rám, ismertek is talán hírlől.

A negyedik egy öreg lelkes volt, ki tisztelettel közelített hozzám, s figyelemmel vizsgált.

— Ime itt van, — szolt a gyászruhás férfi remegő hangon, — vegye át tisztelendő atyám; e ruhában állott ő egykor egy boldognak s hosszúnak remélt élet küszöbén, ez volt menyasszonyi ruhája. Örízte mint féltett kincset, sokszor mondá, hogy majd ismét magára ölti aranymenyegzőjén; de Isten máskép végzett, legyen szent az akaratja. Amde e ruha maradjon meg, az emlékének szentelve, jusson ismét a templomba, ismét az oltárhoz, készítsenek misemondó ruhát belőle.

Méltóbb sorsa nem lehet, de dicsőbb sem rendeltetése, — felelt az egyház ősz szolgálja, — legyen a földi boldogság, öröm és remények e köntöséből, a mennyei boldogság hitének, az üdvözülés reményének s Isten szeretetének szentelt ruha, melyben áldást osztanak a hívőkre, megbocsátanak megtérteknek, s vigaszt nyújtanak özvegyek, árvák és elhagyottaknak!

Sorsom eldőlt, új rendeltetés jutott osztályrészemül.

Becsomagoltak, s aztán elszállítottak egy zárdába. Itt tiszteletre méltó apácák és növendék lányok vettek munkába, a mi új minőségemhez felesleges volt, azt eltávoliták; piros selyemmel béleltek, régi alakomat egészen elveszítém, s alig pár hét alatt elkészültek velem; magamra is alig ismertem, midőn egy napon kész valék mint miseöltöny. Fényes, ragyogó voltam, esodáltak, néztek, ép mint egykor, menyasszonyi ruha koromban.

És mikor Nagyboldogasszony napján legelőször szolgáltam az Úrnak oltára előtt, a felszálló tömjénfüst közt a szentély ablakán át rám pillantott a napsugár, s ismét játszadozott tündöklő ékeimmel, mint akkor, mikor mennyasszonyi ruha valék.

Nagy becsben tartottak. Új otthonomat hamar megszoktam, hisz a templom alig pár lépésnyire volt a várkastélytól, hol eddig teltek napjaim. Csak kivételes, ünnepélyes alkalmakra vettek elő a sekrestye nagy, faragott diófa szekrényéből; s ilyenkor az ájtatos nép úgy tekintett rám, mint valamely szent ereklyére, mely előtt ima száll az égbe.

Múlt az idő csendben s egyformaságban, egymást követték nap, hét, hónap és esztendő, évek után évtizedek teltek el. Beleéltem magam lassankint az örökkévalóság gondolatába, hisz azt hirdette az egyház szolgálja is, ha magára vett. A világ mulandóságát feledém; ha változtak is az em-

berek körülöttem, a templom s az Ige, melyet benne hirdetének, az orgona hangja, a harangok szava, s Mária képe az oltáron, nem változtak, velem együtt szolgálták a végtelenség Urát, ki öröktől fogva van, s örök időkhig lesz.

S elhagytam a századot is, melyben világra jövök, nem egy törődött aggastyán térdelt előttem, kinek atyját láttam a keresztkütnál, keresztvízre tartva.

Egyszer aztán valami szokatlan dolog vonta magára figyelmemet. Nagy ünnep volt, a templom védszentjének ünnepe, s mint mindig e napon, engem öltött magára a miséző pap. És ime, alig volt ember a templomban, mig más-kor be sem fértek. Aztán az a kevés is csupa öreg ember, vagy kisírt szemü asszonynépség, szomorúan néz egy része maga elé.

Mi lehet az oka? Mi gyász borúlt e népre? Meg nem birtam fejteni.

De még nagyobb volt meglepetésem másnap, mikor egyszerre, minden rend és szokás ellenére, ismét elővettek a szekrényből. Nem volt ünnepnap, sőt még nem is szent vasárnap, s engem, a templom drága s becsben tartott kincset, hétköznapon használnak!

Ámde még is valami ünnep féle vala. A templom zsúfolva volt; de minő néppel?

Nem az a csendes, áhitatos nép volt, melyet én ismerem, mely imára kulcsolt kézzel, ünneplő ruhában, buzgal-mában meghajolva hallgatá az Evangelium szavait; nem, nem ez az én népem tölté meg a templomot. Marczona tekintetű férfiak, ifjak büszke elszántsággal szemükben, s fegyverrel oldalán valamennyi, ily nép hallgatta most a szent misét.

S mikor elhangzott az «Ite missa,» egy szálas férfi az oltár lépcsője elé ment s ott féltérdre ereszkedve, földig hajtá a kezében tartott hatalmas zászlót, melyre Szűz Mária képe vala himezve. A lelkész pedig, kit eddig csak Isten dicsősé-gére szánt dolgokat, avagy az életre kötött frigyeket hallot-tam megáldani, kiterjesztve kezeit, az Ég áldását kérte a zászlóra.

«Lengj magasan, meg ne hajtson semmi vész; pattan-jon vissza rólad az ellen golyója s hiveidről, vezesd győze-lemre fiaidat, s nyomodban az Ég haragja sújtsa hazánk el-leneit! S te seregeknek hatalmas Úra, áldd meg e zászlót, adj

erőt fiainak, könyörgünk hozzád s a te szent Fiadhoz! Amen!»

Így szólt a lelkész, s hangja reszketett.

A fegyveres nép rendben elvonult, élén a megáldott zászlóval, a templom kiürült, eloltották az oltár gyertyáit, s én ismét szekrényembe kerültem.

E rendkívüli szertartás után ijesztő csend borult egy jó időre a templomra s környékére. Ember hangját nem hallottam, a harangok elnémultak, mint Nagypénteken; nem szólt az orgona, sem misére, sem Ave-ra nem nyikorgott az egyházi nagy kulcsa a tölgyfaajtó ódon zárjában hajnalonkint. Mintha csak kihalt volna apraja-nagyja a híveknek, mintha fű nőtte volna be a házak küszöbét, s bozót nőtt volna ott, hol előbb virág nyílott.

Keresve ennyi rejtély kulcsát, elszunnyadtam egy napon. Egyszerre álmomból szokatlan moraj ébresztett föl, s a morajból zúgás lett, mintha a messze távolból elszabadult áradat rohanna előre, törve, zúzva mindent. Megrezzentek a templom ólomkarikás ablakai, vad dübörgés, száguldó paripák patáinak csattogása, nehéz kerekek robagása rázta meg a levegőt, aztán puskaropogás, ágyuk bömbölése keveredett a pokoli zajba, összefolyva vad ordítással, mely nem hasonlított emberi hanghoz, nem állatéhoz, az elszabadult démon-sereg üvöltése volt ez. Remegtem egész bensőmben, s ingani éreztem a vén templomot.

E perczen hatalmas vasgolyó átfurva a falat, sarkán érte a szekrényt, melyben én valék, s oldalra dönté; a rozsdás zár felpattant, s leszakadt az ajtó szárnya, láthattam a pusztulást. Csörömpölve törtek be sorra az ablakok, egy második golyó az ablakon berepülve átlyukasztá az oltárképet, s kiszaladt a szentély falán; majd földrengető robajjal bedült a templom főkapuja, s azon védekezve hátrálva, egy üldözött harcros csapat gomolygott be, csattogtak a vértől csúrgó kardok, ropogtak a fegyverek; az a szálás férfi pedig, ki előttem vette az áldást zászlójára, utat nyitva magának kardjával, az oltár lépcsőjére tört előre, s magasra emelve baljában zászlóját, onnan kiáltá társainak «Éljen a szabadság! Éljen a haza!» És mintha végimája lett volna ez egy haldoklónak, előre bukott szíven találva, s omló vére pirosra festé a fehér kőlapot. A vértől ittas győzők tigrisordításába belekeveredett

a legyőzöttek halálhörgése, a füstfelhő összefutott a kavargó porral, alig láttam, alig éreztem már, midőn egyszerre kívülről vörös tűzfény világított be a zürzavarba, s a győztes csapat az elesettek tetemein át és egymást tiporva menekült kifelé, a templom lángokban állott.

Elvesztettem eszméletemet, fojtó füst vett körül, s csak olykor tértem egy-egy pillanatra magamhoz, midőn hatalmas dörgéssel leszakadt egy darab a boltozathból vagy bedült egy karsú oszlop; a sístergő lángok átfénylettek a fekete füst felhőn, vártam most már utolsó perceimet. Egyszerre hatalmas zúgás rezegteté meg a levegőt, mintha egy érczóriás torkából tört volna elő egy búcsúkiáltás, s az öreg harang, — Szent-Antal volt a neve, — lezuhant a toronyból s áttörve a boltozatot, égő zsarátnokokat rántva magával, megrepedve zúgott egy utolsót a véres kőkoczkákon . . . . .
 . . . . .
 . . . . . Magamhoz tértem. Mennyi ideig valék eszméletlen? Nem tudom. Hány nap, hány hó, hány év telt el a pusztulás rémes napja óta? Nem tudom. S élnek-e még emberek, szól még harang s templomi ének? Nem tudtam. A földön hevertem, kötörmelék s romhalmaz közt; a sekrestyének nincs ajtaja, falastúl bedült a szentélybe, a templom hajójának tiszta kék ég most a boltozatja, hajnal pirja világítja a mohlepte oltár-romot, mely előtt zöld fű tenyészik szőnyegként, s az összedült orgonáról¹ébredező madarak reggeli csi-csergése hallatszik. És a mint a csillagok halvány fénye tűnezett, s helyébe a fölkelő nap sugarai vonultak föl az ég boltjára, a messze távolból legelésző nyáj csilingelő harangoeskái körül pásztorfurulya szólalt meg, . . . éledni éreztem magam ez egyszerű mélabús hangokra; tehát emberek élnek közelemben, s békében ismét, hisz pásztordalt hallék, s nem többé fegyverzörejt.

Széjjel néztem. S csak ekkor vettem észre, hogy egy bedült oszlop talapzatán ember ült. Rongyos, kopott volt a ruhája, kezében bot volt, s egy batyú hevert mellette; fáradt vándornak látszott, ki betért ide pihenni, mielőtt útját folytatná, hisz szabad hely volt most a régi templom, tanyája a vándor fecskéknek, s éjjeli rejtekhelye talán üldözött gonosztevőknek. Vizsgálódva nézett körül a romok közt, aztán egyszerre mereven szegzé tekintetét a helyre, hol én valék, félig:

elborítva a rám hullott kőpor, törmelék s más szeméttől. S hirtelen elhagyva helyét, odalépett hozzám, botjával túrni kezdett a törmelék közt, aztán kivonszolt a romhalmaz alól.

De nagyon elváltozhattam, de csunya lehettem! Ez a rongyos ember megvetően nézett rám, s félre lökött, a porba, a szemétkébe! Engem, annyi fénynek tanúját, kit csodálni jártak messzeföldről egykoron!

Ám a letűnt dicsőséget s elveszett boldogságot ritkán éli túl a büszkeség, s majdnem jól esett nekem, midőn ez a top-rongyos sehonnai, meggondolkozva talán, visszafordult s föl-emelt a földről. Egy ideig vizsgált, aztán mintha egy eszméje jött volna, sietve kirázott a portól, s összegyűrten bedugott a batyujába, rongyok s ócska limlom közé. Szerettem volna inkább ismét a köhalmaz közt lenni, oly utálatos volt új környezetem. S a rongyos ember botjára akasztva batyuját, még-egyszer széjjel nézett a romok közt, aztán útnak indult, s velem, a szemét s rongyok közé beszorítva.

* * *

Nagy utat tettem meg, sok vidéket jártam be új pártfogómmal. Kevés igénye volt a szegény vándornak; ha ember-ségből nem adtak falni valót, s kikergették ha benyitott valahova egy darab kenyeret kérve, koplalt míg jobb szerencse érte, s dobtak eléje valami ételmaradékot. Pihenőnk volt egy-egy üres fészker, vagy szélről védő sűrű bokor az útszélén, s nem ritkán a kopasz föld, csillagos éggel fölötte.

Kézdtem megszokni a vándoréletet, s valami vigasztalót láttam sorsomban, látva e földhöz ragadt szegény embert, kit pajkos gyermekek néha faluhosszant csúfolódva, vihogva kísé-
nek, a vásottabbja még követ is hajít utána, s kit megugat minden kutya, ha átlép egy ház küszöbén. Ki tudja, nem-e élt ez is fényben egykor, mint én? S ma koldus, én meg rongy vagyok.

Hosszú vándorlásom alatt bő tapasztalatokat szereztem a felebaráti szeretetről, melyet annyit hallék hirdetni mise-öltöny koromban, midőn a hívek áhitattal csüngtek a szentbeszéd minden szaván, de melyre rászorúlva, megismerjük a sűrű zápor erejét, a hideg szélnek metsző élet, s fölszedjük az utczára került száraz kenyérhéjat.

Elrejtözve a batyuban, egy napon úgy rémlett előttem,

mintha valami nagy, az eddigieknél élénkebb s zajosabb helységbe értünk volna. Kocsik robogtak, emberek jöttek mentek, nem az országút puha porában jártunk, kopogott minden lépés a kövel kirakott utcán, a zajnak nem volt vége hossza. Egyszer aztán, keresztül-kasul, jobbra-balra kanyargás után megállottunk egy helyen; talán egy ház előtt, s most azon tűnődik magában a kifáradt s kiéhezett vándor koldus, hogy benyisson-e a házba, alamizsnaért s egy csupasz zúgért, hol megpihenjen.

Nem csalódtam, egy ideig még nézett valamit, talán, hogy nincsenek-e gonosz ebek, kik leszakítsák rongyait, mint annyiszor megtörtént útunkon, aztán elhatározta magát, megindult, s benyitott egy ajtón. Rozoga, zörgő üvegajtó volt, s egyenesen az utcáról nyílt a helyiségbe, hova beléptünk.

Mit akar? Mit keres itt? --- rikácsolt egy férfihang -- takarodjék innen, nem látta a táblán az ajtóra szögezve, hogy az «Elszegényedés elleni egyesület» tagja vagyok? Megfizettem tagsági díjamat, itt nincs mit keresni koldusnak?

Ez előttem nem ismeretlen fogadtatásra azt hívéim, hogy megfordulva odább állunk, máshelyt próbálni szerencsét.

--- Nem koldulni jöttem én jó uram --- szólt bámulatomra vándortársam --- hanem eladni való jószágot hoztam; vegye meg, ha kell!

--- Eladni valója lenne magának? Ugyan mi? Hacsak nem lopott jószág! --- felelt gúnyos hangon a másik.

--- Nem loptam én soha, hallja az úr! Engem loptak meg, engem csaltak meg gazemberek, azért vagyok koldus most! Érti az ur?!

Jól esett hallanom sorsosomnak ez önérzetes, büszke kitérését, s úgy látszik volt hatása, mert a hetvenkedő kalmár szelidebb lett.

--- No jól van, --- szólt --- nem kell azért mindjárt kiabálni; hát mi lenne az az eladó portéka?

S ime utitársam, letéve batyuját, engem huzott ki belőle, s aztán kiterített egy rozszant asztalra. Végre láthattam, hol vagyok, s kívül alkuszna majd fölöttem.

Alacsony, szürke, boltozott helyiség volt, tele tömve mindenféle limlommal, megszámlálhatlan tárgy feküdt itt összehalmozva; tele voltak a falak is aggatva; butorok, fegy-

verek, órák, képek, szobrok kőből s érczből, templomi gyertya-tartók, rozsdás kardok, paizsok, ezüst-, arany- s üvegnyemük, harci vértzetek s törékeny porcellán tálak, . . . mit tudom én, mi minden, összevissza, porosan, minden rend nélkül összekeveredve.

Egy vörös szakállú, kancsal szemű férfi állt előttem, fején bársony-sipkával, piszkos, hosszú kabátban. Figyelmesen nézett rám, s hallgatott egy jó ideig.

— Hol szerezte maga ezt, barátom? — szólt végre fürkészőleg nézve föl pártfogómra.

— Megmondom azt is, — felelt a hajléktalan vándor — jártamban s keltemben egy faluba értem egy késő este. Fáradt s éhes valék, benyitottam egynéhány házba, honnan jóllét látszott ki, de kihajtottak mindenünnen, s még a kutyájokat is rám uszíták; az utolsó házban hol szerencsét próbáltam, adtak ugyan egy darab kenyeret, de pihenőre ott nem maradhattam, mert a szűk házban, mely inkább viskó volt, egy halott feküdt kiterítve, s egy csomó apró gyermek nyöszörgött egy siránkozó asszony mellett; pihenni, hogy tudtam volna itt? A falu közepén egy díszes templom mellett egy régi templom romjait pillantám meg a fölkelő hold fényénél. A templom szabad hely, gazdagnak s koldusnak egyaránt, hát még ha rom, s dűlni hagyják pusztán? Ide mentem. Be nem törtem, be nem másztam ablakán, nem volt annak se kapuja se ablaka. Leheveredtem, gondolom épen az egykori oltár előtt, s aztán elaludtam mélyen, pedig ugyancsak vihogtak a denevérek, s egy öreg bagoly egy csonka szobor tetejéről szünetlenül kuvikolt. Hajnalhasadtával fölébredtem, s útnak akartam indulni; egy bedült oszlopon ülve, magam körül néztem, rég nem volt ily tisztességes hálólhelyem, majdnem nehezemre esett oly hamar megválni tőle. S ekkor egy romhalmazból valami fénylő tárgyat láttam kikandikálni. Oda mentem, s félre húzva botommal a kötörmelékét, kivonszoltam azt a valamit. Egy rongyolt szövet volt, melyen penész és por ellenére is látszott az arany s ezüst nyoma. Gazdája nem volt, elhagyatva enyészetnek, mint a hely hol találtam, miért ne szedtem volna föl? Most itt van; tudja eredetét, tudja hogy került hozzám . . .

— Szép, szép! Jól van mindez elmesélve, hanem hát . . . mit kér érte? — szólt közbe a vörös szakállú kalmár, vastag

pápaszemet rakva nagy, hajlott orrára, s aztán ujjaival tépásztá széleimet.

Utítársam gondolkodni látszott. Nem felelt.

- Adok érte . . . no, adok öt forintot! - szólt hirtelen a kalmár.

Egy örömsugarat láttam a vándor koldus szemében föl-villanni; egy pillanatig hallgatott, aztán, mint a kít a nem várt szerencse elbizakodottá tesz, s meg akarja kettőzni a véletlen ajándékát, hetykén felelt:

-- Tíz forint ennek az ára!

Hm! Ugyanúgy-e? Tíz egész forint? --- válaszolt gúnyos mosolylyal a másik. — S hátha én most kimegyek az utcára, oda át a túlsó oldalra? Amott áll egy ember, fegyver az oldalán, zsinóros a ruhája, a rendre ügyel s szemmel tartja a magához hasonló emberek kezét s lábát. Ha én ezt most idehivom, megbecsülni ezt a jószágot, vajon elhiszi-e a maga meséjét, tempломromról s denevérek tanyájáról?

És az én pártfogóm némán hallgatta e főnnhéjazó szavakat, s aztán rám tekintett, majd innét az ajtó üvegén át ki az utcára, túl a másik oldalra, a hol az a mindenható zsinóros ember alá s fel sétált. Szerettem volna bátorítólag szólani hozzá: ne adjon el potom áron, hisz az igazság kiderül, nem voltam én lopott jószág, véletlen talált meg, szemét között.

— Lássá barátom — folytató a kalmár, kancsal szemével hunyorítva — én jó ember vagyok, nem akarom senki vesztét; pedig bajba keveredhetnék, ha én rossz ember volnék, s míg kiderül az igazsága, ha ugyan van, egy pár napot vagy hetet hűvös helyen töltene; de én méltányos vagyok, nem kutatom e rongy gazdáját, adok érte öt forintot, aztán menjen Isten hírével!

Földhöz ragadt szegény embernek könnyű magát elhatározni nincs mit vesztenie, s néha még akkor is nyer a rongyos koldus, ha tévedésből becsukják, ingyen kap hajlékot, s nem gyötri éhség.

-- No hát, jól van, igazságot úgy sem láttam életemben; tartsa meg a rongyot, s adja ide azt az öt forintot! — szólt utítársam, s oda tartotta kérges, durva tenyerét.

A kalmár piszkos bőrzacskót vont elő zsebéből s lassan, megfontolva öt forintot számolt le a vándor koldus kezébe.

S ez az ember, kivel annyi viszontagságot osztottam

meg, s bejártam vele egy fél országot, tikkasztó hőségben s dermesztő hidegben járva céltalanul, üzve gyakran embertől s kutyától, ez az ember zsebre dugva az értem kapott néhány litvány ezüstdarabot, rám sem nézett többé, hanem köszönt a kalmárnak s távozott, vállára kapva megapadt batyuját.

Én ott maradtam. Ismét valami új várt reám. Mi leszek? Hova kerülök? Ezen töprengtem.

A vörös szakállú ember előhívta feleségét a zezzugos lomtár egy másik elkülönített részéből, mely szintén tele volt mindenféle ócskasággal.

Most ketten vettek szemügyre; tapogattak, forgattak, simitgattak.

— Öt forint! — szolt a férfi.

— Öt forint! — ismételte az asszony, szépségben érdeemes párja kancsal szemű férjének.

Aztán egymásra néztek, a férfi hunyorított, az asszony helyeslőleg bólintott, aztán mindketten kaczagtak, sivitó hangon, mint a baglyok egykori tanyámon, a bedült templom romjai közt. Hogy valami határozott rendeltetésem volt, azt abból láttam, hogy alig pihentem pár órát, elővettek, kiráztak a portól, egy durva erős kefével rettenetesen kikeféltek, s hol penésznek látszott nyoma rajtam, ott valami égető folyadékkal dörgöltek be. Ismét tetszetősnek kellett lennem, mert új gazdám feleségével együtt meglegedetten tekintett reám, aztán kiterítették egy öreg, faragott ébenfa karszék hátára.

Néha egy-egy úr vagy asszonyság jött a piszkos helyiségbe, s összevissza válogatott a sok ócskaság közt. Alig hiszem, hogy egy is tudta volna, mire van szüksége, csak úgy vaktában keresgéltek a lim-lom közül kedvökre való, néha olyat, minek célja nem lehetett; egy öreg úr egy nehéz rozsdás alabárdot vitt el magával, szemem láttára fizetvén érte egy marék pénzt, míg egy finom hölgyecske, kinek ujjai csak úgy csillámlottak a gyűrűktől s szemében életöröm ragyogott, egy régiségtől megsárgult elefántesont feszületet vásárolt meg.

Így telt el első napom, s beköszöntött az est. A boltot gondosan becsukták, s én magamra maradtam új környezetemmel. Elhatároztam, hogy e mindenünnen összeszedett társak közt a legtartózkodóbb módon fogok viselkedni s hallgatok. Kevés bizalomgerjesztőt láttam magam körül, vagy legalább is sorsüldözött existenciák voltak, bárha fényes volt is a

multja talán egynéhánynak közülök. Az éj esendjében a mint elszenderedtem, egyszerre érdes hangon megszólalt egy öreg vértezet; csiszolt vasból volt, s rajta arany diszítések valának belekovácsolva.

— Micsoda selyemrongy került ide közénk? Nem értem ezt a bolond Salamont, minek gyűjt ide efféle haszontalanságokat?

Gyanítottam, hogy rólam van szó, s most kiismerem társaimat fecsegéseikből, ezért bölcsen némának tettem magam, s hallgattam.

Már ismét csörömpöl ez a kiállhatatlan vén rokkant harczos! — szólt közbe egy zománczozott, aranyezimeres burnót-szelence.

Nem merném állítani, hogy épen olyan haszontalan rongy lenne új társunk — szólt egy XV. Lajos korabeli asztalka — fiatal éveim java részét a versaillesi kastély egyik ismert delnőjének termeiben töltöttem el, suhogó selyem ruhák közt, s így jól ismerem a finom régi selymet; e jövővénynek itt köztünk dicső multja lehet, származása bizton a messze multban van.

— Dicső mult! Származás! Ugyan mit ér az manapság köztünk? — veté közbe egy sévres-i porcellán csésze egy szekrény sarkából. — Én láttam a nagy császárt, midőn még csak tüzerhadnagy volt, fényesen terített asztalon egy ízben Beauharnais Josephinenak csokoládéval szolgáltam, megfordultam herczegek házánál, s míg utolsó gazdám, egy elszegényedett bárónő ide nem juttatott, büszke valék én is származásomra; s ime itt ellep a por, s az emberek meg sem ismernek, míg más újdonsült portéka főnhéjazva kérkedik, s akad bolond, a ki megveszi hamis dicséretre!

— Értem a czélzást — jegyzé meg egy klárissal kirakott yatagán — de nem engem illet. Állítottam én valaha, hogy pengém Damaskusból való, s Mehemet Ali hordott oldalán? Mindezt ez a vörös szakállú Salamon hirdeti rólam vevőinek. Pengémet Németországban kovácsolták, s markolatom készítője ma is él még Nürnbergben.

Egy aranyos «*empire*» karszék elnevette magát, úgy hogy recsegett beléje.

— Ugyan miféle üres beszédek ezek! — szólt pöffeszkedve — a mai korban ki gondol ilyenekre? Az egyik keres,

a másik kínál, ez az üzlet: a kinek nem kell a mit kínálnak, ne vegye meg. Nincs négy hete, hogy kijöttem a kárpitos műhelyéből, s ma itt vagyok a régiségkereskedőnél, s pár nap múlva már elvisznek, megvásárolt egy gazdag füszeres, ki házat úri fényvel rendez be; ha a kárpitos kiállít, rám se néznek, de mert itt vagyok régi lim-lom közt, érdekesnek és értékesnek tartanak. Ez az üzlet, a mihez persze keresztes vitézek vasból kovácsolt kabátjai, elporladt marquisnők kávéscészéi, s más származásukra büszke, a korszellemtől elmaradt porfészek nem értenek.

Igaz, úgy van! Helyes! -- kiabált egy csomó hamisított jószág.

Megborzadtam, hogy minő társaságba sodort a végzet. Ennyi képmutató, ennyi hazug egy csomóban, kik még büszkén kérkednek, elnyomva az igazakat, s kiaknázva az emberi gyarlóságot!

Szerencsémre nem tartott sokáig s megszabadultam e túlságosan vegyes és problematikus társaságból, ámbár a mód a hogy ez történt, mélyen sértette önérzetemet, s fölélmelyedtem a hamisságon, melylyel a kalmár túladott rajtam.

Pár nap telt el azóta, hogy a rongyos, de becsületes vándorkoldus átengedett potom árért a körmönfont régiségkereskedő Salamonnak, midőn egy délután uri fogat állott meg a ronda kinézésű bolt előtt.

Egy már nem fiatal, igen előkelő kinézésű úr szállott ki belőle; egyik szemén arany foglalatú üveget hordott, s bizony otthonossággal nyitott be a bolt ajtaján.

Mi ujság Salamon? Hé! Mi? Mit tud mutatni? — kérdé hangosan, s megállva a bolt közepén, nagy örömömre aranygombos botjával bökdöste az «*empire*» utánzatú újdonsatuj karszékét.

Salamon pedig, a vörös szakállú kalmár, földig hajlongva sietett elő a bolt egyik homályos zúgából, hol épen valami tárgyat tisztogatott az ujjnyi portól.

Semmi különös nincs, a mit a gróf úr ne ismerne — felelt a régiségkereskedő fanyar mosolylyal — nagyon nehéz mostanság valami ritkasághoz jutni, a szédelgés, a verseny, a hamisítványok . . .

Azt látom -- viszonzá az előkelő úr -- itten van mindjárt ez a haszontalan karszék, minek tart efféle dolgokat?

— Kérem méltóztassék elhinni, e karszék egy igen érdekes darab, a legtisztább «empire» ; tessék e diszítéseket nézni, méltóztassék ezeket a bronz saskarmokat a lábakon . . .

— Jól van, jól van, ne fecsegyen -- vágott közbe a grófnak czimezett úr -- úgy sem hiszek magának. De nini, mi ez itt ?

Salamon szemeiben öröm villant meg, midőn e szavakra a gróf botjával egyenesen rámutatott.

— Az kérem ? . . . No lám . . . majd elfeledtem . . . hebegé a kalmár.

— Mi ez ? Hol szerezte ezt ? -- kérde a gróf közel lépve hozzám, s kíváncsian vizsgálva.

Ezt . . . ezt a mult héten hozta egy ügynököm, ki megbízásomból Rovesetóban járt ; egy árverésen vette a Castallanza herczeg hagyatékából ; miseöltöny volt, a Castallanza herczegi család kegyúrsága alá tartozó, de régen beomlott s a napoleoni időkben földült Madonna di Severino-i templomban.

Szédültem a rettentő hazugság hallatára.

Hm ! Lehet, noha nem adok semmit az efféle mesékre. Hanem . . . mi az ára ? Mi ? Csak ne mondjon nagyot, azzal nem imponál -- szolt a gróf, s a félszemébe szorított üvegen át erősen vizsgált engem.

A vörös szakállú régiségkereskedő kezeit dörgölte, kancsal szemeivel fürkészőleg pislantott hol rám, hol a grófra, aztán határozott hangon felelt :

— Négyszázötven forint !

Azt hittem rosszul hallok, vagy álmodom. Hisz öt forintot alig akart adni értem, annak az éhező koldusnak !

De a gróf nem látszott nagyon meglepettnek ; még föl sem pillantott ez összeg hallatára. Figyelmesen vizsgált tovább, minden oldalra forgatott, kiterített, aranyszálaimat tapogatta, a világosság felé tartott, aztán ismét rádobott a szék hátára.

-- Maga mindig ilyen -- szolt -- alkuvás nélkül árat szabni nem tud, beteg lenne talán, ha máskép tenné. Adok érte négyszáz forintot !

Gróf úr ! . . .

- Ne obégasson, . . . kell négyszáz forint ?

-- Isten látja lelkemet, el kell pusztulnom ilyen üzletek mellett -- sopánkodott Salamon -- de csak, mert a gróf

úr régi vevöm, Isten látja lelkemet . . . nem bánom, odaadom e potom árért! Pedig méltóztassék elhinni, a mult napokban egy angol . . .

— Jól van, hagyja békében az angolokat, azokat maga be nem csapja — felelt a gróf s tárczájából bankjegyeket véve ki, az asztalra négyszáz forintot számolt le. Aztán könnyedén kezébe kapott, be sem várva, míg az elégült arcú régiségkereskedő becsomagolt volna, s kifelé indult velem a poros ócskaságok közül.

Salamon hajlongva kísért minket a bolt előtt álló kocsijajtájáig, kezében tartva piszkos sipkáját.

— A viszontlátásra Salamon, gondoljon rám, ha valami érdekes darabra akad ismét! — szólt a gróf, s engem maga mellé helyezve a kényelmes kocsiban, becsapta maga után a kocsiajtót.

A fogat elrobogott velünk, ismét gazdát cseréltem tehát, s ismét új hivatás állott előttem. Hogy mikép alakult sorsom, azt fogom most elmondani.

* * *

Megvallom, hogy midőn romhalmazból kiszedett egy ismeretlen koldus, hogy aztán nyomorát rejtő batyujába belegyűrjön, s midőn ugyanezen földhöz ragadt szegény legény hitvány öt pénzdarabért eladott egy ütött-kopott jószágokkal sáfárkodó csunya kancsal kalmárnak, nem mertem volna remélni, hogy valaha ismét származásom s multamhoz méltó helyre kerülök.

Egy tágas terem volt ez, faragott tölgyfa mennyezettel, a falakat préselt bőr kárpit borította s a padlón, félarasznyi vastag, drága szőnyeg némitotta el a léptek zaját. Egy nagy állványon, s csodálatos alakú apró asztalkákon mindenféle drágaságok, régi holmik s messzeföldről, tengerentúli tájakról idekerült csecsebecsék voltak összevissza rakva; három nagy ablak világítja e termet, s a két ablakközben két remek, ébenfa szekrény állott, elefántesonttal dúsan kirakva, míg a szoba egyik sarkában, nagy zöld kandalló előtt, vörös rézből készült kerek asztalka körül félkörben, bőrrel borított óriási karszékek valának — s ezek egyikének hátára borítva, pihentem én. A terem másik sarkát egy nagy pamlag foglalta el s egy jeges medve hófehér bőre volt ráterítve.

Úgy vettem észre, hogy e teremben legörömeztőbb időzött a gróf, pedig sok más terem s szoba lehetett a nagyúri palotában. Mert mikor vendégségek is voltak — pedig gyakran és sok vendég fordult itt meg — ebéd után, az esti órákban, itt gyűlt össze a társaság, s óraszámra ültek itt, pokoli dohányfüsttel terhelve a levegőt, a mit nehezen birtam megszokni.

Hizelgett hiúságomnak, midőn egy-egy vendég megállva előttem, kíváncsian nézegetett, aztán főnhangon dicsérte a háziúrnak szépségemet. S jól esett tapasztalnom uramnak jó ízlését, midőn a kérdezősködésekre nem felelt a buta mesével, melyet Salamon, a kalmár költött rólam, hanem nyugodt mosolylyal csak annyit felelt: «Vettem; igen régi, úgy hiszem.»

Lassankint némi gyakorlatot is szereztem az emberek műértő érzékének és ismeretének megítélésében; néha egy futó pillantásból, egy könnyed megjegyzésből kiláttam a műértőt s a műbarátot, míg máskor szőrszálhasogató vizsgálat, komoly tekintetek s hangzatos szavak ellenére fölismertem a kontár léhütőt. Üres fejek mellett csalfa színlelőket is módomban volt megismerni, midőn nem egy agyon dicsért jó uram előtt, s aztán a háta mögött odaszólt egy hozzá méltóhoz: «Ugyan hol szerezte a vén bolond e kopott selyemrongyot?» S a kopott selyemrongy én valék, kit előbb édig magasztalt e derék úr, míg a vén bolond nem volt más, mint az, kinek dús asztalánál az előbb lakmározott, s kinek házában évek óta a jó barátot színleli.

Úri fény- és kényelemben telt időm e nagyúri palotában. Úgyes szolgák tartották rendben a termeket, gondosan vigyázva, hogy soha sehol mákszemnyi por se legyen, talán soha annyiszor leporolva s kefével nem valék, mint a mióta e dohányzó terem egyik karszékének háttakarója lettem.

A gróf fényes házat tartott, s mint láttam, nőtlen volt, de azért gyakran fordultak meg női vendégek is a lakomáknál, kik meglehetősen otthonosan érezték ott magukat, meglehetősen zajosak voltak, s épen úgy füstöltek ebéd után, akár csak a férfiak. Sem menyasszonyi ruha, sem miseöltöny koromban ily vigkedélyű nőket nem láttam.

Úgy vettem én észre, hogy a gróf szerette az ilyen vig társaságot, s maga is, bár jóval túlhaladta az ötvenet, oly jó kedvű volt néha, kivált ha azok a vig nők ott voltak, hogy

sehogy sem tudtam öszülő s ritka haját összeegyeztetni pajzánkodásaival.

Meg volt talán írva a sors könyvében, hogy rendkívüli események s véletlenek fogják tarkítani életemet.

Egy napon a szolgálak egy nagy széles és lapos tárgyat czipeltek be a terembe, aztán oda támasztották a falhoz. Kíváncsi valék nagyon, hogy mi lehet, hogy valami most talált drága műtárgy, azt gondoltam. Kíváncsiságom nem sokáig kinzott, mert a gróf pár percz mulva belépett, s egyenesen a most hozott tárgyhoz menve, levette róla a leplet.

Azt hittem, lebukom a karszékről. Nem hittem érzékeimnek, álmodni véltem, túlrepülve tér és idő határain, hol a képzelődés vándorol néha, elszabadulva a valóság korlátai közül. Egy arczkép állott ott, széles tölgyfa-keretben. De minő arczkép? Honnan került ide? S mit keres itt?

Deli férfit ábrázolt, piros bársony mentében, kócsagos kalpaggal fején; férfias arczán büszke vonások, de nem az üres dölyf látszott azokból, hanem egy nemes faj ivadékának tisztelete önmaga iránt, a büszkeség, melynek forrása az erény s tiszta lelkiismeret. Úgy tünt föl nekem, mintha ez a férfi is meredten szegezte volna rám tekintetét, mintha kihajolt volna az ódon keretből, hogy jobban láthasson engem.

A kép a délczeg völegényt ábrázolta, kinek menyasszonya engem hordott egykoron esküvőjén, réges régen! . . .

Uram sokáig szemlélte a képet, aztán csöngetett a szolgálknak, kik a parancsra váró kárpitos segítségével fölfüggeszték azt, a közép ablakkal átellenben a falra.

Ott függött, szemtől-szembe láthattam, s belsőmben fölűjtak régen feledt idők emlékei, látni véltem a tündérszép menyasszonyt, a fényes násznépet, e büszke várkastélyt, aztán hallani véltem a két szőke fürtű gyermek vig kacajját a márvány-padlós folyósón; s aztán hallani képzeltem a temetés gyászdalait; egymásután vonult el előttem az a sok esemény, melynek láncszemei átvezettek öröm s gyáson, fény és romok közt, koldusrongyok s dúsgazdagság közt.

Mikor első izgatottságom lecsillapodott, keresni kezdtem elmémben a rejtély kulcsát! Hogyan és miért kerülhetett e kép ide? Talán ez is egy oly utálatos, szürke homályos lyukban hevert poros ócskaságok közt, mint én, mielőtt a szerencse onnan megszabadított? S talán ez is koldusbottal járta be a

félországot, mint én, kikerülve romok közül? És azután, micsoda összeköttetés lehet rég elmúlt idők e nemes alakja s a mai idők szülötte, a gróf közt?

A talányt én így egymagamban nem tudtam megoldani, de biztam a véletlenben, mely már annyiszor kiségitett.

Reményemben nem csalatkoztam. Ismét vendégség volt, de a szokottnál többen voltak meghíva a lakomához, mivel a gróf névnapját ünnepelte e napon. A rendes társaságon kívül, melyet már jól ismertem, néhány egész új arcot vettem észre a meghívottak közt. Különösen, egy gyönyörű szőke leány, vagy asszony, mert e nők közt kik a gróf dáridóin megjelentek, bajos volt a leányt az asszonytól megkülönböztetni — különösen egy szőke szépség tűnt föl, az új alakok közt. Még nem láttam a háznál, pedig nagyon otthonosan viselkedett. Dús szőke haja kissé a vörösbe játszott át, nem is láttam még ily színű hajzatot, s e mellett még inkább föl-tűntek finoman ivelt, majdnem fekete szemöldökei, mely alól egy sötét szempár csillámlott elő; finom hajlású orrának czimpái szünetlenül remegtek midőn beszélt, tűzpiros ajkait mosoly nélkül egy perczig sem láttam. Magas, kissé erős volt a termete, pompás világoskék selyem ruhát viselt, hófehér karjait, és mellét majdnem derékig, alig fődte valami, csak drága karpereczek karján s ragyogó gyémántok nyakán, pótolták a szövetet.

A vendégsereg ebéd előtt rendesen a szomszéd piros selyemmel kárpitozott teremben tartózkodott. A tárva-nyitva álló ajtó lehetővé tette, hogy a hangos társalgást figyelemmel kísérjem. Máskor is örültem a sok különös fecsegést hallgathatni, de ezuttal még inkább figyelmessé tett valami előérzet.

— Igen, elhozattam onnan — hallatszott ki egyszerre a csevegés zajából a gróf szava — egész jó állapotban van, igen érdekes; mit pusztuljon ott? Egyik földszinti teremben volt, csodálatosképen egész sértetlen állapotban, mert egyebet ugyan mindent összetörtek, zúztak azok a gazemberek annak idején, az emelet egy része leégett vagy összelődötték ugyanakkor. Csodálom, hogy ennyi időn át még be nem dült az egész híres várkastély. Most már meg vannak számlálva napjai, az uradalmat eladtam egy francia vállalkozónak, ki ott pamutszövet gyárt épít, valószínűleg a régi kastély kitünő anyagát is fölhasználja.

S hol ez az érdekes kép? — kérde valaki.

— Itt van a dohányzóban, jertek megmutatom, --- felelt a gróf.

S a társaság, élén a házi urral, bejött a dohányzó terembe, s az arckép előtt megállottak.

— Pompás fickó lehetett! — szólt egy bajusztalan fiatal ember nyávogó hangon.

— Nem szerettem volna vele baccarat-t játszani, bizonyosan buzogánynyal fizetett ha veszített, — szellemeskedett egy citromsárga arcú kopasz uraság.

— Ejnye de jó, kitűnő ötlet! — vihogott a társaság fiatalabb része.

— Milyen erős karjai lehettek! --- jegyzé meg egy fekete haju, tulságosan piros ajkú leányzó, egyet pattintva gyűrűkkel rakott ujjaival.

— Hát kicsoda tulajdonkép ez a derék, szép férfi? Ha eleven lenne, leharapnám az ajakát, olyan szép, — kérde azon feltűnő szép vörösös szőke nő, kit említék.

— Ez, kedves Coralie, — szólt a gróf a szép nőhöz fordulva --- az én dédapám.

--- Gondolhattam volna --- felelt emez --- hasonlít magához! — s aztán a sok vendég előtt legyezőjével bizalmasan meglegyinté a gróf ajkait s szürkülő pofaszakállát.

A gróf pedig mosolygott, s egy csókot nyomott a szép lány, vagy asszony, hófehér meztelen vállaira.

--- Nézd a vén bolondot, hogy bomlik, --- sugta a háttérben egy fiatal úr egy másik vendég fülébe.

A szomszéd ebédlőterem ajtaja feltárult, s egy selyem harisnyás borotvált arcú inas, meghajolva jelentette, hogy tálaltak.

A társaság kivonult, elől a szép szőke, kit a gróf vezetett karján. Az ajtókat behajtották. Csend lett a dohányzó teremben. Csak most tértem magamhoz, kábult valék, a hallottak még mindig viszhangoztak képzeletemben.

Tehát a dédunoka házában vagyok! A képre meredtem; vajon ismerne-e, ha élne? Némán tekintett rám a kép, mintha ő is bámulna, hogy itt talál, engem, kit szent hely őrizetére bízott az ős, s most a dédunoka tivornyázó társaságában hiú dísznek szolgálok!

Mi idő telhetett el azóta, hogy e ma már talán porában

sem létező dicső alak oldalán, rám sütött a nap az oltár előtt, a szentély színes ablakán át betekintve?

Mennyi mindent morzsolt össze az idő vasfoga, nemzedékek születtek s tűntek el azóta: mi maradt meg? Talán csak én, s e kép; hisz az eső-, viharral s ellenséggel daczolt, büszke várkastély is, itt hallám e hírt, romban van már régen, elhordják maholnap még köveit is, hogy egy idegen ország fia gyárat építsen belőle, hol pamutszövetet fognak gyártani; hitvány pamutrongy fog készülni azon kövekből épült falak közt, melyek egykoron egy dicső nemzetség ősi fészket alkották, védve őket pogány s keresztyén betörő ellenség hordái ellen!

Szerettem volna ismét eltemetve lenni, amott a templom omladékai közt, oly fájdalmas volt a mult emléke e környezetben, hol a kegyeletet nem ismerő vak sors mindkettőnket, a képet s engem, összehozott.

A szomszéd ebédlőteremben zajosan mulattak a vendégek, a lakoma ezuttal szokatlanul sokáig tartott. A hangos kacajba néha egy-egy női hang éles visitása hangzott bele, aztán még általánosabb lett a féktelen kaczagás; egyszerre aztán zene szólalt meg. Kicsapongó jó kedv, önfeledt életöröm hangzott e zenéből, néha hangos ének keveredett bele, s ha elhallgatott pár percze a zenekar, poharak csörömpöltek, éltették a házi urat, kinek, mint egy felköszöntőből kivettem, hatvanadik születésnapját ünnepelték.

Közel járhatott éjfél, midőn ismét feltárult az ebédlő ajtaja; a zenészek víg táncdarabot húztak, s a vendégek keringőzve, tánczolva jöttek be a dohányzó terembe. A társaság női és férfi tagjain egyaránt meglátszott a dús lakoma hatása, föl volt hevülve az egész társaság, csupa kipirult arcz, fénylő szemek, egyik a másik szavába vágott, be nem várta egyik sem, míg a másik befejezte, a mit mondani akart, nevettek, danoltak, s mindehhez szólt a zene az étteremből szünetlenül. És a szolgálak nagy tálczákon ismét habzó pezsgővel telt poharakat s friss palaczkokat hoztak.

Egyszerre azon szép szőke nő a nagy zsivajban fölkapott egy telt poharat s fölállva egy székre, csendett intett a zenészeknek.

— Hölgyek és urak! — szólt poharat magasra emelve, — éltettük a kedves házi urat, az én kedves zsarnokomat, de ne

feledjük a dédunoka mellett a dédapa emlékét, kinek itt lóg arczképe! Éljen a dédapa! Éljen!!

- Éljen! Éljen! -- ordította az egész társaság.

-- De ez nem elég! — szónokolt tovább a szép szöke — adjunk a jó dédapának is pezsgőt! — aztán leugorva a székről, s fölkapva egy telt második poharat, föltartotta a képhez.

Nos, nem kell? Ej, de kényes bácsi! No jó! Megiszom helyetted én! kiáltott nevetve, s egy hajtásra kiitta a poharat, aztán odavágta a kandallóba.

A társaság kaczagott eszeveszettül az örült tréfán, csak a gróf, a házi úr, volt kissé csöndesebb, de ő is nevetett. A szöke nő pedig beledobva magát egy karszékebe, lábait a szemben ülő gróf ölébe rakta, aztán szivarra gyujtott. A grófnak pedig mindez igen tetszhetett, mert félre hajtva a lány uszályát, melyet lábaira borított, lehajolva megesókolta lila selyem harisnyáit. Feltekintettem a képre; de az ő s néma egykedvűséggel meredt a zszibongó, zajongó társaságra, pedig ha föléledt volna, kiszállva a keretből, aligha nem veri széjjel buzogányával a félrészeg tivornyázókat.

A mulatozás folyt tovább, ürültek a palaczkok, vadul szólt már a zene is; feszélyezve már semmiben sem érezték magokat a vendégek, a kinek melege volt, fölgombolta mellényét, s egyik hölgy, kinek a nagy dohányfüst vagy a sok pezsgőital majdnem ájulást okozott, fölkapcsolta derekát s ledobva vállfűzőjét, elszunnyadt egy kereveten.

A szép szöke pedig, mintha álmos lett volna, lehunyta szempilláit. De nem aludt, mert egyszerre oda inté magához az egyik zenészt, aztán valamit mondott neki. Ez megérteni látszott, mert sietve vissza tért társaihoz, s aztán egy gyors táncdarabra zenditettek rá. Mintha csak megőrültek volna a már kissé csöndesebb s fáradtaknak látszó vendégek, egyszerre egy eszeveszett tánczot kezdtek járni; nem volt annak sem üteme, sem formája, összevissza ugráltak, rugdalóztak, a nők magasra lökték lábukat, a férfiak leguggantak, majd ismét egymáson majdnem átugortak. Azt hittem, hogy beszakad a padozat és beomlik a mennyezet, oly vad lárma kerekedett; s mindezt a gróf eléggülten mosolyogva nézte s hallgatta, a kandallóhoz támaszkodva; amikor egyik lány, észnélküli tánczától elszedülve fölbukott, s magára rántva egy jegesvízzel telt

ezüst medenczét, sikoltozni kezdett, az én uram úgy elkezdett kaczagni, hogy kidagadtak erei a homlokán.

A tánc közben valaki letaszított engem a karszékről s néhányan rajtam tomboltak át, míg szerencsémre egyik lány megbotlott bennem, aztán felemelt a földről s odadobott a szép szöke lány ölébe, ki lihegve pihent fékvesztett táncz után egy karszékben.

Rám sem ügyelt egy ideig. De mikor elhallgatott a pokoli zene is végre, s a kifáradt társaság lecsendesedett, egyszerre rám pillantott. Aztán kezébe vett, s nézni kezdett jobbról, balról.

— Ej de szép régi selyem! Milyen kedves! Ej de szép! — szólt mindenfelé hajtogatva s vizsgálva.

— Tetszik? — kérde a gróf odalépve.

— Hogyne! Gyönyörű kelme! Nagyszerű lenne vánkösnek, — felelt a lány mosolyogva.

A gróf rám tekintett, aztán lehajolva megcsókolta a szöke szépnék gyűrűkkel csillogó kis kezét. — Magának adom, — szólt. — Köszönöm, — felelt emez, aztán összehajtott s letett egy kis asztalkára, hanyagul, majdnem egykedvűen, mintha oly természetes lett volna, hogy most már az övé vagyok.

A hajnal pirkadása kandikált be az ablakokon, lassankint elnyomva a csillár s a nagy karos gyertyatartók sárguló fényét; a társaság oszlani kezdett; egymás után távoztak a vendégek; meg sem lehetett ismerni egynéhányát most, látván őket, a midőn a lakomához érkeztek; a férfiak unottan, ásítózva, kuszált hajjal s kiveresedett szemmel, fáradtan, majdnem sántikálva ögyelegtek kifelé; s az este még ragyogó szép hölgyek, tépett, gyűrött rukában, megbomlott hajékkal, támolyogva vettek búcsut a házi úrtól; arcukon a pajzán s kaczer vidámság helyett lankadság volt minden vonásban, s a derengő napvilág a táncz és mulatozás önfeledtségében eldörgölt arcfestéket bosszantóan tüntette szem elé.

Legutolsónak a szép szöke lány maradt; a vendégek mind távoztak már, mikor végre ő is, fáradtan, ásítózva, föl-emelkedett karszékéből.

— Megy már, kis mokus? — kérde a gróf, szintén fölkelve a pamlagról, melyen a vendégek távoztak után végig heveredett.

— Igen, álmos vagyok; aztán holnap, jobban mondva

ma, ismét későn jutok alváshoz, tudja, az álarczos bálba megyek . . . . . felelt a lány, aztán egy ezüst szélű pohárkával még fölhajtott egyet egy aranysárga italból.

A gróftól követve, az ajtó felé indult, de itt hirtelen visszafordult nevetve.

Igaz! - - - szólt, - - majdnem itt feledtem az öreg selyem lepedőt!

És e gyöngédtelen tréfán hangosan fölkaczagva, lerántott az asztalkáról, aztán egyik széleмен hanyagul fogva, végig vonszolt maga után az előszobáig. Míg a komornyik vállára adta hosszú, hattyúprémes selyem köpenyét, egyik ott várakozó inasnak volt annyi tapintata, hogy szépen összehajtsion.

A gróf az ajtónál csókot intett, s mi leindultunk a lépcsőn, egy inastól követve. Lent kocsi várt, az inas fölnyitotta ajtaját, s besegítve uj úrnőmet, engem melléje tett.

Az ajtó becsapódott, s mi elrobogtunk. Hova? merre? Ismét a ködös jövőbe? . . . . Talán föl, talán lefelé az élet útján . . . . .

* * *

Világos nappal volt, mikor fölébredtem. A zajos dárídó, a vendégek zszibongása, a tomboló zene s a sűrű dohányfüst, s mindezek után a roboró kocsi lármája, oly kábulttá tettek, hogy alig emlékeztem, hogyan s mikép érkeztem új otthonba.

Tehát ismét hajlékot cseréltem. Ismét új környezet, új alakok körülöttem, új hivatás, új élet!

A büszke várkastélytól kezdve, hol pályámat kezdém, magasztosan komor templom boltívei s majd annak romjain át a régiségkereskedő sötét s portelt lomtárába, s onnan a világi kényelmes otthonán átfutva, e selyemmel kárpitozott kis fészekbe, ... minő szeszélyes változatosság, minő csodás út volt!

A századokba visszamenő büszke multat a hatalmas s erejében bizó jellel láttam megtestesülve a várkastély falai közt; a templom csúcsivei alatt az örök életet hallám hirdetni; a kalmár piszkos boltjában a mulandóság kifoltozva s hamisítva kínálta magát pénzért az első jöttmentnek, s a dicső ösök dédunokájának fényes palotájában, a mult maradványain a jelen szülöttét láttam rágódni; s itt, ez illatszertől átjárt légkörben, sűrű csipkefüggönyök mögött, puha bársony és suhogó

selyem közt, a pillanat volt testté vállva; minden butordarabot, minden képet, s fölhalmozva levő csecsebecsét a röpke pillanatnyi szeszély hozott ide, multról nem mesél semmi, jövőre mi sem számít, s mintha a jelen is csak tarka lepke életkorát remélhetné elérni.

A sárgás csipkefüggönyökön át, a két ablakon mérsékelt világosság szűrődött be; a szoba egyik sarkát jókorán elfoglalta a széles, nagy, de alacsony kerevet, melyen pihentem, s mely selyempuha keleti szőnyeggel borítva, megszámlálhatlan, kisebb-nagyobb s különféle alakú vánkossal volt tele rakva. A szoba butorai különös alakukkal megleptek; csupa szeszély s összevisszaság mindenfelé, utánozva a véletlen, s eltakarva a czél; egy-egy zsölle mintha egy családnak lenne ülőhelye; egy kis asztalka, üveglappal s érczlábakkal, alig ad elég helyet a rajta levő arany foglalatú kis onix vázának; egy sarokban, közel az ablakhoz, egy illatozó cedrusfa-iróasztalka, s míg rajta írni kis gyermeknek is kevés lenne a hely, dinnyenagyságu kristályüveg tintatartó áll közepén, czifrán ékített ezüst fedővel. A rózsaszín márványkandalló előtt egy hatalmas tigris bőrét láttam kiterítve, két kis karszék állott rajta, szürke bársonnyal bevonva, sárga virágok voltak ráhímezve piros levelekkel. Egyetlen kép ékítette a violaszín selyem kárpitos falat; e kép elfoglalta a szoba háttérét majdnem félig; mesterkezék műve lehetett, mert remek volt e kép. Egy nőt ábrázolt, kibén, kibontva elterülő szőke dús hajáról, ráismertem uj úrnőmre, pedig arcza nem látszott. Zöld pázsiton, pálmaligetben egy meztelen nő heverészett, játszadozva egy kis párducz-kölyökkel, háttal volt kifelé fordulva, egyik lábát hanyagul a másikra tette, félig fölemelkedve, feje balkezén pihent, jobbával a kis fenevadat fogta s csókra látszott feléje hajolni, a pálmák levelei közt áttörő világosság rózsaszín testének minden hajlását, tökéletes idomainak minden vonalát kiemelte, gyönyör- s ingeréül a szemlélőnek.

E legújabb hivatásomban átalakulásom még az eddigiekénél is gyorsabban ment; már érkezésem napján megjártam egy kárpitos műhelyét; hamarosan megnyirbáltak, lefaragtak nagy aczél ollóval, kis négyszögű zsákformává vartak, aztán teletömtek északvidéki vizimadarak puha finom pelyhével, s estére már elfoglaltam helyemet, a széles kerevet többi vánkosa közt. Éreztem ismét fölényemet, mert úrnőm a közép-

tett, valamennyi vánkos mögöttem volt, én valék a legszembe-
tűnőbb.

Mindamellet, hogy eddigi pályafutásomban meseszerű gyorsasággal változott néha környezetem, s az új helyzet a régre soha sem emlékeztetett, mégis elmondhatom, hogy mindig hamar fölismertem helyzetemet, tudtam kinek s mire szolgállok. De ezuttal jó ideig nem voltam vele tisztában, hogy ki is az, a kié most valék; ki volt, mi volt élethivatása, honnan származott, s mi fűzi azokhoz, kiket körülötte láttam? Hisz még nevét se tudtam egy ideig biztosan. Előbbi uram, a gróf, ki majd mindennap meglátogatott minket, Coralienak nevezte úrnőmet; egy szőke ifju, ki szintén mindennapos volt nálunk, s néha órákig elábrándozott egy sarokban ülve, Zuzunak nevezte, míg egy rezes arcú csúnya vén asszony, ki néha a házba jött, Katinak szólította, sőt egy ízben, midőn úrnöm távol volt, hallottam, a mint a vén boszorkány rekedt borízú hangján rá-rivalt a komornára:

Mondja meg a lányomnak, hogy itt jártam, mert pénz kell, itt a fertály, tudhatná! Lassankint azonban, bár elég hosszú idő mulva, már tudtam a dolgot, megismertem embe-reimet, s tudtam hányadán vagyunk. Beleéltem magam a különös légkörbe, s azon csúnya vén asszonyt kivéve, ki, mikor a házhoz jött, csak azért jött, hogy pénzt zsaroljon ki úrnöm-től, őt kivéve, rokonszenvet éreztem mindenki iránt, ki hozzánk járatos vala. Voltak mégis eleinte pillanataim, mikor különös érzés fogott el; mintha valami azt sugta volna, hogy ez élet csak egy mámor, s utam egy lejtőn vezet; aztán megjelent képzeletemben a tisztos szűz, kinek menyasszonyi ruhája valék, s utána az ősz pap, kivel mint miseöltöny az Úr oltáránál szolgáltam, s ezek most szánakozva néztek rám, én feléjük inték, de ők szégyelték érinteni engem. De tehettem-e róla, hogy a sors játékaul szemelt ki? Ezt gondolám egy ízben, midőn a múlt a jelennel czivódva bensőmben, ismét lidércnyomás nehezedett rám. És e gondolat megnyugtatótt. Sőt mondhatom, annyira beleszoktam nemsokára új otthonomba, annyira átjárta lényemet e légkör, s úgy magával ragadt a gondtalan, vidám élet, hogy majdnem hihetetlennek tűnt föl előttem, hogy egykor méltóságteljes komolysággal orgonahau-gok kísérete mellett hűségeskújéhez kísértem egy fiatal szű-zet s azután megszámlálhatlan éveket, megszentelve egy néma

sekrestye ódon szekrényében töltöttem el. És midőn úrnöm, ki nagyon kedvelt, néha a kereveten heverészve, játszadozva feje alá huzott, és én ibolyaillatot árasztó szőke haját hozzám tapadni éreztem, valami kábultság fogott el, melyben örökké élni, vagy abban kimúlni vágytam volna; s ha néha ilyenkor csipkepongyoláját pajzánul ledobva magáról, a majdnem átlátszó halvány sárga selyem ing egyedül fedé rózsaszín testét s mosolylyal ajkán rajtam elszenderedett, a pokol szolgájává szegődtem volna, csak hogy közelében maradhassak örökre.

De bármennyire szerettem úrnömet, bármily imádatlall csüngtem szépségén, nem mindenben értettem vele egyet, és nem egyszer lett volna okom figyelmeztetni őt, hogy ez vagy amaz nem helyes, avagy épen csúnyaság. Egyszer izgatottságomban le is buktam a pamlagról, annyira elfogott a harag. Azon ábrándos szemű szőke ifju, kit már említék, s ki úrnömet Zuzunak nevezte, egy délutánon ismét nálunk volt, s szokása szerint sóhajtozva ült úrnöm lábainál kipirult arczzal a tigrisbőrön, a kandalló előtt. Hogy miről beszéltek, azt nem tudom, csak azt láttam, hogy egyszerre úrnöm lehajolt az ifjuhoz, átölelte nyakát, aztán valamit sugott a fülébe. Emez pedig hátrahökken, aztán mereven nézett maga elé.

— Az lehetetlen! — szólt hangosan.

Úrnöm egy hosszú gúnyos pillantást vetett rá.

Gyáva! — szólt végre fölkaczagva.

— Én? Gyáva! No jó, megmutatom, hogy nem vagyok az! — szólt az ifjú arczából kikelve, s fölszökve helyéről, elrohant.

Úrnöm nyugodtan ülve maradt, sőt nevetve nézett utánna. Pár percz múlva Juliette, a komorna, kivel úrnöm nagyon bizalmas lábon állott, bedugta fejét az ajtón.

— Miért szalad el a kicsi báró olyan fejvesztetten? — kérdé a kíváncsi Juliette.

— Azt mondtam neki, hogy vegyen feleségül — felelt nevetve úrnöm.

— Ah úgy! Ejnye de jó! — nevetett a komorna, s visszahúzta fejét.

Eltelt három nap, s a szőke kis báró nem mutatta magát. Negyedik nap a gróf, egykori uram, jött hozzánk; szerda volt, s ő mindig szerdán, ugyanazon órában jött, soha máskor. Megsókolta úrnömet, aztán szokása szerint leült a pam-

lag szélére, s egy arany szelenczéből egy cigarettát véve elő, rágyújtott.

— Apropos! Tudja mi történt? — szól, egy füstöt fújva a levegőbe.

— Mi? — kérde úrnőm a zongorához ülve.

— Az a kis Stefi ezelőtt hét órával föbe lőtte magát a városligetben. Azt mondják, tenger adóssága volt, és szerelmes volt valami hölgyikébe, a kit el akart venni, de az apja nem egyezett bele.

Úrnőm hirtelen mintha összerezzen volna, aztán hátra tekintett a grófra.

— Ismerte? — kérde a gróf, egy ásítást nyomva el, miatt cigarettája hamuját majdnem rám hintette.

— Nem... csak látásból — felelt úrnőm nyugodt hangon, aztán a zongora mellett egy dalra kezdett rá. Most is fülemben van e dal kezdő sora :

«Jer szívemre, tied csókom s ölelésem...»

És ekkor e rút szívtelenség és hazugság oly dühbe hozott, hogy lefordultam a pamlagra.

Egy pár napig még fülemben zsi bongott az a néhány szó, melyben megtestesítve láttam szép úrnőm lelke rútságát, szemem előtt lebegett a szegény szőke ifjú átlőtt homlokkal... aztán újabb események, változatos képek, dal, zene, virágillat, csókcsattanás és szerelmesek mámoros susogása elűzték azon szomorú képet emlékeimtől. S napjaim teltek szép úrnőm mellett, a jövő titkainak s a mult viszontagságainak boldog nembánomságában. Azon szerencsétlen szőke ifjú tragédiája óta semmi olyas nem adta elő magát, a mi kedélyemet fölizgatta volna. Mert hogy az a lármás és mindig becsipett dzsidás főhadnagy, ki marékszámra hordta a drága ékszereket úrnőm lábaihoz, egy napon, előbb, mint hallám, hamisított, s aztán ég tudja hova, megszökött, e hír semmi kellemetlen benyomást nem tett rám, mivel ellenszenvvel viseltettem iránta, a mióta egy alkalommal lábait rám rakva, sarkantyúival majd hogy szét nem hasított.

Meg volt azonban a sors könyvében írva, hogy rendkívüli események fogják életemet tarkítani, s nyugalmam állandó sehol sem lesz.

A kis kört úrnőm körül meglehetősen ismertem. Ismertem azt a mindig jó kedvű, könnyűvérű ifjút, ki néha egy

ibolyacsokrot, néha egy drága ékszert hozott kabátja zsebében úrnőmnek, s kit Juliette hercegnék szólított; ismertem az erősen hajlott orrú ifjút, ki gyakran emlegette atyjának kastélyát s millióit, de a cukorkák, melyekkel néha úrnőmnek kedveskedett, oly rosszak voltak, hogy azokat másnap mindig a házmester gyermekeinek adták és végre, még két-három igénytelen alak közt, ismertem a sárga fogú s mindig ideges újságíró, ki verseket írt úrnőmhöz, mindig szerelemről beszélt, s folyton szivta az elefántagyar tartóban álló cigarettákat.

Egy nap azonban egy új alak tűnt föl házunknál. Aznap úrnőm egy levelet kapott. Ez nem lepett meg. De átolvasta kétszer, háromszor, s végre megcsókolta, ez már föltűnt nekem. Délután Juliettet elküldte, sőt a szakácsnőnek is szabadságot adott vele kísétálni. S ő otthon maradt egyedül. Az esthomályban megszólalt az előszoba csengője, s úrnőm mintha már várt volna valakit, kiszaladt ajtót nyitni. Aztán bejött ismét s vele még valaki. Hogy ki volt, nem láttam, majdnem sötét volt már.

Soha úrnőmet ily édesen esengeni nem hallottam, hal-kan bár, de hévvel néha; majd egészen elhalt hangja egy sóhajban, s aztán e bűvös némaságot csintalan kaczaj törte meg. . . . . Egy óra telt el, künn már égtek az utcai lámpák. Mintha még egy csók csattanását hallottam volna, aztán fölillant a csillárlámpa fénye. Az ajtónál egy férfi állott, távozóban, kezében kalapjával. Magas, barna férfi volt, arcvonásai inkább durvák, de férfiasak; magatartása hanyag, de széles vállaiból erő látszott ki; ajkán mosoly, mely öröm s gúny egyaránt lehetett; egészben hasonlított azon sicíliai képéhez, melyet a régiségkereskedőnél láttam egy sarokban. Hévvel megcsókolta úrnőm kezét, aztán távozott, s úrnőm kikisérté.

E nap óta úrnőm egészen megváltozott; ideges, ingerült volt, néha már kora délelőtt távozott hazulról s csak késő délután tért haza, eddigi ismerősei látogatását a legtöbbször nem fogadta, ha otthon volt is. Csak a gróf marad meg rövid idő múltán egyedül azok közül, kik máskor sűrűn jártak házunkhoz. De hát ő amúgy is csak szerdai napon jött, soha máskor, de ekkor óra pontossággal.

Így telt el két hó.

Egy délelőtt úrnőm épen kimenőben volt, midőn az a

rezes arcú csunya vén asszony rontott be, minden bejelentés nélkül, kit már említék.

Csipőre tett kézzel lépett úrnőm elé, ki számba sem véve őt, csendesen gombolta kesztyűit.

Te szerencsétlen! — szólt a vén hárpia — azt a kanálfülű bankár-kölyköt, azt a koldus herceget, azt a kopott pennaságot, meg a többi potyavitézt nem bánom, de hogy azzal az éhenkórász talián komédiással csalod meg a jó vén bolond grófot, azzal, a kit te tartasz el, a te pénzedből dözsöl, ezt mint becsületes anya tovább nem tűrhetem! Mivé leszek én, . . . mi lesz belőled, ha kinyílik a vén gróf szerelmes szeme!!?

Úrnőm mosolyogva hallgatta a vén asszony rekedt obégatását.

Mikor begombolta kesztyűit, a tükörbe pillantva egyet igazított kalapján, aztán feléje fordult.

— Van még valami mondani valója? — kérde nyugodtan.

— Kati!! . . . Azt mondom, vigyázz! — kiáltá amaz rikácsolva.

Ej! Hagyjon nekem békét . . . másképp még . . . kidobatom! — felelt úrnőm, s félre lökte a vén dühöngőt, elsietett, becsapva maga után az ajtót.

A magára maradt vén sárkány egy ideig az ajtóra nézett, aztán vállát vonva, az asztalkához lépett, s zsebre rakva az ott maradt süteményt, fölhajtotta egy kristály palaczk tartalmát.

Pusztulj hát, ha veszni akarsz! — szólt még egyszer széjjel nézve, aztán távozott ingadozó léptekkel.

Úrnőm estig nem tért haza. Szerda nap lévén, a gróf pontosan megjelent megszokott órájában, s két teljes órát varakozott haszontalanul. Aztán látható ingerültséggel távozott.

Rosszat sejtettem. S nem csalódtam. Késő éj volt, midőn úrnőmet belépni hallám; a szokás ellenére Juliette nem világított előtte; a homály ellenére, annyit észrevettem, hogy nem egyedül jött; megálltak egy perczig, aztán nevetve eltűntek a hálószoba ajtaján. Csak hajnal felé tudtam elaludni, annyira fölizgatott valami különös félelem.

Dél felé járt az idő, midőn a gróf hangjára fölébredtem. A szoba közepén állott föltett kalappal fején, Juliette sápadtan hebegett valamit.

— Hazudik! — rivalt a gróf — itthon kell lennie tudom... éjjel jött haza, saját szememmel láttam tegnap este egy férfi társaságában, a színházból jöttek, aztán vacsorázni mentek... azt is tudom hova... mindent tudok!... Nos? Érti?... Látni akarom!!

Míg a gróf a reszkető Juliettenek így kiabált, lassan fölnyílt a hálószoza ajtaja, s úrnöm lépett ki rajta. Aranyszöke haja kibontva dúsan omlott vállaira, élénk ellentétben a térdig érő fekete selyem inggel; meztelen lábain piros selyem cipőcske volt.

— Nos, mit toporzékol itt, öreg úr?! — kérdé gúnyos mosolylyal.

— Ah!... Mit toporzékolok?!... Öreg úr?!... Így vagyunk??... — szólt a gróf, dühtől reszkető hangon. Aztán csodálatos mozdulattal megemelte kalapját.

— Ég magával kicsikém!... Tartson mást bolonddá! — szólt s egy finom bókkal távozott.

Juliette meredten nézett utána, míg úrnöm hangosan fölnevetve, fölkapott engem, s utána dobott a távozó grófnak, szerencsére az már becsapta volt az ajtót, s én a Juliette lábaihoz estem.

S úrnöm most még hangosabban nevetve, ismét visszament a hálószozába.

Mikor egy óra múltán Juliette egy nagy ezüst tálczára rakva behozta az izletes reggelit, s oda rakta a kis asztalkára a kandalló elé, ismét fölvettem engem s visszatett a pamlagra.

Nemsokára ismét fölnyílt a hálószoza ajtaja, s úrnöm lépett be igéző rózsaszín pongyolában, követve azon férfitől, kit a siciliai banditához hasonlítottak, s kit talián komédiásnak nevezett a rikácsoló vén banya. Bámulatomra azt a kék bársony házi kabátot láttam rajta, melyet a gróf hordott néha, s így az övének kellett lennie.

Leültek a reggelihez, úrnöm mosolyogva vidám arczezal, amaz komoran, szórakozottan.

— Paolo! Szeretsz? — kérdé úrnöm, átölelve a férfi nyakát.

— Igen — felelt ez majdnem unottan — hanem azért... kár volt a grófnak csak úgy könnyen kiadni az utat.

— Miért? — kérdé úrnöm meglepetten.

— Miért?! Miért?... Furcsa! Santa Madonna!... Miből élünk?

— Miből élünk?... Hát ott vannak ékszereim! Egy vagyron! — felelt úrnöm egy süteményt mártogatva theájába.

— Aztán? — kérdé az olasz.

— Aztán?... Hallgass, Paolo, mit gondolkozol most ilyenekről?! — felelt úrnöm s nedves ajkaival elfojtotta egy csókban a további kérdezősködéseket. . . . .

Alig telt el pár hét, s egykor fényes otthonomra rá nem lehetett ismerni; az első változás volt Juliette távozása. Elment utána a szakácsné is. Csak egy ügyetlen cselédlány maradt.

Úrnöm mondá, hogy az ékszerből élni lehet. El lehet adni. És az ékszerek rendre eltűntek.

De még több ékszer kellett volna. Az olasznak sok pénz kellett. Aztán mindenféle emberek kezdtek úrnöm nyakára járni: kereskedő, kárpitos, szabó, végre még a házmester is.

Egy napon nagyon korán reggel hallottam mozgást. Szokva voltam, hogy csak délfelé lássak valakit.

Úrnöm jött ki a hálósobából, fölöltözve, kalappal fején, uti köpenyben. Kis táska volt a kezében. Szemei ki voltak sírva; nem csodálkoztam ezen, mert az olasz már egy hete nem mutatta magát. Talán megszökött ő is, mint a dzsidás főhadnagy.

Úrnöm széjjel nézett, mintha búcsúzni akart volna a tárgyaktól; s tekintete rám téved; sokáig nézett rám így némán, s egy pillanatra azt hittem, magával visz.

Aztán hirtelen megfordult s kiment az ajtón. Hallottam, a mint a külső ajtó becsukódik.

Dél felé különös komoly képű emberek jöttek a lakásba.

Az egyik leült a kis íróasztalhoz, s kivette a magával hozott papírt, tintát, tollat. A másik mindent megnézett, kinyitotta a szekrényeket, fiókokat, bement a hálósobába, az öltözőbe, az ebédlőbe, mindent összevizsgált, amaz pedig mindent, a mit láttak, találtak, följegyzett a papirosra; egy harmadik pedig valami pecsétfelével ragasztott tele minden butort. Mikor elkészültek e furcsa művelettel, mely elég soká tartott, távoztak ismét, s bezárták ismét kívülről az ajtót.

Egyedül maradtam, ismét elhagyatva, mint a várkastélyban, s a templom romjai közt.

Ám most nem tartott soká az egyedüllét.

Pár nap múlva ismét megjelentek azok a komoly képű urak, s velök egy sereg csunya külsejű ember, kopott piszkos kabátban, egynéhánya hasonlított a régiségkereskedő Salamonhoz.

Aztán egyszerre nagy z sivaj támadt. Hangosan beszélt valamennyi. Jöttek-mentek, csak két úr ült csendesen az íróasztalkánál, s ismét jegyezték a papírra. A sok beszédből semmit sem értettem, csak néha vettem ki egy-egy szót: «10 forint», «11 forint», «először», «másodszor», «100 forint», «először»... így ment ez folytonosan.

S e közben lassankint kezdtek kihordani mindent a lakásból. Egyszer aztán a pamlagról is lerántották a szőnyeget s azt is elvitték. Én legurultam a földre, nem vettem észre, ideoda lökdöstek, s míg a többi vankost elhordták rendre, s végre a pamlagot is, én ott maradtam egy sarokban a por, szemét és csomagoló papirhalmaz közt. Onnan néztem keserűséggel, hogyan veszik le a falról a nagy képet, melynek élő hasonmása annyiszor pihent rajtam, rám árasztva hajának kábító bűvös illatát.

Estig tartott a rombolás, aztán csendesség lett; üres lett az egykori tündérfészek, elvitték az utolsó tűzkaparót is... csak én maradtam egyedül, összerugdosva, a por és szemét közt!...

Rémes éj volt ez, melyet itt tölték; ismét elvonult szemem előtt egész multam!

Másnap kora reggel bejött a házmester kisöpörni a lakást, a jövődjő új lakóknak. Csodálatomra megpillantott engem, s két újjal fölemelve, rázogatni kezdte belőlem a port. Aztán kivitt és a lépcsőházba ismét porolni kezdett, durván csapdosva a lépcső vasrácsához.

Épen akkor jött le sántikálva az ötödik emeletről a vén díjnok, mostani uram.

— Mit mivel Zacsek úr? — kérdé a házmestert.

— Ezt a kopott jószágot porolom. Tegnap elkótyavetyélték annak a haszontalan dámának a holmiját, s ezt a vankosfélét itt feledték a szemét közt... jó lesz lábtörlőnek!

A vén díjnok kezébe vett, megforgatott jobbra-balra.

— Kár ez lábtörlőnek! Jó lesz nekem az irodában, ügyis ezudar kemény az a tölgyfa-írószék. Adok érte két hatost — szólt az öreg zsebében keresgélve.

— Soh'se adjon! . . . Nem ér az annyit, vigye ingyen, ha hasznát veheti — felelt a házmester, megvetéssel nézve rám.

A vásár megvolt, s a vén díjnok hóna alá kapott, ide hozott az irodába, s rátett e durva székre.

Immár ennek öt éve, és . . . . .

A pontos fali óra 8-at ütött, nesz hallatszott, s az öreg vánkös elhallgatott. A vén díjnok lépett be az ajtón.

A ruhafogasra akasztotta színehagyott felsőkabátját, előbb leporolva a kopott bársonygallért, s aztán fölébe tette divatból kiment, de tiszta kalapját.

Aztán letelepedett íróasztalához; maga elé vonta a másolni való iratot s a tiszta fehér papirlapot. Írni kezdett.

Ám a tintatartó kiszáradt talán, vagy kifogyott már, a toll sehogy sem akart fogni.

S a vén díjnok fölkelve helyéről, elővette az öblös jószágot, vizsgálni s majd rázni kezdte.

Reszkető kezéből kicsúszott aztán a salakos tintával telt kalamáris, rábukott az asztalra s onnan a székre, s tartalma . . . oh, jaj! ráömlött az öreg vánkösra, átáztatva a kopott, vedlett, hajdan habos, kényes selymet.

Egy ideig sajnálkozva nézett rá a vén díjnok.

Aztán csöngetett a hivatalszolgának.

— Dobja ki ezt a szerencsétlen vánköst, ráömlött a tinta, hasznát már nem vehetem — szólt a belépő szolgálóhoz.

MÁRIAFFI DÁVID.

A DÉL-AFRIKAI KÉRDÉS.

Harmadik közlemény.*)

Annak a kérdésnek a tisztázása, vajon melyik fél volt a háború kitörésének az oka, számos körülménynél fogva, hosszú ideig aligha lesz lehetséges. Bármily elfogulatlanul vizsgáljuk azonban a kérdést, sem egyik, sem a másik fél a felelősség alól aligha menthető föl. De, ha a kérdésre a jelen pillanatban nem is adható még felelet, a háború kitörését közvetlenül megelőző diplomatiái tárgyalások menetének ismerete igen élesen domborítja ki Angliának azt a célját, hogy a dél-afrikai köztársaságban fönnállott viszonyokat, melyek nemcsak a dél-afrikai gyarmatoknak egy államszövetségben való egyesítésének a tervét, hanem idővel több európai nemzet óriási kereskedelmi versenyénél fogva dél-afrikai birtokait is fenyegethették, megváltoztassa. Az ismét más kérdés, hogy ez hogyan fog történni és általában sikerül-e és vajon a háború volt-e erre a legalkalmasabb eszköz.

Anglia szándéka, hogy a dél-afrikai köztársaság ügyeibe való beavatkozásra jogot vagy ürügyet találjon, világosan kitűnik azokból a tárgyalásokból, melyeket a dél-afrikai köztársasággal a Jameson-féle betörés óta folytatott, a kormány-nyilatkozatokból és a Delagoa-öböl megszerzésére irányuló törekvéseiből.

A követeléseket, melyekkel Krüger elnök a Jameson-féle betörés után az angol kormánynyal szemben föllépett — kárpótlás a betörés okozta károkért, a londoni conventio 4. pontjának hatályon kívül való helyezése és a Chartered Company

---

*) Az első és második közleményt l. a *Budapesti Szemle* 282. és 283. számában.

szabadalmának megszüntetése — az angol kormány nem teljesítette, hanem azt a szemrehányást tette, hogy a johannesburgi lázadást maga a transzváli kormány idézte elő, a miért azt ajánlotta, hogy az uitlanderek kívánságait angol javaslatok értelmében teljesítse, egyúttal pedig e kérdés tárgyalására Krüger elnököt Londonba hívta. Krüger az angol kormánynak azon állítását, hogy Anglia a dél-afrikai köztársaság souzerainje, visszautasította és nem ment Londonba, mivel a tárgyalásokból a londoni conventio 4. pontjának megbeszélése előre ki volt zárva. E közben az angol kormány új vádakkal lépett föl. Az 1897. évi *Kékkönyv* szerint ezek a következők voltak: a Portugalliával és Németalfölddel kötött kiadási szerződés és a genfi conventióhoz való csatlakozás. E szerződések Anglia érdekeit semmiképen sem érintették és a londoni conventio 4. pontja alapján a tiltakozás nem indokolható. Az angol gyarmatügyi minister továbbá kétségbe vonta a dél-afrikai köztársaság kormányának azt a jogát, hogy idegeneket kiutasíthasson és arról panaszkodott, hogy az adásvételi szerződéseket és szállító leveleket kizárólag holland nyelven írták. Krüger egyik pontban sem engedett, a miért az angol gyarmatügyi minister a vádakat föntartotta és azt állította, hogy sértik a londoni conventio 14. pontját, mert az angol lakosok szabadságát és kereskedéshez való jogát korlátozzák. E pont így hangzik: «A benszüllöttek kivételével minden személy, a ki alkalmazkodik a dél-afrikai köztársaság törvényeihez (a) teljes szabadságot nyer arra, hogy családjával a dél-afrikai köztársaság bármely területére lépjen, ott utazhassék vagy tartózkodjék; (b) joga lesz házakat, gyárakat, áruházakat, üzleteket, földeket bérelnie vagy szereznie; (c) kereskedést maga vagy ügynökei közvetítésével folytathat; (d) személye, vagyona, üzlete és ipara nem lesz semmi más, akár általános, akár helyi adó tárgya, mint a minőt a nevezett köztársaság polgárai fizetnek vagy fizetni fognak». Hogy e pontból hogyan következtethetők az említett sérelmek, igen nehéz megállapítani.

E vádak hangoztatásával egyidejűleg egyre határozottabban nyilvánult Angliának az a szándéka, hogy a Delagoa-öblöt valami módon megszerezze. Már 1895 végén csaknem megállapodás jött létre az akkori lissaboni kabinettel a lourenço-marquezi tengerpart kereskedelmi átengedésére egy

angol-portugall syndicatusnak. A végleges megállapodást lehetőleg a Jameson-féle betörés és az ezt követő boszúság akadályozta meg. A kísérleteket, hogy nagyobb pénzüsszegen szerezzék meg Portugallia engedményeit, később folytatták, és 1897 január havában a Rhodes-féle csoport egy megbízottja időzött Lisszabonban. Úgy látszik, e törekvéseknek az angolok nagyobb nyomatékot akartak adni és bizonyosságot szándékoztak tenni arról, hogy szükség esetén erőszakkal is gyorsan célt érhetnek. Április 23-án ezért Rawson tengernagy parancsnoksága alatt erős angol hajóhad jelent meg a Delagoa-öbölben és Lourenço-Marquez városával szemközt, az Inyack szigetnél vetett horgonyt. Az angol lapok akkor azt írták, hogy e tüntetés a dél-afrikai köztársaság vagy Németország esetleges támadása ellen irányul. Rawson tengernagy engedélyt kért, hogy Portugallia támogatására a föllázadt benszülöttekkel való harcában csapatokat szállíthasson partra. Mikor a portugall kormányzó ez ajánlatot köszönettel visszautasította, az angol tengernagy azt kérte, hogy az öböl bejáratán uralkodó Inyack szigetén lövőgyakorlatok céljából ágyúkat szállíthasson ki, de e kérelmét sem teljesítették, mire a tengernagy három hét múlva hirtelen eltávozott az öbölből, az angol sajtó pedig Transzválról enyhébben kezdett szólni, mert az angol királynő gyémánt-jubileuma közeledett. A búrok loyalis érzelmeiknek ünnepélyekkel adtak kifejezést, de hangsúlyozták, hogy az udvariasság e tényeiből senkise következtessen Anglia souzerainitására, és hivatalos képviselőt nem küldtek Londonba. Ez időtájt, 1897 június havában, volt némi reménység arra, hogy Angliával békés úton intézik el a vitás kérdéseket. Leyds államtitkár Európába jött és Chamberlainnel tárgyalásokat folytatott. Ekkor merült föl a választott bíróság kérdése először. Az angol gyarmatügyi minister időnyerés végett a tárgyalásokat elhúzta, majd semmiféle kötelező ígéretet sem tett és 1897 augusztus 4-én a parlamentben kereken kijelentette, hogy választott bíróságról nem lehet szó, mivel Transzvál Anglia souzerainitása alatt van. A két álláspont közti merev ellentét következtében a köztársaság elnöke és néptanácsa ismét erélyesen tiltakozott a souzerainitás ellen. Ezúttal a tiltakozáshoz Oranje Szabad-Állam is hozzájárult, de az angol kormány a tiltakozásra nem felelt semmit. Az ügyek tehát megint úgy álltak, mint 1896-ban.

1897 őszén a bányaipar-bizottság előterjesztette jelentését és ezzel fölélesztette a harcot a két párt között, melyek egyike minden reformjavaslatot makacsul ellenzett, míg a másik semmiféle reformot sem tartott elegendőnek. A két párt közt állt Krüger elnök, a kinek az állam pénzügyeire tekintettel oly fontos aranybányászat érdekeit elő kellett mozdítania, a nélkül, hogy a gyarmatügyi miniszternek a beavatkozásra okot szolgáltatasson. Ez annál nehezebb volt, minthogy 1898 elején kellett az elnökválasztást megejteni. Szerencséjére az aranytermelés igen kedvező emelkedést mutatott, a mi a bányatulajdonosoknak az aranyipar kedvezőtlen viszonyairól hangoztatott vádjait megezáfolta.

1897 november 5-én megnyílt a fokváros-buluwayoi vasút, melyen Rhodes Cecil a legnagyobb erőfeszítéssel dolgoztatott. A megnyitáskor rendezett lakomán Rhodes barátai oly hangon beszéltek, mintha egész Dél-Afrika az övék volna, mert úgy gondolkodtak, hogy a dél-afrikai köztársaság nyugaton és nem sokára északon is vasúti vonalaktól övezve, csakhamar könnyű prédájok lesz. Krüger az Oranje szabad-állammal megkötött véd- és dacz-szövetség közzétételével felelt, a bányaiparral szemben elfoglalt álláspontját pedig számos nyilvános beszédben fejtette ki. Elismerte, hogy a bányászaton segíteni kell, de nem a föllállított követelmények szerint, és ha ezt kívánják tőle, lemond az elnökségről. De, ha a kis klikk, mely egyenetlenkedést igyekezett fölidézni, a bányákat bezáratná, ő a bányászat a részvényesek érdekében tovább folytatná; ha pedig a bankok sükségtelen kölcsönöket vennének föl, a bányacengedélyeket megvonná tőlök. Krüger ezzel világosan és határozottan fejezte ki, hogy mit várhatnak tőle. 1898 február havában 12764 szavazattal 5659 ellen ismét elnökké választották. Ez alkalommal tünt ki az is, hogy a Fokgyarmatban a hangulat minő változáson ment át. Az Afrikaner-Bond Krügeret egyhangúlag üdvözölte, egyúttal pedig a fokföldi miniszterelnöknek, sir Sprigg Gordonnak, rosszalását fejezte ki azért, hogy az angoloknak egy pánczélos hadihajót ajánlott föl ajándékol.

Hogy az angol gyarmatügyi minister, Chamberlain, minő állást foglalt el Transzvállal szemben ez időtájt, arról az akkor tájt közzétett *Kékkönyv* nyújt fölvilágosítást. Chamberlain az angol királynő részére souverain állást követelt,

mivel a köztársaságnak csak bizonyos föltételek mellett adott önkormányzatot, tehát a köztársaságot pusztán az angol kormánytól tette függővé. A Jameson-féle betörést most már nem tekintette szerződészegésnek, de ezt látott a köztársaságnak a genfi conventióhoz való csatlakozásában, s a betörésért minden kárpótlást megtagadott. Krüger erre közzétette az Oranje Szabad-Állammal kötött szerződést, az angol befolyás alatt álló Kotze főbirót elmozdította és a tengeren jövő árúk vasúti szállításának díjait leszállította, egyúttal pedig a néptanáccsal és az Oranje Szabad-Állammal egyetértve éles tiltakozó jegyzéket küldött Londonba. Hogy pedig a független állam jogát mentől jobban kidomborítsa, javaslatot terjesztett a néptanács elé, hogy dr. Leyds mellé, a ki az Európába küldendő diplomatai képviselet fejének volt kiszemelve, a néptanács szavazza meg a költségeket Berlinben, Londonban, Párisban és Lisszabonban föllállítandó diplomatai képviselőségek számára, mert erre «teljesen független, semmi más idegen hatalom felsőbbbsége alatt nem álló államnak a külföldön föltétlenül szüksége van». A javaslat elfogadása után Leyds május 26-án Európába utazott.

Nem hagyhatók figyelmen kívül az eredmények, a melyekkel ez időtájt a bányaipar viszonyainak megvizsgálása járt. Kiderült, hogy vagy 400 bányarészvénytársaság létezik körülbelül 125 - 150 millió korona alaptőkével, melyek bányászatot sohasem űztek és a pénzt a hiszékeny közönség zsebéből egyszerűen kilopták. Azzal az alaptalan állítással szemben pedig, hogy számos bánya csekély jövedelmének a magas dynamitárak és szállítási költségek az okai, megállapították, hogy ha a dynamit árát 25 koronára szállítanák is le és a szenet a vasúton ingyen szállítanák is, egy tonna aranyérc földolgozásának ára csak három koronával csökkenne és a jelentéktelenebb bányáknak akkor sem volna számbavehető nyereségek.

Mialatt Krüger ily módon mindenképen azon volt, hogy Johannesburgban a viszonyokat komolyan megvizsgálja és a bajokon segítsen, és ennek következtében Johannesburgban terveit egyre többen helyeselték, a belső béke helyreállításán kívül a kívülről jövő támadások ellen is biztosítani igyekezett a köztársaságot és Pretória körül egyik erősséget a másik után építtette és szereltette föl.

E közben a Fokföldön is fontos változások történtek. A parlament már 1897-ben félreérthetetlen módon kifejezte Chamberlain és Rhodes politikájával szemben rosszalását, a mennyiben az Afrikander-Bond részéről beterjesztett határozati javaslatot 41 szóval 32 ellen elfogadta. E határozati javaslat így hangzott: «A ház a komoly helyzetre tekintettel azon nézetének ad kifejezést, hogy ebben az országban a népek legfontosabb érdeke az, hogy a béke az európai fajok közt meg ne zavartassék. A ház bízik benne, hogy a különböző kormányok e czélból minden lehető el fognak követni». Az új választások 1898-ban világosan megmutatták, hogy a lakosság hangulata mily irányban változott meg. A választások Rhodes féktelen izgatásai ellenére is az Afrikander-Bond javára ütöttek ki, miután Sprigg Gordon a házat a rosszalást kifejező határozati javaslat miatt föloszlatta. Schreiner elnöklete alatt új ministerium alakult, mely október 17-én a két köztársaság önkormányzatának elismerése mellett foglalt állást, a mi az angolok tekintélyének sülyedésére vallott Dél-Afrikában. A fokföldi választások a köztársaságok helyzetét lényegesen megerősítették, minthogy pedig Anglia egész Dél-Afrikán akar uralkodni és az ellenségeskedéseket a dél-afrikai köztársasággal csak ezért kezdte meg, igen fontos, hogy a kedvező hangulat ehhez épen saját gyarmataiban hiányzott, és annak volt kitéve, hogy egész Dél-Afrikát elveszti. A dél-afrikai Egyesült-Államok megvalósításának lehetetlensége kiderült, jöllehet Rhodes ezzel az eszmével áltatta sokáig a fokföldi holland lakosságot és a két búr államot, mivel a búr köztársaságok csupán köztársasági alapon léphettek volna be, míg az angol gyarmatok csak a brit birodalom keretében. Sőt annak a lehetősége is fölmerült, hogy a gyarmatok a két köztársasággal szövetkezve az angol uralmat le fogják rázni. Ez a lehetőség nem került el az angol kormány figyelmét és ez volt az oka annak, hogy Londonban elhatározták a két köztársaság ellenállásának a megtörését s a gyorsabb és erélyesebb eljárást.

1899 elején a viszonyok a dél-afrikai köztársaságban lényegesen javultak. Az elnök fáradozásait a bányaiipar helyzetének javítására és szabályozására Johannesburgban egyre többen méltányolták. A lakosság a folyton izgató párt befolyása alól szabadulni igyekezett és mind hangosabban tilta-

kozott a nyugalom és béke megzavarása ellen. Johannesburgban zavargások fordultak elő, másrészt azonban a német származású johannesburgiak az ottani viszonyok túlzott és hamis leírásai ellen, melyek kivált az angol sajtóban jelentek meg, erélyesen tiltakoztak. Így egy johannesburgi német egyebek közt ezt írta: «Nem értjük, hogy a német sajtóban miért támadják egyszerre oly hevesen a köztársaság kormányát. Hisz különösen mi, németek, a kormány alatt igen jól érezzük magunkat». Ehhez járult, hogy igen tekintélyes férfiak kijelentették, hogy a szervezett ellenzék áskálódásai ellenére is a kormány az utóbbi hónapokban igen sokat tett a bányaipar érdekében. Hogy pedig a dél-afrikai köztársaság aranytörvénye nem lehet valami rossz, sőt a legszabadelvűbb az egész világon, azt legfényesebben az bizonyítja, hogy Rhodéziában is életbeléptették.

Ezek után Chamberlain a dynamit-monopolium kérdését vetette föl. Február 6-án igen terjedelmes jegyzéket nyújtatott át Pretóriában, melyben azt állította, hogy a monopolium károsítja az angol dynamit-gyárosokat, mert ennek következtében nem vihetnek be dynamitot, a mi pedig a londoni conventio 14. pontjába ütközik. Ily monopoliumnak csak akkor volna jogosultsága, ha kizárólag az államnak volna belőle haszna. Ezért a monopolium meghosszabbítása ellen tiltakozni fog és törvényességét nem fogja elismerni.

Jóllehet a transzváli kormány már tárgyalásokat folytatott és komolyan megfontolta, vajon a monopolium megszüntetése jogilag igazolható-e, a beavatkozás ellen mégis kénytelen volt erélyesen lépni föl és azt felelte, hogy valamely monopolium haszna valamely államra tisztán a pénzügyi eredmény szempontjából ítélendő meg és például az angol opium-monopoliumot hozta föl. Egyébként a főnálló szerződés megváltoztatása biztosított jogokat sértene, és az angol kormánynak az állam érdekében történő intézkedések ellen nincs joga tiltakozni. Chamberlain április 26-án megújította követelését, mire a köztársaság kormánya azt válaszolta, hogy ragaszkodik nézetéhez, mire Chamberlain ezt az ügyet egyelőre elejtette, mert más, fontosabb kérdést vetett föl.

Még 1898 december havában néhány johannesburgi kérvényt intézett az angol királynőhöz és fegyveres beavatko-

zását kérte, hogy «az elviselhetetlen bür nyomásnak véget vessen». Minthogy e kérvény átnyújtását Chamberlain akkor kellemetlennek találta, az angol ügyvivő Pretóriában nem fogadta el. E közben egy-két rendőri kihágás merült föl, melyek a következők. Egy Forster nevű angol alattvalót egy Edgar nevű ember agyonütött. Az elfogatásával megbizott Jones nevű rendőrt Edgar otthon megütötte, mire a rendőr agyonlőtte. A rendőrt esküdtszék elé állították, de az esküdtszék fölmentette. Egy Lombard nevű johannesburgi rendőrt azzal vádolták, hogy több férfit és nőt megsértett, de a megsértettek nem a johannesburgi bíróság előtt, hanem a pretóriai angol ügyvivő előtt tettek panaszt egy hónappal az állítólagos tettek elkövetése után. A vizsgálattal a pretóriai kormány három előkelő férfit bizott meg, a kik a panaszosokat találták bűnösöknek, míg Lombard, ámbár kissé heves modorú, ártatlannak bizonyult. Az egyetlen vád, melyet ellene bebizonyítottak, az volt, hogy éjjel és különös megbizás nélkül tartott házkutatást. A harmadik eset, melyről a *Kékkönyv* szól, az Amphitheatrumban tartott népgyűlés. A South African League meetinget rendezett és azt kérte, hogy rendőrség ne legyen jelen, a mibe az államügyész bele is egyezett. Alig kezdődött meg a népgyűlés, az ellenzék berohant a terembe, mire dula-kodás támadt, úgy hogy a kívül álló néhány rendőr a dula-kodókat nem bírta elég gyorsan szétválasztani. Ebből az esetből kifolyólag az angolok panaszt emeltek Londonban, hogy a köztársaság kormánya képtelen megvédeni az angol alattvalókat. A johannesburgi bürellenes párt ezeket az eseteket arra használta föl, hogy a királynőhöz megint kérvényt szerkesztett, melyen 21,000 aláírás volt és melyet ezúttal a pretóriai angol ügyvivő el is fogadott és Londonba küldött. A rend pártja tüstént munkához látott, hogy a kérvény ellen tiltakozzék. 25.000 johannesburgi lakos a köztársasági kormányhoz intézett beadványában tiltakozott a királynőhöz intézett kérvény állításai ellen és azt a nézetét fejezte ki, hogy a kérvény nem a néptől, hanem a tökepezesektől ered és hogy az aláírók a köztársaság kormányzásával meg vannak elégedve. E bizalmi nyilatkozatot minden európai nagyhatalommal közölték és Londonba is elküldték. Chamberlain e nyilatkozatra rá sem hederített, hanem a Fokföld főbiztosának, Milnernek, adott hitelt, a ki azt mondta, hogy a panaszok

jogosultak, azzal pedig nem törődött, vajon az egész izgatás nem börze- és bányaspeculánsok műve-e.

Milner e közben táviratot küldött Londonba, melyben kijelentette, hogy a helyzet a dél-afrikai köztársaságban egyre válságosabb kezd lenni, és a politikai zavarok mindaddig nem fognak megszűnni, míg az uitlanderek állandó részt nem nyernek a kormányzásban. Kijelentette továbbá, hogy Anglia tekintélyét és befolyását rendíti meg az a körülmény, hogy az uitlanderek hasztalan fordulnak segítségért Angliához, sőt ennek következtében a gyarmatok hollandjai is akadékoskodni kezdenek. Az angol kormánynak tehát valami módon ki kell fejeznie elhatározását, hogy dél-afrikai állását meg fogja védelmezni. Chamberlain a kérvényre adott válaszában érélyes rendszabályokkal fenyegetődött, a panaszok jogosultságát elismerte és különösen kiemelte az uitlanderek személyi jogaira vonatkozókat, mivel a köztársaság, ha nem is a betűjét, de a conventió szellemét sérti. Ezért kijelentette, hogy habár Anglia egyelőre tartózkodó állást foglal is el, az uitlanderekkel való kivételes és önkényes bánásmódot állandóan nem hagyhatja figyelmen kívül, valamint azt sem, hogy a köztársaság kormánya a barátságos előterjesztésekre, melyeknek az a céljuk, hogy a belső ügyeibe való beavatkozás elkerültesék, nem tesz semmiféle intézkedéseket. A két év óta folyó beavatkozás e furcsa megokolása után Chamberlain Milner és Krüger találkozására tett javaslatot. Krüger a javaslatot elfogadta és 1899 május 31-én megkezdődött az értekezlet Bloemfonteinben és június 6-ig tartott. A főkérdés a választói jog volt és Milner a következőket kívánta: 1. a szavazati jog öt évi tartózkodás után megszerezhető és ez intézkedésnek visszaható ereje lesz; 2. az állampolgári esküt megváltoztatják; 3. az idegen lakosság megfelelő képviselőt nyer; 4. a honosítás tüstént teljes választói jogot ad. Ezekkel szemben Krüger a következőket javasolta: 1. a honosításhoz két évi tartózkodás, a teljes választói joghoz további öt év szükséges; 2. mindenki, a ki 1890 előtt vándorolt be, két év múlva szavazati jogot nyer; 3. a bányalakosság szélesebb alapon nyer képviselőt; 4. a honosításhoz bizonyos vagyon vagy jövedelem kimutatása szükséges; 5. az illetőnek hazájában politikai jogainak kellett lennie; 6. a honosítási eskü az Oranje Szabad-Államéhoz hasonló legyen; 7. minden javaslat a Transz-

vál és Anglia közt ítélő választott bíróság hozzájárulásától tétetik függővé. Milner a szavazati jogra vonatkozó engedményt nem tartotta kielégítőnek, a választott bíróság elvét nem fogadhatta el, mivel Chamberlain fenhatóságot igényelt, és így az értekezlet eredménytelenül végződött. Krüger és a bírok azt hitték ugyan, hogy a további tárgyalásokra alapot találtak, de Chamberlain Londonban jelt adott a fölháborodás kitörésére.

Ekkor egy sajtósági esemény történt. A mint hire futott, hogy a bloemfonteini értekezletet megtartják, egy másik hír is terjedt el. E szerint külön vonaton május 13-án teljesen felszerelt tüzérség indult ágyúkkal és fényszórókkal Johannesburgba. Ennek az volt az oka, hogy Johannesburgban összeesküvést fedeztek föl, a minek következtében május 15-én hét egyént elfogtak és hazaárulás miatt vád alá helyeztek, mivel három angol tanúsága szerint 2000 fegyverfogható embert toboroztak abból a célból, hogy a johannesburgi erődöket alkalmas pillanatban elfoglalják és addig tartásák, míg angol segítség nem érkezik. A vizsgálat anyaga állítólag igen terhelő. A rendkívüli sietség, melylyel az erődöt tüzérséggel rakták meg, ebben leli magyarázatát.

Krüger az értekezlet ügyében folyó tárgyalásokat nem szakította meg és a Milnernek tett javaslatokat haladéktalanul a kormány és a néptanács elé terjesztette. Johannesburgban tüstént két párt alakult. 5000 uitlander Krüger javaslatait június 10-én elégteleneknek, egy másik ugyanily nagy népgyűlés június 15-én pedig kielégítőeknek nyilvánította. Az országban mindenféle népgyűlések voltak, melyek épen úgy mint az Oranje szabad-állam néptanácsa, hozzájárultak a javaslatokhoz. Az afrikanderek a Fokföldön Krüger mellett foglaltak állást és a bloemfonteini németek a bírok iránt rokonszenvőknek adtak kifejezést. Mindezek a nyilatkozatok Londonban nagy bosszúságot okoztak és csak szították a háborús kedvet. Jóllehet június 11-én a *Daily Graphic* még így írt: «A bloemfonteini értekezlet megghiúsulása ránk nézve nem lehet casus belli, mert kizárólag oly kérdéseket tárgyaltak, a melyek miatt Anglia Transzvállal közvetlenül nem érintkezhetik», de június 8-án a *Morning Post* már kijelentette, hogy «ha Krüger most nem kényszerítik engedekenységre, akkor az angoloknak Dél-Afrikában nincs jövőjük és a dél-afrikai confederatio nem

akadályozható meg.» És ezzel a kérdés elevenét érintette. Anglia hatalma Dél-Afrikában komolyan fenyegetve van! Ezért tehát mindent el kellett követni, hogy Transzvál ellenszegülésével szemben Anglia souverain állása érvényesüljön és Krüger feltétlen meghódolásra kényszeríttessék. Chamberlain junius 26-án egy izgató beszédében ugyanez eszmét fejezte ki, midőn így szólt: «Transzvál magatartása általában fenyegeti Anglia hírnevét és hatalmát, hogy alattvalóit megvédelmezze. Nem tekintve a conventio szövegét, annak szellemén is súlyos sérelem esett. Transzvál rossz kormányzata genyedő fekély, mely egész Dél-Afrika levegőjét megfertőzteti. Ha Anglia jogos igényeit mindig visszautasítják, a kormány fog találni alkalmas eszközöket arra, hogy oly eredményhez jusson, melytől egész Dél-Afrika boldogsága és békéje függ.» E fenyegetés, melyet Fokvárosban Milner főbiztos még nagyított, csak arra való volt, hogy Pretóriában ijedelmet keltsen és Krüger engedelkenységre bírja, mert az angoloknak voltaképen nem volt valami nagyon harczias a kedvök, mivel a citynek Transzválban igen nagy tőkái vannak befektetve és félt a veszteségektől. Az angol ministeriumban sem volt még meg az egyetértés, és Chamberlain sem talált elegendő támogatást az erélyes eljárásra, ezért közvetítő után nézett és ezt az Oranje szabad-állambeli Fischerben meg is találta. Közvetítése és tárgyalásai Milnerrel Fokvárosban nem vezettek eredményhez. Erre az afrikanderek vezérei léptek közbe és egy újabb értekezlet Bloemfonteinban, melyen mindkét köztársaság képviselői részt vettek, további engedményekre bírta Krüger, a mennyiben a szavazati jog megszerzésének megkönnyítését kilátásba helyezte és mindkét néptanácsban az idegeneknek a tagok számának $\frac{1}{5}$ -ét ígérte meg. És Schreiner fokföldi miniszerelnök hivatalosan kijelentette, hogy ez engedmény teljesen elegendő és méltányos. Ezzel a Dél-Afrikában legfontosabb hatalom, az afrikander-párt lépett közbe. Első tekintetre úgy látszott, mintha a válság ezzel véget ért volna, és Angliában a higgadtabb megfontolás kerekednék felül. Nem így történt. Az angol felső és alsóház ülésén július 28-án csaknem teljes volt az egyetértés, midőn Chamberlain az alsóházban kifejtette, hogy Krüger az 1884. évi tárgyalások folyamán az idegeneknek a bürokkal egyenlő jogokat ígért és ez ígérte nem váltotta be, mialatt a londoni conventiót nem mint két egyenlő fél közt

létrejött szerződést, hanem mint kegyelmi tényt tüntette föl a királynő vazallusával szemben, hogy a souzerainitást indokolja, az alatt lord Salisbury a felsőházban mondott beszédét lord Gelborne e szavaival fejezte be: «Az ekeszarvát megfogtuk és nincs szándékunk elereszteni.» Az Indiából és Angliából egyidejűleg Dél-Afrikába küldött csapatok arra látszottak mutatni, hogy Anglia el van szánva a háborúra. A parlamenti szünet Chamberlainnek nagyobb szabadságot adott a cselekvésre. Első dolga az volt, hogy augusztus 1-én Krügernek azt a javaslatot tette, hogy egy bizottsággal, melynek tagjai angolok és búrok legyenek, vizsgáltsák meg a néptanács elé terjesztendő választói törvényt és állapítsák meg a szövegét. Ebben Anglia beavatkozása a köztársaság belső ügyeibe szembeszökő kifejezést nyert. Krüger sokáig habozott, mert egyrészt háború, másrészt az angoloktól való függés veszedelme fenyegette. Végre augusztus 19-én és 21-én azt felelte, hogy a néptanácsnak még egyszer ajánlani fogja a Milner kívánságainak teljesítését, de erre is csak úgy vállalkozik, ha Anglia a souzerainitás kérdését elejti. Milner e felelet kedvező hatását augusztus 23-án kelt táviratával lerontani igyekezett, a mennyiben óvást tett az ellen, hogy Transzvál ajánlatát a bloemfonteini értekezlet megállapodásainak liberális végrehajtása gyanánt fogadják. A transzváli kormány jóakarata iránt bizalmatlanságának adott kifejezést és a többi elintézendő kérdést tolta előtérbe, a mivel elárulta, hogy Transzválal szemben a végtelen csavar alkalmazása van elhatározva. Krügernek az a kívánsága, hogy az igényelt souzerainitásról Anglia mondjon le, e szándékkal homlokegyenest ellenkezett, a miért Chamberlain válaszát előre latta. Chamberlain augusztus 28-án kijelentette, hogy az angol kormány nem mondhat le a conventiókban biztosított jogokról, valamint arról a kötelességéről sem, hogy mint művelt állam saját alattvalóit a külföldön a jogtalanságok ellen megvédelmezze, végül pedig arra emlékeztetett, hogy vannak még más vitás kérdések is, melyek az uitlanderek politikai képviselőjével nem nyernek megoldást és nem alkalmasak arra, hogy választott bíróság elé terjesztessenek. Krüger közeledésével csak azt érte el, hogy az angol politika terveibe belepillanthatott és arról győződött meg, hogy a köztársaság jogaiba való első sikeres beavatkozást egyik követelés a másik után fogja követni. Augusztus 21-én tett

ígéreteit tehát visszavonta, mert a békét úgy sem biztosíthaták és a fegyveres döntést elkerülhetetlennek látta. Szeptember 2-án adott válaszában annál inkább sajnálja javaslatának a visszautasítását, mert kormánya a pretóriai angol ügyvivővel folytatott beszélgetésekből arra következtetett, hogy javaslatait az angol kormány el fogja fogadni. Javaslatának visszavonása után késznek nyilatkozott az előbb ajánlott bizottság elfogadására, de csak azon föltétel alatt, hogy a választói törvénynek csupán technikai kérdéseivel foglalkozzék, belső ügyekbe ne avatkozzék és praecedenset ne teremtsen. Az angol kormány sokáig késett válaszával, melyet szeptember 12-én nyújtatott át Pretóriában. A késés oka az volt, hogy az angol kormány tudta, válaszától függ a béke vagy a háború, és bármily szükségesnek tartotta is a búr államok megtörését az angolok dél-afrikai fenhatósága érdekében, mégis habozott a végső eszközhöz folyamodni, mert a háború költségeit megközelítő számítás szerint legalább két millárd koronára tették, az ipar a háborút Transzválban sok éven át fogja sínyleni és óriási tökevesztésegeket fog okozni, másrészt pedig a szándékosan gyengének híresztelt búr hadseregtől is tartott. Egy ideig tehát beérte azzal, hogy a sajtóban fenyegetődzött és különféle veszedelmes híreket terjesztett, melyek közül a legfontosabb az volt, hogy a portugall birtokok nem sokára angol kézre kerülnek és a fekete fajok készen vannak a lázadásra, egyszersmind Lourenço-Marquezbán egy szállítmány hadiszert koboztatott el, mely Transzválnak volt szanva és melyet csak Németország fölszólalására adta ki. A Fokföldön hasonló eljárásra akarta bírni Schreiner miniszterelnököt az Oranje szabad-állammal szemben, de Schreiner erre nem volt rábirható, a miért az angol sajtó hazaárulónak kiáltotta ki. Ez alatt az angolok a hónap elején körülbelül 10,000 embert egyre közelebb toltak Transzvál határához. A fenyegetőnek látszó intézkedés a néptanácsban fölszólalásra adott okot és a pretóriai angol ügyvivő útján Milnerhez kérdést intéztek a csapatok rendeltetése felől. Milner azt felelte, hogy az angol csapatok azért vannak ott, hogy az angol érdekeket megvédelmezzék és minden eshetőségre készen álljanak. A szeptember 12-én átnyújtott angol jegyzék Transzválnak souverain nemzetközi államhoz való igényeit visszautasítja, az 1899. évi III. t.-cz.-et nem tartja elegendőnek arra, hogy az uitlandereknek azonnali

lényeges képviselőt biztosítson, a mi az angol kormánynak mindig szembe elötte lebegett, új követelményként azt kívánja, hogy a néptanács új tagjai saját nyelvöket használhassák az üléseken, kijelenti, hogy e feltételek teljesítése megszüntetné a feszültséget, mely miatt az angol kormány nyugtalanodik és mely Dél-Afrikában már is súlyos károkat okozott, biztosítaná a bajok orvoslását, mert az utlanderek panaszait és óhajtaikat a végrehajtó tanácsban és néptanácsban előadhatnák, végül pedig azt mondja, hogy ha a válasz tagadó lesz, az angol kormány föntartja a jogot, hogy a helyzetet új szempontokból mérlegelje és megfelelő javaslatokat tegyen a végleges megoldásra. A háború költségeit a *Morning Post* két milliárd koronára tette, számításának alapjául 60,000 ember kiküldését véve. Az angolok még ezt is sokalták, s ez volt egyik oka a habozásnak. A kérdések valamilyen megoldását azonban siettetni kellett, mivel — mint a jegyzék is említi — a feszült viszonyok Dél-Afrikában a bányaiparnak és kereskedelemnek roppant károkat okoztak, a mennyiben a legjelentékenyebb dél-afrikai aranybánya-részvények július 1-től szeptember 18-ig 1125 millió koronát vesztek árfolyamaikból és tartani lehetett attól, hogy a veszteségek még nagyobbak lesznek, ha a nyugalom nem áll helyre.

A transzváli kormány válaszával csak addig késett, míg az Oranje szabad-állam hozzájárulása megérkezhetett, és ekkor azt felelte, hogy a souzerainitás kérdését mellőzzék, a választói jog megszerzéséhez az 1899. III. t.-cz. értelmében hét évet kíván, a két nyelv, holland és angol, egyenlő jogúvá tételét szükségtelennek, az angol képviselővel való tárgyalásokat nehezeknek mondja, mert oly kötelezettségekkel járnak, melyek a néptanács elé nem terjeszthetők, végül pedig újból kifejezi a választott bíróság iránti kívánságát. A válasz tehát tagadó volt, s a két búr köztársaság erre nyíltan kezdett fegyverkezni, az Oranje szabad-állam pedig megszállta a Sárkányhegység rendkívül fontos folyóit és szorosait, mert a helyzet egyre jobban bonyolódott. Az oranjei burgherek szeptember 14-én gyűlést tartottak, melyen elhatározták, hogy háború esetén támogatni fogják Transzvált, ámbár volt egy párt, mely oda hatott, hogy Transzvál teljesítse a Chamberlain táviratában foglalt feltételeket. Pretóriában a két néptanács a végrehajtótanács jelenlétében titkos ülésen tanácskozott, és

valószínűnek látszott, hogy Chamberlain javaslatait elfogadja, a souzerainitást illetőleg az 1884. évi londoni conventio alapján föntartással élve. Az afrikanderek vezérei szeptember 12-én Fokvárosban egy gyűlés után azt a tanácsot adták Krügernek, hogy a legutóbbi angol táviratokban foglalt követeléseket teljesítse. Szeptember 15-én az angol kormány *Kétkönyvet* tett közzé Londonban a dél-afrikai ügyekről. A könyv a május 14—szeptember 8-ika közti időben váltott táviratokat közli, melyek között a legnevezetesebb Milner főbiztosé augusztus 31-éről. Milner e táviratban azt mondja, át több oldalról kérték, hogy a bizonytalan állapotok megszüntetését az angol kormánynál nyomatékkal sürgesse, mert a bajok tényleg komolyak, különösen Johannesburgban, és a válság kihat a bányászatra és kereskedelemre. Milner hozzáteszi, hogy angol Dél-Afrika el van készülve a legvégső intézkedésekre és kész még sokkal többet is eltűrni, hogy Anglia tekintélye föntartassék, de komolyan tart attól, hogy a hangulatban erős reactio fog föllépni a kormány ellen, ha a dolgok elhúzódnak. Szeptember 19-én Londonba híre érkezett, hogy Natál határán búr csapatokat és 14 ágyút összpontosítottak, a miből azt következtették, hogy valami csinyt terveznek. Másnap Milner azt táviratozta Steynnak, Oranje szabad-állam elnökének, hogy az angol csapatok előnyomulása nem Oranje ellen irányul, Anglia még most is bízik a kérdések békés elintézésében és reményli, hogy Oranje teljesen megőrzi semlegességét és megakadályozza polgárainak hadi beavatkozását, a miért Anglia kész Oranje integritását formálisan biztosítani, s valótlannak mondja azt a szállingó hirt, hogy Anglia korlátozni akarná az Oranje szabad-állam függetlenségét. Steyn válaszában kijelentette, hogy sajnálja a csapatok küldését, megtesz mindent az izgatottság lecsillapítására, de ha Anglia tovább folytatja hadi készüléteit, akkor a burgherek ezt fenyegetésnek találják tekinteni, a mi nagy nyugtalanságot és bizalmatlanságot kelthet. Szeptember 22-én Steyn az oranjei néptanácsban kijelentette, hogy az Oranje szabad-államot szerződés kötelezi arra, hogy Transzvált háború esetén támogassa, továbbá, hogy Greene pretóriai angol ügyvivő félrevezette, hitzegéssel vádolja az angol kormányt és tagadja, hogy azt tanácsolta volna Transzválnak, hogy az angolok utolsó követeléseit teljesítse. Erre az oranjei néptanács egyhangúlag el-

határozta, hogy Transzvált az angolok támadása esetén támogatni fogja. Szeptember 21-én 53 afrikander Fokvárosban gyűlést tartott és Krügernek táviratot küldött, melyben rokonszenvének ad kifejezést transzváli testvérei iránt és arra utal, hogy a függetlenség fölládozásán kívül ajánlatos mindent megtenni a háború veszedelmének elhárítására. A választói jogról szóló törvényjavaslat megvizsgálására kiküldendő vegyes bizottság elfogadását ajánlja, mert ha félreértés származhatik is, ennek veszedelme sokkal kisebb jelentőségű, mint a háború. Krüger válaszában kijelentette, hogy a vegyes bizottság kiküldéséről szóló fölhívást elfogadta, köszöni a békére és kielégítő megoldásra irányuló fáradozásukat és reményli, hogy ez nem lesz eredménytelen. E távirattal egyidejűleg Pretóriában fegyvereket szolgáltatottak ki a burghereknek és elfogadták egy holland csapat szolgálatát, egyben pedig tagadták, hogy a haderők a határ felé indulnak. Szeptember 22-én az angol kormány erőiesen tiltakozott az ellen, hogy az angol ügyvivőt rosszhiszeműséggel vádolják, sajnálja, hogy javaslatait visszautasították és kijelenti, hogy most már maga fog javaslatokat tenni az ügyek elintézésére, Pretóriában pedig *Zöldkönyvet* tették közzé, mely Smuts államtitkárnak a kormányhoz intézett jelentését foglalja magában Greene pretóriai angol ügyvivővel folytatott tárgyalásairól, melyek a választói jognak öt év alatt való megszerzéséről szóló föltételes javaslatra vezettek. A megállapodás az volt, hogy a két kormány a javaslatról formális határozatot hozzon. Smuts tagadja, hogy a javaslat teljes szövegét megtáviratozták Milnernek és hogy az angol kormány oly táviratot küldött Greenenek, melyet ez a javaslat elfogadásának tekintett. Smuts kijelenti, hogy ha a transzváli kormány tudta volna, hogy az angol kormány valamilyen nehézséget támaszt a souzerainitás kérdésében, nem tett volna új javaslatokat, hanem valószínűleg elfogadta volna a meghívást arra, hogy vegyes bizottság alakíttassék a hét év alatt megszerezhető választói jogról szóló törvényjavaslat tárgyalására és tagadja, hogy azt ígérte Greenenek, hogy a néptanács új tagjainak megengedik az angol nyelv használatát, hanem csak azt a véleményét nyilvánította, hogy ez a dolog magától fog elintéződni. Ugyane napon Johannesburgban komoly zavargások voltak, sok ablakot vertek be és a tüntetők torlaszokat emeltek.

Szóval: minden jel a háború közeli kitörésére mutatott. Az angolok mindig tudták, hogy a búrok ellen kemény küzdelmeket kell majd folytatniok, de az angol kormány számított arra, hogy Transzvál és az Oranje szabad-állam elleni eljárása nem fog más bonyodalmakat maga után vonni, mint olyanoakat, melyek magában Dél-Afrikában játszódhatnak le és melyeket ott az angol túlerő fog megoldani. A háborút ekkor már Európában mindenütt elkerülhetetlennek tartották, ámbár voltak még, a kik bíztak a békés megoldásban. Az angol kormány tagjai és az angol vezérpolitikusok és államférfiak sorban megszólaltak és kifejtették álláspontjokat. Így Ridley belügyi államtitkár szeptember 26-án Blackpoolban beszédet mondott, melyben úgy nyilatkozott, hogy ha Anglia kénytelen lenne háborút indítani Transzvál ellen, ezt nem a souzerainitás vagy a választói jog miatt tenné, hanem, hogy az uitlanderek panaszait orvosolja. Szeptember 28-án Balfour belügyminister Dundeeben beszélt és azt mondta, hogy oly pontra érkeztek, a melynél azok, a kik Transzvál politikájáért felelősek, vonakodnak engedni, az angolok pedig nem engedhetnek és nem akarnak engedni, mert ez a dél-afrikai érdekek, a civilisatio és a nemzeti becsület szempontjaiból lehetetlen. Kitchie kereskedelmi minister pedig Londonban mondott beszédet és azt fejtegette, hogy Dél-Afrika jólléte attól függ, hogy Transzvál minden fehér lakosának egyenlő jogai legyenek és kijelentette, hogy az angol kormány Transzvál függetlenségéhez, a mennyiben belső ügyekről van szó, épenséggel nem akar hozzányulni. Szeptember 29-én az angol minister-tanács megállapította a Transzválhoz intézendő ultimátum pontozatait. Ezek a következők: 1. Az uitlanderek, a kik öt éve laknak Transzválban, passiv és activ választójogot nyernek; 2. Johannesburg, a bányavidék fővárosa, önkormányzatot kap és erősségei lerombolandók; 3. A jogszolgáltatás legyen független a politikai hatalomtól; 4. A dynamit-monopolium megszüntetendő; 5. Az angol nyelv kötelező tantárgy legyen a transzváli iskolákban, az angol és holland nyelv egyenlő jogúnak ismertessék el. 6. Transzvál megtéríti Angolországnak a magatartásával okozott katonai kiadásokat és végül egy pont biztosítani akarja az angol hegemonia elismerését Dél-Afrikában. Szeptember 27-én Pretóriában mindkét néptanács zárt ülést tartott, melyen Krüger és a kormány tag-

jai is megjelentek. Az ülésen a Chamberlain legutóbbi táviratára adandó választ tárgyalták. A választ, melynek hangja igen határozott, még aznap átadták az angol ügyvivőnek. A válasz tartalma ez volt: Transzvál elvárja, hogy Anglia is az 1884. évi egyezmény alapján helyezkedik, Transzvál az 1899. III. törvénycikkkel elég képviselőt adott a néptanács két házában az uitlandereknek és azt kívánja, hogy a netaláni módosításokra vonatkozó javaslatok Anglia részéről induljanak ki. Másnap a pretóriai néptanács elhatározta, hogy azoknak az uitlandereknek, a kik a köztársasággal tartanak, a háború után teljes polgárjogot ad. A csapatmozgalmak ekkor már megkezdődtek. Krügersdorpból katonaság indult a natáli határra és Boshof és Kimberley körül is csapatokat vontak össze. Szeptember 30-án a devonshirei herceg beszédet mondott, melyben kijelentette, hogy Anglia nem tör Transzvál függetlenségére, ámbár Transzvál alaptalan föltevésai nem oldhatják föl a kormányt az alól a kötelessége alól, hogy az angol alattvalók védelmére intézkedéseket tegyen, továbbá, hogy a tárgyalások e pontján Anglia nem láthat többé előnyt abban, hogy oly javaslatok elfogadását követelje, melyek a választói jog megadására és az uitlandereknek a néptanácsban való képviselőtére vonatkoznak, mert e javaslatokat nem fogadták úgy, hogy az a remény, mely szerint megoldásra vezetnek, megerősödött volna. Ez kényszerítette az angol kormányt arra, hogy bizonyos követeléseket állítson föl, melyekre az érvényben levő egyezményeknél és annál a kötelezettségnél fogva, a mely szerint minden művelt államnak meg kell védenie a maga alattvalóit, jogosultnak tartotta magát. Máskor e követeléseket mérsékelteknek találnák, ámde Transzvál készülődései hasonló intézkedésekre kényszerítették Angliát, a melyekkel járó nagy kiadások miatt a parlamentet nem sokára egybehívják, hacsak megnyugtató körülmények nem lépnek föl, a mi azonban föl nem tehető. Bizik azonban abban, hogy Transzválban a jobb belátású férfiak fognak fölülkerekedni. Ekkor a válság intézése már kisiklott a diplomácia kezéből és már az angol ultimatum elküldése előtt Transzvál és Anglia közt tényleg beállt a hadiállapot, mert a vasúti forgalom Transzvál és Natál közt megszűnt, a mennyiben a transzváli vonalakat kizárólag katonai szállításokra használták. Mindkét fél lázasan készült a hábo-

rúra. Október 4-én az angol kormány 70,000 tartalékoszt hitt be és október 17-ére a parlamentet is összehívta, a csapatok szállítását pedig megkezdte. A nemzetközi központi békeiroda delegatusainak egybehítt gyülekezete a transzváli ügyben táviratokat és föliratokat küldött Victoria királynőnek, az angol ministereknek és Krüger elnöknek; Hofmeyer, az Afrikander-Bond elnöke, följánlotta közbenjárását, ultimatumról szóló hírek keringtek, melyet Krüger intézett volna Angliához. Október 6-án indiai csapatok szállnak partra Durbanban. Az angol kormány 40,000 embert meghaladó csapatokat szánt Dél-Afrikába. White tábornok Fokvárosban azon meggyőződését fejezte ki, hogy az angoloknak Dél-Afrikában elég katonaságuk van minden támadás visszaverésére. A pretóriai kormány szigorú utasítást adott ki, hogy angol területet a csapatoknak semmi szín alatt sem szabad megsérteniök. Jóllehet a feszültség egyre fokozódott, Anglia halasztotta a hadüzenetet, mert Európából, Indiából és Ausztráliából kellett csapatokat szállítania, a mi heteket vett igénybe. A transzváliak az összes dél-afrikai néptörzseket szabadságharczra igyekeztek föltüzelni az angol uralom ellen. Buller tábornok, a dél-afrikai csapatok kiszemelt főparancsnoka, a királynőhöz ment Balmoralba, az angol kormány a gyarmatoktól csapatokat kér, megígéri, hogy a Delagoa-öblöt respectálni fogja, de kijelenti, hogy ha hadiszereket szállítának át rajta, ezt megfogja akadályozni. Steyn elnök az oranjei búrok egy csapatát Bloemfonteinben üdvözli, a pretóriai kormány pedig kijelenti, hogy az aranybányákat hivatalosan fogják kezelni és az aranytermést, ha az ellenségeskedések hosszabb ideig fognának tartani, le fogják foglalni. Október 8-án az angol liberális-párt vezére, Campbell-Bannermann, Maidstoneban beszédet mondott, azon reményének adva kifejezést, hogy a háború nem fog kitörni. A pápa közvetíteni szándékozott, de Anglia mereven visszautasította a közvetítést, Transzvál azonban örömmel fogadta volna. Európai angolellesenes coalitio hírei röpködnek, a melyek szerint Muravjev orosz külügyminister (Orosz-, Francia- és Spanyolországot egyesítette volna Anglia ellen, Németországban azonban angolbarát áramlat kerekedett fölül. Ekkor 6000 transzváli búr Cronje parancsnoksága alatt Ramathlabama közelében állott, és a búrok a Transzválból menekülő férfiakat és nőket sértegették. Október 7-én Mor-

ley beszédet mondott Carnarvonban, a melyben azon nézetét fejezte ki, hogy nem látja, miért volna lehetetlen Angliának és Transzválnak megegyeznie és sajnálta, hogy Transzvál visszavonta a választói jognak öt év után való megadásáról szóló ajánlatát. E napon érkezett Durbanba White angol tábornok, hogy a natáli főparancsnokságot átvegye és azonnal Pietermaritzburgba utazott. Johannesburgba benszülöttek tódulnak a vidékről és mindenütt fosztogatnak, a hol pálinkát remélnek találni. Október 8-án a pretóriai kormány *Zöldkönyvet* adott ki Chamberlainnek szeptember 10–25-ig kelt távirataira adott válaszokkal, melyekben kijelenti, hogy a dél-afrikai köztársaság belső ügyeibe való beavatkozásra nincs ok, tiltakozik az ellen, hogy Anglia figyelembe vette azt a táviratot, melyet az uitlanderek egyenesen Victoria királynő személyéhez intéztek. A transzváli kormány e távirat állításait mint hazugságokat és tévedéseket visszautasítja és kijelenti, hogy kész a birodalmi kormánytól barátságos tanácsokat és javaslatokat elfogadni, visszautasítja továbbá a Transzvál pénzügyi és általános igazgatása ellen emelt vádakát és arról panaszkodik, hogy a South African League Anglia politikájára befolyást gyakorol, mert a liga forradalomra és Transzvál függetlenségének megsemmisítésére törekszik. Az Oranje szabad-állam elnöke, Steyn, megkísérelte a közvetítést, de hiába, mert a transzváli kormány elérkezett az engedmények határáig, melyeken túl öngyilkosság nélkül nem mehetett, mert Angolország czélját elérte volna és időt nyert volna arra, hogy hadikészülődéseit befejezze és a dél-afrikai köztársaságot túlnyomó erővel agyonnyomja. Ezért a transzváli kormány Angliának október 9-én ultimatumot küldött, melyben arra szólítja föl az angol kormányt, nyújtson biztosítékot arra, hogy a főnálló differentiakat választott bíróság döntése alá bocsátják vagy más valamely békés úton intézik el, a csapatokat Transzvál határaitól tüstént visszavonja, az 1899 június óta Dél-Afrikába küldött csapatokat a transzváli kormány nyal megállapítandó idő alatt, visszarendeli, mely esetben Transzvál a burghereket a határról azonnal visszaszólítja és végül, hogy a tengeren levő angol csapatok Dél-Afrika egyik kikötőjében sem szállnak partra. A transzváli kormány sürgős és igenlő választ kért 1899 október 11-ének délutáni öt órájáig, melyet ha nem kap meg, az angol kormány eljárását formális had-

üzenetnek fogja tekinteni és ugyanennek lenne kénytelen tekinteni az angol csapatoknak a határ felé való további kuldését is. Az angol kormány a fokföldi kormány útján kijelentette, hogy sajnálattal vette a dél-afrikai köztársaság perempertorikus követeléseinek a közlését, e föltételek azonban olyanok, hogy az angol kormány lehetetlennek tartja, hogy azok tárgyalásába belebocsátkozzék. Az angol kormány e felelete következtében a hadiállapot október 11-én, délután öt órakor beállt. Az alkudozások válságos napjaiban még nem volt bizonyos, vajon Oranje szabad-állam a dél-afrikai köztársaságot támogatni fogja-e. E kérdésre azonban csakhamar megadta a választ Steyn elnök kiáltványa, melyet Oranje szabad-állam polgáraihoz intézett és melyben rövid történetét adja Anglia eljárásának a dél-afrikai köztársasággal szemben és férfias küzdelemre szólítja föl a polgárokat a szabadságért és hazáért.

A háború tehát kitört. A hadi szerencse eleinte a szövetséges köztársaságoknak kedvezett, de megfordult, és az angolok ma Transzváliban vannak. A háború eseményeiről és lefolyásáról tiszta képet alkotni egyelőre lehetetlenség, mint-hogy a kábelek és a posta az angolok kezeiben vannak. A mi tudható, általánosan ismeretes. Az angolok harcztéri sikerei azonban nem oldották és nem oldhatják meg a vitás kérdéseket, legkevésbé pedig a legfontosabbat, a dél-afrikai államszövetség kérdését angol főnhatóság alatt. Bármily közvetlen következményei legyenek a háborúnak a két köztársaság jogi és nemzetközi helyzetére nézve, a dél-afrikai kérdést véglegesen nem fogják megoldani, mert a Dél-Afrikában főnnálló viszonyok minden politikai és diplomatiái számítást halomra dönthetnek, másrészt figyelembe veendő Angliának világbirodalmi helyzete, mely szinte lehetlenné teszi az összeütközések elkerülését valamely nagy hatalommal és gyarmatainak állandó, nyugalmas birtoklását. Hisz Victoria királynő uralkodása alig egyéb, mint a gyarmatokért folytatott háborúk története. A dél-afrikai kérdés megoldása, illetőleg Angliának dél-afrikai főnhatósága mindig a legszorosabb kapcsolatban lesz egyéb birtokainak helyzetével, mert nem tehető föl, hogy Anglia hosszabb időn át állandó nagy hadsereget tarthasson Dél-Afrikában az elkeseredett és boszút lihegő holland lakosság fékentangására. Mert, hogy Anglia nemcsak a két köztársaság

holland lakosságát ingerelte maga ellen, hanem a fokföldieket és a natáliakat is, az kétséget nem szenved. Ennek pedig Anglia dél-afrikai helyzetére előbb-utóbb döntő fontossága lesz. Dél-Afrikában Anglia csakis az engedékenységek politikájával boldogulhat. Kérdés azonban, vajon a háború folytán, melyhez fogható Dél-Afrikában nagyság és elkeseredés tekintetében két európai fehér faj közt még nem dült, az engedékenység és békülékenység politikája általában lehetséges lesz-e. Angliának az erőszak politikájához Dél-Afrikában, bármily hatalmas és gazdag legyen is, hosszabb időre nincs és nem lehet elegendő ereje, ha csak egyéb birtokainak biztosságát nem akarja kockáztatni. Arról tehát szó sem lehet, hogy a két köztársaság örök időkre elveszítse függetlenségét, sőt igen valószínű, hogy mint a múltban már megtörtént, az angolok győzelme ellenére is visszakapja.

A két köztársaság sorsa nem szakítható ki a Dél-Afrikát alkotó gyarmatok és államok complexumából és épen ezért úgy ezeknek, valamint a két köztársaság viszonyainak alapos ismerete nélkül lehetetlen tárgyilagos és elfogulatlan ítéletet mondani akár Anglia eljárásáról a búr köztársaságokkal szemben, akár ezek magatartásáról a legutóbbi időkben. Hogy még Angliában is mily kevéssé ismerték Dél-Afrikát a legújabb időkig, arra nézve igen tanulságos, de egyúttal mulatságos adatokat sorol föl Liebemann Sándor Jakab, a sandhursti angol királyi katonai iskola tanára, a ki a fokvárosi egyetemen a modern nyelveket és irodalmakat is tanította és húsz évig élt Dél-Afrikában.*) Annak előrebocsátása után, hogy az angol iskolákban a földrajz tanítására sohasem fordítottak különös gondot és hogy csak az utóbbi években kezdik komolyan fölkarolni, a következő eseteket beszéli el. A *Daily Graphic*, mely 1896 elején, a Jameson-féle betörés idején néhány csodálatos «tündérmesét» közölt, azt írta, hogy Bazutóország határhegysége a vízvázasztó az Atlanti és Csendes-óceánok között. Egy másik nagy londoni napilap pedig a gyémántmezők fölfedezése idején azt írta, hogy a fokvárosi dajkák a csecsemőket szombat délután az Oranje folyó partjára viszik friss levegőt színi, holott az Oranje folyó körülbelül 900 kilo-

---

*) Liebemann A. J.: *Briton, Boer and Black in South Africa*. The British Empire Series. *British Africa*, 134—135. l.)

méterre van Fokvárostól. De nem csak a hírlapok követtek el ily földrajzi baklövéseket, hanem az angol tengernagyi hivatal is, a mennyiben az utolsó búr háború alkalmával azt a parancsot adta egy ágyúnaszádnak, hogy Simonstownból (Fokváros mellett) induljon el és a keleti part mentén haladva bombázza Potchefstroomot, mely Transzvál régi fővárosa és körülbelül 410 kilométerre van a tengerparttól. Ha az első sorban érdekelt angoloknak ily ismereteik voltak Dél-Afrikáról, minő fogalmak lehetnek elterjedve másutt, a közvetlenül kevésbé vagy sehogyan sem érdekeltéknél? Már pedig Dél-Afrikával nem csak azért érdemes foglalkozni, mivel a legutóbbi időben gyémántjával és aranyával magára vonta a világ figyelmét, hanem mivel ez a földterület Afrika legbecsesebb része és ez fogja leginkább próbára tenni az angolok gyarmatosító képességét és ügyességét, ha nem következik is az be, a mit Bismarck mondott, hogy Dél-Afrika lesz az angol gyarmatbirodalom tarpéji sziklája, a mi egyébiránt egy cseppet sem lehetetlen.

Ötven évvel ezelőtt a ráktéritőtől s a baktéritön túl Afrika belseje a térképeken egész fehér volt. A Nilus forrásait nem ismerték, Congo alig volt észrevehető, semmit sem tudtak azokról a nagy tavakról és óriási hegyekről, melyek Afrika belsejét annyira jellemzik. De Livingstone megkezdte a munkát, mely részben az ő utazásai, részben példája következtében tökéletesen átalakította Afrika térképét, a mennyiben rendkívül érdekes új vonásokkal ruházta föl és népekkel népesítette be. Az európai hatalmak azonban csak Stanley halhatatlan utazása óta fordították feléje komolyan a figyelmüket, mint az ipari és kereskedelmi tevékenység új mezeje felé. Afrika roppant fontosságát először a belga király fogta föl és modern értelemben való fölosztását is ő kezdeményezte. Tagadhatatlan ugyan, hogy Francia- és Angolország már előbb is tevékenyek voltak, de ingadozva és bátortalanul cselekedtek, kivált az utóbbi, mert attól tartva, hogy már is túlságosan nagy, számos alkalmat szalasztott el oly területek annectálására, melyek mások kezeibe kerültek. Mikor 1880-ban Stanley, mint a belga király ügynöke Congoba visszatért, kezdődött meg voltaképen a fölosztás modern korszaka, jóllehet az igazi küzdelem csak 1883-ban, akkor indult meg, midőn Németország is beleszólt a dologba és az európai hatalmak — Angol-, Francia-, Német- és Olaszország érdekköreit 1886-ban

megjelölték. A végleges fölosztás csak 1899-ben történt meg Francia- és Angolország egyessége folytán, melyben a Szahara, Szudán és Niger folyómenti érdekköreiket megállapították. Ez azonban az első fölvonásnak csupán a vége. Hogy minő lesz a többi, ki a megmondhatója? Terület tekintetében Franciaország járt legjobban, mert egész Afrikának csaknem $\frac{1}{3}$ része jutott neki. Anglia része, még ha Egyiptomot és Szudánt nem tekintjük is, körülbelül $5\frac{1}{2}$ millió négyszögkilométert tesz, míg Németország és Belgium két-két milliót kapott.

Az európai hatalmak, valamint Afrika többé-kevésbé független államainak érdekkörét terület és népesség tekintetében a következő táblázat tünteti föl:

Állam	Négyszögkilom.	Népesség
Brit Afrika	5.637,576	40.100,880
Egyiptom és Szudán	2.240,000	20.000,000
Transzvál	256,896	1.094,156
Franciaország	7,365,176	30.358,800
Németország	2.084,768	11.200,000
Belgium (Congo) ...	2.016,000	30.000,000
Portugallia	1.774,136	8.197,790
Spanyolország	537,280	136,000
Olaszország	432,240	850,000
Független terület .	2.352,000	19.000,000

A Dél-Afrikának nevezett földterület a Zambesitől L'Agulhasig, a Frio-foktól Delgado-fokig terjed. A gyarmatok, államok és területek, melyekre Anglia befolyása kiterjed, a következők: Fokgyarmat, Bazutóország, Becsuána, Rhodézia, Natal Zuluországgal, a dél-afrikai köztársaság és Oranje Szabad-Állam. Ezek területei együttvéve sem teszik Anglia afrikai birtokainak és érdekkörének a felét és azért fontosak, mivel földrajzi tekintetben összetartozó, egységes földterületet alkotnak. Transzvál aranyát nem tekintve nagyon érthető tehát, ha Anglia e területnek politikai egyesítésére is törekszik. Az egyes gyarmatok, államok 1898. évi lakosságát, a fehérek és feketék arányát, a hadseregek létszámát, államadosságát, bevételeit és kiadásait, ki- és bevitelét, vasutainak és távírvonalainak hosszát, tanulóinak számát az alábbi táblázat tünteti föl.

Délafrika 1898-ban.*

	Fokgyarmat	Bazutó-ország	Becsúána	Rhódézia	Natal és Zulu-ország	Transzvál	Oranje szabad-állam	
Terület □ Km.	620,816	23,072	865,088	1.680.000	78.568	326.700	130.000	
Népesség {	fehér	376,987	578	500	10.000	50,241	345,397	fehér 77,716
	fekete	2.143,100	250,000	100,500	1.100.000	828.450	1.091,156	fek. 130,000
Hadsereg	2,926	240	187	1,436	5.000	400	400	
Önkéntes	7,007	—	—	109	1,534	—	18,000	
Államadóság K.	682.060,500	—	—	—	18.600.200	66.842.500	—	
Bevétel «	184.749,100	1.163,900	1.188.800	—	55.326.900	112.005,500	11.689,100	
Kiadás «	171.299,700	1.119,900	2.211,200	—	40.624,900	109.851,700	10.768,400	
Kivitel korona :								
összesen ...	541.505,200	3.300,700	—	—	40.548.300	—	36.904,400	
Angliába ...	530.989,000	—	—	—	—	—	—	
a gyarmatokba	2.005,200	—	—	—	27.867,400	—	—	
Bevitel korona :								
összesen ...	449.944,700	2.507,000	1.750,000	—	150.049,200	537.875,000	29.660,400	
Angliából ...	322.628,600	—	—	—	104.611,700	425.300,000	—	
a gyarmatokból	20.898,800	—	—	—	7.312,300	—	—	
Vasút Km.	4,252	—	877	1,627	728	1,163	—	
Távíró Km.	9.911	22,5	2.782	—	1,440	6,000	—	
Tanuló.....	132,020	8,458	—	—	19,222	11,552	—	

E táblázat tanulságai több tekintetben rendkívül érdekesek. Tüzetesebb elemzés helyett csupán a területek nagyságára, a fehér és fekete népesség roppant aránytalanságára, az angol haderő csekély létszámára, a ki- és bevétel túlnyomó részének Angliából eredő és Angliába szánt voltára utalok. A bevétel és kiadás rovatai azt mutatják, hogy Becsuána kivételével egy gyarmat vagy állam költségvetésében sincs hiány, a kivített és bevített föltüntető rovatok pedig arról tanúskodnak, hogy a kereskedelmi forgalom csaknem kizárólag Anglia kezében van. Mindezeknél fontosabbak azonban a népességre vonatkozó, ha nem is föltétlenül megbízható, de megközelítő pontosságú adatok, a melyek szerint Dél-

*) *British Africa*. (The British Empire Series, Vol. II.) Appendix. Az Oranje szabad-államra vonatkozó adatok Georges Aubert: *Le Transvaal et l'Angleterre en Afrique du Sud* című művében 271—275 l.

Afrikában 861,519 fehérrel szemben 5.646,206 fekete áll, a miből az következik, hogy Dél-Afrikában nemcsak búr vagy mondjuk, holland-kérdés, hanem fekete-kérdés is van, mely annál veszedelmesebbé válhatik a hollandokra és angolokra egyaránt, mivel a feketéknek ma már lőfegyvereik is vannak. Az angol uralom szempontjából legfontosabb azonban a holland vagy búr és angol elem aránya, e két elem egymáshoz való viszonya és jelleme. A holland elem a régibb és hatalmasabb és ma még egész Dél-Afrikán uralkodik. Ha az angolok ezt nem akarják is elismerni, ez a tény tagadhatatlan. Az angol lobogót csak e század elején vonták föl, a minnek a következménye területi különválás lett, mely a két búr köztársaság megalapításához vezetett. Mindkét búr köztársaság parasztállam ó-patriarchalis értelemben, melyek függetlenséget véres harcok árán szereztek meg és a viszonyok erejénél fogva hihetőleg meg is fogják tartani. A két búr köztársaság azonban nem vette föl az egész holland elemet, mivel még sok ezer él a Fokgyarmatban és Dél-Afrika egyéb részeiben angol főnhatóság alatt. Hogy pontos száma mekkora, azt igen bajos megállapítani, de hogy nagy hatalmat képvisel, legjobban az mutatja, hogy júniusig a Fokgyarmat miniszterelnöke is holland volt.

Garrett Edmund F. a *Contemporary* 1899 október havi számában a Dél-Afrikában élő holland és angol eredetű lakoságról a következő táblázatot közölte:

	Fehér összesen	Holland	Angol
Fokföld és Becsuána	460,000	265,200	194,800
Bazutóország	650	300	350
Oranje sz.-állam	93,700	78,100	15,600
Natál és Zuluország	52,000	6,500	45,500
Transzvál	203,650	80,000	123,650 *)
Rhodézia	10,000	1,500	8,500 *)
Összesen	820,000	431,600	388,400

E táblázat sem mutatja pontosan a holland és angol eredetű népesség arányát, mivel az angolok rendszeren mindenként angolnak számítanak, a ki nem holland, pedig ismeretes dolog, hogy Dél-Afrikában igen tekintélyes német és más elem is létezik. Az angol kormány hivatalos adatai szerint a

*) Csaknem mind meglelt korú férfi.

Fokgyarmat lakossága 1895-ben $1\frac{1}{2}$ millió volt, melynek körülbelül $\frac{1}{4}$ része, 400,000 volt fehér, a többi pedig fekete. E 400,000 fehér közül az angol hivatalos statisztika szerint is csak 35,000 angol és 6000 német. E számok világosan mutatják, hogy a holland elem mily hatalmasat képvisel a Fokgyarmatban. A fönti táblázat más arányokat mutat, azon a tényen azonban nem változtat, hogy a holland elem van többségben Dél-Afrikában. Vajon e többség kisebbséggé fog-e válni és mikor, azt bajos megmondani.

Az angol és holland elem arányát, az óriási terület biztosítására szánt, elenyészően csekély angol haderőt tekintve, önkéntelenül merül föl az a kérdés, hogy minek tulajdonítandók az angolok sikerei Dél-Afrikában?

E sikerek főtényezői maguk a hollandok vagy búrok. Kétségtelen, hogy Európa legtöbb nemzete és Magyarország közvéleményének tekintélyes része is meglehetősen nagy rokonszenvet tanúsított az angolokkal harcban álló búrok ügye iránt, a mi annál csodálatosabb, mivel a búrokat a háború kitörése előtt nem ismerték, sőt azt lehet mondani, ma sem ismerik, a mi természetes is, mert a búr, mint nemzet, csak e háborúval lépett a világtörténelem színpadjára. A háború folyamán rólok megjelent jellemzések nem igen érdemelnek figyelmet egyrészt azért, mivel íróik csak rövid ideig és rendkívüli viszonyok közt — háborús állapotban — érintkeztek velök, másrészt igen sok leírást az angolok világhatalmi állására irigy és féltékeny fölfogás torzított el. Ezért sokkal czélszerűbb, ha a szabadságharcz és függetlenség phrasisait nem tekintve, a mai búrokat a háborút közvetlenül megelőző időkből való leírások alapján tekintjük.

Az afrikai búr — mondja dr. Hartmann — nem európai fogalmak szerint való fehér, hanem igen sajátságos ember-typus. A búrok ma még a műveltségnek alacsony fokán állanak. Az iskolai műveltség igen csekély. A búr gyermek nagy küzködéssel tanul meg valahogy olvasni és írni, s ezzel elméleti kiképzése véget is ér. Ezért tehát nem csodálható, hogy bármely idegen műveltség dolgában a búrt fölülmúlja. Már pedig manapság még Afrika belsejében létező köztársaság sem nélkülözheti a közigazgatásban a művelt elemeket. Nem elég, ha a fiatal búrok a szabadban fölnőnek, rövid ideig és mellékesen, úgy a hogy, megtanulnak írni-olvasni, hogy később

mint férfiak egész kerületet igazgassanak, mint bírák működjenek vagy technikai és jogi természetű, szakértő ítéleteket mondjanak. Az állami szervezet oly bonyodalmas lett, hogy ó-patriarchalis minta szerint nem kezelhető. Ezt a búrok magok is belátták már és ezért igen sok magas állást idegenekkel, kivált németekkel és hollandokkal töltöttek be. Műveltségök fogyatékoságának e fölismerése azonban minden idegen iránt bizalmatlanokká tette őket. A búr érzi, hogy az uitlanderrel nem versenyezhet, viszont az uitlander tudatában van annak, hogy a búr műveltségre, kivált pedig kereskedelmi tekintetben fölülmúlja. A búrok és uitlanderek műveltségének e különbségében rejlik az angolok sikereinek főoka Dél-Afrikában. A búrra nézve szabadságvágyában tökéletesen mindegy, vajon az angol vagy bármely más európai nemzet akarná szabadságától megfosztani, mert az idegenben és pedig minden idegenben ösztönszerűen ellenséget lát, mely sikeresen kel versenyre vele. Kétségtelen, hogy a búr köztársaságokban e tekintetben a helyzet javult az utóbbi években. A népoktatás egyre terjed, s a gazdag búrok fiai már európai iskolákat is fölkeresnek. A népnevelés fejlődése azonban aligha oly gyors, hogy a két köztársaság fejlődésével, mely a bányáipar nagy arányú föllendülésével következett be, lépést tarthatna. Ha lehetséges volna a népoktatást oly magas fokra emelni, mint valamely európai államban, hogy magok a búrok töltsék be a magasabb és legmagasabb állásokat a különféle közigazgatási ágakban, akkor a köztársaságok életképessége talán örökre biztosítva volna.*)

Az angolok dél-afrikai sikereinek egyéb tényezőiről és az ezekből vonható következtetésekről később lesz szó, most lásuk még a búr jellemet, a hogyan oly írók festik, a kiket nem lehet elfogultsággal vádolni.

A mi a búrok jellemét illeti — írja Seidel A. — az a francia vérkeveredés és az afrikai viszonyokhoz való alkalmazkodás ellenére is a holland parasztra vezethető vissza. Sajátos holland jellemvonásaik az állattenyésztés kedvelése, a vízépítészetben való jártasság, a gazdasági monopoliумokhoz való hajlandóság, a benszülöttekkel való bánásmód ügyes-

---

*) Dr. Georg Hartmann: *Deutsch-Südwestafrika im Zusammenhang mit Süd-Afrika*. Vortrag. Berlin, 1899. W.-Süsserott. 15—16. l.

sége. Parasztos gazdasági és vallási conservatismusok, egyéni ellenszenvök az állami beavatkozás iránt a magán emberek életmódjába, életmódjok igénytelensége, szívósságuk a gazdasági föladatok végrehajtásában, valamint gondolkodásuk és cselekvésük lassúsága és ezzel kapcsolatban fejletlen vállalkozó szellemök. A hollandot és a parasztot erős politikai szabadságvágy és sajnálatos fősvénység jellemzik. Ellenben a búrokban afrikai hazájok viszonyai között két oly tulajdonság fejlett ki, melyek örökölt jellemöktől elütnek, nevezetesen a territorialis mozgékonyosság, a vándorláshoz (treck) való hajlandóság és gyors elhatározás s az erős faji érzés. Az utóbbi vonásról Dél-Afrika egy alapos ismerője azt mondja: «A búrok inkább leöletnék magokat az utolsó szál emberig, semhogy államukban a feketék és fehérek egyenjogúságát elismerjék».*)

Ez alapvonásokból a búr jellem könnyen alakul ki. Transzváiban — mondja Cachet F. — istenfélelem és tisztelet uralkodik minden iránt, a mi az istentisztelettel van kapcsolatban. Az ájtatosság bizonyos tekintetben a jó neveléshez tartozik és a nem istenfélőt a rossznevelésével egy sorba helyezik. Az iszákosságot utálják. A nép erkölcsössége még jelentékeny magas fokon áll. A törvénytelen születések ritkák. Holland értelemben véve a szót, a búrok aligha dolgoznak. Mintha még mindig patriarchalis időkben élnének, főképp nyájaikkal foglalkoznak, a szükségességgel beérik és nem látnak hasznot abban, hogy magokból a fölösleges megszerzéseért rabszolgákat csináljanak. A búrnak idejének kell maradnia arra, hogy az életet úgy élvezze, hogy barátait vagy rokonait meglátogassa (gaat kuiren) vagy látogatásaikat fogadja, hogy nyugodtan szívjon el egy pipa dohányt és valamivel több kávét fogyaszson, mint a mennyi okvetlenül szükséges. A szegényekről, özvegyekről és árvákról állami támogatás nélkül gondoskodnak. Eladásoknál az utolsó fillérre is súlyt helyeznek, de a hol szükséges, bőven adnak és ritkán fordul elő, hogy jótékonyágához hasztalan folyamodnék valaki. Bármennyire egymásra vannak utalva és támogatják egymást, nagyon vigyáznak arra, hogy egymástól ne függjenek. A búr sohasem lesz másnak a szolgája. Rangkülönbség nincs köztök, s a leg-

*) Seidel A.: *Transraal, die Südafrikanische Republik*. 169—170. 1.

szegényebb honfitárs is helyet foglal asztaluknál. A legszegényebb fiatal ember is a sikerre kilátással kérheti meg a leggazdagabb búr leányát, föltéve, hogy jó családból vagyis keveretlen vérből való. Habár hamar vannak is megsértve, még gyorsabban nyújtanak kezet a kibékülésre, ha közelednek hozzájuk. A politikai ellenféllel szemben igazságosak, a legyőzött iránt pedig csaknem gyengék. A becsületesség és hűség nem hiányzik belőlök, de nincs meg bennök a gyors elhatározás ahhoz, hogy érzelmeikért tüstént helyt álljanak. Inkább mondanak igent, mint nemet, de egyiket sem gyorsan és véglegesen. Kivált, ha nemet kell mondani, ezt lehetőleg halogatják és elkerülik. Az érintkezésben a búr udvariasan tartózkodó, olykor fölszínes nyíltszívűség látszatával, de mindig óvatos és bizalmatlan. Senki sem tagadhatja, hogy nagy természetes esze van. Régi vendégszeretete újabban meggyengült, míg az előtt házok mindenki előtt, akár szegény, akár gazdag, előkelő vagy alacsony sorsú volt is, nyitva állt. Ritkán található búr, a ki az ország kormányzása iránt nem érdeklődik. Mindenki tudni akarja, hogy Pretóriában a néptanácsban mit tárgyalnak, s a hivatalos lapot gyakran oly emberek is kezökbe veszik, a kik különben csak a bibliát olvassák.*)

Liebemann, a ki húsz évig élt Dél-Afrikában, így jellemzi őket. A búr jellemet nehéz leírni és pedig számos oknál fogva. Ketten sem nézik ugyanazt ugyanabból a szempontból. Ezen kívül, különösen az 1896. év elején történt szerencsétlen események óta, a faji gyűlölet felkeltésétől való óvakodás figyelmeztetését annyit ismétlik, hogy a búr jellem bátor és kedvező megrajzolása bizonyos uraknak, a kik a Westminsterben ülnek és búrabbak a büroknál, nem tetszenék vagy felségsértés számba menne Pretóriában. A búr leírásakor négy dologról nem szabad megfeledkezni: 1. a falvak és tanyák egymástól igen messzire fekszenek, következésképp a társas érintkezés nem könnyű; 2. ennek következtében a tanyai gyermekek iskoláztatása nehéz volt és ma is az; 3. hogy ennek természetes következményeként a búr tanulatlan, a miből sok minden következik; 4. a búr eszménye a patriarchaké, sok nyáj és gulya és mérföldekre terjedő föld, hogy elegendő lege-

---

*) Seidel A.: *Transvaal*, stb. 169—173. l.

lője legyen ; hogy tulajdon fügefája alatt üldögéljen és magának éljen ; hogy szomszédjától lehető messze legyen ; ne fizessen semmiféle adót és benszülött szolgáját tetszés szerint büntethesse, a kivel különben következetesebben bánik, mint mások. Bárminő volt eredeti jelleme, ma két vonása élesen domborodik ki: 1. az igazságról való fogalmát legjobban az X néven ismeretes algebrai mennyiség fejezi ki; 2. a brit gyarmatokban az angolokat nem szereti, a két köztársaságban pedig megveti. Ha e két állítást igaznak fogadjuk el, és ezt bizvást meg lehet tenni, a búr jellemet könnyebben fogjuk megérteni, mint eddig. Mindamellett egy perczig se gondoljuk, hogy a búrnak nincsenek jó tulajdonságai is. Az ország természete követeli meg ezeket, és következőleg vendégszerető, nem akarom mondani, azért, mert tudja, hogy valamikor maga is rá talál szorulni a vendégszeretetre. Kétségtelen, hogy a szeszes italok élvezésében mértéket tart, de legnagyobb bámulói sem állíthatják, hogy szorgalmas. Tanyai gazdálkodásának rendszere elavult és káros. Phlegmatikus és apathikus. Gondolkodásában elüt az angoloktól. A külvilággal nem törődik. A távíró és a hirlapok nem érdeklik. Szellemi látköre igen korlátolt, sokkal korlátoltabb, mint tanyájának határa. Erkölcei nem jobbak és gyakran sokkal rosszabbak, mint gondolná az ember olyanoknál, a kik ily elszigetelten élnek, ám-bár azt szeretné elhíttetni, hogy valóságos szent. Vallási tekintetben tökéletesen a holland református egyház lelkészének befolyása alatt áll, a ki türelmetlenül és önkényesen bánik vele.*)

Transzvál lakosságának legkiválóbb eleme a búrok, az ország urai és nagybirtokosai, a kik általában holland eredetre vallanak és típusai a közép és déli német parasztnak, a kinek tulajdonságai főképp a falusi és tanyai búrnak vannak meg, míg a városi inkább a thüringiai városi lakoshoz hasonlít. Termete átlag magasabb, mint európai fajrokonaié, mivel a dél-afrikai éghajlat nagyon kedvez az emberi test erejének és zömökségének, s ritkán található búr, a ki legalább 1·8 méter ne volna. A férfiak általában hatalmas emberek és erélyes, határozott és kifejező fejükkel Rubens, Teniers, Ostade és van Eyck arczképeire emlékeztetnek. Valamennyien kitünő lövők

---

*) *British Africa*. (Liebemann, Briton, Boer and Black.) 157—158. lap.

és mindenféle munkához és mesterséghez értenek. A házi asszony, a ki 8--12 gyermekének anyja és tanítónője egy személyben, rendszeren nagy karosszékben trónol, melyből rendkívüli terjedelmű termete miatt csaknem egész nap nem kel föl. Nagyon kedveli a kávé, mely általában kedvencz itala a búroknak.

A búr nemzeti jellem, külsejök és életmódjok főbb vonásainak ismerete nem elegendő a búrok gondolkodásának, érzelmvilágának és életének megértéséhez. Szükséges ehhez különösen alkotmányuk, culturális intézményeik ismerete.

Alkotmányuk (grondwet) írásba van foglalva és 1858. február 13-án kelt. Ezt az alkotmányt némileg módosították 1890-ben, midőn a második néptanács szervezését rendelte el a törvény. Az alkotmány 220 szakaszból áll és a következő kijelentéseket és intézkedéseket foglalja magában. Meghatározza az állam nevét, mely Dél-Afrikai Köztársaság (Zuid-Afrikaansche Republiek) és az állam kormányformáját, mely köztársasági. A művelt világtól függetlennek és szabadnak kíván tekintetni és becsültetni. A nemzet területi nagyobbodást nem kíván és jogosan csak akkor akarja, ha a köztársaság érdeke a terjeszkedést megkívánja. A nemzet területét Dél-Afrikában csorbíthatlanul akarja bírni. A határokat kiáltványban állapítják meg. Területe minden idegen előtt nyitva áll, a ki a köztársaság törvényeinek aláveti magát. Mindenkinek, a ki a köztársaság területén él, joga van személyének és vagyonának védelméhez. A területek, melyek még gazdátlanok, állami tulajdonnak nyilvánítatnak. A nemzet a legnagyobb társadalmi szabadságot, isteni tiszteletének biztosítását, kötelezettségeinek teljesítését, törvényes viszonyainak, a rendnek és jognak föntartását és biztosítását kívánja. A nemzet megengedi az evangelium terjesztését a pogányok között abban a reményben, hogy a család lehetősége ellen intézkedések történjenek. A feketék és fehérek egyenjogúságát nem engedi meg, de nem akar tűrni sem rabszolgakereskedést, sem rabszolgaságot. A függetlenségnek, valamint az állam sérthetlenségének védelmét a törvény értelmében a nemzet magának tartja fönn. A törvényhozó hatalmat egy néptanács (volksraad) kezébe teszi le, mely az ország legfőbb hatalma és a nép képviselőiből és megbizottaiból áll, a kiket a szavazati joggal bíró polgárok választanak. A népnek három havi idő engedtetik,

hogy a néptanáccsal nézetét, a halasztást nem tűrő törvények kivételével, az elébe terjesztett törvényekről közölhesse. A nemzet a törvények előterjesztését és végrehajtását az állam elnökére bizza, a ki minden állami tisztviselő kinevezését jóváhagyás végett a néptanács elé terjeszti. A nemzet a rend föntartását, a hadügyet és rendőrséget a törvényben meghatározott személyekre bizza. A nemzet a birói hatalmat felső törvényszék kezeibe teszi le, mely landdrostokból, esküdtekből és oly tisztviselőkből áll, a kiket a törvény birói hatáskörrel ruházott föl, s ítéletökre és lelkiismeretökre bizza, hogy az ország törvényei szerint járjanak el. A nemzet az állami bevételekről és kiadásokról a néptanáctól költségvetést kapjon, hogy abból megtudhassa, ki hogyan adóztassék meg. Az ország fővárosa a Mooi folyó melletti Potchefstroom, a kormány székhelye Pretória. Minden közszolgáltatást az állam fizet meg. A sajtószabadság engedélyeztetik, de a nyomdászok és kiadók minden közleményért felelősek, mely rágalmazást, becsületsértést vagy valaki jellemének megtámadását foglalja magában.

A néptanácsnak csak protestáns vallású tagjai lehetnek. A nemzet az állam virágzását s jóllétét és az elemi iskolai tanítókról való gondoskodást kívánja, továbbá, hogy béke idején intézkedések történjenek a háború viseléséről. Külső támadás esetén mindenki kivétel nélkül köteles a haditörvény közzététele után támogatását följánlani. Semmiféle szerződést vagy szövetséget sem szabad idegen hatalmakkal vagy népekkel megkötni, mielőtt az állam elnöke és a végrehajtótanács a néptanácsot nem hívja föl, hogy véleményt mondjon róla. Az államot fenyegető veszedelem vagy háború esetén ily előterjesztések, szerződések vagy szövetségek felől a főhadparancsnok és a haditanács dönt, ha a kommandók (csapatok) a harctéren vannak és a végrehajtótanács meghallgatására nincs idő. Az ország legfőbb hatalma és törvényhozója a néptanács, melynek tagjai mint ilyenek nem állami tisztviselők. A néptanács legalább 12 tagból áll és esküt tesz. A tagokat minden kerület választóinak többsége választja. Senki sem tekinthető megválasztottnak, a ki nem kapott legalább 60 szavazatot. Mindenki, a ki a köztársaságban született és életének 21. évét elérte, vagy honosítva van, szavazattal bíró polgár. A néptanács tagjai négy évre válasz-

tatnak. Senki sem választható, a ki előzőleg nem kap legalább 25 választótól aláírt fölhívást. Minden választó más kerületben lakó jelöltre is szavazhat. Minden választónak joga van az állam elnöke vagy a végrehajtó tanács tagjai ellen visszaéléseik miatt panaszt emelni a néptanács előtt. A választások a rendkívüli esetek kivételével január és február hónapokban ejtendők meg. A néptanács tagja, a ki igazolatlanul elmarad, pénzbírsággal sújtandó. Minden ügyben abszolút többség dönt. A néptanács tagjai a hadi kötelezettség alól föl vannak mentve. A néptanács ülései nyilvánosak, ha a néptanács akként nem határoz, hogy bizonyos előterjesztés titokban tartandó. A néptanács ülésén jelenlevők, a kik nem tagjai a néptanácsnak, csak akkor beszélhetnek, ha az elnök kérdésére kell felelniök. Az alkalmazott tisztviselők névsora minden évben jóváhagyás végett a néptanács elé terjesztendő. A néptanács évenként május első hétfőjén vagy akkor ül össze, mikor az állam elnöke szükségesnek tartja. A néptanács ülése megfelelő imádsággal nyitandó meg és zárandó be.

A végrehajtó hatalom az állam elnökének a kezében van, a ki a néptanácsnak felelős, és öt évre szavazattal bíró polgárok többségétől választatik. Visszalépése után újra választható. Ahhoz, hogy megválasztható legyen, 30 évesnek, protestáns vallásúnak és büntetlennek kell lennie. A végrehajtótanács államelnöke az állam legfőbb tisztviselője, a kinek a birói hatalom gyakorlóinak kivételével, a kik teljesen szabadok és függetlenek, minden állami tisztviselő alá van rendelve. Míg az állam elnöke hivatalban van, sem egyházi szolgálatot nem teljesíthet, sem nem kereskedhetik, az országból a néptanács engedelmé nélkül nem távozhatik, a néptanács sürgős szükség esetén azonban szabadságot adhat neki, hogy magánügyeiben az országból távozhassék. Az államelnök akadályoztatása vagy halála esetén a végrehajtótanácsnak az a tagja helyettesíti mint alelnök, a kit a néptanács jelöl ki erre. Az alelnök tüstént intézkedik az új elnökválasztásról, az elnök távollétében pedig helyettesíti. A néptanács az állam elnökét erkölcstelen életmód, az állami javak hűtlen kezelése, árusítás és más súlyos vétségek miatt hivatalától elmozdíthatja. Az állam elnöke köteles a nála benyújtott törvényjavaslatokat a néptanács elé terjeszteni, azokat a hivatalos lapban minden más irattal, melyet szükségesnek tart, közzétenni. Az állam

elnöke a törvényjavaslatot mindenek előtt a néptanács elé terjeszti és előadásával és indokolásával azt a tisztviselőt bízza meg, a kinek szakjába tartozik. A törvényjavaslat elfogadása után két hó múlva az elnök gondoskodik a közzétételről és további egy hó múlva a törvény közzététele után annak végrehajtásáról. A hadi törvényt, a végrehajtótanács hozzájárulásával, csupán az állam elnöke teszi közzé, ha a veszedelem sürgős, a mit az állam elnöke állapít meg. A főhadparancsnok a háborús ügyekről való határozatok hozatalánál a végrehajtótanács ülésén jelen van és szavaz. Háborút a végrehajtótanács hozzájárulásával az elnök üzen és ő köti meg a békét, de ha lehetséges, a hadüzenet előtt hívja egybe a néptanácsot. Az állam elnöke vagy maga vagy a főtisztviselők útján alkalmaz minden tisztviselőt, a kiknek szavazattal bíró polgároknak kell lenniök és jó bizonyítványokat kell fölmutatniök, pénzügyi hivatalra való alkalmazásnál pedig elegendő biztosítékot kell nyújtaniök. Az elnök évenként költségvetést terjeszt a néptanács elé és abban megjelöli a hiány fedezésére szükséges forrásokról vagy a fölösleg hováfordításáról javaslatot tesz, valamint a lefolyt évi működéséről, a köztársaság állapotáról jelentést terjeszt elő. Az elnök és a végrehajtótanács egy tagja, ha lehetséges, évenként látogassa meg a városokat és falvakat, melyekben landdrost-kontorok (kerületi pénztárak) vannak, ezeket vizsgálja meg, az állami tisztviselők magaviseletéről szerezzen tudomást és körútján adjon alkalmat, hogy kívánságaikat előadhassák. Az elnöknek joga van, tekintet nélkül a néptanácsnak tartozó felelősségre, a tisztviselőket elmozdítani, alkalmazni és minden megürült állást betölteni. E cselekedeteiről a néptanács legközelebbi ülésén jelentést tesz. Az állam elnökét a végrehajtótanács támogatja, mely a főhadparancsnokból, két választó polgárból és egy titkárból áll. A benszülöttek fölügyelője hivatalból tagja e tanácsnak. Az elnök és a végrehajtótanács tagja tagjai a néptanácsnak, de nem szavaznak. Az elnök elrendelheti, hogy az ügyosztályok főnökei a végrehajtótanács ülésén megjelenjenek, a mikor is szavazatuk van. A főtisztviselők a következők: az államügyész, kincstartó, auditor, a közoktatás fölügyelője, az árvák feje, a levéltáros, a főföldmérő, a főpostamester és a bányászat főnöke. A végrehajtó tanács két polgártagja három, a főhadparancsnok tíz évre választatik. Ha az állam elnöke vagy a végrehajtótanács

valamelyik tagja kötelességét nem teljesíti, pénzbírsággal sújtandó. A kormányhivatal minden szombat, vasárnap és ünnepnap kivételével nyitva áll.

A haderő minden fegyverfogható férfiból és, ha szükséges, minden benszülöttből áll. A háborúban vagy fölkeléskor fegyverbe szólított polgárságon kívül államrendőrség és tüzer-csapat van szervezve. Hadköteles minden 16—60 éves fehér és minden benszülött, a ki hadi szolgálatot teljesíthet. A haderő fölosztása végett a köztársaság veldkornetségekre és kerületekre oszlik. A legénység a következő tisztek alatt áll: veldkornet-segéd, veldkornet, parancsnok és főhadparancsnok. A tiszteket választják. Minden kerületnek csak két parancsnoka lehet. A veldkornetek vezetik a hadkötelesek jegyzékét és minden változásról havonként jelentést tesznek. Egy hónappal valamely kommandó működése után az állam elnöke köteles a súlyosan megsebesülteknek, özvegyeknek és árváknak a zsákmányból rájuk eső részt kiadni.

Az igazságszolgáltatás a következő fórumokból áll: fő-törvényszék, vándortörvényszék (rondgaand), a landdrost és oly tisztviselők, a kiket a törvény bírói hatalommal ruház föl. A törvényszékek mihelyt lehet, elintézik a folyamatba tett ügyeket. A főbírónak és büntetőbírónak jogi képzettségűnek kell lennie. A vádat az államügyész és ellenőrzése alatt a kerületekben a közvádlok emelik. A két első törvényszék tagjai életfogytiglan alkalmaztatnak. A landdrostokat a végrehajtótanács nevezi ki. Minden üresedéskor az illető kerület szavazattal bíró polgárai két egyént választanak, kiket a végrehajtótanács elé terjesztenek. Mint minden tisztviselőnek, a landdrostnak is protestáns vallásúnak kell lennie. A kormány székhelyén működő landdrostot a végrehajtótanács előterjesztésére a néptanács nevezi ki. Ehhez nem szükséges, hogy az illető bizonyos ideig állampolgár legyen. Az esküdtek szavazattal bíró polgárok és legalább 30 évesek. Az esküdteket oly időben kell behívni, hogy az elindulás előtt három nap álljon rendelkezésükre. A landdrostok kötelesek saját választásuk ellen esetleg tehető kifogásaikat egy hónap leforgása alatt az állam elnökének bejelenteni. A fölhívásnak nem engedelmeskedő esküdt pénzbírsággal sújtandó. A landdrostok hivatalba lépésök előtt az állam elnöke és a végrehajtótanács előtt esküt tesznek. A veldkornetek kerületek lakosságának egyenetlen-

kedéseit, a mennyire lehet, intézzék el és a perlekedést akadályozzák meg. E célból minden félnek joga van ellenfelét a veldkornet elé idéztetni, a miért tarifaszzerű díjakat fizetnek. Minden polgári és büntető ítéletet kihirdetnek és a dél-afrikai köztársaság népének a nevében hajtanak végre. A büntetések a következők: fogság, kényszermunka bilincsekben, deportáció vagy száműzés. Fehéret testi fenytékkal nem szabad sújtani, ha csak a törvény nem intézkedik határozottan ily értelemben. A törvényszékek a büntetések kiszabásánál figyelemmel legyenek arra, hogy valamely büntetés egyik-másik vádlottra súlyosabb vagy könnyebb lehet, a miért a büntetéseket megfelelően állapítsák meg. A törvényszékek körútjokon lehetőleg szerezenek tudomást az ügyekről és mentől előbb határozzanak. A landdrost az elébe terjesztett ügyekről igatató könyvet vezet.

A közigazgatási hatóságok az állam elnöke és a végrehajtótanács rendelkezése alatt állnak. A közigazgatást a törvényben megállapított tisztviselők viszik. Az állam területe e célból kerületekre van fölosztva, melyekbe városok és falvak tartoznak. Minden kerület élén a landdrost áll, a ki mellé a törvényben meghatározott tisztviselők vannak rendelve. A parancsnokok és veldkornetek közigazgatás tekintetében a landdrost rendelkezésére állanak. A hol a lakosság kívánja, kerületi tanácsok és falusi közigazgatás szervezhetők, melyek elnöke hivatalból a landdrost. A kerületi tanácsok a közutakról és más közmunkákról, valamint minden más ügy elintézéséről gondoskodnak, melyeket a törvény rájuk bíz. A kerület közigazgatásának költségeit a tisztviselők fizetésén kívül a kerület fődözi, mely célból évenként költségvetés és zárszámadás terjesztendő a végrehajtótanács elé. Minden adó, kivetése előtt, jóváhagyás végett a néptanács elé terjesztendő. A városi vagy falusi közigazgatás élén a polgármester és a lakosság számarányához képest 6—8 tagból álló tanács van. A községi közigazgatás minden költségét az illető helység fedezi. A községi költségvetésre ugyanazok a szabályok érvényesek, mint a kerületi költségvetésre. Minden hirdetmény a hivatalos közlönyben jelenik meg, melyet a veldkornet hoz az összehívott lakosság tudomására. A veldkornetek kötelesek minden letelepülőről, elköltözésről, halálesetről és minden fehérről, a ki életének 16. évét elérte, pontos jegyzéket vezetni. Minden

vándorkereskedő üzletét csak akkor folytathatja, ha a landdrosttól aláírt engedélyt kap. Nincs megengedve, hogy beköltözők a köztársaság valamely lakatlan részén a kormány tudta és engedélye nélkül letelepedjenek. A landdrostok ügyelnek a városokra és falvakra, ha a felügyelet nincs a városi vagy falusi közigazgatásra bízva.

Az állam jövedelmeit és kiadásait a törvény állapítja meg. A köztársasági kormány minden állandó lakos földbirtokát mint ingatlan tulajdonát biztosítja. A ki a köztársaság területén kívül lakik, lakatlan földjeért évenként kétszeres adót köteles fizetni. Minden fölmért területet eladáskor hat hónap alatt át kell adni. Az adók a kerület landdrostjánál fizetendők. Mindenki, a kinek földbirtoka van vagy ilyen szerez, a fölügyelőknél kívül földmérőt alkalmazhat, a ki a földet fölméri és a térképre fölveszi.

Ezek a dél-afrikai köztársaság alkotmányának főbb intézkedései, melyeket újabb időben némileg módosítottak. A módosítások közül legfontosabb a második néptanács föllállítása, a mi 1890-ben történt. Tagjait azok a polgárok választják, a kik életök 16. évét betöltötték. Az első néptanácsba a szavazati jogot azok is megszerezhetik, a kik a másodikba tíz éven át választhatók voltak. Mindkét néptanácsba jelöltként senki sem léphet föl. Sem feketék (színesek) vagy bastardok, sem rossz magaviseletűek, vagy a kik megbecstelenítő büntetést állottak ki, vagy csődben állók egyik néptanácsba sem választhatók. Az első néptanács tagjává csak az választható, a ki harmincz éves, valamelyik protestáns hitközség tagja, a köztársaság területén lakik, ott birtoka van és polgárjogát születés révén akár a törvény életbelépése előtt, akár utána megszerezte. Ugyanez áll a második neptanácsba való megválasztásról azzal a különbséggel, hogy a választandónak választása előtt közvetlenül két évvel szavazatának kellett lennie. Igen fontos továbbá az általános választói jogról szóló törvény módosítása, mely 1890 június 23-án kelt és újabban az angol kormánynak sok kifogásra adott alkalmat. Ennek értelmében a választói jog elnyeréséhez szükséges, hogy az illető polgár legyen. Polgár az lehet, a ki a köztársaságban született vagy honosított. Ahhoz, hogy választó lehessen, 16 évesnek kell lenni. Oly egyének, a kik nem a köztársaságban születtek, hanem külföldről jöttek, a polgárjogot megszerezhetik, ha a

következő honosítási okiratot megszerezték és a megkívánt esküt letették. Ily egyének következő esküt kötelesek tenni: «Én . . . , a ki a mai napig . . . születtem . . . a Dél-Afrikai Köztársaság polgára kívánok lenni stb. . . *határozottan lemondok az engedelmességről, hűségről és alattvalói viszonyról* idegen fejedelmekkel, államfőkkel stb. szemben, *különösen pedig annak az államnak a fejével szemben, melynek eddig alattvalója és polgára voltam és hűséget és engedelmességet esküszöm a Dél-Afrikai Köztársaság kormányának, törvényeinek és népének*». Külföldiek honosíthatók, ha a kerület landdrostja vagy veldkornetje igazolja, hogy legalább két éve telepedtek le az országba, az ország törvényeinek engedelmeskedtek és még két évig a veldkornet jegyzékébe föl voltak véve.

Főbb vonásaiban ilyen a dél-afrikai köztársaság alkotmánya, mely biztosítja a szabadságot, a polgárok jogait és, a mennyire lehet, elejét veszi a kormányzati visszaéléseknek. A nép, melynek ily írott alkotmánya van, nem mondható félbarbárnak, ha nem áll is a műveltség magas fokán. Az alkotmánynak a jelen bonyodalmakkal azok a pontjai vannak szorosabb kapcsolatban, a melyek azt kívánják, hogy a néptanácsok tagjai protestáns vallásúak legyenek, a polgárjog megszerzését az idegenekre megnehezítik, a mennyiben a honosítás föltételeként oly esküt kell tenniök, melyben előbbi hazájok és uralkodójok iránti kötelességeikről lemondanak. Habár az első követelmény nem liberális is, az utóbbi, a honpolgári eskü szövege kifogástalan és természetes, mert senki sem lehet két állam polgára egy időben. Már pedig az angolok a honpolgári eskü e részének megváltoztatását követelik.

HEGEDŰS PÁL.

A MAGYARORSZÁGI KÖZOKTATÁS TÖRTÉNETE 1740-TŐL 1773-IG.

Második és befejező közlemény.*)

III.

Az eddigiekben vázoltuk Fináczy könyve nyomán nagy vonásokban az ország katolikus oktatásügyét. Nézzük most a királyi kegyet és hatalmas vallásos társaságok oltalmát nélkülöző protestansok iskolaügyét, még pedig mindenekelőtt az ágostai hitvallásúak közép- és felső iskolázását. Fináczy számítása szerint 1766-ban 35 ágostai hitvallású evangélikus közép- és felső iskola van Magyarországon. Ez iskolák közül kilenczben csak a latin alaktan befejezéséig jutott a tanítás, tizenháromban befejezték a syntaxist is, kilenczben tanították a rhetorikát is, és csak négyben, Eperjesen, Lőcsén, Pozsonyban és Sopronban, találjuk meg az egész humanistikai tanfolyamot philosophiával és theológiával együtt. A mi e tanintézeteknek földrajzi elterjedését illeti, a három sopronmegyei iskola leszámításával majdnem valamennyien az ország felső vidékein állottak fönn, legdélibbek köztök a pestmegyei Acsa és Aszód, legtöbbször Gömörmegyében van (6), Pozsony-, Trencsén- és Zólyommegyében 3—3 volt. A protestáns iskolák általában, de különösen az ágostai hitvallású evangélikusokéi kevésbé látogatottak voltak, mint a katolikus intézetek. Hogy ezekkel szemben anyagi helyzetök is rossz volt, ezt mondani sem kell. Csak egy pár nagy iskolá-

---

*) Lásd az előbbeni közleményt a *Budapesti Szemle* 283. számában.

juk rendelkezett biztos de nem jelentékeny alapokkal. A legtöbb ágostai evangélikus iskolának az épületen és egy kis földcskén kívül semmije sem volt. Ezek a hitsorsosok bizonytalan járulékaiból éltek, mivel a népet vallási vagy iskolai célból megadóztatni, mint fentebb említettük, nem volt szabad, továbbá tandíjából, valamint névnap és ünnepi cantatiókból.

E szegényes állapotnak megfeleltek a tanárok illetményei is. Eperjesen, hol aránylag még igen jó volt a fizetésök, évi 40, 50, 60, 70, 80, 100 és 150 rénes forinttal fizették az iskola hét tanárát, kiknek azonfölül még szabad lakásuk is volt. E nagyon szerény anyagi helyzet mellett is ez intézetek igen sok jót tettek a szegény tanulókkal. A legtöbb iskola mellett voltak úgynevezett alumneumok. Ezek annyiban különböztek a hasonló katolikus intézetektől, hogy rendszeren csak élelemmel látták el a városban lakó tanulókat, lakást csak ritkán adhattak nekik. Az ételmezés vagy az alumneum alapjaiból történt, vagy pedig a város polgárai természetbeli adományokkal járultak az alumneum főtartásához. E hozzájárulás rendszeren úgy történt, hogy a kisebb deákok közül tizen-huszan, kiket néhol Schulleroneseknek neveztek, fazékkal jártak házról-házra, s a kapott ételeket behordták az alumneumba.

A mi a lutheránus iskolák tanulmányi rendjét illeti, az iskolák szerint különbözött ugyan, de egészben véve mindenütt a nagy anyaiskolák typusára ütött. Például lássuk az eperjesi iskolát 1766 körül. Öt osztályból és ez osztályokon belül több csoportból állott. Az első és legmagasabb osztálynak, melyet a rector vezetett, főiskolai jellege volt. Tanultak benne theológiát, héber és görög nyelvet, philosophiát, mathesist, egyetemes történetet, természeti és nemzetközi jogot, physikát és metaphysikát — és mindezt egy tanár tanította, bár több éven át. A második osztályt, a rhetorokat, a conrector vezette; növendékei rhetorikát tanultak, Valerius Maximust és Cicerót olvasták, stilusgyakorlatokat végeztek, de tanultak még római és görög régiségeket is, Magyarország történelmét, földrajzot, geometriát és arithmetikát. A harmadik osztály a subrector vezetése alatt két csoportból állott: a poetákból és a syntaxistákból. A poeták poetikát tanultak, mellette olvasva Vergiliust és Ovidiust, a syntaxisták pedig

latin syntaxist tanultak, Cornelius Nepost olvasva mellette; stilusgyakorlatok, földrajz és számtan itt is szerepelnek. A többi osztályokat és pedig a grammatistákból álló negyediket és ötödiket, valamint a gymnasiumi oktatás keretén kívül álló, de az iskola kötelékébe tartozó hatodik és hetedik (elemi) osztályokat a «collegák» vezették, kik legfelsőbb osztálybeli vagy az iskolát elvégzett diákok voltak. A negyedik és ötödik osztályban a latin alaktant tanították, de a számtan itt sem hiányzott. Az elemi osztályok anyaga írás, olvasás és számolás volt; négy alsoportot alkottak: a német nemzetiségű fiúk és leányok, s a tót nemzetiségű fiúk és leányok. A legtöbb lutheránus iskola külsőleg a retorikáig bezárólag terjedő intézet; de valósággal leplezett akadémiák, melyek hivatásszerű, különösen theologiai pályára előkészítő képzettséget adnak. Érdekesen rajzolja e helyzetet egy Orlich nevű convertita, ki a soproni ágostai collegiumba járt és később (mikor már katolikussá lett) a győri püspökhöz intézett bizalmas levelében részletesen leírja fiataalkori iskolai tapasztalatait. A levélíró szerint a soproniak a retorikán kívül a legszélesebb értelemben tanítanak oly tudományokat is, melyekre nincsen királyi engedélyök. Nemcsak dialektika fordul elő tantervekben (mint sokszor hazug módon állítják), hanem metaphysika, logika, ethika, politika és oekonomika is, még pedig nem is Aristotelesnek, hanem néhány újabb bölcseletnek, Wolffnak és Leibnitznek dögletes (pestilentissima) szellemében, melynek az az ismertető jele, hogy nem az igazságot kutatja, hanem a katolikusok ellen irányuló kifakadásokban tetszeleg. Mindez titokban, az ártatlanság leple alatt történik; s ha a soproni jezsuita professorok vagy más katolikus egyének ellátogatnak iskolájokba, hamarosan sarokba dobják philosophiai és theologiai könyveiket és legelső osztályukba hurezolják rhetorikai és grammatikai kézikönyveiket». A rectorokban általában megvolt a hajlandóság arra, hogy titokban, engedély nélkül is tanítsák a felsőbb tudományokat. Egészen jelentéktelen iskolákban, melyek rendszerint csak a grammatikára terjeszkedtek ki, föltűnik itt-ott a retorika, philosophia, sőt theologia is, s akárhányszor 5—6 osztályt is egyszerre egy szobában tanít egy ember, ki nem tudja megállani, hogy azt, a mit tanult, valakivel ne közölje. Van e szegény iskolamesterek nagyra, talán erejüket fölülmúló nagyra törekvő

munkásságában valami mélyen megható. A magyar tanügy lelánczolt Prometheusai ők, kik a külföldről, a magasabb műveltség, a szabad gondolkodás szikráját hozták földijeiknek, hogy belőlök embereket neveljenek a magok nemesebb képére. S a gondolkodás szabadsága életető eleme is maradt ez intézeteknek, melyeket a hatalom folyton nyomott, de elnyomni nem tudott.

Majdnem akkora, mint az ágostai evangélikus iskoláknak száma, a református scholák, azaz közép- és felső iskolák száma is. Ezeknek legnagyobb része a Tisza vidékére esik; a Dunántúlon csak néhány alsóbbfokú grammatikai iskola található. Kettő közülök fölkarolta az alfabétától a theológiáig az összes ismereteket és tudományokat, melyek a református egyház fölfogása szerint megadhatták a magasabb művelődést és benső lelki képzést, tudniillik a debreczeni és sárospataki collegiumok. Ezek az egyetemek nemzetközi kiváltságai és jogai nélkül igazi református egyetemek, Alma Materek, nagy szellemi hatáskörrel, az ország jelentékeny területeire kiható befolyással. Neveltjeik, valahol csak megfordultak, ugyanabban a szellemben hirdették az Isten igéjét és teljesítették tanítói tisztöket, mint a mely szellemet az anyaintézetben magokba szíttak, sőt formai eljárásuk is mindenben az ösmintára vallott. A legkisebb református iskolák szervezete és rendje az adott eszközök határáig képmása volt a debreczeni vagy sárospataki típusnak. S így a collegiumok mellett a többi gymnasiumi jellegű iskola csakugyan az volt, a minek nevezték, tudniillik *particula*, azaz részei voltak nemesak az egész református műveltség egyetemének, hanem az e műveltséget teljes kapcsolatában közlő anyaiskoláknak, a collegiumoknak is. De e *particulák* igen különbözők voltak terjedelemre nézve. Némelyek majdnem valamennyi tantárgyat tanítottak, a melyeket az anyaiskolák, a theológiát is beleszámítva, csak kisebb terjedelemben. Mások csak a logikáig, az ennél is kisebb rendűek csak a rhetorikáig tanítottak, végre a negyed- és ötödrendűek csak a syntaxisra és az alaktanra szorítottak.

A nagy anyaiskoláknak, különösen a debreczeni scholának keletkezését majdnem olyannak képzelhetni, mint a nagy középkori egyetemekét. Nem alulról fölfelé fejlődtek, hanem megfordítva. A debreczeni scholánál például kezdetben csak a

cœtusról van szó, mely felnőtt ifjakkból alakult és a wittenbergi minta után igazodott. Alsó osztályokról nem esik szó, nem mintha előkészítő iskolai intézmények egészen hiányzottak volna, hanem mert csak a cœtus tagjai tanulják az önálló tudományokat. Még az 1766-iki nyomozás alkalmával a Sinai Miklós debreczeni tanár által készített jelentés is csak a togatusok számát, tanulmányaikat, tankönyveiket és tanáraikat sorolja föl, de a classisokra alig vet ügyet, pedig ezeknek a növendékei háromszor annyian voltak, mint amazok. A cœtus már elejétől fogva szervezett intézmény volt; a classisok tagolása csak később jelentkezik. Alulról rakódnak a cœtushoz; ennek kebeléből veszik nyilvános és magántanítóikat. S miként a középkori egyetemek artista karainak baccalaureusai, licentiatusai és magisterei, mint előadó tanárok szerepeltek magában a bölcsészeti karban, egyidejűleg pedig hallgatói és tanítványai voltak a theologiai tanároknak, úgy szerepelhettek a református collegiumok togatusai is a latin osztályokban tanítókul, a cœtusban pedig a professorok hallgatóiként. A collegium ifjúsága e szerint két nagy csoportra oszlik. Az egyikbe tartoznak a «deákok» vagy «studiosusok», mely névre csakis a rhetorikát végzett ifjak tarthattak igényt; a másik csoportba tartoznak a tanuló gyermekek, «pueri discentes». Amazoknak professoraik voltak, emezeknek præceptoraik. A præceptorok, vagyis az alsóbb osztályok, a classisok tanítói a deákokból, még pedig a tógásokból (papi vagy tanítói, vagyis egyházi pályára készülő deákokból, kikkel szemben a többi deákokat publicusoknak hitták) kerültek ki. A debreczeni collegiumban az 1766-iki évben a következő classisok vannak: 1. Abecedariusok, 2. declinisták, 3. conjugisták, 4. grammatisták, 5. syntaxisták, 6. poeták, 7. rhetorok és logikusok. Sárospatakon ugyanekkor csak hat első osztály áll fönn: 1. alphabetisták, 2. rudimentisták, 3. grammatisták, 4. syntaxisták, 5. poeták, 6. rhetorok. Az osztályoknak ez egymásutánja mindenütt ugyanaz; csak Mármaroszigeten találjuk azt az érdekes eltérést, hogy a poesist nem a rhetorika előtt, hanem utána tanítják. A tanítás anyaga a református iskolákban is egészben véve ugyanaz, mint e kor egyéb intézeteiben, például a jezsuita iskolákban, s a tanító eljárás, a módszer is egészben véve ugyanaz lehetett, s aligha volt jobb vagy modernebb ennél. Tanuságot tesz erről Bessenyei isme-

retes leírása a *Holm*ban saját sárospataki élményeiről, mely megérdemli, hogy ide iktassuk: «Nem szóllok még a magok (tudniillik a Professorok) Tanításaikról, hanem a gyermekek módjárul, kiket örökké tsak könyv nélkül tanítanak reczitálni. Szüntelen a classicus auctorokat kell mondani, a többi Világról szó sintsen. Ha elmondottuk, mint a szajkók, a mit reánk vetettek, megdísértettünk. Tsak recitáltam, hogy Xerxest majdnem egy milliom fegyveres néppel megverték a görögök, kik alig voltak hozzá képest egynéhányan, de soha nem hallhattam e tsudának okát Tanítóimtól. Tsak tanultam a szent Históriában, hogy első, második Nabugodonozor. Cirus, Sándor, a Rómaiak pusztították a Sidókat, kik minden Fejedelem ellen örökké pártot ütöttek. Hallottam ellenbe, hogy a Senakerib seregét az öldöklő Angyal Jérusalem elől elverte, a Nabugodonozorét pedig bé eresztette; de a Sidóknak Természetekbe nem fedeztetett föl illy közönséges nyomorúságoknak oka? Miltziadesről, Themistoklesről repetitiókat tanultam, de Kodrusról, Amfictionról, Cecrobsról, Licurgusról semmit sem tudtunk. Cicerót tsak hirdettük, de Trájánusról, Horatius Coclesről, Curiasokról, Numa Pompiliusról stb. szót sem hallottunk; a nagy kátét tsak recitáltuk, de sem a lateranumi, sem a nicei, sem a baseli Conciliumról nem tudtunk, egész Classisostól is eszmélkedni. Rákótziról hallottunk beszédből, de sem a Nagy Lajosról, sem Hunyadi Jánosról, Mátyásról nem tudtunk. Bruntzfik, Argirus történeteit megtanultuk mesébe, de az Otto Tsászárokét nem hallottuk; Szatmári Mihály Professor Uramat ismertük, de sem Bórsiáról (Borgia) sem Mesterünk, sem magunk nem tudtunk. Trótzonfalvát, Petrahót tudtuk hol fekszenek a Bodrog körül, de Paragvájrról, Pernoiáról, Kongorúl, Mexikórúl, Trebizonról, Bresilről stb. soha sem hallottunk semmit. Ellenbe tudtuk reczitálni, „o maribus dantur sermo cum turbine carbo”; tudtuk Molnár Grammatikájából e mély verseket mondani: Si quoque finitum, si consona ponitur ante. Sic dropax, anthrax, atrax, cum smilace climax: His atacem, panacem, colacem, stiracemque, facemque, Atque abacem, coracem, philacem compositaque nectes». Tudtuk mondani az exceptiókat. Tudniillik «Excipitur, ut gummi, moly, sinapi: Delphin, Phorcyon, nesis, vibex, Salamisque, Glis, diris, Dis, Lis, Sannis, gryps». A nehéz nyavalya tudna ezekből a sárkányszavakból

okoskodni, tsaknem kiejtem nyelvemet a számból, ha mondani akarom őket. Tsudálkozunk osztán rajta, mikor nemes ifjaink haza jönnek az Oskolákból, és a Glis, Dis, Lissel, Gripssel semmire nem mehetnek? — hol hallasz ezekről beszélni világi társaságokba? Corneliust, Castelliót, Cicerót már nem reczitálhat, azonkívül pedig semmit sem tud, ha tsak magától nem olvasott és tanúlt. Már e részbe lehetne új tanítás módját fölállítani, mert nem lenne ok, a Bási Conciliumtól úgy félni, mint vastag nyakravalótúl és magas üstöktől» (Tiltva volt a collegiumokban föltűnő nyakravalót viselni és bodorított hajjal járni.).

De ha a reformatus collegiumok a nyujtott ismeretek és a tanítás módja dolgában talán nem állottak magasabban, mint a kor egyéb iskolái, az erkölcsi nevelés, melyet adtak, mindenesetre nagyon tiszteletre méltó, s az új Magyarország sokat köszön nekik e tekintetben. A kálvinista deák fötulajdonságai, melyekre a collegium neveli, hogy őszinte, igazmondó, erős akaratú és a léha felszínesség ellenfele. Ki ne adná oda szívesen e tulajdonságokat, bár bizonyos nyerseség és bárdolatlanság járt is velök, azért a simaságért és külső illedelmességért, melyre például a jezsuita iskolák neveltek! Megtanultak az ifjak a collegiumban nélkülözni, túrni és dolgozni a külső siker reménye nélkül. S mikor az élet megismerteti ez ifjakkal a finomabb életmódot és pallérozottabb szokásokat, rájok csak az hat, a mi ez életmódban nemes; a közönséges gondolkodásmódnak, a léhaságnak nincs ereje egyszerű, szigorú lelkeik fölött. S bizonyára nem véletlen, hogy azok a férfiak, kik a bécsi udvar veszedelmes nyájasságától már-már álomba ringatott nemzetet fölrázták, irodalmát új életre keltették, nagyrészt a reformatus collegiumokból kerültek ki. Gárdistáink közül Bessenyei, Czirjék, Barcsai, Báróczi, Naláczi és Baranyi reformatus collegiumokban tanultak. Sugyanaz a Bessenyei György, ki — mondhatni — modern ember lévén, érezte a reformatus iskolázás intellectualis részének elmaradottságát, a legnagyobb elismeréssel adózik a sáropataki collegium belső erkölcsi életének. «Erkölsökre nézve — ügymond vedd föl Magyarországba a Reformatusok Pataki, Debretzeni Oskolájukat: tsudát fogsz benne találni. Annyi lfuságot meg tudnak együtt tartani. Három száz nőtelen legénynél, kiket Deákoknak neveznek, több lakik egyik Osko-

lába együtt, kiknek idejeket tizenhét esztendőtül fogva számálhatod húszig, harmintzig, negyvenig. A gyermekeket hét, nyoltz, kilentz esztendőnél kezdve veheted tizenhétig, húszig. Ezek ezer számokat meghaladván sokaságokra nézve, mind egymás közt laknak, tanulnak, élnek, esznek, isznak, hálnak. Hiszed-é, ha mondom, hogy köztök forogván, nyoltz esztendő koromtül fogva, soha életembe semminémű fertelmességről nállok még tsak nem is hallottam . . . Mi módon lehet, azt kérded annyi ifiat, gyermekeket egy rakáson, tiszta életbe meg tartani? Ezen én is eleget tsudálkoztam az ólta, miólta már eszem van rá gondolni, s alig találhatom föl okát. De vannak, mondod, Debretzenbe, Patakon is elfajúlt gonosz tanulók. Mitsoda ő nállok a gonoszság? vagy mit tartanak ők el fajulásnak? ha észre veszik, hogy titkon valamelyik Deáknak szeretője van; ta tántzol közülök egyik vagy másik a vendég fogadóba, ha tzifra nyakra valót köt vagy hajat bodorít, valami sunda szót mond és a szégyen dolgot igazán megnevezi, már e gonosz, kire törvént tésznek, s ki tsapják. Az ilyeneket tsak nem úgy vészik nállok, mint külső társaságunkba azokat, kik templomokat vernek föl, meg lopván azoknak oltári szentségeit. Ha nemes iffiat hallottunk is, hogy vendég fogadóba tántzolt, úgy tsudálkoztunk rajta s ollybá vettük, mintha házat gyújtott volna föl. Engedjük meg azonban, hogy találatnak gonoszok. Ugy de tudod-é, hogy a jókat a Világba mindég tsak tized, huszad résznek szoktuk venni, a többi rossznak marad. Patakon, Debretzenbe hát harmintz Deáknak kellene tiszta erköltsöt viselni tsak, és két száz hetvennek el fajúlt, fertelmes életűnek lenni: Azonba fel merek egyet ezerre tenni, hogy nem lelsz köztük három, valósággal el fajult otsmány életű tanulót, mert meg sem szenvedik az illyet».

Ha még egyszer végig tekintünk a fentebbiekben vázolt felső- és közép-iskolaügyön, alig nyomhatjuk el azt a megjegyzést, hogy egészben véve igen fejlett, terjedelmes iskolaügygyel állunk szemben, a melytől a mai állapotig aránylag nem is oly nagy a fejlődés.

Ha nem nézzük is az előbbieken is mellőzött számos népiskolajellegű intézetet, melyben latint tanítottak, s csak a föntebbiekben adott számokat vesszük alapul, akkor is körülbelül 140 gymnasiumi jellegű iskolánk van csak a Király-

hágón innen.*) Tehát csak a számot tekintve kevéssel van ez iskolák ügye a mai középiskolák mögött, s talán extensiv fejlődés tekintetében csakugyan nem igen haladt középiskola-ügyünk az utolsó száz év alatt. Annál nagyobb a haladás, illetőleg annál szomorúbbak a múlt századbeli viszonyok a népoktatás terén.

Az 1770. 71. évi megyénként végzett conscriptio adatai szerint, hozzávetőleges számítással kiegészítve az adatok hézagait, 4000-re tehetjük a népiskolák számát. Ez a mai számnak körülbelül egy negyedét teszi. De ez a 4000 iskola is, illetőleg az a közel 3000, melyről némileg pontosabb adataink vannak, általában alig jelent valóságos iskolát, külön helyiséggel, rendezett és rendszeres tanítással, kizárólag a tanításra alkalmazott tanítóval, kellő felszereléssel és minden egyébbel, a mi nélkül ma iskolát el sem gondolhatunk. Mindenekelőtt néhány száz iskolának volt ugyan tanítója, de nem volt tanítványa. A nép igen sok helyen a gazdaság számára foglalja le gyermekeit és minden biztatás mellett sem küldi őket az iskolába. Például Somogy megye 138 iskolája közül 47 iskola teljesen üres. A néptelenségek egyik oka a felekezeti elzárkózás is. Tiszta reformatus községekben állítanak katolikus iskolákat, melyek aztán a helybeli protestans iskolák mellett teljesen üresen maradnak. Az egészen üres iskolákon kívül igen nagy azoknak a száma, melyekben alig néhány tanuló van. Iskolák 2—3—10 tanulóval igen gyakoriak, például Nyitra megyében 147 iskola közül 71, Trencsénben 69 közül 31 ily csekély látogatottságú. A legtöbb iskolának igen rövid a szorgalmi ideje; a falvakban és mezővárosokban nagyobbára csak télen át folyik a tanítás. Néha a helyiségek hiánya, illetőleg szűk volta okozza az iskolák néptelenségét. Sok iskolának nem volt külön tanterme sem. A tanítónak volt egy szobája: ott hált és étkezett családjával együtt és ott tanított is. Minde külső bajoknál — pedig elég súlyosak voltak — még súlyosabban nehezedett a népiskolára a tanítók fogyatékos képzettsége. Az iskolák kétharmad részében az iskolamester egyúttal a nótárius is. E kétnemű foglalkozás oly szorosan

---

*) Nagy sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy Fináczy könyve Erdély iskoláit egészen mellőzi. Ezt a szerző maga constatalja előszavában, de ez önkorlátozás okát nem adja.

együvé tartozik ebben a korban, hogy a hivatalos nyelvhasználatban vegyesen ugyanazt jelöli a Ludimagister és a nótárius szó. Honnét kerültek elő és milyen tanulmányokat végeztek e tanító-jegyzők, azt nehéz megmondani. A Debreczen és Sárospatak befolyása alatt volt iskolák az anyaintézetek classisaiából vették iskolamestereiket, a mi persze aránylag nagyon emelte a reformatus népiskolákat. A többi felekezetenél az iskolai előljáróságok onnan vették tanítóikat, kántoraikat és jegyzőiket, a honnan kapták. A középiskolák összes fokozatai képviselve vannak a tanítói kar e képzettségében; vannak logikát, retorikát, poésist, syntaxist, grammatikát maior parvát és minor parvát végzett tanítók; van a ki épen csak-hogy írni, olvasni tud, van közöttük kiszolgált katona, kézmives stb. A tanítók specialis kiképzésére ebben az időben még senki sem gondolt. Aránylag jobban állott a népiskolák ügye a szabad királyi városokban. Legjobban állott Pozsonyban, az ország első városában, hol tizenegy római katolikus iskola volt, Budán hat városi iskola volt, Pesten kettő. Hogy mit és miképen tanítottak ez időben Magyarország népiskoláiban, arra alig lehet felelni: a hivatalos iratok erre nézve csak igen kevés adatot tartalmaznak. Többnyire csak olvasásra (a vallástanon és egyházi éneken kívül) szorítkozott a tanítás; más iskolákban olvasást és írást tanítottak, csak kivételesen csatlakozik ezekhez a számtnak is. A nagyobb mezővárosokban és városokban azonban — kivált ha nem volt gymnasiumuk — a grammatika elemeit is tanították a népiskolák, még pedig néhol csak a latin declinatiót, néhol még a comparatiót és a cojungatiót is. De e magasabbfokú népiskolákban rendszeren a tanulónak csak kisebb része tanulta a latin nyelv elemeit, a nagy többség csak írni, olvasni és számolni tanult.

A tudós és népiskolaügy mellett még egy oktatás-ágnak egészen új, de eléggé jelentős kezdeteit találjuk e korban, és ez a gazdasági és ügynevezett kamarai ismeretek terjesztésére szolgáló oktatás. Mária Terézia koráig ezen a téren alig történt nálunk valami. Azon mozgalom hatása alatt, mely ez időtájt Ausztriában a közgazdasági ismeretek felé terelte a figyelmet, föllállítja a királyné 1763-ban Szempcezen (Pozsonymegye) a Collegium Oeconomicumot, melyet kegyesrendiekre biz. Az intézetnek eleinte öt tanára volt (kettős könyvvitel, mathesis, gazdaságtan, írás és stilus), kikhez 1770-ben egy

hatodik is járult a kamarai tudományokra (studium politico-camerale). Az intézet tannyelve és általában egész szelleme kizárólag német volt.

A hatvanas évek elejére esik a selmeczi bányásziskola megalapítása is. Megnyitásáig a bányászati kiképzés teljesen empirikus módon történt. A bányatisztek mellett mindig működtek segélydíjas fiatal emberek, kik gyakorlati úton szereztek meg a bányászatban való műszaki jártasságot. A királyné fölismerete e téren is az állandó és szakszerű képzés fontosságát és 1763-ban kinevezi Selmeczre Jaquin Miklós Jakabot a bányászat és chemia tanárává a királyi bányatanácsosi cím adományozása mellett 2000 forint évi fizetéssel és szabad lakással. Jaquin kiváló ember volt, a ki nagy tudományával, amerikai utazásaiban szerzett természetrajzi ismereteivel európai hírnévre tett szert. A chemiai tanszékhez hozzájött 1765-ben a második, a matematikai tanszék is. Mind a szemeczi collegium, mind a selmeczi bányásziskola a kincstári igazgatás érdekeit szolgálta. Az volt a főhivatásuk, hogy a kamarai szolgálatban alkalmazott tisztviselők szakképzettségét fokozzák és így közvetve a fiscus jövedelmét emeljék. Fiscushasznossági, nem közművelődési céloknaak köszönik tehát létüket és fejlődésüket.

A szakoktatás e kezdeteinek vázolásával rekeszti be Fináczy áttekintését az iskolaügyről a «régii uralom alatt». Egy változatos, sok ágú ügynek a képe vonult el szemünk előtt. Nincs benne egység, nincs benne igazi rend, de azért egészben véve imponáló sokféleség, melyben sok a belső erő, gazdag a sajátos, egyéni szellem. Hogy a külső egység, az állami vagy nemzeti érdekek uniformáló nyomása nélkül is a szellemi tartalomban bizonyos közösség van a különböző felekezetek iskolái között, ez persze csak azt bizonyítja, hogy az iskola is, mint minden más szellemi tényező, a kor gyermeke, s a korok történelmi erői magoktól is végzik, külső mesterséges intézkedések nélkül, homogenisáló munkájokat.

Hogy az állam nem elégszik meg a kornak e természet-szerű munkájával, hanem a kor politikai ideáljához hiven, mint mindenre, az iskolára is ráteszi hatalmas kezét, azt könyvünk harmadik része mutatja.

IV.

«Az új szellem ébredése» e harmadik rész czime. Jellemzi az ébredő új szellemnek e korát a tanügynek a nagy állami érdekek körébe való tartozásának az eszméje. Legjelentősebb külső ténye a régi szellem egyik legerősebb oszlopának ledöntése, a Jezsuitarend föloszlatása. A mi e tényen túl van, az már az erőssé lett új szellem pozitív alkotása. Csak e pozitív alkotások küszöbéig vezet el kitünő kalauzunk.

Az eszme, hogy a tanügy nagy állami érdek, vagyis hogy a nevelés politikum, nyugatról jön hozzánk. Az első, ki a tanügy országos rendezésére törekszik, a modern királyi absolutismus megteremtője, XIV. Lajos. A fölvilágosodott absolutismus első nagy képviselője, a philosophus a trónon, Nagy Frigyes, föltétlen hive az oktatásügy államosításának. A XVIII. századnak a nevelés erejébe vetett nagy hite mellett ez nem is képzelhető másképen. A nevelés erejébe vetett hit e században, a Rousseau századában, egyszersmind annyit jelentett, hogy az új, a réginek romjain fölépült nevelés erejében való hit. A visszahatás a régi ellen, különösen a jezsuiták iskolarendszere ellen az új mozgalmaknak egyik legerősebb rügója. Mielőtt a mozgalom hozzánk elhatna, Bécsben időznek első hullámai. A bécsi mozgalom vezetője a híres orvos-tudós Van Swieten, a királyné meghitt embere, a jezsuiták legelkeseredettebb ellensége, s egyúttal a katolikus állam legbuzgóbb apostola. Az első külön központi állami szerv az osztrák tanügy terén az udvari tanulmányi bizottság, mely 1760-ban alakul meg. Ennek elnöke ugyan még mindig a bécsi érsek, de lelke Van Swieten. Mária Terézia nemcsak a tanulmányok főfelügyeletét bizza e testületre, hanem elvárja tőle, hogy az örökös tartományok többi egyetemeit is a bécsinek mintájára szervezze, és mindenütt egyforma tanítói eljárást honosítson meg. Ugyanakkor, midőn az udvari tanulmányi bizottság létesül, fölállítja Mária Terézia az államtanácsot is, miután elébb a Directoriumot megszüntette és helyébe az ausztriai-cseh-országi kancelláriát tette. Miként a tanulmányi bizottság, úgy a Staatsrath is eleinte kizárólag az örökös tartományok ügyeiben akar véleményező testület lenni. De mindakét tes-

tület, a tanulmányi bizottság is, az államtanács is, nemsokára az állami centralisatio eszközévé válik, és azon határozottan kitűzött kormányzati elvnel fogva, hogy az egész monarchiában lehetőleg egyenlő formát öltsenek az intézmények, Magyarország belső ügyeivel is sokat foglalkoznak.

E külső intézkedések mellett mind erősebben fölmerülnek Bécsben a reformjavaslatok a közoktatás új rendszerére nézve. Maga a leendő uralkodó, a korának eszméivel saturált József trónörökös is, ki akkor már római császár, foglalkozik az eszmékkal. 1766-iki francia nyelven írt *Sur le système du gouvernement* című emlékiratában, megemlékezik néhány jellemző mondatban a nevelésről is. *) A magánnevelés elmaradottságáról panaszodik, valamint arról is, hogy mily káros az egyetemnek és a legfőbb collegiumoknak elhelyezése a fővárosban; sokkal jobb volna — azt hiszi — ezeket az ország kisebb városaiba tenni. Behatóbban, mint a fiatal császár, tárgyalja e kérdést a Mária Terézia politikájának tapasztalt mestere, Kaunitz. Egyenesen kimondja a József császár emlékiratára írt megjegyzésében: «Az idevágó legfőbb bajok gyökere, melyet ő felsége a házi nevelésben, az iskolák, collegiumok és az egyetem elhelyezésében keres, sokkal inkább és sokkal lényegesebben a köznevelésben rejlik, mely bizonyára egyik legérdekesebb tárgya a törvényhozásnak.» Sonnenfels József, az akkori bécsi politikai fölfogás systematikusa, pedig *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft* című tankönyvében a nevelést, mint az állam föladatát illetőleg az iskolát, mint a policia ügyét tárgyalja. Szerinte kívánatos volna nevelési terveket készíteni és megtartásukra kötelezni a szülőket; a nevelés ellenőrzésére állami hatóságokat kellene szervezni, és azon szülőket, kik e tekintetben hanyagul teljesítik köteleességöket, meg kellene büntetni; az iskolák munkássága olyképp rendezendő be, hogy a gyermekek főleg azt tanulják meg, a mi őket hasznos polgárokká teszi.

E gondolatok megvalósítása, vagyis a közoktatásügynek egységes állami szempontból való szervezése e bécsi előzmé-

---

*) József császár emlékiratának a nevelésre vonatkozó e részét, Kaunitz észrevételeit ez emlékiratra, de azonkívül még számos eddig nem ismert okiratot, emlékiratot, véleményes jelentést stb. együttvéve tizenhármát, közül Fináczy könyve végén, *Mellékletek* czime alatt.

nyek után már nálunk sem várathatott sokáig magára. De mielőtt a rendszeres tanügyi kormányzatnak ez ideje bekövetkezett volna, közoktatásügyünknek még egy rövid átmeneti korszakon kellett átmennie. Ez átmeneti korszakban van ugyan, még pedig tulságos mértékben, központosítás, csak hogy a központ nem állami, hanem egyházi természetű. 1761. év novemberében a magyar udvari kancellária egészen váratlanul, minden előzetes tárgyalás vagy előterjesztés nélkül, királyi elhatározást kap, melyben a királyné kijelenti, hogy Barkóczy Ferencz hercegprimást kinevezi a tanulmányok pártfogójává (miként Bécsben és Prágában az érsekeket), és pedig olyképen, hogy az összes egyetemek, convictusok, seminariumok, tanulmányi bizottságok és könyvvizsgálatok az ő, s nem a helytartótanács elnöklete alatt legyenek és a helytartótanács ezentúl ne avatkozzék a dologba. 1762-ben egy Barkóczyhoz intézett udvari rendeletben a királyné csakugyan kinevezi a primást a magyar királyságban és kapcsolt részeiben főnnálló összes nyilvános tanulmányok védnökévé oly módon, hogy az ő hatalmában legyenek az egyetemek, akadémiák, gymnasiumok és nyilvános iskolák, melyekben az egyházi és világi köztársaság számára nevelik a fiatalságot. E megbízás nemcsak törvénytelen volt, hanem a kornak a föntebbiekben vázolt törekvéseihez képest valósággal retrográd természetű. Mi birta a királynét e föltűnő lépésre, hogy a legfőbb kormányshoz tartozó egy fontos teendőjét egyenesen egy személyre, még pedig csak Barkóczy személyére, s korántsem az esztergomi primásra általában ruházza, nem egészen világos. Bizonyára legfőbb része volt benne azon személyes bizalomnak, melylyel Mária Terézia Barkóczy iránt viseltetett. Az udvari conservatív párt hű oszlopos tagjai között, kik Mária Teréziát körülvették, Barkóczy volt talán a leghatározottabb és a legeszesebb. Az erőskezű férfiú, ki alig néhány hónappal tanulmányi protectorrá való kineveztetése előtt lett az ország primása, egyházfőse első hónapjaiban mindjárt nagy reformokhoz fogott, elsősorban a papnevelés terén. Mindenekelőtt kivette a bécsi Pazmaneumot, a nagyszombati és budai seminariumokat a jezsuiták kezéből és káptalana tagjaira bízta őket, majd áthelyezi a Pazmaneumot Nagyszombatra. Mindent gyorsan, erőszakosan, sokat titkos előkészítés után váratlanul tett. Barkóczy intransigens katolikus, ki a protestans feleke-

zetekkel szemben a lehető legmerevebb és a katholicismus érdekében minden áldozatra képes, de a mellett gyűlöli a jezsuitákat. Ellenök irányulnak említett intézkedései a papnevelés terén, ellenök első emlékirata is a convictusokról, iskolákról és a censuráról, melyet mindjárt, mihelyt a tanulmányi ügyek élére állítják, intéz a kancellária bizottságához. Érdekes látni ez emlékiratból, miképen hatnak még oly mereven egyházi gondolkodású emberre is, milyen Barkóczy, a kor eszméi, különösen föltűnő az utilitarius vonás a jezsuita közoktatásügy bírálatában. Barkóczy tervei, melyeknek részletezésébe itt nem bocsátkozhatunk, nem igen tudnak megvalósulni. Hatáskörének országos jellege a protectori czím ellenére a kancellária és a helytartótanács ellenállása következtében mindjárt eleinte szűkebb korlátok közé szorul és például a convictusok és seminariumok dolgában csak saját egyházmegyéjére nézve járhat el önállóan. De azért a szorosán vett tanulmányi ügyek terén mégis bizonyos országos intézkedési jogot gyakorol. Így bekéri a tanulmányi reform kidolgozásához szükséges adatokat a többi egyházmegyétől is; együttvéve harminczegy gymnasiumtól és latin iskolától érkeztek is jelentések a primáshoz. Az adatgyűjtés munkájánál tovább azonban nem igen haladt a tanulmányok szabályozásának ügye. Barkóczy ugyan sok irányban vállalt kezdeményező szerepet, s majdnem mindig nagy kérdések megoldásához fogott, de befejezett alkotáshoz nem jutott nagy hatalmának rövid tartama alatt (1761-1765), s annak a nagyszabású céljának a megvalósítását, hogy az ország katholicus iskolázását egységes alapon szervezze, meg sem közelítette.

Míg a katholicus iskolaügy vagyis tulajdonképen az állam törekvéseinek körébe tartozó közoktatás egy a szorosán vett állami szervezeten kívül álló egyházi egyén személyes felügyeletére van bízva, addig az állam céljaival össze nem vágó protestans iskolák a kormánynak legszorosabb főnhatósága alá kerülnek. Mária Terézia 1762-ben arról kezd gondolkodni, hogy a nagyszombati egyetemet hozzáférhetővé tegye a protestansok számára, s ez alkalommal figyelmessé lesz a kormány a protestansok felső iskoláira is. A fölébredt figyelem közvetlen eredménye a protestans iskoláknak 1763-ban országszerte meginduló megvizsgálása a helytartótanács útján, illetőleg a politikai hatóságok közbejöttével. E hatósági vizs-

gálást nem a protestans előjáróságok közvetítésével és nem is kizárólag a politikai hatóságok útján végzik, hanem a katolikus egyházi és a politikai hatóság kiküldötteinek együttes közreműködése mellett. E körülmény jogos resensust kelt a debreczeni és sárospataki iskoláknál. A collegiumoknak legkisebb kifogásuk sem volt maga az investigatio ellen; csak az ellen tiltakoznak, hogy oly közegeknek számoljanak be, kiket erre illetékeseknek nem tartanak. A királyné mintha eleinte orvosolni akarná a protestansok sérelmeit ez irányban, de a helytartótanács a leghatározottabban szembeszáll a protestansok panaszaival, sőt idevágó fölterjesztésében egyenesen azt meri javasolni, hogy az a katolikusok tanulmányi ügyeinek intézését is bizzák az ország primására, mint tanulmányi protectorra. Ha a helytartótanácsen mult volna, mely oly csodálatosan magáévá tette Barkóczy intentióit, valóságos kis culturharcz fejlődik a debreczeniek és sárospatakiak ellenszegüléséből, illetőleg a helytartótanács részéről javasolt erőszakos intézkedésekből. De a politikai viszonyok szerencsés alakulása megakadályozza az összeütközést. Országszerte ez 1764-ik évi fontos országgyűlésre készülnek és Bécsben mindent kerülni akarnak, a mi kedvezőtlen izgatás anyagául szolgálhatna, s a királyné a nem katolikus iskolák megvizsgálását a dieta után való időre halasztja. Az országgyűlés befejeztével a helytartótanács megteszi az investigatio előkészületeit, de Barkóczy váratlan halála megakasztja e munkát is.

Barkóczy halála abba az időbe esik, mikor a bécsi irányadó körökben már az a nézet vert erős gyökeret, hogy az egyház összes világi vonatkozású ügyeiben és így a tanügy terén is, a fejedelemnek van joga intézkedni. Barkóczy tanulmányi protectoratusa volt az utolsó kísérlet az állam és az egyház összeegyeztetésére a tanügyi dolgokban, s ily értelemben átmenet volt az új irány felé. Alig hűnyta le a primás szemét, a kancellária máris előlép új javaslatával az alapítványi, tanulmányi és könyvbírálati ügyekre nézve, mely javaslat ismét az összes tanulmányi ügyeknek a politikai hatóság körébe utalását célozza. A kancellária ügylátszik ebben az esetben a lehető leggyorsabb cselekvést tartotta szükségesnek, hogy a Barkóczy-féle protectoratushoz hasonló kísérleteket egyszer s mindenkorra meghiúsítsa. A javaslatnak sikere volt. A királyné elhatározza, hogy a szóban forgó ügyeket a hely-

tartótanács kebelében állítandó külön bizottság intézze. Így létrejön a tanulmányi bizottság (commissio studiorum), gróf Pálffy Miklós országbiróval az élén. A tanulmányi bizottságot is eredetileg csak a katolikus iskolák szabályozásának intézésére szervezik, de a helytartótanács javaslatot tesz arra, hogy a tanulmányi bizottság hatásköre a protestans iskolák szabályozására is kiterjesszessék. Nem a tanügy egységesítésének eszméje vezeti ebben a helytartótanácsot, hanem inkább csak az a hagyományos czél, hogy a protestans iskolaügyet annál jobban elnyomhassák. A kancellaria ellenzi e tervet azzal a sajátos érveléssel, hogy az egységes vezetés csak erősbítené a protestansok tanügyét. A királyné magaévá teszi a helytartótanács véleményét és elrendeli, hogy a protestansok tanulmányi ügyét, úgy mint a katolikusokét, a helytartótanács tárgyalja. Ez előzmények után indult meg 1766-ik év márczius közepén az egész hazai közép- és felső oktatás országos reviziójának a munkája. A jelentések, melyeknek egyik-másik adatát fönt közöltük, mindenünnen beérkeznek, és a tanulmányi bizottságnak lett volna a föladata, hogy a királyi parancsolat értelmében megállapítsa az új tanulmányi rendszer elveit. De e nagy föladat teljesítéséhez nem volt meg az erő a tanulmányi bizottságban, és így megelégedett azzal, hogy míg a tanulmányok országos reformja megvalósulhat, a nagyszombati egyetemet egészítse ki és szabályozza.

Bár a helytartótanácsból indul ki a tudománynak fölülről kezdődő terjesztése czimén a nagyszombati egyetem reformjának a gondolata, a reform minden fontos része Bécsben készült, még pedig teljesen a bécsi és egyéb ausztriai egyetemek mintájára. «A nagyszombati egyetem» — mondja az 1770-ik évi Norma Studiorum első szakasza — «mind a tankönyvekben, mind a vizsgálatok tartásában, mind az idő beosztásában, mind a tudományos fokozatokban, mind pedig az előadás módszerében kivétel nélkül és mindenképen köteles lesz a bécsi egyetem számára megszabott és megerősített szabályhoz alkalmazkodni. A nagyszombati egyetem ilyenképen a bécsinek csak kicsinyített és tökéletlenebb kiadása lett az egyéni alakulásnak még csirája nélkül is.

1770 novemberében érkezik Nagyszombatra az egyetem új szervezetéről szóló királyi rendelet. A hittudományi és bölcsészeti karokat a királyné egyelőre további intézkedésig a

jezsuitákra bizta. A theologiai kar hét tanszékét kapott: kettőt-kettőt a dogmatika és morális, egyet-egyet a szentírás-magyarázat, hitvitázástan, egyházi szónoklat és egyháztörténelem. A bölcsészeti karnak régi négy tanszékéhez (logika, physika, matematika, ethika) járult a theologiai karból ide áthelyezett két nyelvészeti tanszék (héber és görög), s mint két egészen új studium a világi ékesszólástan és történelem, továbbá a cameralistika. A jogi karon a már meglevő négy tanszékhez (római jog, hazai jog két tanszéke és egyházjog) még három tanszékét tervez a királyné: egyet a természeti és nemzetközi jogra, egyet a politika és közgazdaságtanra, és egyet Magyarország külön közjogának és büntetőjogának előadására. A királyné ez utóbbi terve azonban tanácsosainak ellenállása következtében meghiúsul és a tervezett új tanszékek közül csak a természeti és nemzetközi jogét állítják föl. A szervezetre vonatkozó reform legfontosabb része az orvosi kar megalkotása. Ez alkotás, minthogy erre nézve semmi előzmény sem volt, még inkább pusztá átvétele a bécsi intézményeknek, a mint azokat a bécsi egyetem nagy reformatora, Van Swieten megalapította. Sőt az új tanszékeket is egytől-egyig Van Swieten tanítványaival töltik be. Öt tanszékét állítanak föl; egyet-egyet pathológiára, physiologia és materia medicára, chemia és botanikára, sebészet s szülészetre és anatómiára. A mi az egyetem kormányzatának reformját illeti, ez elsősorban — természetesen szintén a bécsi egyetem kormányzatának mintájára — minden önkormányzati jog megsemmisítésében állott. Egyetemi főigazgatóvá Fekete György gróf lesz, a közvetlen ellenőrzést pedig az egyetemi consistorium gyakorolja, melynek tagjai részben az egyetem kebelén kívül állanak. A consistorium a részletekig megköti a tanárok eljárását; kutatás vagy tanítás szabadságáról szó sem lehet. A reform kiterjeszkedett a gymnasiumi osztályokra is, melyek természetesen szintén az egyetem kötelekébe tartoztak. A gymnasiumi osztályok e reformjában megvalósulnak bizonyos javaslatok, melyeket öt évvel azelőtt Barkóczy terjesztett a királyné elé, s úgy a tanítás anyaga, mint a methodikus utasítások dolgában nagy a haladás, illetőleg sok esetben az ellentét a jezsuiták rendszeréhez képest. A mi a reformmal járó új tanulmányi rendet az egyes karon illeti, erre nézve csak egynéhány jellemző adatra szorit-

kozhatunk. A bölcsészeti kar tulajdonképi studiuma egészben véve nem igen változott. Annál nagyobb átalakuláson ment keresztül a jogi oktatás szelleme. Különösen az egyházjog és természetjog tanulmányaiban, továbbá a külsőleg még a philosophiai karhoz tartozó pénzügyi és politikai tudományokban nagy a belső változás. A természetjog (ius naturæ), államjog (ius publicum universale) s a nemzetközi jog (ius gentium) tanítása Martini könyvein alapult, melyek tudvalevőleg nagy mértékben hozzá járultak az állami mindenhatóság tanának következetes és későbbben erőszakos érvényesítéséhez. Martini, a kitől II. József is tanulta volt a jogtudományokat, Sonnenfels mellett egyike a legnagyobb ausztriai újítóknak a jog- és államtudományok területén, s a történeti joggal szemben a föltétlen rationalismus képviselője. A fölvilágosodás szelleme nyilvánul az egyházjogban is, melyen Riegger művei alapján s különösen az állam és egyház viszonyára nézve mutatkozik egészen új fölfogás. A politikai és pénzügyi tudományokban Sonnenfels munkája szolgál alapul, melynek értelmében minden ténykedés az államban csak az állam kedvéért van és még a vallás is gyepelő az uralkodó kezében. Minde tanításban egészen új szellem van ahhoz képest, melyet Mária Terézia uralkodásának elején láttunk: a rationalismus, a fölvilágosodás szellemének valóságos diadala ez oly helyen, mely egy-két évtizeddel azelőtt a jezsuiták hagyományos doctrináinak volt a színhelye. Igaz hogy ez új szellem a régi uralom helyébe nem szabadságot, hanem új uralmat hozott: az egyház hatalma helyébe az államét, az egyházzal egyezélő absolutismus helyébe a fölvilágosodott absolutismust. Érdekesek az újonnan alkotott orvosi kar tanulmányi viszonyai is. Ez külön tanulmányi rendet nem kapott. Az újonnan kinevezett tanárok Swiententől élő szóval kapták a szükséges utasításokat. Fölszerelés dolgában nagyon szegényes a kezdet állapota és a sürgető panaszok mellett sem javul. Egészben véve csak elméleti a tanítás kellő gyakorlati demonstratiók nélkül, hiszen még igazi kórháza sem volt Nagyszombatnak. Az anatomia tanára 1770-től 1773-ig csak három holttestet tudott szerezni és spirituspraeparatumok alapján kénytelen tanítani. Még a sebész is elméleti tanításra szorítkozik. Örökösen panaszkodik a chemia és botanika tanára is chemiai eszközök és füvészkert hiányáról. De e külső akadályok mellett is nagy

önfeláldozással áldásos alapvető munkát végeztek Magyarországon ez első orvostanárai, kik csak későn, a Jézustársaság fölözlatása után jutottak jobb viszonyok közé.

A nagyszombati egyetemnek szervezése a bécsinek mintájára persze korántsem az egyetlen jelenség, mely a tanügyet a közös birodalom eszméjének hatása alatt levőnek mutatja. Ez eszme munkálkodik mindazokban a nevelésügygel kapcsolatos intézkedésekben, melyekkel magyar nemes ifjakat Bécsbe csábítanak. Több bécsi nevelő- és tanítóintézet egyenesen magyar ifjak számára rendelt alapítványi helyekkel van ellátva. A Löwenburg-féle nemesi convictus, a savoyai nemes akadémia, a bécsújhelyi katonai Teréziakadémia, a gumpendorfi császári királyi mérnöki akadémia említendők itt első helyen. Magyar papokat nevel a Barkóczy halála után ismét Bécsbe visszakerült Pazmaneum, magyar alapítványi helyeket rendszeresítenek a bécsi Terézianumban is. E nevelőintézetek magyar növendékei együtt tanulnak német társaikkal, németül társalognak, sőt a Terézianum magyar növendékei, például Apponyi, Batthyány, Hadik és Erdődy grófok németül verselnek és értekeznek is, sőt egyikök (Apponyi) *Germania frohlockt über den Wachsthum ihrer Dichtkunst* című művel dicsőíti a német költészetet. A Bécsbe jutott magyar ifjak közül csak a nagyobbára tiszta magyar vidékekről, reformatus collegiumokból kikerült gárdisták nem németesednek el, s míg szervezeti szabályzatuk értelmében alkalmazott tanárok vezetése alatt előadásokat hallgatnak a számtanból, német nyelv és irodalomból, curialis stilus, francia nyelv és irodalomból és jogtudományból, s lelköket európai ízléssel és műveltséggel finomítják: magok közt nem szünnek meg igaz, jó magyarok lenni, kik erős nemzeti érzéseket mint nemzeti irodalmunk megújítói juttatják érvényre. Hogy Bécs általában mint a monarchia legmagasabb műveltségének központja mindenféle culturalis erőinél fogva mekkora hatással volt e korban Magyarországra, az sokkal ismeretesebb, mintsem részletesebben vázolni kellene. Mind többen, különösen a katolikus urak közül Bécsbe küldik fiaikat, kik ott lassan német műveltségű és gondolkodású emberekké nevelkednek. A germanisálás különben magának Magyarországnak iskoláiban is folyt, nem erőszakos, de eléggé erős módon. A nagyszombati convictusban 1756 óta külön e célra odaren-

delt jezsuita tanítja a német nyelvet, s hogy ez itt mily rohamosan hódít, mutatja az a tény, hogy míg 1766/7-ben negyvenhárom alumnus közül huszonnyolczan tanulnak németül, tizen francziául és öten magyarul, addig 1769-ben már valamennyien tanulják a német nyelvet, a magyart csak egyetlen növendék tanulja. Hasonlóképen áll a dolog a többi convictusokban. Mindenki érezte, hogy ha a hivatalos pályán előre akar jutni, a latin nyelven kívül németül is kell tudnia. Német volt, mint már említettük, a tanítás nyelve a kamarai és bányászati közigazgatási szolgálatra előkészítő selmeczi és szemeczi iskolákban, s maga a magyar udvari kancellár azzal indokolja a német nyelvnek mint tanítási nyelvnek a használatát a szemeczi collegiumban, «damit dieselbe auch dadurch in dem Land mit der Zeit universell gemacht werde». Czéltudatosan gondoskodik a kormány a katolikus papok német nyelvi ismereteinek gyarapításáról is. Idővel minden új iskola fölállításakor emlegetik a német nyelvet. Egy 1770-ben kelt királyi rendelet általánosságban hangsúlyozza, hogy a városi iskolák mestereitől a német nyelv ismertetését mindenképen meg kell kívánni. Így lesz a germanisálás a közoktatás terén az egységesítés első étappejává e korban.

E kort Fináczy helyesen a Jezsuita-társaság föloszlatásával zárja be. 1773-ban július hó 21-én kelt a hires «Dominus ac Redemptor» kezdetű bulla, mely a Jézustársaságot föloszlatatta. Hogy ez intézkedés történni fog, azt az udvari körökben már régebben tudták, s különösen József és Kaunitz megfontolás tárgyává tették, hogy mi történjék a jezsuitarend föloszlatása után a kezökben volt sok iskolával. E megfontolások eredménye az, hogy a jezsuiták, mint világi papok maradjanak egyelőre a tanári székeken, s hogy idővel seminarium útján kell gondoskodni a tanárszükségletről. Magának a pápai bullának a tanügyre vonatkozó része így szólt: «Akarjuk továbbá, hogy kiki azok közül, kik a Társaság kötelékébe tartoztak, az ifjúság tudományos nevelésének tisztét gyakorolja és tanári állást foglaljon valamely collegiumban vagy iskolában, de egyáltalán tartózkodjanak mindnyájan a kormánynak, igazgatási és hatósági ténykedésektől, s tanári tisztségekben is csupán azok maradhassanak meg, kik jelét adják annak, hogy munkásságuk reményekre jogosít, s a kik távol állanak azoktól a vitatkozásoktól és tanoktól, melyeknek lax és üres volta

szokta létrehozni a legsúlyosabb visszavonásokat és bajokat; és soha semmiféle körülmények közt ily tanári tisztségre olyanok ne bocsáttassanak, vagy — a mennyiben tényleg tanítanak — tovább meg ne maradhassanak, kik az iskolák nyugalalmát és a közbékét tehetségökhöz mértén nem fogják megóvni».

Így ért véget a Jezsuita-társaság közel két évszázados szerepe hazánk közoktatása terén. Nem mondhatni ugyan, hogy szervezete föloszlásával szelleme is mindjárt eltűnt volna, sőt bátran mondhatjuk, hogy iskoláink 1848-ig a jezsuita minták hatása alatt állottak és talán még most is kísért egybenmásban a szellemök. De azért a Jézustársaság vége mégis az új korszak kezdetét jelzi. Már az a külső kényszer, hogy a kormánynak a régi rendszer helyébe okvetlenül újat kell tennie, korszakot alkotóvá lesz. Ez új kor legjelentősebb ténye lesz az országos Ratio Educationis. De e kor rajza már nem tartozik Fináczy e kötetének keretébe. Ezt hozza majd a csak ezután várható II. kötet.

* * *

Végére értünk ismertetésünknek, melynek nem tudunk jobb alakot adni, minthogy benne a kitűnő munka tartalmát kivonatoljuk, nem egy helyen szó szerint ragaszkodva hozzá. De e hű reproductio is csak a vázát tudta adni a könyvnek. A részletek sokaságáról, az apparatus gazdagságáról, a földolgozás lelkiismeretességéről és az egész munka eredetiségéről nem adhattunk számot. A könyvet olvasnia kell annak, ki tartalmával igazán meg akar ismerkedni.

Kivánni valónk csak két irányban volna és örülnénk, ha a II. kötet ezeket teljesítené. Az egyik kívánságunk a formára vonatkozik. Az egyes fejezetek között sokszor hiányzik az előadásban a kellő átmenet és néha első pillanatra úgy tűnik föl a dolog, mintha egyik vagy másik fejezet csak azért volna az illető helyen, hogy épen valahol legyen. Csak alaposabb behatolás a munkába mutatja, hogy a szerzőnek a külső dispositióban is mindenütt megvolt a maga kellően átgondolt terve, de a tervszerűség áttekintését megfelelő átmenetekkel és kapesokkal az olvasónak is megkönnyíteni bizonyára kívánatos. Néhol ellenben, a hol megvan az átmenet a fejezet élén, az kissé nagyon is terjedelmes, sőt előfordul, hogy több fejezetnek egyszerre szolgál bevezetésül, s a kellőnél hosszabb

ideig olvasunk mást, mint a mire a fejezet címe közvetlenül vonatkozik. A belső történeti compositio mellett a külső componálás ez apró kellékei sem hanyagolhatók el a benyomás egységének vagy folytonosságának kára nélkül.

Másik kívánni valónk a tartalomra vonatkozik. A könyv harmadik részének elején, a hol az új rendszert megelőző áramlatokról szól, szükségét érezte ugyan a szerző az európai áramlatok megemlítésének, de ezekről többet szerettünk volna hallani. Lehet, hogy az író ezeket a II. kötetbe szánta, a hol magát az új rendszert fogja bemutatni; itt okvetetlenül szükség lesz az elméleti áramlatoknak is beható elemzésére, mivel maga a Ratio is különféle e korbeli áramlatoknak a resultuma. Az említett részen kívül egyebüttl is nélkülözi egy kissé az olvasó a külföldi állapotokkal való összevetést.

Nagy érdeklődéssel várjuk az újabb kötetet. Addig is melegen ajánljuk az előttünk levő részt. Nemcsak közoktatás-történelmi, hanem egész culturtörténelmi irodalmunknak egyik legjobb termékét látjuk benne.

WALDAPFEL JÁNOS.

FOKOZATOS ADÓ ILLETŐLEG ADÓKULCS ÉS LÉTMINIMUM.*)

A jövedelmi adó törvényjavaslat tárgyalásánál Baselstadtban 1840-ben a progressiv adókulcsra vonatkozó javaslat megtételénél valaki közbekiáltott: «ez egy rablóbanda vezérének a beszéde!» Mill «fokozatos rablásnak» («graduated robbery») nevezi a progressiv adót, Eisenhart «meztelen fosztogatásnak», Umpfenbach «öngyilkos communismusnak» nevezi. A progressiv adókulcsot gyakran egyenesen a socialistikus irány győzelmének tekintik, holott ez esetleg épen a socializmus legyőzésének az útja lehet. Pedig voltak socialisták is, kik a progressiv adókulcsot ellenezték (Proudhon), viszont igen conservatív írók között (Schmitthener, Baumstark) találkozunk a progressiv adókulcs pártolóival. Svájcban Neufchatelben a nép szavazata a progressiv adó ellen nyilatkozott. Persze oly adókulcsok, melyeknek eszméjét azonban csak igen kivételesen hangoztatták — és végre hogy vállalhatni felelősséget minden könnyelmű gondolatért vagy minden könnyelmű tettért — mint 30—50%-os kulcsok nagyon hamar megtámadnák azon gyökereket, melyekből a közgazdaság táplálkozik; de ilyen kulcsokról soha komolyan szó nem volt, soha komolyan szó nem lehet. Leroy-Beaulieu szerint a progressiv adókulcsnak semmi észszerű alapja nincs, az egész semmi egyéb, mint sentimentalismus. «Rablás vagy önkény», mondja Stourm, «ezek a progressiv adó utolsó szavai». Wolowski rombolónak és gyászosnak («destructive et funeste») nevezte stb.

---

*) Földes Béla sajtó alatt levő *Államháztartástan* című munkájából.

Látni e néhány adatból, hogy a progressiv adókulccsal nagy veszélyeket látnak a társadalom fölé tornyosulni; annál fontosabb, hogy annak természete iránt tisztába jöjjünk.

A társadalmi és gazdasági élet épügy, mint az állami élet alakulása, magával hozta, mint azt láttuk, hogy az állam főjövedelmi forrásának az adót tekintik. Az adóügynek előtérbe lépése ismét magával hozta, hogy annak forrását keressék, míg ezt az állampolgárok fizetési képességében megtalálták. De ezzel megint szükségessé vált e fizetési képesség mérvének meghatározása, mely tulajdonképen az egész adóügy főproblemájává válik.

A fizetési képességet ugyanis aképen határozhatjuk meg, hogy az egyének rendelkezésére álló összes anyagi eszközöket vizsgáljuk, köztük főleg a jövedelmet. Akkor az egyesek adóztatása ezen anyagi eszközök arányában fog történni, mert a ki abból kétszer annyit mondhat a sajátjának, mint egy másik, az kétszer annyit fog adózni. Így áll elő az ugynevezett arányos adóztatás, mely ott, hol az adókulcs százalékban állapíttatik meg, változatlan százalékot követel, mert minden adóforrás abban az arányban többet vagy kevesebbet fog fizetni, a mely arányban nagyobb vagy kisebb egy másiknál. Az arányos kulcs mellett tehát az adó egyenlő a megadóztatandó jövedelemmel. Az arány jövedelem és adó között állandó. Vagy pedig abból az okoskodásból indulhatunk ki, hogy az adóforrások, különösen a jövedelem növekedésével, növekedik annak nélkülözhető része, annak egy nagyobb része engedhető tehát át állami czélokra, a nélkül, hogy az illetőre nézve nagyobb áldozatot jelentene. Egyenlő jövedelem mellett az adóban hozott áldozat is arithmetikailag egyenlő volna; de egyenlőtlen jövedelem és adóforrások mellett ez az egyenlőség volna a legnagyobb egyenlőtlenység, mert egy nagyobb jövedelemből egy nagyobbodó áldozat könnyebben viselhető, mint egy kisebből egy kisebb áldozat. Az áldozat egyenlőségéből kiinduló elméletek idővel szükségkép odajutottak, hogy a különböző nagyságu jövedelmekből kielégíthető szükségletek alakulására fektették a fősúlyt. Így Meyer abból indul ki, hogy minden adófizetés bizonyos szükségletek elnyomását idézi elő, de az így ki nem elégített szükségletek a kis jövedelmeknél az elsőrendűek közé tartoznak, a nagyobb jövedelmeknél a kevésbé sürgősek közé, az áldo-

zat egyenlősége tehát csak úgy áll elő, ha ez utóbbi esetben a levonás nagyobb. Pierson hasonló értelemben azt mondja, arra kell törekedni, hogy mindenkinél az adó által elvont élvezet egyenlő arányban álljon az összélvezethez. Ezen felfogásból származik a progressiv («differential») adókulcs elmélete, mely azt követeli, hogy a nagyobb adóalappal az adókulcs is fokozatosan emelkedjék. A progressiv adókulcs mellett az adókulcscsal együtt az adótartozás abban az arányban nő, a mint nő a jövedelem. Az arány jövedelem és adó között változó.

A fokozatos adókulcs kétféle lehet: arányosan haladó vagy progressive haladó. A fokozatos kulcs is szigoruan véve arányos kulcs, csak fokozatos arányban emelkedő.*) A fokozatos, haladó kulcs úgy lehet berendezve, hogy a progressio bizonyos pontnál megállapodik; az alsó fokozatokon progressiv, a felső fokokon proportionalis, arányos. Ez az úgynevezett degressiv adókulcs, melyet jobban korlátolt progressiv adókulcsnak, vagy vegyes, progressióval vegyes proportionalis kulcsnak lehet nevezni. Ezen kulcsnak a saját-sága abban rejlik, hogy elkerüli azt a látszatot, mintha a nagyobb jövedelmek mintegy üldözését czélozza; inkább az alsóbb jövedelmek kimelését, mint a magasabb jövedelmek megsarczolasát juttatja kifejezésre. Alakilag a degressiv és progressiv adókulcs között különbség nincs,**) mert a degressiv adókulcs alulról nézve progressiv, a progressiv felül-ről nézve degressiv. De a degressiv adókulcs mellett az összes jövedelmek egy változatlan adókulcs alá esnek bizonyos ponttól kezdve, melyen alul az adóskála csökkenő irányzatot követ. Az elvi különbség, hogy a progressiv adókulcs-

---

*) Az arányos és haladó, fokozatos adó kifejezése nem elég világos. Végre az arányos adókulcs mellett is haladó, progressiv az adószolgáltatás, mint Seligmann is helyesen mondja, a progressiv adókulcs is proportionalis, csak progressiv arányban haladó.

***) Ez alaki különbséget Wagner ugyan «elvi» különbséggé akarja felfujni, mivel, azt mondja, a degressiv adó egy lépcső kevés fokozattal, mely gyorsan felvezet az emeletre, míg a progressiv adó egy végnélküli adó. Hiszen a degressiv adó is, ha következetesen alkalmaztatnék, egy végnélküli lépcső volna, a hogy alkalmaztatik, nagy jövedelmeknél nincs degressio; de épúgy a progressiv kulcs megállhat a nagy jövedelmek előtt és akkor szintén csak néhány fokozatból állana.

csal szemben a degressiv kulcs nem engedi a fokozat túlhajtását; ezzel a legsúlyosabb ellenvetés a progressiv adóval szemben eselik.

Említésre alig érdemes az úgynevezett regressiv adókulcs, — melyről különösen Stein tesz említést — melynél a jövedelem emelkedésével az adókulcs csökken, habár a tényleges viszonyokkal épen nem ellenkezik, hogy néha a kisebb erők nagyobb mértékben legyenek megterhelve. A regressiv adókulcs egy érdekes példáját a nagy vagyon előnyére Augsburg városában találjuk már a régi időkben.*) A regressiv adókulcs egy reánk érdekes példáját nyújtják tényleg a Svédországban régebben felállott bizonyos fényűzési adók, melyek annál nagyobbak voltak, mentől kisebb volt az illető jövedelme, tehát tulajdonképen büntetés akart lenni.

Kétséget nem szenved, hogy az arányos adó erős alapon nyugszik. Első sorban legközelebb áll azon felfogáshoz, mely az egész adóelméleten végigvonul, t. i. az, hogy sem' az állam nem alapíthatja jövedelmeit arra az elvre, hogy attól követel szolgáltatást, kinek az ő szolgálatai javára válnak, sem az egyes nem ezen szempontból nézi állami szolgáltatását, hanem az állam az egészért van, az egyén pedig az egészért annyit tartozik tenni, a mennyit tud. De a szükséglet határán belül az állam az egyéneket egyenlőképen méri és valamint például a katonai szolgálatnál sem kíván a gazdagtól többet mint a szegénytől, mert a teljesítendő physikai szolgálatban az egyént csak physikai ereje szerint lehet mérni, úgy viszont a pénzbeli áldozatoknál is a pénzbeli képesség arányában akkép, hogy a ki tizszer gazdagabb, csakis tizszer többet szolgáltat. Az arányos adó azonkívül elzárja a lehetőséget minden eltérő felfogás és a jövedelmek különbözőzeti mérlegelése elől. Mindenesetre egy finomabb, nehezebb feladat az, a melyet a progressiv adókulcs föltételez, hogy tudni illik még az is vizsgáltság, vajon a tizszer nagyobb jövedelemben tekintettel arra, hogy az életszükségletek nagymérvű kiterjesztést nem engednek, csak a fényűzés, a tizszer nagyobb jövedelemben nem huszszor nagyobb-e az a rész, melyet az illető minden nélkülözés nélkül az állam céljaira átengedhet.

---

*) Hartung. D. *Belastung des augsburgischen Grosskapitals* (Schmoller, Jahrbuch 1895.)

Ebből az arányos adókulcsnak az az előnye is következik, hogy természetesen az arányos adókulcs sokkal szilárdabb alapon nyugszik, míg a progressiv adókulcs megállapítása nagy nehézségeket okoz és bizonyos putativ jellegtől nem szabadulhat.

A progressiv adókulcs kérdése összefügg az általános adóelmélettel. A kik mereven ragaszkodnak az érdekelmélethez, azok az arányos adókulcs mellett foglalnak állást, mint Hobbes Turgot, Proudhon, Leroy-Beaulieu stb. Azonban vannak, a kik ez elmélet alapján állva, mégis, sőt ép azért követelik a progressiv adókulcsot, mint Sonnenfels, Bentham, Sismondi, Garnier stb. A kik a teherviselési képesség elméletét fogadják el, azok többnyire követelik a progressiv adókulcsot, mint Montesquieu, Jean Baptiste Say, Held, Neumann, Schäffle, Wagner, Pierson, Graziani stb. John Stuart Mill ugyan hive az áldozatelméletnek, azonban mégis a progressio ellen foglal állást, melyet csak az örökösödési adónál akar alkalmaztatni. Wagner a progressiv adókulcsot társadalompolitikai érvekkel indokolja.

A theoretikusok igen különbözőkép képzelik a progressiv adót. Így Neumann szerint az egy fölfelé degressiv haladványban emelkedő progressiv adó, mely a legfelsőbb fokozatokon arányos adóvá válik; Seligmann, ki általában skeptikus hive a progressiv adókulcsnak, a progressiv adóval szemben dégressiv adókulcsnak nevezi a proportionalis kulcsot, mely a létminimum adómentességére támaszkodik. Garnier csak egy enyhén keresztülvitt progressio hive, azért az ilyen kulcsot nem «progressiv»-nek nevezi, hanem «progressional»-nak.

A progressiv adókulcsnak leghevesebb ellenzőit a francziák között találjuk, mi részben talán annak tulajdonítandó, hogy a francia forradalom alatt a progressiv adókulcsal tett szerencsétlen kísérleteket nem tudták a mai napig elfelejteni. Leghevesebb támadást intéztek a progressiv adókulcs ellen Leroy-Beaulieu és Leon Say, bár egy nagyon enyhe progressiv kulcstól nem félnek, csakhogy ennek szerintök semmi tekintetben jelentősége nincs és mégis a veszély állandóan fenyeget, hogy magasabb progressiókat követelnek. Az olaszoknál újabban különösen Martello küzd a progressiv adó ellen, mely szerinte elméletileg absurd, gyakorlatilag

lehetetlen; ha magas, akkor pusztító hatással van, ha mérsékelt, hatálytalan; pedig magasnak kell lenni, mert csak kevés embert érint, a nagy tömeget elkerüli, míg az arányos adónak éppen az a nagy előnye, hogy annál többet hoz, mentől mérsékeltebb.

Denis egy közvetítő álláspont képviselője. Hangsúlyozza, hogy az arányos és fokozatos adókulcs kérdése tulajdonkép az individualistikus és socialistikus, az egoistikus és altruistikus irány közötti ellentét egyik mozzanata. Egyik elv sem valósítható meg teljesen, hanem az elmélet haladásával okvetlenül a két elv egy magasabb egységben össze fog olvadni (?).

Szemben azokkal, kik a progresszív adókulcsot föltétlenül elítélik, a fokozatos adó felé közelednek már azon irók, kik ugyan egészben az arányos adókulcs hívei, de egyes adónál mégis a fokozatos adó mellett szólnak fel. Így Nasse az arányos adót pártolja, azonban a jövedelmi adónál a fokozatos adókulcsot helyesli, mert ezzel ellensúlyozni kell azt, hogy a fogyasztási adónál egy fordított progressio érvényesül, tudniillik a szegényebbek erősebben sujtatnak. Mill is, bár ellenzi általában a fokozatos adókulcsot, — mint említettük — az örökösödési adónál szükségesnek tartja.

Szintén nagyon óvatos azon irók eljárása, kik csak a létminimum adómentességét óhajtják és ebben látják közvetve a progressív adókulcsot megvalósítva, így John Stuart Mill, Roscher, Vocke, Helferich, Umpfenbach stb. Azonban az adóelmélet haladásával és a képesség szerinti adóztatás elméletének hódításával mindinkább erősebbek az alapok, melyekre a fokozatos adókulcs elmélete fektetetik.

Az érvek sorában első helyen szerepel az áldozatok egyenlőségének követelménye. A vagyon és jövedelem erejének emelkedésével, a nagyobb gazdaság mellett kielégített másod-, harmad- stb. rendű szükségletek nagy sorával szemben kétségtelenül csak a progressív adó az igazi arányos adó, azaz az, mely egyenlően érinti az adózókat. A jövedelem nélkülözhető része a nagyobb jövedelmeknél kétségkívül a jövedelem növekedésével arányánál nagyobb arányban nő és minthogy az állami szükségletek azon része, melyet a nagyobb adóerők maguktól leráznak, a gyengébbekre esik, ennek következtében csak két eshetőség képzelhető: vagy az észszerű adófokozás, azaz fölfelé, a jövedelem növekedése arányában,

vagy az észszerűtlen adófokozás, azaz lefelé, a jövedelem csökkenése arányában.

Az utolsó mérve az adószolgáltatásnak csak az adóerő lehet. Az állam által nyújtott előnyök, melyekre az élvezeti elmélet hivatkozik, nem lehetnek az ellenszolgáltatás mérvevei. Először azért, mivel ez előnyöket mérni nem lehet. A nagy társadalmi egyesületek, melyek legfontosabbika az állam, annyira előfeltételei minden egyéni jólétnek, hogy azok előnyeit époly kevéssé lehet megállapítani, mint azt, mennyit köszönünk a tüdőnek vagy a szívnek életünk fentartásánál. De hiába is volna megállapítani az állam által az egyeseknek nyújtott előnyök mérvét, ha azzal az adóerő nem tart lépést. Csakis az adóerő lehet tehát fokmérője az egyéni szolgáltatásoknak.

Ha már most közelebbről vizsgáljuk az adóerőt, nem lehet tagadni, hogy abban igen sok fokozatot lehet megkülönböztetni. Megkülönböztethetni mindenekelőtt teljes és részleges adóerőket, még pedig pénzügyi és közgazdasági szempontból. Pénzügyi szempontból ugyanis következőkép állapítjuk meg: az állami szükségletek összegét összehasonlítjuk az adózók jövedelmével, akkor nyerünk egy kulcsot, melyet normalis adókulcsnak nevezhetünk. Azon jövedelmek már most, melyek annyi adóerőt tesznek, hogy ezen általános adókulcsot elviselik, ezek a teljes adóerők. Ezen adóerők mellett azonban vannak olyanok, melyek ezen normalis adókulcsot nem viselik el; ezen adóerőkre az adókulcsnak csak egy hányadát lehet alkalmazni. Közgazdasági szempontból pedig teljes adóerő oly jövedelem, melynek más funkciót már nem kell teljesíteni. Nem teljes adóerő az a jövedelem, melyből az életfentartás teljesíthető, de még betegségre, aggkorra, munkaszünetelésre kell eltenni. Még tökéletlenebb adóerő az, melyből még a fenntartás sem lehetséges. A teljes adóerő is különböző fokozatot mutat, lakhely, kor, család nagysága szerint stb. Ebből az következik, hogy az összes egyéni jövedelmek igazság szerint nem fognak ugyanazon kulcs szerint adóztatni, hanem az változni fog azon körülményekkel, melyek az adóerőre befolyást gyakorolnak. Ezen körülmények közé tartoznak különösen a következők; 1. mindenekelőtt a jövedelem nagysága; 2. a jövedelem forrása, a mennyiben a vagyonból származó jövede-

lemben több adóerő van, mint a keresetből származóban, mely hullámvázásoknak inkább van alávetve, bizonyos idő múlva jelentékenyen csökken, sőt meg is szűnik és mivel végre annak egy része vagyon- vagy járadékszerzésre fordítandó; 3. azon személyek száma, kik azon jövedelemből élnek; ugyanazon jövedelemből egy nőtlen többet adhat az államnak, mint a sok gyermekkel megáldott családapa; 4. a lakhely, a menüyiben az életfentartás a városban bizonyos jövedelemből nagyobb részt vesz igénybe, mint a vidéken; 5. családi állapot, így özvegyek és árvák bizonyos kimélettet követelhetnek.

A legegyszerűbb példa is e felfogás helyességét mutatja. Egy kisiparos, ki ezer forintot keres egy évben, csak kevés áldozatot hozhat az állam érdekében és őt ilyen iparos, ki egyenként 1000 forintot keres, együttvéve tehát 5000 forintot, együttvéve is csak csekély adót fizethet. Kétségtelen, hogyha ezzel szemben az 5000 forint egy iparos jövedelmét teszi, az többet nyújthat az államnak, mivel több adóerőt képvisel. Már Nagy Frigyes kifejezést adott ennek, midőn azt mondta, hogy egy gazdag ember, kinek 5000 tallér jövedelme van, akár annak felét adhatja adóben, mivel még mindig megélhetne, míg valaki, kinek jövedelme csak 80 tallér, már sokat adna, ha egy tallért ad.

Az adópolitika egyik legnehezebb feladata az adókulcs helyes megállapítása. Ha az állam a jövedelmekben rejülő különböző fokú adóerőkre tekintettel nincs, tehát arányosan, azaz egyenlő adókulcs szerint adóztat meg nagy és kis jövedelmeket, akkor két eset állhat be: vagy az állam a nagyobb jövedelmek adóképességéből indul ki, mi által súlyosan adóztatja meg a kis jövedelmeket, vagy pedig a kis jövedelmekből indul ki és akkor a nagy jövedelmek adóképességét nem veszi teljesen igénybe. És ez esetben is a kisebb jövedelmek, bár az ő adóképességök szolgál kiindulási pontul, kelleténél nagyobb mérvben vannak igénybe véve, mert hiszen ha az állam a nagyobb jövedelmek teljes adóképességét igénybe veszi, akkor a kisebb jövedelmek adója csökkenne. Tekintetbe veendő itt azonban még egyéb körülmények. Mindenekelőtt az, hogy a nagy jövedelmek pontos megállapítása nehezebb, mint a kisebbeké, mivel itt a létfentartási minimális költségek támpontul szolgálnak. Továbbá az, hogy a kisebb jövedelmek

szabálytalansága miatt ezeknek áldozatai nagyobbak, az adók befizetésével stb. járó mellékköltségek és áldozatok (idővesztetés stb.) is nagyobbak.

Azon körülmények között, melyek az adóban hozott áldozat nagyságára befolyással vannak, említették a jövedelemben beálló változásokat is (Meyer). Minden háztartásban a kielégítendő szükségletek mennyiségére és minőségére nézve bizonyos rendszer fejlődik ki, mely nagy állandóságot mutat. Ha a jövedelem emelkedik, azért nem emelkednek mindjárt a szükségletek is. Ilyen esetben tehát nagyobb adóképesség áll be, mint olyan háztartásokban, melyek szintén annyi jövedelemmel rendelkeznek, de ezen jövedelemnek megfelelően alakult a szükségletek állandó színvonala. Ama háztartások tehát magasabb kulcs szerint adóztathatók meg. Az ellenkező eset áll be, ha a jövedelem csökken. Itt ismét nem lehet a szükségleteket azonnal leszállítani, az ilyen háztartásnak adóképessége tehát viszont kisebb lesz mint olyané, mely bár csak ugyanannyi jövedelemmel rendelkezik, de a szükségletek számával ehhez már régen alkalmazkodott. Azonban ez bizonyára már azon körülmények közé tartozik, melyet a haladó adónál tekintetbe nem lehet venni; az illető iró is csak a kivételnél tartja tekintetbe vehetőnek. Különben is bizonyos, hogy nagyon kivételes eseteket nem tekintve, a szükségletnek a jövedelemhez való alkalmazása igen gyorsan következik be, legfeljebb azon különbséggel, hogy a kiegyenlítés gyorsabban történik emelkedő, mint csökkenő jövedelemnél, mivel az emberek könnyebben tanulnak meg új meg új szükségletek kielégítését élvezni, mint megszokott élvezetekről lemondani.

A magasabb jövedelmek fokozatosan emelkedő megadóztatása abban is találja jogosultságát, mert ez úton elérhető azon cél is, hogy a fundált jövedelem nagyobb mérvben vétetik igénybe. A nagy jövedelmek ugyanis többnyire és túlnyomólag vagyomból származnak és a magasabb megadóztatásuk legalább némileg és enyhén enged a gyökerített és nem gyökerített jövedelmek között különbséget tenni. Sőt mentől nagyobb a jövedelem, annál nagyobb aránylag az azt nyújtó vagyon, mivel a nagyobb vagyonok rendszerint kevesebb kamatot hoznak.

Voltak, kik a progressív adót különösen a jövedelem-megoszlási szerepében vizsgálták. Itt találkozunk aztán azok-

kal, kik ép e miatt irtóznak tőle. Mindkét irányban túloznak. A progressiónak mérsékeltnek kell lennie, szűkebb határok között mozognak; ily módon keresztülvive, nem sokat fog változtatni a fennálló jövedelmi renden. Nem is fogja akadályozni a vagyoneképződést, mitől Mill tart, mert még mindig elég nagy marad a vagyon által gyakorolt varázs. Mindig csak azt kell szem előtt tartani, hogy a progressiv adókulcs egyfelől kifejezésre akarja hozni a nagyobb gazdagság fokozottabb társadalmi kötelességeit, másfelől kimélni akarja a kisebb vagyonerőket. És még ha megtörténnék az, hogy a progressio következtében az egyik helyen egy óriási vagyon nem fog tovább az előbbi mérvben szaporodni, ellenben 100.000 ponton kisebb vagyonok keletkeznek és fejlődnek, ez utóbbi alakulat közgazdaságilag mindenesetre a helyesebb, egészségesebb, üdvösebb lesz. Még különösebb, ha egy Gneist a demoralisatió bekövetkezését várja, mintha minden egyebet mellőzve — a százezrek és milliók megkönnyebbülésével járó helyesebb bevallás föl nem érne az esetleg egyes nagy jövedelmeknél mutatkozó eltitkolással!

A progressiv adókulcs jogosultságát tehát nem ott kell keresni, hol azt Wagner keresi, hogy a jövedelmek kiegyenlítettessenek, mert arra nem alkalmas és mert ez indokolásul szolgálhatna oly progressiónak, melytől minden helyes elmélet visszariad.

Azon okoskodáshoz, mely a progressiv adókulcsot mintegy az adóztatás jövedelemeloszlási szerepéből vezeti ki, közel áll az a felfogás, mely abból indul ki, hogy a progressiv adókulcs azért jogosult, mert a nagy egyenlőtlenségek vagyonban és jövedelemben főleg az állam helytelen tevékenységének következménye, melynek egyik feladata volna a polgárok között a viszonyok nagyobb egyenlőségét biztosítani. Így az állam nagyobb egyenlőtlenséget teremt az által, hogy a gyengébbeket nem eléggé védelmezi erőszak és csalás ellen, hogy kereskedelmi szerződések, vámtarifák, pénzrendszere által hozzájárul nagyobb egyenlőtlenségek keletkezéséhez. Ezen feltevésnek csak annyi igazságot lehet tulajdonítani, a mennyi kétségtelenül abban rejlik, hogy a társadalmi intézmények általában inkább az erőseknek kedveznek. Ez érvet a progressiv adókulcs mellett, melyet különösen Walker képvisel, helyesebben formulázta Royer kisasszony, ki azt mondja,

hogy az állam köteles az egyéneket a törvényekből származó egyenlőtlenségek káros hatásáért kárpótolni, erre való a fokozatos adókules.

A progressiv adó ellen felhosszák azt is, hogy mellette nagyobb a jövedelem eltitkolásának törekvése. Ezt általánosan lélektanilag nem is lehet tagadni. Gyakorlatilag azonban azért itt sok körülmény közreműködik. Így Seligmann utal is arra a tényre, hogy Amerikában arányos adók mellett sokkal nagyobb az adócsalás, mint a Svájcban fokozatos adók mellett.

Ezeket szem előtt tartva, kétségtelen, hogy a helyesen megállapított adókules — akár degressiv-, akár progressiv-nek nevezzük — nem lehet merev, változatlan, confiskáló, hanem ruganyos, változó, mérsékelt, akkép, hogy a változó adózási képességet képviselő adóerőket lehetőleg egyforma teherrel nyomja.

A tőkék kivándorlása, a tőkegyüjtési kedv csökkenése, a pártkormányok által gyakorolt igazságtalanságok, mindezeket a következményeket tulajdonítják a progressiv adókulesnak, mi azonban csak akkor állana, ha a progressio elve túl-hajthatnék.

A progressiv adókulesot egyúttal szükséges corrolarium-nak tekintik az elsőrendű szükségletekre vetett és ép azért rendesen degressive ható fogyasztási adókra nézve.

Pénzügyi szempontból megtámadták a fokozatos adót azért, mivel annak, ha helyesen alkalmaztatik, pénzügyi haszna igen kevés. «A tapasztalat azt mutatta — mondja Say — hogy a progressiv adó a legnagyobb hátrányokkal jár. Ha magas, akkor megsemmisíti a tőkét, ha alacsony, nem hoz semmit». Erre megjegyzendő, hogy ezen adórendszer vagy adóelv nem pénzügyi szempontból ítélendő meg, hanem tisztán az igazság szempontjából. A kérdés csak az lehet, jogosult-e a magasabb jövedelmeknek emelkedő megadóztatása, tekintve első sorban az azokban rejlő adóerőt és erre feltétlenül igennel felelünk.

Még az is lehetséges, hogy a progressiv kules mellett az adó kevesebbet hoz, mert a kevés nagy jövedelem erősebb megadóztatásával szemben áll a kisebb jövedelmek enyhébb megadóztatása; de ép helytelen pénzügyi téren keresni e kules indokolását.

Egy másik gyakran hangoztatott ellenérv — melyről

Say, Martello és mások szintén megemlékeznek — az, hogy a progressiv adó egészen önkényes. Mint láttuk, ez sem alapos. A progressiv adó emelkedése oly egységek szerint történik, melyeket az adóerő emelkedésének fokául is tekinthetni és megszűnik oly pontnál, melynél a további emelkedés már lényeges változást nem idéz elő az adóerőben. Természetes, hogy matematikai pontossággal nem lehet megállapítani a fokozatokat, de ez áll az egész gazdasági életről és az állami pénzügyről. Say, ki különösen az önkényszerűség okából támadja meg a progressziót, mert az adókules itt százféle lehet, elfelejti, hogy minden adóláb önkényes és épúgy minden fokozatos díjszabás, a mely pl. az illetéknél, a hadmentességi díjnál stb. előfordul. A IV. osztályu kereseti adó máris progressiv adólábbal bír.

Helyesen utal e pontnál Neumann arra, hogy az egész állami és jogi életben találunk ilyen önkényes, azaz nehezen megokolható tételeket, pl. a büntetéseknel és birságoknál, a köteles résznél, a nyugdíjak megállapításánál stb.

Gyakorlatilag igenis lehetséges a progressziót egészen észszerű alapokra fektetni; azon ellenvetés, hogy mivel a progressióval bizonyos ponton meg kell állani, a progressió igazságtalanságokat teremt, holott célja épen az, hogy az igazságtalanságokat kiirtsa, szintén jogosulatlan. Nincsen elv, mely végső következményeit eltűri. De épen a józan logika kényszerít egy bizonyos pontnál megállani, ha nem akarjuk az egész jövedelmet elkobozni. Ebből igazságtalanság nem származhatik, mert bizonyos ponton túl, mint említettük, a jövedelem további növekedése lényeges és gyakorlatilag érezhető változást az adóerőben és az illető egyén gazdasági helyzetében nem okoz. Ha Wicksell azt állítja, hogy azon felfogás, miszerint a jövedelem nagyobb ereje egy bizonyos ponton túl majdnem változatlan, oda vezet, hogy ezen ponton túl az adólábnak regressivnek kell lennie, sőt egy bizonyos pontnál magának az adóösszegnek változatlannak kellene lennie, ez egy helyes elvnek túlhajtása.

Különben a progressiónak még rideg matematikai kivitele sem vezet szükségképen a nagy jövedelmek elkobzásához, ha tudniillik az emelkedő adóláb csak a jövedelem többletére alkalmaztatik. A progressiónak fölfelé annyiban is szűkebben meg van szabva a határa, a mennyiben oly jöve-

delmi osztályokat már nem szabad felállítani, melyekhez már igen kevés egyén tartozik, mert akkor az egyéni üldözés színét viselné. Hiszen akkor már névleg lehetne tudni, hogy kikre vannak ezen magas adók kivetve. Végül azért is minden körülmények között enyhe lenne a progressió, mivel különben a jövedelmek eltitkolására buzdítana. Általában szem előtt tartandó, hogy a progressió mindig szűk határok között fog mozogni és bizonyos ponton túl az adókulcs általában nem emelkedhetik.

Tényleg a legmagasabb adótétel a szász jövedelmi adónál 3% :

az új porosz jövedelmi adónál 4% ;

az osztrák jövedelmi adónál közel 5%.

Abban is van bizonyos következetlenség, de egyúttal mérséklés, hogy minden adóosztályban a kulcs degressive hat; pl, ha 10.000—15.000 koronaig egy a kulcs, ezen osztályon belül a kulcs nem haladó, hanem csak arányos.

Kétségtelen, hogy a progressiónak bizonyos ponton meg kell állania. Azt a következőkkel lehet indokolni: Először Neumann elvével, ki az «áldozat egyenlőségének» elvével szembeállítja a «szerzemény jogos védelmének» elvét, mely szerint a jövedelemnek csak egy észszerűen meghatározott részét szabad állami célokra rendes körülmények között igénybe venni. Egy további érvet lehet a határhaszon elméletéből meríteni. A javak mennyiségének szaporodásával az egység határhaszna csökkenvén, egy bizonyos határnál a jövedelem szaporodása alig jelent már nagyobb erőt, legalább mérhető erőt, a mennyiben az embernek a szükségletek is bizonyos határt szabnak. A nagyobb jövedelem mellett sem lehet már több szükségletet kielégíteni. A jövedelmek ezen ponton túl mennyiségileg különböznek, de gazdaságilag, vagy még jobban az élvezet, a fogyasztás szempontjából már nem jelentenek különbséget. Grabein azzal indokolja a progressiónak bizonyos pontnál megállítását, mert minden társadalomban kellenek magasabb, vezető osztályok, melyeknek standardja kell hogy magasabb legyen, tehát a jövedelmet kiegyenlíteni nem szabad.

Ha tehát Martello abban a körülményben, hogy a progressiónak bizonyos ponton meg kell állania, azt látja, hogy a progressió lehetetlen, az ép oly túlzás mint az, hogy az

összes eddigi progressiv adókról ép ez okból azt állítja, hogy ezek nem is progressiv adók.

A progressiv adókulcstól való félelem könnyen elkerülhető, ha az emelkedésnek azzal is határ szabatik, hogy a progressiv adókulcs csak contingentált adóösszeg mellett alkalmaztatik. Egy enyhe emelkedés mellett nem képzelhető az az eset, hogy contingentált adóösszeg mellett a progressiv adókulcs a nagyobb jövedelmek túlnagy részét venné igénybe.

Különben, a mint láttuk, a végtelen progressió veszélye pusztá agyrém, mihelyt annak helyébe az enyhébb degressiv adókulcs lép. Összefoglalva e fejtegetések eredményét, azt abban találjuk, hogy a progressiv adókulcs kérdésének túlságos jelentőséget nem szabad tulajdonítani. Épen csak akkora legyen a progressió, hogy a nagyobb jövedelmek fokozottabb teherviselési képessége kifejezésre juttassék. Sem pénzügyi, sem társadalompolitikai szempontból túlnagy fontosságot nem szabad neki tulajdonítani. A progressiv adókulcs inkább egy *symbolum*; mint olyan igen jó szolgálatot tehet.

Azon aggodalmak, melyek attól félnek, hogy a progressiv adókulcscsal esetleg visszaélhetnének, különösen erősen demokratikus áramlatok esetére, egyoldalú feltevésen alapulnak. Ilyen erős áramlatok, melyek esetleg a nagy vagyon ellen irányulnak, akkor is léptethetik életbe a progressiv adót, ha az addig nem létezett és ha azt nem teszik, annál erősebb fegyverekkel is támadhatják a magántulajdon kiváltságait. A hol a nagy vagyon és nagy jövedelem elleni gyűlölet felhalmozódott, ki hinné, hogy az nem talál módot érvényesülésre, csak ha progressiv adókulcs létezik? Mi ezt a felfogást annyira naivnak tartjuk, hogy csodáljuk, miszerint ez érvelés oly nagy helyet foglal el a progressiv adó elleni okoskodásokban. Ha a hatalom a vagyongyűlölők kezébe kerül, akkor a nagy vagyon rossz időket él, akár legyen az adókulcs fokozatos, akár arányos. Sőt bizonyos paradoxonnal azt lehet mondani, kívánatos volna, hogy egyszer a progressiv adókulcsot így túlzásba vigyék, hogy annak pusztító hatásairól meggyőződván, a progressiv adókulcs Leroy-Beaulieu szerinti «*sentimentalis*» rendeltetésében több támadásnak ne legyen kitéve. A mit Say a «*mérsékelt*» progressió ellen felhoz, melyet maga is ártatlannak tart, hogy t. i. vannak nem

mérsékelt kormányok is, az többé-kevésbé minden kérdésnél előfordulhat; egy nem mérsékelt kormány sérelmei ellen mindenkép nehéz védekezni.

Mindezt az a körülmény is bizonyítja, hogy a következetes socialisták a progressiv adókulcsnak nem is tulajdonítanak jelentőséget: «Une fraise jetée dans la gueule du loup». (Proudhon.)

Egy ellenvetés, melyet a progressiv adókulcs ellen felhoznak, abban áll, hogy itt az adótartozás és az állam jövedelme egészen a megoszlástól függ. Ha pl. egy községnek egész jövedelme 100.000 forintot tesz, az arányos adónál az a megfelelő adóösszeget szolgáltatja, bármi legyen a megoszlás. A progressiv adó mellett, ha ez összeg úgy oszlik meg, hogy mindenkinek a jövedelme a létminimum alatt áll, ez összeg adómentes marad és az állam jövedelmet nem szerez. Két község, melyben különbözőképp oszlik meg a jövedelem, egészen eltérő adóteherrel volna sújtva. Azonban ez ellenvetés inkább a létminimum adómentességének kérdését illeti, továbbá a vagyonok és jövedelmek decentralisatiója ellen szól, mi nem helyeselhető.

A fokozatos adókulcs elvének csak ott van nagyobb jelentősége, hol nagy különbségek vannak a polgárok anyagi helyzetét tekintve. Azért Leroy-Beaulieu, Boccardo és mások, kik arról vannak meggyőződve, hogy a jövedelmi különbségek mindinkább csökkennek, a progressiv adót ez okból is ellenzik. A kik e véleményt nem osztják, annál is inkább jogosultnak tartják, mivel a nagyobb jövedelmek — mint ezt Neumann is mondja — inkább titkoltatnak el és titkolhatók el, mint a kisebbek. De bizonyos az, hogy a nagyobb jövedelmek élvezői legalább nem fognak soha, vagy nagy ritkán az őket terhelő adónál többet fizetni, mivel nagyobb tájékozottságuk stb. mellett a védekezés minden eszközét jobban használják fel, mint a kisebb jövedelmű emberek, mint ezt nálunk sok esetben a kataszter szerkesztésénél tapasztalni lehetett. Ezen gyakorlati szempontok mellett megnyugtatóul szolgálhat még azon körülmény, hogy az adóelmélet minden irányából eljutottak a fokozatos adó helyesléséhez; azok, kik az adót az állam által nyújtott javak ellenértékének tekintik, azok is, kik azt az állampolgárok fizetési kötelességére és tehetőségére fektetik és legujabban azok is, kik a progressiót a

határérték alapján vették vizsgálat alá (Sax), a mennyiben ugyanis a javak mennyiségével a határérték csökkenvén, az áldozat egyenlősége kívánja, hogy a nagyobb jövedelmek adója progressiv haladványban emelkedjék. Wagner a progressiót abból a célból is ajánlja, hogy az alkalmatlan fényűzési adók eltöröltethessenek. Két oldalról jutott az újabb kor a progressiv adó fogalmához: egyfelől szükségszerű követelménye a képesség szerinti adóztatásnak, másfelől postulatuma korunk politikai irányának. Ha Stein aggódva figyelmeztet arra — bár hiva egy mérsékelt progressiónak — hogy mi fogna a jövőben egy social-demokrata parlament többsége által történni, úgy viszont arra utalhatni, hogy az alsóbb osztályok kimélése az egyenes adóknál, midőn nem egy közvetett adónál úgyis az alsó osztályok hátrányára megvan a progressió lefelé, ama többségnek a veszélyességét csökkenti.

A fokozatos adókulcs a legrégebb időtől a legújabb időig alkalmazást talált. Solon adótörvénye szerint az első osztályban az egész vagyon adóztatott meg, a másodikban annak $\frac{5}{6}$ része, a harmadikban annak $\frac{6}{9}$ része, a negyedik egészen felmentetett. Florenczban a decima scalatánál 14 fokozatot különböztettek meg; 1446-ban a legkisebb adóláb 8, a legmagasabb 50%-ot tett. Guicciardini szerint a Mediciek ezen adót arra használták fel, hogy gazdag ellenfeleiket tönkre tegyék. Angliában 1435-ben és 1450-ben egy jövedelmi adó vetetett ki, mely a kisebb jövedelmek után $2\frac{1}{2}$, a nagyok után 10%-ot tett. Genfben 1690-ben talál alkalmazást. A szász jövedelmi adó 1742-ben a legkisebb jövedelmektől 1, a legmagasabbaktól 8%-ot követelt. A francia háborúk következtében több német államban lett a progressió elfogadva. Ausztriában 1799-ben 23 osztályu jövedelmi adó vetetik ki, melynek kulcsa $2\frac{1}{2}\%$ -tól 20%-ig emelkedik. Az 1850-diki osztrák jövedelmi adó második osztályában a legkisebb jövedelmek után az adóláb 1%, a legmagasabbak után 10%. Angliában újabban (Customs and Inland Revenue Act 1890—53 Vict. ch. 8) a házadóra is alkalmaztatott a progressiv adóláb; azok a házak, melyeknek évi nyers haszonértéke 20 fontnál kevesebb, adómentesek, a 20—40 font hozadékot nyújtóknál az adórészben 2., üzleti épületeknél 3 d., magánházaknál 40—60 font hozadék mellett 4, illetőleg 6 d., 60-on felül 6, illetőleg 9 d. Az 1812-ben Poroszországban behozott jöve-

delmi adó is több jövedelmi fokozatot különböztetett meg, hasonlóképpen a későbben behozott osztályos jövedelmi adó.

A fokozatos adó különböző módon vitetik keresztül. A legközönségesebb módja az, midőn több jövedelmi osztály állittatván fel, az adóláb következetes emelkedést mutat. Ezen eljárás mellett ismét kétféle rendszert követnek. Az egyik az, midőn a magasabb adóláb mindig az egész jövedelemre alkalmaztatik; ha pl. 1000 koronánál az adóláb 1%, 2000 koronánál 2%, az egyik esetben az egész 2000 korona után fizettetik 2%, a másik esetben az első 1000 korona után fizetendő csak 1% és csak a második ezer után 2%. A fokozatos adó alkalmazási módja között továbbá találjuk azt, melyre jobban illik a degressiv adó megnevezése, a midőn ugyanis a normalis adóláb változatlanul van megállapítva az összes jövedelmekre, melyek a teljes adóerőt képviselik, míg a kisebb jövedelmeknél lefelé az adóláb fokozatosan kisebb lesz. Végre egy különös alakja a progressiónak az, midőn az adóláb változatlanul van megállapítva, de változik a jövedelemnek adó alá vonandó része. A megadóztatandó jövedelemnek azon része emelkedik itt, mely a megadóztatás alapját teszi. Tegyük fel pl. hogy az adóláb 3%, de az első 1000 korona teljesen adómentes, 2000 koronánál 250 koronára vettetik ki a 3%-os adóláb, 3000 koronánál már 500 koronára, 4000 koronánál 750 koronára, 5000 koronánál 1000 koronára stb. Ilyen a zürichi progressiv adókulcs; ott ugyanis

frknyi jövedelemnél	az adóalap frank
500	—
600	20
1000	100
2000	300
3000	700
4000	1200
5000	1800
10000	5500 stb.

Ez némileg hasonlít az olasz imposta della ricchezza mobilénél alkalmazott progressióhoz, mely egyúttal a gyökösített és nem gyökösített jövedelem különbségét is tekintetbe veszi. Itt ugyanis a Czedula A. alá tartozó jövedelmeknél (állandó jövedelmek) az adó az egész jövedelem után vettetik ki; a Czedula B. alá tartozó jövedelmeknél (vegyes vál-

tozó jövedelmek) az adó a jövedelem hat nyolczada után vettetik ki; a Czedula C. alá tartozóknál (munkából) a jövedelem öt nyolczada után; Czedula D. után (fizetésék) a jövedelmeknél fokozatos levonások eszközöltetnek.

Az új porosz jövedelmi adó szerint a normális adóláb 3%, azonban ez csak a 9500 márkán felüli jövedelmeknél alkalmaztatik 30500-ig; 9500 márkán alól az adóláb csökken; a legkisebb jövedelmek — 900-1050 márka — 0.6%-ot fizetnek, 100.000 márkán felüli jövedelmeknél az adóláb 4%. A 3000 márkán alóli jövedelmeknél minden 14 éven alóli családtag után 50 márka levonatik. Egyéb az adóviselési képességet csökkentő körülmények a 3000 márkán alóli jövedelmeknél három, a 3000—6000 márka jövedelmeknél két adófokozattal leszállítást engednek.

Az új osztrák személyes jövedelmi adónál az adókulcs kezdődik 0.6%-al (a 600 forinton felüli jövedelmeknél és a legmagasabb fokon közeledik 5% felé). Az emelkedés az alsóbb jövedelmeknél lassúbb mint a porosznál. Ötezer forint alóli jövedelmeknél rendkívüli megterhelhetés esetében, melynek okai a gyermeknevelés, vagyontalan családtagok tartása, hosszas betegség, rendkívüli szerencsétlenségek stb. az adókulcs esetleg három fokkal leszállitható, minek következtében a három legalsó fokon esetleg teljes adómentesség állhat be.

A progressiv adókulcs képletének helyes felállítása részben a matematika segélyét követeli. Közelebbről foglalkoztak vele Pierson, Cahen-Stuart, Gobbi és mások. Igen helyes az utóbbinak megjegyzése, hogy a progressiv adókulcs képletének semmivel sem kell önkényesebbnek lenni, mint bármely másnak, mihelyt az elmélet teréről át kell menni a gyakorlat terére,

A progressiv adókulcsok tényleges berendezéséről a következő példák nyújtanak tájékozást. Az osztrák személyes jövedelmi adó kulcsa a következő:

fok	forint	frt kr.	fok	forint	frt
1	600—625	3,60	34	6000—6500	163
2	625—650	4.	35	6500—7000	181
3	650—675	4,40	36	7000—7500	199
4	675—700	4,80	37	7500—8000	217
5	700—750	5,40	38	8000—8500	235
6	750—800	6.—	39	8500—9000	253
7	800—850	6,80	40	9000—9500	272
8	850—900	7,60	41	9500—10000	291
9	900—950	8,40	42	10000—11000	319
10	950—1000	9,20	43	11000—12000	357
11	1000—1100	10.	44	12000—13000	359
12	1100—1200	12.—	45	13000—14000	433
13	1200—1300	14.—	46	14000—15000	471
14	1300—1400	16.—	47	15000—16000	510
15	1400—1500	18.—	48	16000—17000	550
16	1500—1600	20.—	49	17000—18000	590
17	1600—1700	22.—	50	18000—19000	630
18	1700—1800	24.—	51	19000—20000	670
19	1800—1900	27.—	52	20000—22000	730
20	1900—2000	30.—	53	22000—24000	800
21	2000—2200	34.—	54	24000—26000	880
22	2200—2400	39.—	55	26000—28000	960
23	2400—2600	44.—	56	28000—30000	1040
24	2600—2800	49.—	57	30000—32000	1125
25	2800—3000	55.—	58	32000—34000	1212
26	3000—3300	62.—	59	34000—36000	1300
27	3300—3600	71.—	60	36000—38000	1390
28	3600—3900	71.—	61	38000—40000	1482
29	3900—4200	80.	62	40000—42000	1574
30	4200—4600	90.—	63	42000—44000	1668
31	4600—5000	101.—	64	44000—46000	1764
32	5000—5500	114.	65	46000—48000	1860
33	5500—6000	129.			

4800 frtnál nagyobb jövedelmeknél 100000 frtig a fokozatok 2000 frttal, az adó 100—100 frttal emelkedik, 100000—105000 frtig az adó 4650 frt; 105000 frton túl a fokozatok 5000 frttal emelkednek, az adó 250—250 frttal.

Az adókulcs kezdődik e szerint 0,6%-al; 100 frtnál eléri az 1%-ot; körülbelül 3000 frtnál a 2%-ot; 10000 frt körül a 3%-ot; 50000-en felül a 4%-ot, és innét emelkedik körülbelül 5%-ig, a nélkül, hogy azt teljesen elérné.

A porosz jövedelmi adótörvény szerint az adókulcs a következő:

márka	márka	márka	márka
900 -1050	6	3900 - 4200	92
1050 -1200	9	4200— 4500	104
1200 -1350	12	4500 - 5000	118
1350 -1500	16	5000 - 5500	132
1500 -1650	21	5500 - 6000	146
1650 -1800	26	6000 - 6500	160
1800 -2100	31	6500— 7000	176
2100 -2400	36	7000 - 7500	192
2400 -2700	44	7500 - 8000	212
2700 -3000	52	8000 - 8500	232
3000—3300	60	8500 - 9000	252
3300 -3600	70	9000 - 9500	276
3600 -3900	80	9500 - 10500	300

10500 márkától 30500-ig 1000 márkánként 30 márkával emelkedik, 30500 - 32000 márkáig 1500 márkánként 60 márkával, 32000—78000 márkáig 2000 márkánként 80 márkával, 70000 - 100000 márkáig 2000 márkánként 100 márkával, 100000- 105000 márkáig az adó 4000 márká, innen 5000 márkánként 200 márkával emelkedik. Az adókulcs 0·62—4-ig emelkedik.

A szász jövedelmi adó kulcsa a következő:

márkáig	márka	márkáig	márka
300 - 400	0·5	2200 - 2500	38
400— 500	1	2500 - 2800	48
500— 600	2	2800 - 3300	59
600 - 700	3	3300 - 3800	76
700 - 800	4	3800 - 4300	94
800— 950	6	4300 - 4800	114
950 - 1100	8	4800 - 5400	136
1100 - 1250	11	5400 - 6300	162
1250 - 1400	14	6300 - 7200	189
1400—1600	17	7200 - 8400	216
1600 - 1900	22	8400 - 9600	252
1900—2200	30		

Az adóláb 0·17-nél kezdődik és emelkedik 3%-ig.

Vannak, kik, habár a jövedelem vagy vagyon nagysága szerinti adófokozatnak ellenségei, — mint például Mill is — mégis a fokozat egy nemét elismerik, ugyanis a jövedelem forrásai, minősége szerinti adófokozatot. A jövedelem minősége, forrása szerinti megkülönböztetésnél tudniillik különösen a munka és vagyon jövedelmének — az úgynevezett fundált és

nem fundált, gyökerített és nem gyökerített jövedelem — különbsége jön tekintetbe. A vagyomból származó jövedelmet erősebb adókules szerint kívánják megadóztatni, mint a munkából származót, mert amaz állandóbb, ez ingadozóbb, az alig okoz fáradságot, ennek megszerzése fáradsággal jár, amaz nincs többé utalva megtakarításra, emez kénytelen a vagyongyűjtésre törekedni, amaz nem függ kortól, egészségtől, ez igen stb. A fizetési képesség rendszerint a vagyomból származó jövedelemnél nagyobb. Azonban vannak, a kik a progressiv adóztatás ezen módját is ellenzik.

Így Vocke a fundált és nem fundált jövedelem közötti különbséget elveti. A nem fundált jövedelem szerinte egész általánosságban nem követelhet adókedvezményt akár alacsonyabb adókules által, akár a fundált jövedelemnek még külön megadóztatása által (vagyonadó útján), hanem csak bizonyos esetekben, mint a személy adóképességének alacsonyabb foka jöhet számításba, de csakis bizonyos esetekben. Mert számos esetei vannak a nem fundált vagyonnak, melyekben az semmi kiváltságot nem érdemel. Vannak nem fundált jövedelmek, melyek annyira biztosítva vannak, hogy az illetőnek a jövőjéről tőkeképzés által külön nem kell gondoskodni. Más esetekben ismét valamely egyénnek van fundált és nem fundált jövedelme és így ismét a tőkeképzés fölöslegessé válik. A nem fundált jövedelem tehát ott követel külön elbánást, a hol a jövő bizonytalansága miatt a jövedelem egy része tőkeképzésre fordítandó. De itt megint nem bármily része a megtakarított jövedelemnek igényelheti ezt a kedvezményt, mert akkor épen a legalkalmasabb adóforrások elkerülnék az adózást, hanem csak azon összeg, mely szükséges, hogy az illető magának aggkorára, betegség esetére a mostanihoz hasonló jövedelmet biztosítson, valamint azon összeg, hogy halál esetére a család a legnagyobb inségtől megkíméltessek és gyermekeiknek megélhetése az önálló keresetképeség megszerzéséig biztosíttassék. Minthogy tehát az esetek igen különbözőképpen alakulnak, minthogy továbbá számos esetben a fundált és nem fundált jövedelem egymástól el nem választható (mezőgazdaság, ipar és kereskedelem), Vocke nem helyesli a jövedelmi forrás szerinti megkülönböztetést, hanem azt, hogy a jövedelmet terhelő és adóképességét leszállító körülményeknél ezen körülmény is ott, hol az jogosult, számba vétessék. E fölfogás.

mellett fölhozható még azon érv, hogy a fundált jövedelem erősebb megadóztatása a vagyonszaporodási kedvet csökkenthetné, már pedig a vagyonon alapuló jövedelemnek adóztatás szempontjából az az előnye van, hogy a vagyongyűjtő állandó adóforrásokat létesít az államháztartás javára. A fundált jövedelemnek nagy előnyeiben azonban mégsem lehet tagadni, még a nagy, de nem fundált jövedelmekkel szemben is; az adókulcsnak némi enyhe fokozását indokolja egyfelől a «noblesse oblige» elve, hogy a vagyon nagyobb kötelességeket hajlandó teljesíteni, lefelé pedig ennek suggestiv hatása kedvéért, mivel a vagyonszaporodásoknak méltányos tekintetbevételét bizonyítja.

A képesség szerinti adózás elvéből következik, hogy ott, hol adóerő általában nincs, tehát sem vagyon, sem jövedelem, az adóztatás nem lehetséges. Nem lehetséges továbbá ott, a hol ugyan vagyon vagy jövedelem létezik, de nem elegendő mennyiségben, az elsőrendű szükségletek kielégítésére. Már nehezebben alakul a kérdés ott, hol a jövedelem a szükségletek fedezésére elegendő, de a szükségletek fedezése után fölösleg nem marad. Ily esetben ugyanis egyszerű volna azt mondani, hogy az állam nem követelhet adót olyantól, kinek jövedelme éppen csak az első szükségletek kielégítését engedi meg, ki tehát úgynevezett szabad jövedelemmel nem rendelkezik. Ily jövedelmek megadóztatásával ugyanis az állam megfosztaná az illető egyént elsőrendű életszükségleteinek kielégítésétől és így saját legmagasabb érdeke és célja ellen dolgoznék. Másfelől joggal mondhatni, hogy az állami intézmények maguk is az első létfeltételek közé tartoznak, tehát ezeknek sorvadása az egyéni létet is veszélyezteti. Itt tehát, mint látjuk, két egymással nehezen kiengesztelhető elv találkozik. De mindenesetre kevesebb baj támad, ha az államban az általános jólét oly fokra emelkednék, hogy mindenki képes legyen az állam terheire hozzájárulni. A hol az nincs, ott a legkisebb jövedelmek, melyek a létminimum határán mozognak, az adó alól fölmentendők, mely szabálytól csak úgy lehetne eltérni, ha e kisebb járulékokra is okvetlenül szükség van. Ez esetben a létminimum megadóztatása még azzal is indokolható, hogy a legkisebb jövedelmek sem éppen olyan kicsinyek, hogy azokból az illető egy csekély összeget ne nélkülözhetne. Ellenben azon Held által fölhozott érvet, hogy a meg-

adóztatás már azért is legyen általános, hogy minden polgárban fejlődjék a kötelességérzet, nem lehet elfogadni.

A létminimum adómentessége és a magasabb összegek fokozatos megadóztatása ugyanazon elv következménye. Ennek ellenére az írók nem helyezkednek mindkettővel szemben ugyanazon álláspontra. Roscher és Nasse egyiknek sem barátjai, Meyer és Vocke mindkettőt helyeslik, Mill, Leroy-Beaulieu, Rössler és Umpfenbach helyeslik a létminimum adómentességét, de ellenzik a progressziót, Cohn és Held helyeslik a progressziót és ellenzik a létminimumot.

A létminimum adómentességének követelménye két eszméirányból keletkezik. Pártolják többnyire azok, kik az áldozatok nagysága szerinti adóztatást követelvé, első sorban követelik a progressiv adót és mint annak szükségszerű correlariumát, a létminimum adómentességét is. De a létminimum adómentességének pártolói között sokan vannak, kik a progressiv adót visszautasítják, viszont a progressiv adó pártolói között, kik a létminimum adómentességét ellenzik. Ennek magyarázatát abban kell keresni, hogy azok a progressiv adókulcsot önkényessége miatt, főleg pedig azért utasítják vissza, mert a jövedelmek különböző nagyságában csak arra találnak okot, hogy azok ugyanazon arányban, de természetesen a jövedelem nagysága szerint többet fizessenek, de nem hogy különbözőképen, differentialiter bánjanak el különböző jövedelmekkel. Míg tehát a jövedelmek nagysága szerinti minden megkülönböztetéstől irtóznak, elfogadják a differentióló bánásmódot a jövedelmek minősége szerint. E fölfogás részben visszavezet Ricardóra, ki a munkabért csak előállítási költségnek tekintvén, nem pártolta annak megadóztatását, mivel az visszahárul a termelésre illetőleg a vállalkozókra, hiszen a munkás a munkabérben épen csak fönntartási költségeit kapja megtérítve. De ez elméletből kiindulva aztán John Stuart Mill is a jövedelmek különböző természetét kívánja az adóztatásnál tekintetbe vétetni és ennek megfelelően pártolja a létminimum adómentességét. Ez alapot ismét többen szűknek találták azért, mert az adóztatás általános jellegénél fogva nem pártolhatták a jövedelmi források megkülönböztetését, hanem azt követelték, hogy minden jövedelemből az a rész adómentes maradjon, mely épen csak a létfönntartást engedi meg. A létminimum adómentességének követel-

ményét kevesen formulázták oly erősen, mint Sonnenfels, ki azt mondja: «Egy kormány, mely az emberiség ezen részét . . . megröviditené, tulajdonképen azt mondaná: Adj nekem, te pedig a tiéiddel együtt éhezél, tehát a polgár biztosságát, mely a társadalmi szerződés végezzélja, épen úgy sértené, mint az ellenség, ki a vetéseket . . . tönkreteszi.» Újabban Adams a létminimum mellett nyilatkozik, de azt mondja, annak indokolására elég arra a pénzügyi érvre hivatkozni, hogy a hiányosan kielégített életszükségletek a nép nagy tömegének adózó képességét veszélyeztetik.

A jövedelemeloszlás különbségeinek tekintetbevétele alig történhetik helyesebb alapon mint azon jövedelem adómentességével, melyet a létfontartás igénybe vesz. Ezen alapszik a létminimum adómentességének eszméje. Alig szorúl magyarázatra, hogy az, ki épen csak annyi jövedelemmel rendelkezik, hogy életszükségeit kielégíthesse, az államnak adót nem fizethet, jobban mondva, hogy egyenes adót, esetleg jövedelmi adót nem fizethet. Igaz ugyan, hogy a culturalis emberre, a homo europäusra nézve az állam is tartozik az elsőrendű létszükségletekhez és ha egyszerű viszonyokat szem előtt tartunk, akkor mindjárt látjuk is, hogy a vadonban elszigetelt embernek a vagyon- és személybiztonság érdekében épen úgy kell áldozatokat hozni, sőt talán többet, mint egyik-másik szükségletért. Azonban állami lét mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az állampolgár az adón kívül más áldozatokat is hoz az állam érdekében, természetben vagy saját szolgálatában, például a véradóban stb. De pénzáldozatokat is hoz, mert a legtöbb állam nemcsak egyenes adókat szed, hanem fogyasztási, közvetett adókat, melyek alól a dolog természete szerint alig lehet mentességet adni; sőt joggal utaltak arra, hogy ilyen fogyasztási adókban a kisebb jövedelmek néha aránylag igen nagy áldozatokat hoznak, az alsóbb osztályok egészben véve pedig rendszerint nagyobbat, mint a jobbmódú és gazdag osztályok. Tekintetbe veendő továbbá az, hogyha az elszigetelt ember az őserdőben a személybiztonságának akár nagyobb áldozatot is hoz, mint az éhség csillapításának, a társadalmi élet egyetemlegessége épen abban nyilvánul, hogy mindenki csak tehetsége szerint vétetik igénybe és a mit az egyik nem teljesíthet, azt teljesíti a másik. Az nem szenvedhet kétséget, hogy az állam csak úgy állhat fönn, ha

a népesség physikai léte biztosítva van és így azok az állampolgárok, kiknek jövedelme egyébre nem enged áldozni, más célokra nem vehetők igénybe. Vannak ezenkívül adótechnikai szempontok is, melyek a kisebb jövedelmek adómentességét indokolják. Az alsóbb társadalmi fokozatokon az adókvetés és adóbehajtás sokkal több akadálylyal és így költséggel jár. Sokkal nehezebb e kisebb gazdaságok nyilvántartása, főleg a jelenleg nagy hullámzásoknak alávetett népességek-nél, az adófizetés eszközlése, a hatóságokkal való érintkezés stb. ; tényleg kimutatták, hogy némely esetekben az adóbehajtás költsége 30%-ig emelkedik. Az adófizetés a szegény embernek járatlanságánál fogva és csekélyebb tekintélye mellett több időbe fog kerülni, mint a gazdagabbnak ; egy félnap veszteség néha az adóterhet 100%-kal emeli. Azonkívül az alsóbb osztályok kevésbé járatosak az adótörvényekben, inkább vannak e szerint kitéve mindenféle igazságtalanságoknak, kevésbé tudják jogaikat védeni és így esetleges fölszólamlásuk hiábavaló lesz. Ha adóvégrehajtásra kerül a dolog, kevés holmijuk elárverezése tönkretetheti keresetöket, szétszakíthatja a családi összetartást. Az adóalanyok nagy száma okvetetlenül fölületesebb adóbecslést idéz elő. Ezek a körülmények is a mellett szólnak, hogy a jövedelem egy bizonyos minimuma az egyenes adóknál mentességet élvezzen. Csak a szabad jövedelem, azaz az a jövedelem, mely az elsőrendű életszükségletek kielégítése után megmarad, vétessék az állam által egyenes adók útján is igénybe, míg a közvetett adó az, mely több sajátságánál fogva inkább a kisebb ember adója. Természetes, hogy a létminimum alatt csak a physikai létminimumot kell érteni, nem pedig a társadalmi és culturalis létminimumot, mely ezen kiváltságot már nem veheti igénybe. A létminimum adómentessége ellen fölhoztak ugyan ellenvetéseket ; ilyen az, hogy minden megkönnyebbités, mely az egyiknek nyújtatik, a másik állampolgár terhét nagyobbítja ; vagy az, mely az állampolgár méltóságával nem tartja összeegyeztethetőnek, hogy magát az adófizetés alól fölmentesse, minthogy az bizonyos capitis diminutiót vonna maga után ; némelyek az adózás általánosságának követelményét látják megsértve. Vannak, kik a létminimum adómentességét azon czimen ellenzik, hogy a létminimum meghatározása lehetetlen, a szükségletek között különbséget nem lehet tenni és egy nagyobb jövedelem mellett

gyakran az anyagi helyzet rosszabb, mint a kis jövedelem mellett.

A létminimum adómentességének nyomára a történelemben többször akadunk. Athénben mindazok fölmentettek az *έσφορα* alól, kik Solon vagyonebecslése szerint a negyedik osztályhoz tartoztak. A koránnak külön kifejezése van az adómentes létminimum megjelölésére («nisob»); pénznél például a nisob 20 miskal és az adó csak az ezt meghaladó összeg után fizetendő. A tizenhatodik század elején Lengyelországban Laski, pozeni érsek ajánlja a lengyel királynak egy jövedelmi adó eszínjével együtt. A mult században Diderot is a létminimum adómentességét javasolja. Érdekes, hogy a mult században fölmerült számos adójavaslatban unos untig emlegetik, hogy a szegény embert kimélni kell.

A létminimum adómentességének keresztülvitele helyesen csak úgy történhetik, ha az nem valami általány-levonás, hanem lehetőleg megfelel a tényleges viszonyoknak. Azért mindenesetre más az adómentes létminimum nőtleneknél, mint családos egyéneknél; ez utóbbiaknál lehetőleg a gyermekek száma, kora is tekintetbe veendő. Nem méltó a törvény komolyságához, ha csak valami általány-összeg vonatik le, például minden gyermek után 30 korona, mert nincs az a szegény ember, ki ez összeggel képes a gyermek szükségleteit fődözni. Másfelől nem szükséges, hogy a családtagok után a levonás épen annyi legyen, mint a családfő után, a mi Wandt kantonban történik. Egy másik kérdés az, vajjon az adómentes létminimum a magasabb jövedelmeknél is levonásba hozassék, mi mellett elegendő okot fölhozni alig lehet.

Az adómentes létminimum magasságát a különböző törvényhozók különbözőképen határozzák meg. Az osztrák jövedelmi adónál tesz 600 forintot, a porosz és hamburgi jövedelmi adónál 900 márkát, az angol törvény szerint 150 font sterlinget, Basel városban 800 frankot stb.

Az új északamerikai jövedelmi adónál az adómentes létminimum 400 dollárra van állapítva, tehát nagyon magasán, a mi annál föltünőbb, mert az adókulcs igen alacsony, 2^oo. Nagyon természetes, hogy az adózók száma csak igen csekély lehet. Hisz a régi jövedelmi adó mellett is, midőn az adómentes létminimum csak 2000 dollár volt, az adózók száma csak 72,989-et tett. Annak oka, hogy a létminimum oly magasra

van megállapítva, hogy az már jóval meghaladja a fönntartásra szükséges jövedelmet, a következőkben rejlik. Angliában is igen magas az adómentes létminimum és Amerikában a pénz értéke sokkal csekélyebb. De ez adómentes létminimum főoka abban rejlik, hogy az északamerikai jövedelmi adó is egy «sectional» adó, mint Seligmann nevezi, osztályadó; a nagyobb iparosoknak és kereskedőknek adója, szóval az ingó vagyonból és saját tevékenységükből élőknek adója, kik a property taxnál könnyen kisiklanak és tényleg kevesebbet fizetnek szemben a gazdákkal, kik leginkább viselik a property tax súlyát; a jövedelmi adónál tehát meg vannak kimélve. Tényleg a törvény leginkább a nyugatnak és délnek gazdái segítségével jött létre, míg a keletnek ipari és kereskedői népessége ellene erélyesen tiltakozott.

FÖLDES BÉLA.

A BÁLVÁNY.

I.

Rajta, kormos kovács, vén Vulkan, rajta hát,
Elő az ónt, vasat, rezet ;
Kavarni, tölteni, im itt a nagy lapát,
Szítsa a szén tüzét kezed.
Hevítsd a nagy kohót, míg csak lángban nem áll,
Míg izzó inye nem tüzel,
Szikrázó láng-foga hadd marja, tépje már
A súlyos érczet vak dühvel.
Derék! a vérszín láng, a vad, könyörtelen,
Mely nem lel fölfelé utat,
Már kezdi ostromát, visszaverődve, lenn,
S olvadnak már az érczrudak.
Hogy ugrál, hempereg, üvölt őrvöngve mind,
A réz, vas, ón, s egymáshoz ott
Úgy kapkod dühösen, s egymást úgy tépi, mint
Pokolban három kárhozott.
De végre kész a mű. A füstölgő kohó
Lángja lassanként kialudt.
Az ércz bugyogva fő, vén hámosos, hahó!
A dölyfös árnak nyiss kaput.
Oh, hagyd el börtönöd, te bős, iszonyu ár,
Bömbölve törj ki és rohanj,
Egyetlen ugrással, miként a víz-sugár,
S mint volkánból a tűzfolyam.
Lávádnak megnyilik a föld mély kebele,
Szilaj dühvel hajrá, neki!

Bronz, mint rabszolga szállsz agyagmintádba le,
S mint császár kelsz belőle ki.

II.

Megint Napoleon, e bálvány! Hajh e zord,
Könyörtelen harczos miatt,
Pár borostyán-galyért mennyi köny s vér omolt,
S ránk mennyi sok szégyen szakadt.
Az elbukott Frankhon gyásznapja volt a nap,
Midőn fenséges szobra fenn,
Magas talapzatán, akasztófán akadt
Tolvajként függött kötelen.
Csikorgott a kötél, a mint lenn nekidőlt,
S voná az idegen csoport,
A folytonos hurrák harsány zengésitől
Reszketni láttuk a szobort.
S mikor már végtelen erőlködés után
A büszke bálvány hirtelen
Fejjel alá bukott s a tér koczkázatán
Hevert a roppant érczetem,
A hun, a durva hun, a szennyes és szilaj,
— Szemében aljas gyűlölet —
A császár homlokát, Frankhon láttára, hajh,
A sárban hempergette meg.
A kinek szive van, ki nem hitlen pogány,
Örök vád annak ez a nap,
Örök folt ég minden franczia homlokán,
Mit a halál töröl le csak.
Láttam a hódítók zsákmánnyal megrakott
Nehéz szekerei sorát,
S fáink lehasgatott kérgét, mint abrakot,
Vad lovaiknak hogy dobák.
Láttam Éjszak fiát, a mint húsunkba mart,
Kiszíva a vért és velőt,
Elette kenyerünk s elitta elsanyart
Ajkunk elől a levegőt.

S láttam, hogy asszonyink — oh ifju francziák! —
 Levetve szűz szemérmöket
 A vad kozák előtt, mint becstelen rimák,
 Hogyan tárták föl keblöket.
 S mind e sok gyötrelem-, nyomor-, gyalázatért,
 Melyre nincs szó, nincs fogalom,
 Gyűlöletem mindig egyetlen lelket ért,
 Légy átkozott, Napoleon!

III.

Silány corsikai! Frankhon a messidor
 Nagy napján oly dicső vala,
 Szép, kényes kancza volt, melyet nem tört bitor
 Aranyos fék, érez zabola,
 Szilaj csikó, a mely habtól gőzölge még,
 Királyok vére volt a hab —
 S tapodta délczegen az ősi föld rögét,
 Mely most először volt szabad.
 Még rajta égető nyomát gyalázatúl
 Nem hagyta senki ostora,
 Hátán nem hordozá dölyfös idegen úr
 Nyergét és pánczélját soha;
 Ragyogott a szőre, mozgott az oldala,
 Fejét kevélyen fölveté,
 Feszültek izmai s nyerítésével a
 Világot megreszketteté.
 Te feltünél, s legott, látva szép alkatát,
 Mely maga volt a kész tökély,
 Kegyetlen czentaur, sörényét megkapád,
 És sarkantyúsan rászökél.
 S mivel szerette a vad harczy zajt, a vért,
 A dobszót s puskapor szagát,
 A világot adtad neki, mint pályatért,
 S időtöltésül száz csatát.
 S többé se éj, se nap, se álom, sem szünet,
 A küzdés, munka nem szünik,

Tiporta mint a port, az embertesteket,
 S piros vérben gázolt szügyig.
 Tizenöt éven át csengtek az érczpaták,
 Széztúzva nemzedékeket,
 Megeresztett fékkel tizenöt éven át
 Rohant a nemzetek felett.
 De végre unta már, hogy útja nem fogy el,
 S a vad rohamban nincs szünet,
 Elfáradt, mint a port a légbe rúgni fel
 Az eltiport embernevet.
 Remegtek inai, elállt lélekezete,
 Erőtlenül csaknem ledőlt
 Kegyelmet esdekelt lovagjától, de te,
 Hóhér, meg nem hallgattad őt.
 Térdeddél még jobban szoritád oldalát,
 S hogy elnémitsd, dühvel-tele,
 Habos szájában a zablát megforgatád,
 S fogát kitördeléd vele.
 Még egyszer felszökött. De hajh, az elvakult
 Roham közben, a harc alatt
 A kartács-ágyra le végsőt hörögve hullt,
 És összezúzta oldalad.

IV.

Most mély bukásodból im föltámadsz megint,
 S mint büszke sas, ha szárnyra kél,
 Ismét felszállsz a föld uralkodójakint,
 S alakod föl az égig ér.
 Napoleon többé nem a merész bitor,
 Nem a koronák tolvaja,
 A ki a szabadság torkát a trón bibor
 Párnáiba fojtá vala.
 Nem a vén gályarab, ki búsan föl s alá
 Ott járt a szikla-szigeten,
 A ki Frankhon képét bilinesként vonzóla
 S kit korbácsolt az idegen.

Nem, nem, Napoleont már nem moeskolja sár,
 Oh hála a hizelkedők
 S hazug költők nézes szavának, ime már
 Isten, ki Cæsar volt előbb.
 Arczképe ott ragyog minden falon, s neve
 Betölti az utczák sorát,
 Harsog, mint harsogott egykor a harc heve
 Közben a dobpergésen át,
 S a zsúfolt házakból, hol gyomként nő a nép,
 Párizs leszáll s mint vén barát,
 Az oszlop lábához zarándokolva lép,
 Meghajtva föl Kent homlokát.
 Tolongva jó a nép, kezében palmaág,
 A bronz virággal van tele ;
 De sohsem nézhetik e szobrot az anyák,
 Könnyüktől nőtt meg ennyire.
 S munkás zubonyba' - - míg trombita, síp rikolt --
 Egész Párizs ujong, örül,
 És eszeveszetten járják a carmagnolt
 A nagy Napoleon körül.

V.

MenjeteK, menjeteK, szelid uralkodók,
 Ti, a nép jámbor örei,
 FejeteKre fényét, ti igazak, ti jók,
 Halhatatlanság nem veti !
 A népnek lánczain mit ér könnyíteteK,
 Mi haszna jóság, kegyelem
 A nép mindhasztalan követi lépteK
 Vér nélkül, veritékteK ;
 Mihelyt gondviselő esillagotok lemén,
 S végső sugára ellobog,
 Nevetek is kihuny, s a habok felszinén
 Nem hagy csak egy halvány nyomot,
 Csak menjeteK ! Babér tinékteK nem terem,
 ÉrcszobroteK nem tündököl,

Csak arról szól a hír, a ki a harczeren
Ágyúval, karddal öldököl.
Azért rajong a nép, a ki a hantokat
Csontjaival hinti tele,
Azért rajong csupán, a ki gúlát rakat,
S hátán követ hordat vele.
Menjete! Olyan a nép, mint a csárdalány,
Ki vérpiros tűzbort szeret,
Ki szeretőjétől hatalmas kart kíván,
Érczetet és égő szemet.
S szabad szerelmével rossz szalmanyoszolyán
Csak azt a férfit öleli,
Ki bátor és erős, ki őt későn, korán,
Estétől hajnalig veri.

BARBIER ÁGOST *után*

VARGHA GYULA.

THUKYDIDES.

Herodotos és Thukydides közt alig egy negyed század fekszik, de mintha egész korszakok választanak el egymástól. Athén emelkedése, szellemi culturája, a dráma virágzása, a nationalismus terjedése, a sophista műveltség, a szónoklat művelése teremtette meg rövid idő alatt azt a nagy különbséget, mely most a távolból századok eltérésének látszik. Herodotos úgy hat ránk, mint egy prózai Homer, Thukydides pedig vele szemben egy modern történetíró benyomását teszi. Rövid vonásokban rajzoljuk meg az író és műve sajátosságait. Thukydides athéni ember volt, Holimus demosából, ki a peloponnesusi háború kitörése előtt (431.) körülbelül harmincz évvel született. Semmiesetre sem sokkal korábban, mert még 404-ben is foglalkozik művével. Atyja Oloros volt, s a legelső nemes családokkal viszonyban, Kimonnal rokonságban állott. Gazdagsága megengedte, hogy Athénben a szó szoros értelmében mint szabad, művelt ember éljen. Skapte Hyleben, Thráczában aranybányái voltak, a mi nem kis befolyást szerezhetett neki a közeli szomszédos vidékekre. Különböznél úgy látszik, nem igen vágyakozott politikai szereplésre; szószerűre nem lépett s többet foglalkozott Gorgiasnak s még inkább Antiphonnak rhetorikai tanaival s philosophiai skepticismussal, mint gyakorlati politikával. Jobban szerette az emberi cselekvések rugóit szemlélni, mint e rugók hatása alatt cselekedni. Csak azt tudjuk, hogy 424-ben strategos lett, hogy Thráczában Athén érdekeit megvédje, a miből különben bátran következtethetjük, hogy már előbb is részt vett csatákban. Vezérségében nem volt szerencsés; az athéneiek legalább száműzték s Thukydides húsz évig távol maradt hazájától. A kényszerű nyugalom művének vált javára.

Élte utolsó körülményeit, hazájába visszatérését, halálát homály födi. 404-ben térhetett vissza Athénébe, abban az évben, mikor Lysander vonult be a legyőzött városba. Halála 400—395 közé esik, egy elterjedt hagyomány szerint Thráciában gyilkos kezétől halt meg. Sirját a Kimon családja helyén mutatták Athénében, a melite-i kapu mellett.

Művét bevégezetlenül hagyta hátra. Meg akarta írni a peloponnésusi háború történetét 431-től — 404-ig; azonban csak a 411-ik évig jutott el. A munka terve könnyen áttekinthető. Öt részre oszthatjuk, melyek közül az utolsó bevégezetlen. Az első rész (az első könyv) a peloponnesusi háború fontosságáról szól, melyet Thukydides különösen a trójai s a perzsa háborúkkal való egybevetéssel magyaráz meg. Azután kiterjeszkedik a háború okaira s élesen különböztet a közvetlen, mellékes okok közt s a tulajdonképi mélyebb ok közt, melyet Athén és Spárta egymásra irigykedésében fődöz föl. A második rész (a II. könyvtől — az V. 25-ik fejezetéig) a tíz éves archidamosi háborút írja le szakadatlan egymásutánban. A harmadik részben (az V. könyv folytatásában) a nikiasi béke zavaros hat évét rajzolja Thukydides. A negyedik rész (a VI. és VII. könyv) a szicíliai háború történetét foglalja magában. Az ötödik rész azonban, mely az ellenségeskedések új kitörését beszélte volna el, miután a spártaiak Dekeliában lábukat megvetették — már befejezetlen maradt. Az utolsó könyvet már az ó-korban apokryphnek mondták, de helyesebb az az állítás, hogy nincs végleg megszerkesztve. Különösen az föltűnő a nyolczadik könyvben, hogy nincsenek benne beszédek. Nem lehetetlen, hogy így több helyen még csak kezdő fogalmazvánnyal állunk szemben. Sok vitatkozás támadt arról is, egységes mű-é a Thukydides története. Annyi bizonyos, hogy a munkát nem írta egyfolytában 404-ben, hanem vannak korábban megírt részek, utólagos betoldások. De minden vitatkozásnak, minden bonczolgatásnak végső eredménye mégis csak az: hogy bármily módon s bármikor írta is Thukydides az egyes részeket: az író előtt mindig egységes munka lebegett; s ha itt-ott vannak is hézagok, ellenmondások, melyek elsimitásában Thukydidest halála megakadályozta, a munka nagy része oly tökéletességgel van megírva, a mint csak telhetett tőle.

Ha Herodotostól Thukydideshez fordulunk, azonnal észre-

veszszük, hogy a történetnek egészen új fölfogása előtt állunk. Más a philosophiája, más az életfölfogása, más irodalmi eszménye. Herodotosnál a történet anyagát nagyrészen legendák, novellák teszik; regény és mese uralkodik benne, mely valami erkölcsi végecélnak szolgál. Thukydidesnél a történet szigorú bírálattal megállapított események sora, melyek szükséges és mindig azonos törvényeket uralnak; okok és okozatok kapcsa, melyeket emberi értelmünk annál biztosabban fölkuatathat, mert földöntúli hatalom soha beléjük nem avatkozik. Csak gyermeki képzelem beszél csodákról, jóslatokról, előjelekről, mikor a történet igaz okait magokból a tényekből levezethetjük. Thukydides a költői s hagyományos néphittel teljesen szakított, épen úgy szakított az őskorra vonatkozó mesékkal, melyekben költők nagyítását s a képzelem játékát látja. E részben semmi sem jellemzőbb, mint művének bevezetése, mely különben is az emberi elme egyik legfényesebb nyilatkozata marad: a régiség első tudományos szellemű bírálata, melynek eredményeit nagyrészen ma is elfogadhatjuk. Mindjárt itt föltűnik Thukydides nagy intellectualismusa, mely talán legjellemzőbb sajátása. Éles elmével lerántja a multról a költőiség fátylát s kimutatja, hogy a kezdetek kicsinyek voltak s nem Homer Görögországa a nagyobb, hanem Periklesé. Elemzi a korabeli állapotokat, hogy belőlük a régibb időkre következtessen s műveletlenebb népek viszonyait hozza föl, hogy megvilágosítsa velök a mult történeteit. Ilyen deductiók segítségével, úgyszólván adatok híján, a tiszta belátás erejébe vetett hittal állítja elénkbe a görögök őskorát s egy képet ad róla, melyet nagyjából ma is helyesnek ismerünk. Már több adatra támaszkodik Thukydides kritikája, mikor a jelenhez fordul. De itt sincs könnyű dolga. «A legtöbb embernek az igazság keresése nem látszik fáradságosnak, mert megelégszik azzal, a mi épen keze ügyébe kerül.» Mindenki úgy látja a dolgokat, a mint kívánságának megfelel, s azt hiszi rólok, a mit szeret. Thukydides azonban mérlegeli a vállomásokat; nem akar sem spártai, sem athénei lenni; sokkal büszkébb értelmi erejére, hogy azt szenvedélye vagy pártoskodása által elhomályosítsa. Ezért Thukydidesnél már szerepet játszik a hivatalos okmány; a hol lehet, használja s a Nikias békéjének s a peloponnesusi államok s Athén közt kötött szövetségnek hivatalos szövegét beveszi művébe. Az egyes adatok hűsége

azonban még nem ád történetet; kapcsolatuknak is világosnak kell lenni. A történetíró jelessége épen abban nyilvánul, hogy a tények közt világos és széles összefüggést mutat föl. A legegyszerűbb kapcsolatot teremti az időbeli egymásután, a chronologia. Thukydidesnek itt is valami új módra kellett gondolnia, hogy e részben az olvasó elméjében zavar ne támadjon. A görögök majdnem minden államának külön időszámítása volt; Thukydides ezért a természeti változásokra alapította chronológiáját. Minden évet télre, nyárra oszt; nyolcz hónapra azt, négyre ezt. Megkülönbözteti továbbá a tavasz kezdetét, a zöldülő gabona, a kalászosodás, az aratás, szüret, ősz idejét. Csak egyszer említi az idő megjelölésére az archon eponymos nevét: az ellenségeskedés kitörésekor. Azon túl csak a háború első, második, harmadik stb. évéről beszél. Ez a tisztán megrajzolt chronologiai hálózat, melybe az eseményeket befoglalja, ily szigorú alkalmazásában egészen új dolog és egyik kiváló jele annak a pontosságnak, melyre Thukydides az események előadásában törekedett.

De az idő csak külső kapcsolata a történeti tényeknek. Thukydides elméjében a tények már okozatokká is válnak, s az író keresi hozzá a természetes okokat. S itt újra látszik, mennyire elevenen lüktető politikai életben forgolódott Thukydides. Meglátja azt, a mitől az események sikere, eredménye függ. Ha az államok vállalkozásáról szól, mindenütt utal a segédforrásokra, melyekkel rendelkeznek. Pontosan számol anyagi erejükről, pénzforrásaikról, hajóikról, katonai készültségükről. Észreveszszük minduntalan, mennyire érzi Thukydides, hogy ezek a döntő tényezők. De még itt sem áll meg. Még azt is tudja, hogy a tényeknek pszichologiai oldala is van és az egyes államoknak külön lelkök, sajátos jellemök. Thukydides az első, ki az ilyen pszichologiai megfigyeléseket is a történet körébe vonja s bizonyos rendszerességgel az események magyarázatára használja. Athén és Spárta nemcsak külső helyzetöknél fogva különböznek egymástól, hanem e különbségeknek legmélyebb oka az az ellentétes lélek, a mely bennök él. (Ezek a pszichologiai megfigyelések s alkalmazásuk a történet megmagyarázására Thukydidesnél először tűnnek föl a történetírásban és az akkori rhetori s sophistai műveltséggel szoros kapcsolatban állanak.) Így Thukydides elméjében a történet rendszerré válik, melynek külső formája az

időbeli egymásután; lelke, törvénye pedig az az összefüggés, mely az események s azok anyagi körülményei s erkölcsi okai között fönnáll. S ez az összefüggés szigorú, mely alól nincs kivétel s melylyel szemben nincs felsőbb beavatkozás. Az istenek önkénye nem változtathat rajta, mint a hogy a természet törvényein nem változtathat. Thukydides rationalismusa tisztán, élesen, minden homály nélkül világlik ki művéből és nem csak ott, hol jóslatokról, jövődölésekről hideg megvetéssel beszél. Ez a rationalismus, az értelmi erőnek a legfőbb polczra helyezése egyáltalán legkiválóbb vonása Thukydidesnek. A tiszta belátás egyetlen szenvedélye, jellemének magja. Innen származik szoborszerű nyugalma, előkelő pártatlansága, az ellentétes dolgok fölismerése és méltatása, de innen származik az az elfojtott pathosa is, mikor látszólagos nyugalommal vad szenvedélyek kitörését írja le, vagy erkölcsi betegséget rajzol. S rationalismusából folyik, hogy ellentétben Herodotossal, soha sem moralisál; mindent csak az értelem serpenyőjén latol. Az cselekedett helyesen, ki minden körülményt számba vett s nem vak szenvedélyből, hanem belátásból cselekedett. S így a világnak egy nagyon sajátságos egyszerűsítését találjuk meg Thukydidesnél. Nála tulajdonkép az emberek nagyobb-kisebb értelme teremti meg a történetet. Minden alakja pusztán értelmi okokat hoz föl tettei indoklására; mintha okoskodásukból támadna szenvedélyök s nem szenvedélyök teremtené meg az okoskodást. Innen az az aczél-hidegség, mely történetén átvonul. De ez értelmi erőnek e magasra helyezéséből ered Thukydidesnél pártatlansága is. S nagyon jól mondották, hogy e pártatlanság nála nem is erény, hanem természetéből folyó szellemi szükséglet. A rhetori s sophista kor egész gyönyörűsége tölthette el lelkét, mikor a gondatlan tömeg szenvedélyével szemben dialektikai művészetét használta s szellemi szabadságát maga előtt is azzal bizonyította, hogy az agora lármáját, heves ellentéteit logikai érvelések lánczolatává változtatta át. Ezzel saját szenvedélyein is győzelmet aratott s e mellett arra a nagy dicsőségre tett szert, hogy a történetírásnak mint legelső adhatott példát pártatlan megfigyelésre. Ő az első, ki tudós szellemével nézte a történet világát, ki a történetben okszerű törvényeket keresett s ki azért mondotta, hogy nem pillanatnyi mulatságra írta művét, hanem örök szerzeményül.

De azért nem szabad Thukydidesben a mai történetírás kiválóságait keresni. Meg van hozzá joga, hogy a saját egyénisége és saját kora szempontjából tekintsük. A mai történetírás eszmékben, anyagban, érzelmekben gazdagabb s kritikájában tájékozottabb. Thukydides már el van telve azzal, hogy törvényesség uralkodik a történetben; de azért a történet szövetét annyi szádra nem tudta fölbontani, mint a maiak. Nagyon egyszerűsíti a történetet s észre sem veszi, hogy kizárja belőle a politikai életet, a gazdasági fejlődést, a tömegek mozgása és a vezető egyéniségek munkájából támadó hatásokat. De ezt Thukydidesnek fölróni annyi, mint teljesen vaknak lenni azon haladás iránt, melyet a görög szellem tudományos irányban s az élet ismeretében Herodostól Thukydidesig megtett. Thukydides egy nagy történetírói jellemalak, ki aránylag szűk tárgyán a művész szabadságával uralkodik. Tulajdonkép a peloponnesusi háború *hadi* történetét írja meg, de művészete révén annyira mélyíti, a mennyire csak kora tudománya és gondolkozása megengedi. Ezt a szempontot kell szemünk előtt tartanunk s nem szabad oly követelésekkel eléje állanunk, melyeket csak a mai tudomány teremtett. Igaz, nagy gyönyörűség volna, ha Thukydides a peloponnesusi háború politikai hátterét is megrajzolja, s a sok harci cselekmény mögött a hol ellenséges, hol szövetséges államokban fölülkerekedő politikai okoknak folyton változó hullánczát is föltünteti! Sőt föl is sohajthatunk, hogy egy kis mélyebb politikai betekintésért egész évek jelentéktelen harci történeteit cserébe adnók! De igazságtalanság volna, e kívánságunkért Thukydidesdel gáncsoskodni. Egy művésziesen kidolgozott egységes képet nyújtott a peloponnesusi háborúról s arra kell törekednünk, hogy e kép összefüggését s művészi egységét megértsük, nem pedig olyat kívánnunk, a mi keretén kívül esik. Így szeretnők azt is, ha a háború főbb szereplőit egyénileg közelebb hozná felénk; ha Kleon alakját Macaulay széles ecsetével festené, vagy Perikles nagy egyéniségét Ranke tollával körvonalozná. Mennyit tanulnánk egy adomás vonásból, az alakok egy-egy szó szerint hű megjegyzéséből, egy kis photographiai hűségből! De hát az ilyesmi idegen, ismeretlen mérték volna Thukydidesdel szemben. Thukydides psychológiáját előzői munkájához kell mérnünk s nem szabad felednünk, hogy akkor a psychologiai generikus vonások és különbözőségek fölfedezése, meg-

határozása, kifejezése nagy és új dolog volt. S e korlátok közt milyen művész és előkelő psychologus Thukydides! A festői, intím vonásokat nem használja, vagy mert jellemző voltukat nem látja s egészen mellékesnek hiszi, vagy mert a történetírás méltóságához illetlennek találja; az alakokat csak szónoklataikkal jellemzi, csak a szószékről; s ilyenkor is hallgat személyiségökről, úgyszólván csak elméjüket mutatja föl, *elméjükben is csak a legáltalánosabb politikai rugókat*, melyekből cselekvések kiindul. Érvelések sorává, gondolatlánczolatává változtatja alakjait. A kérdés Thukydidessel szemben csak az: mennyi erőt, mennyi psychologiai művészetet mutat ez eljárásában? A ki Thukydidest olvasni tudja, az előtt nem lesz kétség, hogy a görögök tipikus jellemzési modorában remek jellemzéseket adott. Elménkbe mintegy bevési Perikles geniúsát; értelmünk előtt világos lesz Alkibiades merész önzése, Nikias aggályos, félénk becsületessége s petyhüdt cselekvő ereje. S a hol egy alakját egy hosszabb s folytonosabb cselekvés keretében mutatja föl, mint például Nikiaszt a siciliai háború folyamán: ott szigorú modorával, sőt épen modora szigorúsága következtében oly hatásokat ér el, melyekkel a későbbi történetírók legfényesebb lapjai sem versenyezhetnek. Az emberi művelődés számára: *κτῆμα ἐς ἀεὶ*.

Thukydides különben nem csak alakjait egyszerűsíti, a mennyiben egyéniségökből, jellemökből egyedül az értelmi rugókat emeli ki: hanem egyszerűsíti s ezáltal némileg elvonttá teszi az egész történet anyagát is. Mondottuk már, hogy művének egy nagy része pusztán hadi történet; a másik része pedig szónoklatok formájában — de megint egyszerűsítve, elvontan — azon okokat adja elő, melyek az egyes államok, vagy emberek cselekvését vezették. Munkájának egyik fele harci események hű fölsorolása, a másik része pedig — *constructio*, a rhetorika köpenyében. Thukydides történeti hitele, értékének helyes méltatása függ attól, hogy megértsük a *constructio* természetét s erre annál nagyobb szükségünk van, mert sehol sem érezzük annyira azt az eltérést, mely közte és az újabb történetírás között fönnforog. A mai történetírótól mindenben adatokra támaszkodó hűséget kívánunk meg s nagyon különösnek találnók, ha elbeszélése alakjait, története mozgató okait egy ilyen önalkotta keretben tárná elénk. Thukydides minket mindannyiszor egy-egy népgyűlésre vezet, mely azon-

ban épen nem hű képe a valódinak. Eszményit, egyszerűsít, általánosít itt is. A sok szónok helyett rendszeresen kettőt léptet föl, kik az ellenkező álláspontokat képviselik. Beszédeik összefoglalják az összes szempontokat, melyek nézeteiket igazolhatnák. Logikai antithesisekkel lépnek elének, melyek fölfogásuk, szándékuk ellentétességéből következnek. A mit mondanak, azt mind Thukydides hangján, Thukydides elméjével mondják. Itt kétségkívül távol állunk az okmányokkal igazolható hűség-től s tényszerűségtől. S mégis el kell ismernünk, hogy Thukydides művének főértéke, *lelke* e beszédekben él. Némileg a viszonyok is kényszerítik ez eljárásra. Hadi készülletekről, csatákról, nagyobb harczyi műveletekről könnyebben gyűjthette a megbízható adatokat, de hiányosabbak, nehezebben ellenőrizhetők voltak hírei a politikai térről, a cselekvő személyek szándékairól s indítékairól. Itt a saját gondolkodásának, politikai belátásának kellett közbe lépni, hogy a hézagokat pótolja s tényekhez az okok rendjét hozzákapcsolja. *Általános* igazságra törekedett s ezért a hadi események hű rajzához a beszédekben politikai commentárt fűz, melyből egyszersmind a harczoló pártok természete, a szereplő személyek politikai lelkülete is kitűnik. Így használja föl a beszédet, a rhetorikai formát, hogy az eseményeknek s az emberi cselekedeteknek belső logikáját föltüntesse: a beszédek nem stilusgyakorlatok, hanem politikai eszmékké, pszichologiai általánosításokká alakított megfigyelése a háborúnak s szereplő embereinek. Különben a történeti hűség tekintetében már maga Thukydides különböztet a tények fölsorolása és a beszédek közt. Ott szigorú pontosságra törekszik; a beszédekről pedig azt mondja, hogy körülbelül ilyenek lehettek a valóságban, ha számba vesszük a szónokok jellemét s az adott helyzetet. Így egyesül egész természetesen szigorú történet s történeti philosophia Thukydidesben s az ne vonjon le semmit érdeméből, hogy e részben utánzóí oly értelmetlenül visszaéltek példájával.

A beszéd formája különben Thukydidesnél a történeti előadásnak nem is mesterkéltné formája. A görög politika symboluma lehetne a szószerző s Thukydides egyenesen az életből állította oda történetébe. A beszéd formája különben hagyományos forma volt, sőt írónk idejében több: a sophista műveltség és gondolkodás legfőbb közege. Egész természetes módon fakadt ki Homernél az epos talajából; s míg Hero-

dotosnál gyakran erkölcsi igazságok élénk megjelenítésére szolgál, Thukydidesnél politikai s pszichológiai tartalma lesz. S tükrözi egyszersmind azt a gyorsan fejlett értelmi műveltséget, azt a logikai gyakorlottságot, az érvelésnek azt a formalis művészetét, melyet Antiphon, Gorgias tanítása s példája, egyáltalán a sophista mozgalom fejlesztett Athénben.

Hadi tények felsorolásából s beszédekből, melyek a viszonyokat és a szereplő egyéneket általánosságban megvilágítják, alakul tehát egybe Thukydides műve. Ha végig tekintünk szerkezetén, nem érdektelen analógiát találunk közte s a görög dráma közt. Mint a cselekvényt fejlesztő néhány jelenet után főképp a kar, úgy váltakoznak Thukydidesnél az események előadásával azok a személyesített reflexiók, melyeket a szereplők szájába ad. S mint a drámában, úgy él Thukydides elméjében is a törekvés, az egyéniséget, a történetet tipikus vonásaiban föltüntetni. Kétségtelen, hogy a dráma a pszichológiai gondolkodás fejlesztésére befolyással volt s például a melosiak párbeszéde az athéneiekkel kész drámai jelenet. Azonkívül Thukydidesnél is megtaláljuk az irányzatot az egyszerűsítésre, mint a görög drámában. A görög dráma egyszerűsíti, összevonja a cselekvényt; megszorítja a személyek számát; éles, tiszta, szemetszűrő ellentétbe helyezi egymással, úgyszólván a helyzetek és jellemek velejét tárja élénk; ugyanazt teszi Thukydides, mikor a népgyűlést s annak szónokait szerepelteti. Így kétségtelen, hogy egy szülőnek, az attikai léleknek terméke Thukydides történetírása és a görög dráma. Mindakettőnek erjesztője az az első szenvedély erejével nyilatkozó érdeklődés, melylyel akkor a görög gondolkodás a dolgok pszichológiai s értelmi alapjait kutatni, bonczolgatni kezdé.

S csakugyan az értelem fénye, a tiszta belátás méltóságos nyugalma vonul végig Thukydides művén. Az a gondolat, hogy «ennek így kell lennie», néha szinte fagyosnak tünteti föl az író, de olvassuk csak némely rajzát például az athénei erkölcsi romlásról, a korsikabeliek vadságáról s mindenekelőtt a sicíliai hadjáratot: s észre fogjuk venni, hogy az író látszólagos érintetlensége, szenvedélytelen nyugalma csak annál nagyobb tárgyi erőt ad annak, a mit elbeszél.

Azt nem mondhatni, hogy Thukydides mindvégig érdekes. Vannak száraz részei, melyeken nehéz áthatolni. Ez összefügg munkája tervezetével, mely szorosán az időrendet követi.

Így összecsoportosul nála sok apró-cseprő hadi esemény, melyek egymással semmi kapcsolatban nincsenek s melyeknek hatásait, következményeit nem látjuk. Sőt az időrendi előadás következtében ugyanazon egy hadi művelet néha derékon szakad, s a folytatását csak később kapjuk meg. Ebből valami kínos egyhangúság támad, melyet ma a legjelentéktelenebb történetíró el tudna kerülni. De ennek fejében Thukydides megírta a VI. és VII. könyv alig itt-ott megszakadó elbeszélését, mely a maga nemében van oly tökéletes, mint a Parthenon márványa. Ugyanaz a nyugalom; aránylag kevés s első pillanatra szembe sem szökő, de jellemző detail; szigorú, de természetes compositio. A nyugodt, a hatást semmiben sem kereső, külön semmit nem színező, vagy az elbeszélés folyamából ki nem szakító előadás úgy tünteti föl a történetet, mintha kristálytiszta déli levegőben egy márványsziklába vésett nagy reliefet néznénk, melyen maga Klio dolgozott későbbi időknek örök emlékül. Ezzel nem mondjuk, hogy az újabb történetírásnak nincsenek épen oly kiváló lapjai. De érdemök más irányban fekszik s semmi nem mutatja jobban a különbséget, mintha Thukydides nyugalmát egy Michelet vagy Carlyle visiókat élénk varázsló pathosza mellé állítjuk.

Thukydides művének érdekességét emeli stilusa is, mely kezdettől egyaránt bámulat s kifogás tárgya volt olvasóinál. Különösen beszédei sajátságosak. Mondottuk már, hogy nem hű másai a népgyűlési beszédeknek, stilusuk pedig egészen egyéni. A gondolat küzködik bennök a kifejezéssel s gyakran erőszakolja a szót s a nyelvtant. Tömör, rövid kifejezésre törekszik s néha mesterkélt, homályos lesz. Így váltakozik erő, szabatosság keresettséggel s czélt tévesztett merész fordulatokkal. Sajátságos Thukydides nyelvkincse és mondatfűzése is. Ha a közélet szavait használja, gyakran szokatlan, vagy új árnyalattal teszi; vagy nyelvtani funkciójokat változtatja. Különösen mondatai tömörek; hirtelen, néha ok nélkül változnak alanyaik; telvék rövidített szólásokkal s néha több gondolat kerül elvegyülve, erőszakos rövidséggel ugyanazon egy mondat formájába. Ez a tömörség néha nem csak a könnyedség, hanem a természetesség rovására is érvényesül. Mint mondották, a gondolatnak néha nincs levegője. De a nyelvvel való harez és önkénykedés mindig érdekes Thukydidesnél: erős, sajátságos, rövid és jellemző kifejezésre törekvő gondol-

ködás hareza és győzelme. A mit mond, ha tartalmilag néha nem is különös, így újnak meglepőnek, eredetileg gondoltnak látszik. Az eredetiség a szavak elhelyezésére, a szórendre is kihat. Nála nem a közönséges logika vagy symmetria dönt; néha a mondat úgy van rendezve, hogy egy-egy kifejezés egészen sajátos erőt és jelentőséget nyer. Stilusa nem síma felületen halad, hanem dombjai, hegyei támadnak. Vegyük még hozzá a beszédekben Thukydides gondolatmenetének formáját: a mint hasonló gondolatokat egymástól különböztet, majd ellentétes gondolatokat egymással szembe állít s párjával elhelyez, s érteni fogjuk azt a különös hatást, melyet Thukydides stilusa gyakorol. Valami mesterkéltség van benne, melyet a legtöbb esetben széppé varázsol a mögötte rejlő gondolat ereje. S a mesterkéltségnek ma már inkább csak méltóságát érezzük, mikor a nehéz mondatokból Thukydides komoly lelke szól felénk a könnyedség minden mosolya nélkül. Egyáltalán Thukydides úgy áll előttünk, mint valami mozdulatlan, köpenyes redős attikai szobor. A köpeny elföldi testét s a kéz is a redők alatt van. Arcza is nyugodt, mint egész állása. De a nyugodtságban van számunkra valami titokzatos; s bármennyit nézzük is, annak a lelki egyensúlynak a titkát, mely alakján elömlik, megfejténünk nem sikerül.

PÉTERFY JENŐ.

ÉRTESITŐ.

Histoire de la Littérature Hongroise par C. Horváth, A. Kardos, A. Endrődi. Ouvrage adapté du Hongrois par I. Kont. Avec une préface de Gaston Boissier. Budapest Athenaeum. Paris F. Alcan. 1900.

Végre egy francia mű Magyarországról, mely megbízható adatokat tartalmaz és bizvást forrásul szolgálhat francia kézikönyveknek és általán minden francziának, ki valami felvilágosítást akar nyerni szellemi életünkről. Már ideje, hogy ilyen mű megjelenjék a könyvpiaczon. Néhány évvel ezelőtt kiadtak ugyan Párisban egy Magyarországot ismertető könyvet, a magyar sajtó nagy része lelkesen meg is dicsérte, a kormány melegen ajánlta, sőt ráparancsolta az iskolákra megvételét, pedig benne többek közt az volt olvasható, hogy báró Bánffy Dezső Mátyás királynak egy rokonát vette nőül és hogy Tatán, Eszterházy gróf színpadján Shakespeare is fellépett.

Kont I. könyve szakavatott módon, tanulságosan és mégis könnyű modorban ismerteti a magyar irodalom fejlődését a legujabb időkig. Élő költőkről — két-három költő kivételével — nem szól.

Tárgyalási modora igen czélszerű: nem bocsátkozik részletekbe, nem æsthetizál sokat, hanem jellemzi az illető korszakot, elmondja a tárgyalt költő életét és néhány kiváló költeményét fordításban mutatja be vagy elmondja egy-két főműve tartalmát. Ez igen ajánlatos módszer: hisz olyan olvasóknak van a mű szánva, kik semmit sem olvastak a magyar irodalomból, kik tehát nemcsak az irodalom történetét, hanem magát az irodalmat is csak ebből a könyvből tanulják.

A mű szerkesztője, Kont Ignác a címlapon is, az előszóban is három magyar szerzőre hivatkozik: Horváth Cyrillre, Kardos Albertre és Endrődi Sándorra, mint a kik művének alapját szol-

gáltatták. De mind e czimlapi hivatkozás mellett is Kont Ignác önállósága nagyobb, semmint saját kijelentése után gondolnók: különösen az újkori irodalom tárgyalásában vajmi keveset támaszkodott Endrődi Sándor művére, melyről különben Kont is kijelenti, hogy a magyar irodalom főműveinek ismeretét felteszik. Erre pedig a francia átdolgozó nem számíthatott. A mű illusztrációi a Beöthy-féle gyűjteményes Irodalomtörténetből vannak véve: azok, melyek hosszabb magyar kéziratot vagy magyar nyomtatványt tüntetnek fel, bátran elmaradhattak volna. A francia nézőben kevés érdeket ébresztenek.

Adatok dolgában Kont igen pontos: két helyütt azonban mégis kiigazításra szorul. A magyar krónikáirókra nem hatott Priscus jelentése Attiláról, mely a középkorban nem is volt ismeretes. Arany pedig nem volt egy évig színész, hanem csak néhány hétig (13. és 350. lap.).

Kont művét Gaston Boissier a híres francia akademikus arra méltatta, hogy bevezetést írjon róla. Ez előszóban Boissier oly állítást kockáztat, melyet alig irhatunk alá.

«Az európai művelődés — így olvassuk az előszóban — az antik kulturán alapul: E fény, mely az Acropolis alján támadt és mely aztán a Capitolium magaslatáról az egész világnak tündökölt, nem aludt el többé soha. A középkorban az egyház közvetítette e fényt azokkal a népekkel, melyek a római hatalmat megsemmisítették. E népek barbárok voltak, de ugyanoly származásúak, mint a rómaiak és görögök. Ugyanahhoz a fajhoz tartoztak, ugyanegy hazából kerültek elő: a különböző nyelvekben meglehetett ismerni a közös származást. E népek idővel még is csak felfedezték egymásban testvéri voltukat és nem ellenkeztek azzal, a mi ő reájok végre is családi örökség volt.

Másképp volt ez a magyarokkal — folytatja Gaston Boissier. — Ezek nem voltak a latinok és görögök rokonai: egészen más nyelvet beszéltek. Minden elválasztotta őket az európai népektől».

Gaston Boissier itt egy modern elméletet visz be a középkorba. Igenis, a szlávok, a kelták, a gótok, a dánok ugyanahhoz a nyelvcsaládhoz tartoznak, mint a latinok, görögök és indek. De ezt a tudomány csak egy századdal ezelőtt tisztázta: a középkorban e közös származás tudata elhomályosult és az orosz például nem érezte a francziában vagy németben az indogermán testvért. E részben az indogermán népek oly távol érezték magukat egymástól, mint akár egy finn-ugor néptől.

—f—

Szines könyvek: Ugody Lila. Regény két kötetben. Írta Szikra. Buda-Pest. 1900. Ára három korona, Singer és Volfner.

A *Szines könyvek* kissé különös címe alatt Singer és Volfner új vállalatot indítottak, melynek első két kötete *Ugody Lila* című regény Szikrától. A kiadók akként hirdetik a vállalatot, hogy összegyűjtik benne, «a modern magyar próza új és legjelesb alkotásait s csak oly könyveket illesztenek belé, a melyek irodalmi szempontból kiállják a legszigorúbb kritikát». Ha igaz, a mit a kiadók írnak, akkor ez oly vállalat, a minő még nem volt, nemcsak Magyarországon, hanem az egész világon sem. A reklámnak is megvan a maga határa s mennél nagyobb túlságba téved, annál kevesebb hiteltre talál.

Szikra második regényétől azt vártuk s nem ok nélkül, hogy fölülmulja az elsőt. Csalódtunk: ez újabb mű se tehetsége, se művészete fejlődését nem mutatja. Az első regény jó oldalai ebben kevésbé nyilatkoznak, az árnyoldalak pedig ugyanazok. Első regényét néhány sikerült genrekép tüntette ki, s ha nem is szabatos, de élénk előadás. Itt is veszünk néhány genre-képet, de azok kevésbé jellemzők, az elbeszélő stil sem javult, sőt mintha itt-ott bágyadtabb vagy a kelleténél bővebb beszédű volna. Az első regényben kevés volt a bonyodalom s a megoldás nem lélektani alapon történt. Itt sincs oly küzdelem, mely valódi bonyodalmat idézzen elő s az episodok alig vannak kapcsolatban a főcselekvénnyel. Bizonyára a regény nem dráma, mely erős összeütközést és gyors fejlődésű bonyodalmat kíván, de nem is oly episodok összefüzése, melyek akadályozzák a főcselekvény megalakulását. A bonyodalmas cselekvény sem szükséges a regényben, de valami mégis csak kell, bármely egyszerű, a mely megadja műalkatát. A hős cselekvő alak helyett lehet szenvedőleges is, de belső életének mindenesetre érdekesnek kell lennie.

Általában Szikra regényeinek egyik főjellemvonása az, hogy meg-meg indít valamit, melynek nincs következménye s a megoldás nem épen az előzményekből foly. E második regénynek hőse egy huszonnyolcz éves leány, Ugody Lila, a ki első szerelmi csalódása után nem akar férjhez menni, vagyis inkább hasztalanul várja azt a vőlegényt, a ki szive szerint való; anyja s a nagynénék váltig gunyolják is e miatt. Az így üldözött leány ír bátyjának, hogy látogassa meg, vigasztalja, védje. A bátyja meg is érkezik egész család-

jával, de mindebből semmi sem fejlődik, mert Lila új kérését már bátyja megérkezése előtt elmésen kikoszorazta.

Most már más felé indul a cselekvény. Az Ugody-család kerészenének fia, Szabó Pál iránt, ki tehetséges zenész, s a fővárosban tehetsége kifejtésének él, Lila némi érdeklődést tanusít, örömet elbeszélget vele. Hisz ő is tehetséget érez magában a festészetre, ő is örömet lett volna művésznő, ha körülményei engedik. Ennyi az egész rokonszenv alapja, azonban az ifju szerelemre gyulad iránta reménytelenül, majd külföldre utazik és nyoma vész. Az egész csak arra szolgál, hogy a nagynénék Lilát gyanúsíthassák: talán ez ifju kedvéért nem megy férjhez. Lilát boszantja a rágalom, de az egésznek nincs semmi hatása a cselekvény folyamára.

Harmadszor is új irányban indul a cselekvény. Lila bátyja képviselő-jelöltnek lép föl; ellenfele Pántelki Dénes, egy előkelő ifju, a ki a küzdelemben le is győzi őt. A bátya nem sokat gondol bukásával, ebből sem fejlődik semmi bonyodalom, azonban alkalmat ad arra, hogy Lila megismerkedjék bátyja ellenfelével s bele szeressen. Pántelki is megszereti a leányt és szerelmet vall neki; ez nem utasítja ugyan vissza, de néhány hónapi halasztást kér a végleges válaszig. Mindez a képviselőválasztás izgalmai nélkül is megtörténhetett volna, de mégis ez valami, kezdetnek mindenestre elég.

Im most negyedik csapásra fordul a cselekvény s talán valamely erősebb összeütközés idézi elő a bonyodalmat. Az olvasó ebben is csalódik. Az erősebb összeütközés ugyan megvolna, de minden szépen elsimul. Ugodyné elnöke egy jótékony nőegyletnek, mely árvaházat akar alapítani, azonban arra nézve: vajon apácák legyenek-e benne az ápolónők vagy világi hölgyek, a tagok meghasonlának, s két párt alakul katholikus és protestans színezettel. Emennek élén Ugodyné áll, amannak Pántelkyné, Dénes anyja. Lila a korteskedésben kénytelen-kelletlen anyját követi, de a döntő ütközetben, midőn a két párt életre-halálra küzd egymással, föláll s oly beszédet tart, mely az apáczapártiak részére vívja ki a győzelmet. Pántelkynét, ki ellensége fia házasságának, ez nem engeszteli meg, Lila nem is azért tartotta beszédét, Ugodyné pedig nem veszíti össze leányával s így az egész küzdelemnek semmi hatása sincs a fejleményekre. E mellett kétkednünk kell abban, hogy Lila beszéde eldöntötte volna a vitát. Nem annyira az a kérdés, hogy az apácák-e jobb ápolók vagy a világi hölgyek, hanem az: vajon az apácák hitbuzgalmukban nem egyengetik-e útját a protestans gyerekek meg-

térítésének. Ezt pedig nem lehet bármely szép beszéddel oly könnyen eligazítani.

Végre is Lila sorsát nem ez előzmények döntik el. Anyja vénülvén, átveszi a háztartást, bátyjának neje gyermekágyban meghal, s az újszülött az ő gondozását és nevelését várja. E két okból visszautasítja Pántelkyt, midőn ez levélben szerelméért esengve újra följánlja kezét. A megoldás alig elégítheti ki az olvasót. Lilának anyjához ragaszkodása a regény folyamán teljességgel nincs úgy rajzolva, hogy megértsük e túlságos önföladozást, melyre különben anyjának nincs oly nagy szüksége. Az új szülött gyermek sem ok a lemondásra, hisz gondos részvételének férjhez menetele után is eleget tehet. Szóval nem értjük Lilát, a ki mindenkiért föladozva magát, csak azért nem, a kit szeret s a ki érte örömet tesz áldozatot. A szerző nem egy fentkölt lelkű leány mély szerelmét festi benne, pedig ezt akarná, hanem egy érzelő, szeszélyes hölgyét.

Egy szóval Szikra e regényében is nem a fődolog sikerült, hanem inkább a mellékesek. Hanem stilje némileg javult. Kevesebbet merít a hirlapok hibás kifejezéseiből vagy orthologus különbségeiből. Találunk ugyan a regényben ilyeneket: *ettől eltekintve* e helyett *ezt nem tekintve* vagy *mellőzve*; *ebbeli nézetét mindenki osztotta* a helyett *nézetében osztozott* sat., de aránylag keveset. Azt is érdemül tudjuk be a szerzőnek, hogy nem követi a *Budapesti Hirlap* magyarságát s *estély* helyett nem ír *estét*. Rákosi rossz szónak tartván az *estélyt*, a jó *este* szóval hiszi pótolhatónak, mely egészen egyebet jelent s nagyra van e leleményével. A minap is mintegy tüntetve írta: Jókai *estét* adott. Jókai nagy hatalom lehet, a hirlapírók és Eötvös Károly kegyelméből a költők királya, de nála mégis csak hatalmasabb az Isten. Csak ő ad reggelt, napot és estét, a hogy a magyar nép is mondja: adjon Isten jó reggelt, jó napot és jó estét. Ne csorbítsuk hát az Isten hatalmát, ne ruházzuk azt emberekre s *estély* helyett ne írjunk *estét*. —i.

The new far East, by Arthur Diósy. With 12 illustrations from special designs by Kubota Beisen of Tókio. London 1898.

Jelen munkát magyar sarjadék írta, néhai Diósy Márton fia. Míg a jó öreg «Marczi bácsi», Kossuth Lajosnak egykori titkárja élt, majdnem minden magyar, ki elvetődött Londonba, megfordult vendégszerető házában, hol találkozott honfitársakkal — és rende-

sen egy sereg japánival, kik a fiatal Arthurnak voltak vendégei. Midőn a fiú fölserdült, megalapította a szerényebb «Junior Cosmopolitan Club»-ot s később a londoni «Japan Society»-t, mely a mikádó védnöksége alatt áll s jelenleg már igen tekintélyes állást foglal el az angol főváros tudományos társulatai között. Az itt tartott fölolvasások alkalmával majd egy-egy japánit, majd pedig, és pedig nem ritkán, Diósy Arthurt hallgattuk a fölolvasó asztalnál és hosszú éveken át folytatott tanulmányainak gyümölcse gyanánt most e szépen írt és fölötte kellemes olvasmányt nyújtó munkát vesszszük, melyben szerző leírja az új Japánt és a régi, czopfos Chinát. No még a közékük szorított Khoreát is. Ámbár a munka zöme az «új távol kelet» politikájával foglalkozik, van benne sok érdekes nem-politikai dolog is és a könyv teljesen megérdemli azt a sok dicséretet, melylyel az angol időszaki sajtó és egy-két német folyóirat elhalmozták. Fölötte vonzó az a fejezet, melyben Diósy síkra kel a japáni nők erénye mellett, melyet, mint tudjuk, Pierre Loti sárba tepert *Madame Chrysanthème*jában. Az említett francia tengerésztiszt ugyanis egyszerűen leírta egy liaison történetét, melyet egy alsóbb rendű japáni hölgyecskével kötött és kedvesét úgy mutatta be a «művelt nyugot»-nak, mint a japáni nővilág mintaképét, a mi épen oly igazságtalan, mintha a hirhedt Cora Pearl-t a francia hölgyvilág, vagy Fanny Lear-t az amerikai női erények mintaképe gyanánt mutatná be egy japáni író a «művelt távol kelet»-nek.

Diósy művének megjelenése óta beutazta angol nejevel Japánt, hol mindenütt tárt karokkal fogadták és sok mindenféle kitüntetéssel halmozták el őt. Előleges beszámolóul még múlt ősszel a londoni «Japan Society» előtt fölolvasást tartott, melyet a *London and China Telegraph* és a *London and China Express* annak idején teljes terjedelmében közöltek. Ebben szerzőnk különösen hangsúlyozza, hogy személyes megfigyelései és a helyszínén gyűjtött tapasztalatai után sem találja szükségesnek könyvében egyetlenegy mondaton változtatni.

K—f L—s.

Karl Brandi: Die Renaissance in Florenz und Rom. Leipzig 1900. Druck und Verlag von B. G. Teubner. Kis 8° VIII + 258.

A tudni vágyó utas, ki nem csak időszerű szórakozás és mulékony benyomások kedvéért utazza a műveltség classikus ősi hazáját, hanem maradandóbb emlékeket és értékesebb tanulságokat

keres, nagyon meg van akadva az olasz föld multjának kimeríthetetlen gazdagsága miatt. Politikai egységét a római birodalommal együtt pusztították el a világ színpadára lépő új népfajok s csak épen napjaink eseményei hazudtolták meg Metternich elbizakodott mondását: Itália immár csak földrajzi fogalomná lett. A romok fölött, melyeket a római birodalom hagyott maga után, a politikai és társadalmi életnek új központjai kezdtek alakulni s Olaszország-történetét most már ezeknek az egymástól politikailag független városoknak, illetőleg azok területeinek története tölti be. A népnek, a vérmérsékletnek, a megélhetés forrásainak azonossága természetesen általánosságban hasonlóvá teszi ezekben a kulturális központokban az életet, azoknak politikáját és történelmét, egymás életére elhatározó befolyást is gyakorolnak, s az erősebb fél vonzó és beolvastó hatásának természeti törvénye érvényesül ezek történetében is: mégis nehéz eligazodnunk a különböző helyeken lejátszó eseményeknek különböző kezektől font szövevényén s roppant nehéz megtalálni azokat a szempontokat, melyekből a kaleidoszkopszerűen váltakozó szétszórt események egy egységes képet adnak. A történelmi emlékek benyomása pedig csak akkor állandó és megtermékenyítő, ha ismerjük azokat az eseményeket, melyek kísérték, vagy létre hozták, ha ismerjük annak a kornak s népnek szellemét, melynek gyümölcsei. Azért érdemel figyelmet minden olyan könyv, melynek írója történetphilosophiai magaslatra emelkedve, mintegy madártávlatból nézi az eseményeket, hogy azokról egységes képet adjon s megismertesse az olvasót azzal a szellemmel, mely olyan bámulatraméltó dolgokat létesített. Brandi művének érdeme ez az emelkedett szempont, ez az összefoglaló, áttekintő erő, s egyszersmind az az éles szem, mely az események s nagy emberek roppant sokaságából ki tudja választani azokat, melyek a legkiemelkedőbbek, és a melyek példának is a legjellemzőbbek. A renaissance életét Firenze és Róma történetében mutatja be, a mint-hogy tényleg ennek a két helynek jutott vezérszerep a renaissance különböző két korszakában. Firenzéé a kezdet és a legtisztább virágzás korának dicsősége; Róma már inkább csak a gyümölcseit szedte; másutt és különösen Firenzében termett lángelmék erejét használta ki. A történelemben semmi sem lehet tanulságosabb, mint a világ átalakítására hivatott nagy korszakoknak születése, kibontakozása. A firenzei renaissance keletkezésének bemutatásával egy ilyen tanulságos, nagyszerű látvány játszódik le szemünk előtt. A *Decameron* keretétől szolgáló szórakozó társaság és a *Para-*

diso degli Alberti nyomán bemutatja nekünk e korszak társadalmát, ennek szórakozását, kedvtelését, uralkodó hangját. Petrarca Manetti stb. személyében az erős öntudatosággal jelentkező szellemi és tudományos életet, a természet gyönyöreinek, s magának az embernek önmaga előtti fölfedezését; Alberti *Trattato del governo della famiglia*jából vett idézetekben bemutatja a korszaknak életbölcsészetét, melynek alaptétele az életnek okos és egy szellemi életet élő lényhez illő szeretete. Természetesen, mikor a szellemi életet a maga erős hullámlásában mutatja be, nem maradhatnak el a művészeti küzdelmekről szóló tudósítások sem. Ezért mindegyik feltűnő hatását a képzőművészetekre és egy fejezetet külön is szentel a quattrocento művészeinek.

A Rómáról szóló részt a pápai állam kialakulásának és megerősödésének vázolásával kezdi. Majd bemutatja a renaissance nagy pápáit, udvaraikkal, terveikkel, politikai eszméikkel törekvéseikkel együtt. Ezeknek környezetében vezeti elénk Raffaellót és Michel Angelót. Utánok már csak hanyatlás és az utóvirágzás kora következhetett. Brandi gyorsan végez vele; röviden ismerteti a spanyol és francia inváziót, azok politikai és kulturális következményeit. De még egy pár megható lapot szentel Machiavelli emlékének, átlátszó és igaz világlátásban mutatva be a *Principe* és *Discorsi* sokszor félreértett és megrágalmazott szerzőjét, Firenze utolsó nagy politikusát. Teljes tájékozás kedvéért közöljük a könyv fejezeteinek címét. I. Florenz. Frührenaissance. 1. Ausgang des Mittelalters Dante. 2. Die florentiner Gesellschaft und der Humanismus. 3. Die Künstler des Quattrocento. 4. Der Prinzipat der Medici. Savonarola. II. Rom. Hochrenaissance. 5. Das Fürstentum der Päpste. 6. Das goldene Zeitalter. Raffael. 7. Michelangelo Buonarroti. 8. Das Ende des Renaissance. Végül értékes jegyzetek s a szövegben tárgyalt műemlékek reproductióinak jegyzéke rekeszti be a könyvet. Melegen ajánljuk mindazoknak, kik a renaissance szelleméről egységes képet óhajtanak nyerni.

m—gy.

La marche de l'humanité et les grands hommes d'après la Doctrine Positive par E. Bombard. Paris, 1900. — 8-rét. IV. + 314. lap.

E munka a *Bibliothèque sociologique Internationale* 22. kötete gyanánt jelent meg, még pedig, mint erre figyelmünket különösen föl hívják, a *Société positiviste* jóváhagyásával. Mint tudjuk

«il y a des positivistes et des positivistes» és nem kell sokáig lapozgatnunk a könyvben, hogy észrevegyük szerzőnk a pozitivisták azon ágához tartozik, kiknek jelszavuk az — ha jól emlékszem Macaulay találta azt föl számukra — hogy «Nincs Isten és Auguste Comte az ő prófétája!»

Az olvasót, ki nincsen hozzászokva a «positív vallás» (nem philosophia) prédikátorainak furcsa gondolatmenetéhez, tanácsos lesz előre figyelmeztetni, hogy ha meg akarja tudni azt, hogy mi tulajdonképen az a «humanité d'après la Doctrine Positive», és hogy mi a pozitivisták kátéja, e kérdésekre ne a könyv elején keresse a feleletet, hova ezek a közönséges, nem pozitív észjárás szerint valók volnának, hanem a könyv vége felé. A «humanité» fogalom értelme meg van magyarázva a 249. lapon, ámbár majdnem minden lapon papol róla szerzőnk, és a kátéra csak a függékben kerül a sor.

A könyv zömét tulajdonképen a «nagy emberek» rövid életrajzai és a comtista naptár foglalják el. Az év ugyanis náluk 13 hónapból, egy-egy hónap pedig 28 napból áll. Minden hónap hétfővel kezdődik és vasárnappal végződik. Az év 365 napja halottaknapja náluk, szökő évben pedig a 366. nap «jeles nők ünnepe». Azt azonban, hogy ezeket a külön napokat, mint szúrják be, a nélkül, hogy a «humanité» heti napjait megzavarnák, nem elég világos jelen «Aidememoire»-ból. Csak egy magyarázat lehetséges, hogy tudniillik szökő évben a vasárnap után két napot szúrunk be s csak a vasárnap utáni harmadik nap hétfő náluk. De az ilyen gondolatra égnek mered egy közönséges halandónak minden hajaszála! A pozitívista æra az 1789. év január 1-jével kezdődött, mely csütörtök volt a keresztyéneknél, hébereknél, mozlímoknál stb., de hétfő (!?) a comtistáknál. Szerencsétlen rajongók!

A keresztyén naptárral együtt persze elvetették a keresztyén szenteket is és a hónapok pogány neveit. Minden hónap és minden vasárnap egy-egy «nagy ember» után van elnevezve és ily módon 65 név fordul elő a naptárban, de az összes nagy «emberek» száma 558. Az adott életrajzok közt előfordul Szent István királyunké is, és két nőé (Jeanne d'Arc és Héloïse).

Macaulay tulajdonképen téved, midőn azt állítja, hogy a comtistáknak nincs Istenök, mert ők hisznek a *Grand-Étreben* (a Nagy Lény-ben), mely maga az emberi nem és Bombard könyvében e név mindig jócska nagy dült betűkkel van nyomtatva, de «Comte (l'Humanité)» neve — így fordul elő a névjegyzékben, a

310. lapon — még nagyobbak. Tehát másik jelszavuk az, hogy «Nagy a *Grand-Etre*, de jóval nagyobb az ő profétája, August *COMTE!*»

A pozitivisták egy másik furcsasága az, hogy énekes könyvekbe fölvették s templomaikban énekelik a *Marseillais*et. Ez a vért szomjazó ének furcsán hangzik azoknak ajkáról, kiknek vallása «se définit ainsi: connaître, aimer et servir l'Humanité». És ha «le Positivisme considère les autres religions comme des étapes qui ont été indispensables avant d'aboutir à la religion définitive, celle de l'Humanité», úgy már csak maradjunk meg azon «alsóbb fokú» vallásnál, melyben azt tanítják, hogy «aimez vos ennemis, bénissez ceul qui vous maudissent» s ne törekedjünk, azon tökéletesebb állapot felé, melyet elérve szent áhítattal azt énekeljük a templomban, hogy «que le sang impure de nos ennemis abreuve nos sillons!»

Kropf Lajos.

Arany János szembajához.

A *Budapesti Szemle* juniusi számában Grósz Emil ír Arany János szembajáról, s tiszta képét tárja elénk annak a végzetes állapotnak, mely legnagyobb epikusunk írói működését megszakította volt.

A közleménynek csupán egy mondatához kell megjegyzést fűznöm, mert könnyen azt lehet belőle kiolvasni, mintha Arany János «megfigyeléseinek pontosságát» csakugyan «azon téves hite» csorbította volna, «hogy a rövidlátás lényege a látlencse gömb volta» volna.

Hogy a közellátóság — vagy mint Grósz írja rövidlátás — igazi oka a szemteke tengelyének megnyulásában rejlik, csak Donders bizonyította be. Azelőtt általános volt az a hit, hogy a közellátó nem azért közellátó, mert a lencséje kelleténél erősebb, domborúbb. Hiszen még Jäger, a neves bécsi professzor is azt állította, hogy minden gyermek közellátónak születik, mert bonczoláskor látni, hogy szeme lencséje domborúbb, mint a fölnőtt emberé.

Bizony a tudomány történetében sok hibás theoria során érik meg a tiszta igazság. A bírálat tiszte a hibákat kideríteni. De még a leghibásabb theoria is egy-egy határkő a haladás útján.

A költő, ha műveiben a tudomány olyan theoriáját is érinti, mely az ő korában járta, az olvasó korában pedig már megdült,

sem gáncsol nem érdemel, sem mentetetésre nem szorul. Sőt a nagy költő épen azzal is szolgálatot tesz az irodalomnak, tudománynak, hogy költeményeiben olyan följegyzésekre akadunk, melyek az ő korát festik, a korabeli tudományos vagy művészi állapotokra bélyegzők.

Ilyen megbecsülni való följegyzést foglalnak magokban Arany-nak ezek a sorai :

De sorsa üldi a szegény vakot,
Kinek szemében a látlencse gömb.

Én legalább annyira meg szoktam becsülni, hogy egyetemi előadásaimon, mikor a közellátóság mivoltát fejtegetem, sohasem mulasztom el, hogy meg ne emlékezzem Arany János eme sorairól, s ezek kapcsán ne ismertessem a közellátóság régi teoriáját.

Csapodi István.

Új magyar könyvek.

Acsády Jenő. Magyar és német műszaki szótár. I., német-magyar rész. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. VIII, 426 l.) 10 kor.

Baross János dr. Idegenek birtokszerzése. Buda-Pest, 1900. Eggenberger. (8-r. 84 l.) 3 kor.

Beksics Gusztáv. Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján. Buda-Pest. 1900. Athenæum. (8-r. 60 l.) 1 kor.

Beöthy Zsolt. A magyar irodalom kis tükre. 2. bővített kiadás. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 225 l.) 4 kor.

Böhm Károly. Az értékelmélet feladata s alapproblemája. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a bölcslelettudományok köréből. III. köt. 4. sz.) Buda-Pest, 1900. Akademia. (8-r. 58 l.) 1 kor.

Bródy Miksa. Paræothesia. Versek. Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Franke. (8-r. 89 l.) 2 kor.

Dárday Sándor dr. Közigazgatási Törvénytár. I—II. pót-kötet a második kiadáshoz. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. IX, 274, 154, 288.; XVI, 250, 472, 31 l.) 20 kor.

Déryné naplója. Első teljes kiadás, az eredeti kézirat alapján sajtó alá rendezte Bayer József. 1. 2. füzet. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 1—96 l.) Egy füzet 50 fill.

Deschamps Ferencz. Az ezüst lilium. Buda-Pest, 1900. Légrédy testv. (8-r. 311 l.) 3 kor. 60 fill.

Fabinyi Ferencz dr. A magyar kir. curia felülvizsgálati tanácsa által sommás eljárásról szóló törvény (1893 : XVIII.) alapján hozott határozatoknak gyűjteménye. IV. kötet. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. LXXVI, 556 l.) 10 kor.

Farkas Lajos dr. A római jog történelme. Az alapintézmények az alakulás szerint. I. köt. 2. javit. kiadás. Kolozsvár, 1900. Stein. (8-r. XV, 437 l.) 8 kor.

Földes Béla. A nemzetgazdaság- és pénzügytan vezérfonala. 3. átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. IV, 512 l.) 6 korona.

Frecskay János. Mesterségek szótára. Buda-Pest, 1900. Hornyánszky V. (7-r.) Egy füzet 20 fill. 18. füz. Könyvkötőmesterség. (24 l.) — 19. füz. Kárpitosmesterség (15 l.) — 20. füz. Kosárkötőmesterség (12 l.) — 21. füz. Kötélgyártómesterség. (19 l.)

Gaal Mózes. Szocialista világ. Megálmodott történet. Richter munkája után Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 78 l.) 80 fill.

Gaár Vilmos dr. A sommás eljárás (1893. évi XVIII. t.-cz.) a reávonatkozó birói gyakorlattal kiegészítve. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. IV, 274 l.) 3 kor. 60 fill.

Goethe. Hermán és Dorotya. Az eredeti versmértékben fordította Lehr Albert. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. 8 fénynyomattal. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. XV, 120 l.) 3 kor. Olcsóbb kiadás 1 kor. 50 fill.

Goncourt Edmond. A Zemganno fivérek. Fordította Szűry Dénes. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pest. 1900. Franklin-t. (8-r. 238 l.) 2 kor. 40 fill.

Halmágyi Ferencz. A községek és az elemi népoktatás. A községek teendői az elemi népoktatás és a gazdasági ismétlő iskolázás terén. A fennálló törvények és utasítások alapján. (Közigazgatási Könyvtár. II. évf. 5. sz.) Buda-Pest, 1900. Községi nyomda. (8-r. IX, 80 l.) 1 kor. 20 fill.

Haraszty Gyula. A francia lyrai költészet fejlődése. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 196 l.) 2 korona.

Jókai Mór. Bujdosó naplója. Megölt ország. Regék. 6. kiadás. (Szépirodalmi könyvtár.) Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 249 l.) 2 korona.

Karták Pál. Munkácsy Mihály. Életrajzi vázlat. (Kortársaink 9—10. füz.) Pozsony, 1900. Stampfel K. (8-r. 40 l.) 20 fill.

Kozma Ferencz. Brassai Sámuel mint æsthetikus és műkritikus. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVII. köt. 5. sz.) Buda-Pest, 1900. Akademia. (8-r. 112 l.) 2 kor.

König Vilmos dr. Kodifikacionális kérdések. Buda-Pest, 1900. (8-r. 104 l.) 1 kor. 50 fill.

Kováts Ferencz dr. Városi adózás a középkorban. Pozsony sz. kir. város levéltárának anyaga nyomán. Pozsony, 1900. Stampfel (K. 18-r. 121 l.) 5 kor.

Kuncz Ignác. A nemzet államtankönyve, 2. bővített kiadás. Kolozsvár, 1900. Stein J. (8-r. XV, 403 l.) 5 kor.

Ladányi Béla. Törvénytervezet a sajtóviszonyok szabályozásáról. Kassa, 1900. Vitéz (8-r. 40 l.) 2 kor.

László Pál (Nagymartoni). A bélyeg és illetékek iránti törvények és szabályok magyarázata. A hivatalos összeállítás szakaszaihoz és tételéhez. 4. átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1900. Grill. (8-r. 708 l.) 7 kor. 50 fill.

Lesueur Dániel. Tragikus élet. Regény. (Legjobb könyvek. IV. évf. 9. köt.) Buda-Pest, 1900. Légrády t. (8-r. 164 l.) 1 kor.

Madarász Gyula dr. Magyarország madarai. A hazai madárvilág megismerésének vezérfonala. 3. 4. füzet. Buda-Pest, 1900. Hornyánszky V. (4-r. 89—166. l.) Egy füzet 3 kor.

Marczali Henrik. Nagy képes világtörténet. IV. kötet. A középkor. I. rész: A népvándorlás kora. Emlékszerű adatok, egykorú kútfők és szakmunkák felhasználásával írta Borovszky Samu. Az Iszlám. Írta Goldzieher Ignác. Buda-Pest, 1900. Révai testv. (8-r. XVI, 692 l.) 16 kor.

Mariska Vilmos. A magyar pénzügyi jog kézikönyve. 7. teljesen átdolg. kiadás. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. XXIV, 984 l.) 13 korona.

Milhoffer Sándor. Az állattenyésztés rövid foglalatja. Kassa, 1900. Vitéz A. (8-r. 84 l.) 3 kor. 40 fill.

— A növénytermelés, rét- és legelőkezelés rövid foglalatja. Kassa, 1900. Vitéz. A. (8-r. 84 l.) 1 kor. 60 fill.

Nádaskay Béla. A ló szervezete és belső szervei. Szétvehető ábrákban rövid szöveggel 2. átdolg. kiadás. Kassa, 1900. Vitéz. (8-r. 62 l.) 4 kor.

— A szavasmarha szervezete és belső szervei. Szétvehető ábrákban rövid szöveggel. Kassa, 1900. U. o. (8-r. 82 l.) 4 kor.

Olcso Könyvtár. Szerk. Gyulai Pál. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (16-r.)

1166—67. szám. *Riedl Frigyes.* Péterfy Jenő. (84 l.) 40 fill.

1168—69. szám. *Stevenson Róbert Lajos.* A franchardi kincs. Beszély. Angolból ford. Angyal Dávid. (100 l.) 40 fill.

1170. szám. *Petőfi Sándor.* János Vitéz, (1844.) (69 l.) 20 fill.

Pécsi Jenő. Pál István. Regény. Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Franke. (16-r. 96 l.) 2 kor.

Péterfi Tamás. Közös sors. Eredeti székely regény. 2 köt. Buda-Pest, 1900. Szerző. (8-r. 77, 89 l.) 3 kor.

Petőfi Sándor összes költeményei. A költő kéziratai s az eredeti kiadások nyomán sajtó alá rendezte Baróti Lajos. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 435 l.) 2 kor.

Petrássevich Géza. Magyarország és a zsidóság. 2. kiadás. Buda-Pest, 1900. Sz. Gellért ny. (8-r. 205 l.) 3 kor.

Plutarchos párhuzamos életrajzai. Görögből fordította és jegyzetekkel ellátta Kacs Kovics Kálmán dr. IV. kötet. Buda-Pest, 1900. Dobrowszky és Franke. (8-r. 543 l.) 5 kor.

Prévost Marcel. Erős szüzek. Frida. Fordította Gábor Ignác. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 143, 180 l.) 3 kor.

Preisz Hugó dr. Bakteriologia. Buda-Pest, 1900. Kilián Fr. (8-r. XII, 372 l.) 13 kor.

— A pestisről, különös tekintettel annak bakteriológiájára. Buda-Pest, 1900. Kilián utód. (8-r. 62 l.) 2 kor.

Rákosi Viktor. Korhadt fakeresztek. 2. bőv. kiadás. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 206 l.) 2 kor. 80 fill.

Rodzievicz Mária. Szerелеmből. Regény. 1. 2. köt. (Legjobb könyvek. IV. évf. 10. 11. köt.) Buda-Pest, 1900. Légrády testv. (8-r. 128, 143 l.) 1-1 kor.

Róka József. Adókiivetés a városokban és községekben. Földadó, házadó. 1. 2. oszt. keresetadók, általános és jövedelmi pótagó és fegyveradó ismertetése. (Közigazgatási Könyvtár II. évf. 6. sz.) Buda-Pest, 1900. Községi nyomda. 8-r. V, 110 l.) 1 kor. 20 fill.

Sáfrány Lajos. Pheidias. Tanulmány az antik műtörténet köréből. Buda-Pest, 1900. Hornyánszky V. (8-r. 82 l.) 2 kor.

Schiller Bódog. Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Előszóval ellátta Timon Ákos dr. Buda-Pest, 1900. Kilián Fr. (8-r. 336 l.) 7 kor.

Schleiminger (Baróti) Bella. Balassa Bálint. A Kisfaludy-Társaság által pályadíjjal koszorúzva. Buda-Pest, 1900. Kilián Fr. (16-r. 30 l.) 1 kor.

Schneller István. Pædagogiai dolgozatok. I. köt. Buda-Pest, 1900. Hornyánszky V. (8-r. 352 l.) 4 kor.

Sudermann Hermann. A róka-út. Regény. Ford. Kálnoky Izidor. I. köt. (Egytetemes regénytár. XIV. évf. 14. köt.) Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 167 l.) 1 kor.

Surányi János dr. A positiv bölcelet hatása hazánk jog- és állambölcelesöire. Buda-Pest. 1900. Sz. István-t. (8-r. 37 l.) 1 kor.

Szávay Gyula. Túl a tengeren. Tanulmányok, karczolatok Amerikáról, élete különösségéről és okosságáról. A tengeri útról és

minden egyébről, amin az ember szeme ilyen uton megakad. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. XXIV, 350 l.) 3 kor.

Szerencs János. A főrendiház évkönyve. Buda-Pest, 1900. Grill. (8-r. XIV, 570 l.) 12 kor.

Szikra. Ugody Lila. Regény 2 kötet. (Színes könyvek. 1. 2. kötet), Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 154, 162 l.) Egy kötet 1 kor. 50 fill.

Szilvek Lajos dr. Hypnotizmus lélektani, orvostudományi, történeti és törvényszéki szempontból. Buda-Pest, 1900. Kilián Fr. (8-r. 270 l.) 5 kor.

Tecze Gyula dr. Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének theoriája. Buda-Pest, 1900. Eggenberger. (8-r. X, 390 l.) 8 kor.

Temesváry János dr. A szamosujvári Rubens-kép. Szamosujvár. 1900. Todorán E. (8-r. 15 l.) 20 fill.

Theuriet André. Vadlilium. Regény. Franzeziából fordította Gerőné, Cserhalmi Irén. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 190 l.) 6 korona.

Tróznér Lajos. A székely népköltészet. Marosvásárhely, 1900. (8-r. 58 l.) 1 kor. 50 fill.

Vámbéri Ruzstem dr. Büntető politikai követelések. Buda-Pest, 1900. Politzer Zs. (8-r. 133 l.) 3 kor.

Vámossy Zoltán dr. Mérgek a mindennapi életben. Az orsz. közegészségi egyesület nyilvános ülésein tartott népszerű előadások nyomán. Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Franke. (8-r. 36 l.) 50 fill.

Vay Sándor gr. Régi nemes urak, úrasszonyok. Históriaik, legendák, virtuosos cselekedetek. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 273 l.) 4 kor.

Veress István. Élmények és tanulmányok Svájcban. Debreczen, 1900. Csáthy F. (8-r. 188 l.) 2 kor. 50 fill.

Verne Gyula. Az Orinocón fölfelé. Regény. Ford. Gaal Mózes. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 267 l.) 3 kor.

Vutkovich Sándor dr. Magyarosan. Buda-Pest, 1900. Eggenberger. (8-r. 90 l.) 2 kor.

PUSZTA-LAK. *)

Elbeszélés.

A nagy sikon, mely a Tisza és Duna között terjed el, körülbelül egyforma távolságban mind a két folyótól, még távolabb minden országúttól és várostól, fekszik Pusztalak, a megyei összeírás és geographiai kézikönyvek szerint egyike az ország nagyobb pusztáinak, de melyet mindenki, kit mostoha sorsa a homokbuczkák és lápok közé vezetett, melyek azt minden oldalról környezik, tisztességes falunak tartana; még hegyestornyú templom sem hiányzik, s ha van valami, mi azt a szomszéd helységektől megkülönbözteti, ez csak az urilak és kastélyok nagy számában áll, csaknem azt mondhatnám, Pusztalak minden épületei között nem találni egy parasztházat.

Van gyékény és nádfedél akármennyi és sok helyen, hol a vakolás beesett, meglátszik, hogy a falak vályog vagy vert földből készültek; de a tornác előtt álló némi oszlopok, a kettős ajtó, mely egyenesen a konyhába vezet, s ha más nem, egy pár zöldre festett zsalú, vagy egy félig bedőlt fa-staketa, a legszerényebb épületnél is arra emlékezteti az embert, hogy gazdája magasabb igényekkel építé házát.

Egész Pusztalak a legtisztább magyar curiális stylumban

---

*) Bárány Eötvös József összes munkáinak első teljes kiadása jövő tavasszal fog megjelenni a Tanítók-háza javára. E kiadás magában foglalja Eötvös hírlapi cikkeit is, melyek eddig nem jelentek meg. Azonkívül néhány kéziratban és töredékben maradt műve is helyet talál az új hús kötetes gyűjteményben, így egy abba maradt nagyobb regénye, s egy beszély-füzére, melyből csak egy elbeszélés készült el teljesen, s egy kis humoros beszélye a magyar életből. Ezt veszi itt először az olvasó.

Szerk.

épült, s ki ezt az építési rendszert tanulmányozni akarná, nem tehetne jobbat, mintha odautazva, mindazon házakat lerajzolná, melyek kissé rendetlenül, de nem nagy távolságban egymástól a szépen befehéritett templomot körülállják.

Egyszerű emeletes házak, melyeknek fedele valószínűleg ép oly magas, mint az aranysárgára festett falak; allházak, melyeknek fedelét közepén magas kúp ékesíti, olyanok, melyeknek fedele két kúppal végződik, míg mindjárt mellette görög peristilen gyönyörködhetünk. Egy ház fehér, a másik zöld, a harmadik kék oszlopokkal díszlik; míg itt-ott egy még bevégezetlen, vagy régtől óta elhagyott lakház, vakolatlan falaival az emberi dolgok mulandóságára s legszebb terveink kivihetlenségére emlékezteti a halandót.

Ha magyar ember Pusztalakra jön, első tekintetre látja, hogy compossessoratusba jött, azon helyek egyikére, melyeket hajdanában respublicáknak is nevezünk, s hol meglehetősen sok szabadság, de egyenlőség csak annyiban létezett, a mennyiben e kúpos és nádfedelű házak tulajdonosai mindenikének megvolt a maga pere; és Pusztalak e tekintetben annyira nem tartozott a kivételek közé, hogy a sok ezer holdra menő határon talán nem volt egy talpalatnyi föld, mely iránt curiális, repositionalis, metalis, successionalis vagy más valami per nem folyt volna.

A pusztalaki közbirtokosság mint testület perlekedett szomszédaival, s perlekedett maga között a curia, az alispán, a szolgabíró előtt, házról-házra folyt a vita, ivadékról ivadékra, az év minden szakában. A természet — úgy látszik — oly finom jogérzettel ajándékozta meg e nemes közönséget, hogy az soha kielégítve nem érezheté magát; a pusztalakiak farsangkor is minden társadalmi élvezetek helyett csak abban találták boldogságukat, hogy a törvényes igazságnak teljes diadalt szerezzenek.

Csak két ház volt az egész pusztán, mely e részben kivételt tett. S ámbár a két család leányágon osztályos atyafi volt, s birtokuk majdnem egy mérföld hosszában csak egy megye által választatott el, sőt curiális telkek egymásnak tözsomszédságában állt, Latkóczy István és Péteri Jakab harmincz esztendőig minden baj s kellemetlenség nélkül éltek egymás mellett; mintha Latkóczy marhája sohasem ment volna át Pétery határára, s Pétery úr apró marhája nem tett

volna soha kárt Latkóczy udvarán és majd az egyik, majd a másiknak béresei soha nem szántottak volna egy barázdát a szomszéd földjéből a magokéhoz, mi által még a mesgye is elveszté egyenes vonalát.

Az egész közbirtokosság bámulta majd Latkóczy tudatlanságát, ki fiatalabb korában katona lévén, a törvényhez mit sem ért, majd Pétery könnyelműségét, ki gyermekeinek érdekeivel nem gondol s ősi birtokát gonoszúl elhagyja veszni, de mind hiába, a szomszédok nem vesztek össze és oly könnyen megegyeztek egymás között, mintha törvényes igazság és bíró, ki arról ítél, nem is léteznék az országban. Még az asszonyok is megfértek egymás között és Vércsey János és Ércz Antal, a két családnak érdemes ügyvéde, mint hadseregek béke idejében, csak azért húzták fizetésöket, mert előkelő nemes családtól az illedelem is megkívánja, hogy állandó ügyvédje legyen.

A két háznép példás egyetértésben élt sok évekig egymás mellett, s úgy látszott, mintha még a halál sem szakíthatná szét a szoros viszonyt, melyben életökben álltak, mert miután Latkóczyt eltemették, Pétery olyan rövid idő múlva halt meg utána, hogy sírköveik is tőszomszédságban állnak, s ha a nagy ítélet napján végre a pusztá-laki temető halottjai is föltámadnak, az első, kivel Latkóczy találkozik, ismét csak Pétery lehet s ez valószínűleg ismét ugyanazt mondja neki, mivel őt, ha bajban voltak, mindig vigasztalni szokta: No semmi baj, csakhog' ismét együtt vagyunk, pajtás.

Mind a két házban özvegy maradt s ezek is folytatták a régi viszonyt, sőt úgy látszott, mintha az a férfiak halála után még szorosabbá vált volna. A két özvegy csak egymásban találta vigasztalását. Ki Péterynével szólni akart, azt többnyire Latkóczynénál találta, ha Latkóczynét keresték, Péterynéhez kelle menni, s ámbár kertjeiket csak egy ösvény választá el, mindketten nem egyszer sóhajtoztak azon, hogy házaik oly távol állnak egymástól, főképp, miután a remény, melyel magokat előbb kecsgették, hogy a két ház idővel úgy is egygyé lesz, napról-napra inkább eltűnt.

Péterynének fia, Mátyás, meghaladta huszonkettedik évét s Latkóczy Klára elérte a tizenhetediket; a birtokot, a mint mondtam, csak egy mesgye választá el, kertjeik között még a sövény is elhagyták, s minden ember átlátta, hogy e

fiatal embereket maga az Isten egymásnak teremtette, csak nekik magoknak nem jutott eszközbe, és ha mások emlékeztették is reá, nem mutattak semmi kedvet.

Mátyás eleget hallotta, hogy Klárinál szebb leány az egész vidéken nincs, el is hitte szívesen, csakhogy ép oly kevéssé gondolt vele, mint Klári azzal, hogy Mátyást mindenki derék legénynek mondta; csaknem boszankodtak mindketten, ha anyjok erről kezdve beszélni, hisz ők úgylis ismerik egymást, évek óta élnek egymás mellett, nincs titkok egymás előtt, testvérek nem szerethetnék egymást inkább, s hát minek való mind e beszélgetés.

A fiatalok e hidegsége vagy közönyössége az anyáknak sok szomorú órát okozott. Nem volt azonban senki, kire a fordulat, melyet a dolgok vettek, nagyobb hatást gyakorolt volna, mint a Péteryek ügyvédjére, Vértesy Jánosra. Azon mértékben, melyben a remény, hogy Mátyás és Kláriból pár lesz, elenyészett, az öreg úr egészen megváltozott. Újabb időben sok dolog változott, főképen Magyarországon, alig találunk osztályt, mely, miután századunk mindent kiegyenlítő keze rajta átment, nem tűnék föl más alakban, mint azt apáink látták; de minden osztályok között csakugyan egy sem ment át nagyobb metamorphosison, mint az ügyvédeké, s a ki divatosan öltözött, ujságokat olvasó, kellemes társalgású urakat, kik közül némelyik minden ügyvédsége mellett tánczolni is tud, róka-torkú vagy fekete attilás elődeikkel összehasonlítja, az csakugyan meg fogja vallani, hogy haladtunk. Valamint a Corpus jurist száz könyv közül első tekintetre megismertük, úgy az ügyvéd, ki egész életén át ezen könyvvel foglalkozott, kivált a többi emberek közül. Öltözetéből, járásából, mozdulataiból, főképen minden szavából kitűnt, hogy prókátorral van dolgunk. Az ember oly egészen egygyé vált hivatásával, hogy ránézve, nem is gondolhattunk másra, mint actióra vagy replikára s a beszélgetést akarattunk ellen peres dolgokra fordítottuk. Oly időben, hol az egész családnak sorsa ügyvédének hívségétől és ügyességétől függhetett, az ügyvéd nagyobb befolyást gyakorolt a családnak cselekedeteire is, s ha voltak esetek, sőt számos esetek, hol ez állásával visszaélt, legalább nem hiányoztak olyanok sem, hol az ügyvéd a családdal annyira ugyanazonította magát, hogy jogviszonyainak föltartására nézve sokkal szigorúbb és féltékenyebb vala azoknál, kiket

ezek egyenesen érdekeltek. Ez utóbbiak közé tartozott Vércsey János is, ki kopott rókaprémcs, hosszú dolmányában, melyet, a kánikulát kivéve, mindig viselt, alacsony kalapjában és a deák törvényes axiomák miatt, melyeket beszéde közé vegyített, néha nevetségesnek látszhatott, de ki egész életén át a törvény tekervényes útjain járva, azért oly talpig becsületes ember volt, minőt keresni kell, s kinek a Pétery család jogai inkább szíven feküdtek saját vagyonánál. Az öreg úr, ki fiatalabb korában a fél megye peres dolgait vitte, régtől óta fölhangyott terjedtebb praxisával, s Pusztalakra visszavonulva, hol magának egy kis birtokot szerzett, csak még néhány családnak ügyeit kezelte, közöttük a Péteryékét, kikkel ifjusága óta a legszorosabb barátságban élt s kiknek érdekeit, mióta Pétery Jakab halálos ágyán nejét s gyermekeit reá bízta, még inkább szíven hordá.

Mióta özvegy Péterynétől hallotta, hogy fia s Klári semmi különös hajlandóságot egymáshoz nem mutatnak, Vértesy mintha nyugtát vesztette volna el. Fél napokig járt körül a Péteryek birtokán, többnyire azon barázdát követve, mely azt a Latkócziak részétől elválasztá. Méregetve szemével a vonalt, megnézve minden egyes fát és emelkedést, különös figyelmet vetve a lópokra, melyekben nád terem. Sokszor a boltozott szobába zárkózott, melyben a levéltár tartatott, s ha a cselédek az ablakon benéztek, látták őt poros irományok között, vagy a nagy földabrosz előtt, melynek vonalait plajbászával nézegeté, majd jegyzéseket téve, melyekkel ismét ki a mezőre ment, hogy ott nagy lépésekkel a rátának szélességét bejárja, mi között időről-időre megállott és nagy elégedetlenséggel rázta ősz fejét.

Maga a csösz és hajdú is észrevehék, hogy az öreg úr valami nagyon töri a fejét, ő azonban nem szólt senkinek s Péteryné kérdését sokáig azon megjegyzéssel utasította vissza, hogy maga idejében majd minden ki fog sülni. Végre ez az időpont eljött. Vértesy az özvegyet a levéltárba vezette. Itt az eredeti osztálylevelet, mely szerint a pusztalaki birtok 1730-ban a két család között fölosztatott, s minden azóta a birtokról készült irományokat fölolvasta, hosszasan megmagyarázta a térképet és sok deák törvénnyel és decisióval bebizonyította azt, hogy a Latkóczyak és Péteryek birtokának tökéletesen egyenlőnek kell lenni, holott a Péteryek, mit ő

Isten s világ előtt bebizonyíthat, jelenleg hét holddal és egy fractával kevesebbet birnak, nem is említve azt, hogy Latkóczyak a nádlás alkalmával, melyet a közös tavon gyakoroltak, sokkal kijebb terjeszkedtek, mint jog szerint tehettek volna; hogy saját határukon csárdát állítottak föl, s a Péteryek rátáján több utat használnak, melynek a térképen legkisebb nyomát sem találni, mi mind együtt véve azon sérelmekkel, melyekkel az oklevelek bővebb megvizsgálása után talán nyomára lehetne jönni, a nemes Péterycsaládnak oly károsodásával jár, hogy azt többé eltűrni nem lehet.

Midőn Péteryné megtudta, hogy mindössze csak hét hold forog kérdésben, melynek egy része futó homok, egészen megnyugtatta érzé magát s azzal vigasztalta Vértesyt, hogy a károsítás valószínűleg nem is szándékosan történt, s hogy ő adandó alkalommal szólni fog Latkóczynéval, mire Vértesy ez egyszer megnyugodott és csak arra kérte asszonyát, hogy a dolgot mentül előbb rendbe hozza.

De Péteryné, mint békeszerető asszony részint restelte, részint nem tartotta érdemesnek szólni. Hisz ő tulajdonképen azt sem tudja, miként kezdje a beszélgetést és Latkóczyné talán még rossz néven vehetné, pedig ő azért mégis legjobb barátnője és az egész hét hold nem ér annyit, hogy miatta háborúságot kezdjen.

Mindezen okok más embert talán megnyugtathattak volna, de hol jog és törvény forgott kérdésben, Vértesy nem tekintett semmire: s a gondolat, hogy a Péteryc birtok azon idő alatt, melyben ő a családnak ügyeit vezette, kisebbé vált, hogy a vad körtefa, mely a földabrosz és osztálylevél szerint a két birtok közötti egyik határpontot képezte, most a Latkóczyak rátáján belül áll, nem hagyta őt nyugodni. Addig zaklatta asszonyát, oly komolyan inté azon kötelességére, hogy ő mint özvegy a család jogain csorbát ejteni ne engedjen, annyira ijesztette elnézésének lehető következeéseivel, mert ugyanazon joggal, melylyel a Latkóczyak hét holdat szántottak a magok rátájához, 17, vagy 107-et vagy 1777-et tulajdoníthattak volna el és ha az ember nem mozog, nem tudja soha, mi hamar válhatik valami usussá, mig végre fölhatalmazá, hogy a Latkóczyak ügyvédével s ha szükséges, magával Latkóczynéval szóljon s az egész ügyben saját belátása és lelkiismerete szerint járjon el.

Vértesynek csak ez kellett. A gondolat, hogy a Pétery családnak letiport jogait ismét helyreállíthatja, fölébreszté fiatalabb éveinek egész tevékenységét, s midőn a levéltárból egyenesen Érczi Antal házához indult, fejében a Hármaskönyv rég nem használt elvei, a törvényeknek egész serege s minden idevágó curiális decisio, mint csata előtt a fegyveres seregek, talpra keltek, hogy a Latkóczyak ügyvédét, ha csak moccani merne, visszaverjék, porba döntsék, megsemmisítsék. A fogadás, melyet Vértesy ezen érdemes collégájánál talált, olyan vala, minőre ez hasonló esetben Vértesynél számolhatott volna. A Latkóczyak régi ususra hivatkoztak, említék, hogy tulajdonkép ők a károsultak, mert az első osztály alkalmával nekik rosszabb föld jutott, s hogy ad rectificatio-nem procedálhatnának. Mire Vértesy ünnepélyesen kijelenté, hogy teéns Péteryné asszonyság és ő maga is ellenségei minden pernek, de hogy azért jogaikat védeni fogják, s hogy mi a jogtalanul használt utakat illeti, azokat még ma fölárkoltatják. Ércz még hangosabban válaszolá, hogy ők meg be fogják huzatni.

Mind Vértesy, mind Érczi még aznap teljesíték ígéretöket s midőn az előbbi még az nap estve Latkóczynéhoz ment, hogy az árok behuzása ellen panaszt tegyen, ez neki azt válaszolá, hogy ügyvéde csak kötelességét teljesíté s hogy ő nem is foghatja meg, miként juthat valakinek oly bolondság eszébe, hogy az utat, melyen rétvjére jár, elzárja.

Latkóczyné sértve érzé magát leginkább az által, hogy Péteryné, ha már panaszra volt oka, azt nem személyesen, hanem ügyvéd által akarta végezni, de minden hevessége mellett a gondolat, vagy azokkal, kikkel egész életén át oly barátságban élt, perbe keveredjék, fájtn neki s azért még az estve átment a szomszédba, hogy Péterynével személyesen szóljon. Talán Latkóczyné hangosabban szóltn, mint a szükség kívánta, mi által ismét Péteryné érezte magát sértve, vagy talán félt vitatkozásba ereszkedni, de egyedüli válasza az volt, hogy ő mint asszony törvényes dolgokban nem járatos, de hogy fiának jogaiból semmit nem vétethet el. Mire Latkóczyné csak azt felelé, hogy szegény leányát ő sem hagyja el, bármily szomorú dolog is, hogy ily kicsiségen perre kerülének. Péteryné pedig csaknem elijedve a gondolattól, bizonyossá tevő szomszédját, hogy ennyire semmi esetre sem

mennek a dolgok, s hogy ők mind a mellett a régiék fognak maradni.

S midőn az asszonyok elváltak, bizonyosan ez volt szándéka mindkettőnek; de hiába. Vértesy meg akarta mutatni, hogy mikor az utat fölárkoltatta, ő nem volt bolond. Ércz nem akart engedni semmiben. Árkok ásattak és huzattak be; szekerek zálogoltattak, tilalomtörések és béhajtások történtek. A közbirtokosoknak egy része a Péteryek, a másik a Latkóczyiakat pártoló s ha a szomszédok találkoztak, a beszélgetés akarat ellen e tárgyra fordult s élesebbé vált; míg végre a szomszédok mindig ritkábban s utoljára épen nem találkoztak többé s még mielőtt a nádlás ideje bekövetkezett, melyre az ügyvédek különösen készültek, mert Vértesy ez alkalommal akarta a jogos állapotot helyreállítani és Érczi az usust bebizonyítani, a két egykor oly baráti ház között valóságos ellenségeskedés uralkodott.

Vértesy működésének ez eredményét látva, maga is elszomorodott. Nem saját esztelensége, hanem az emberek rosszasága miatt. Hisz ő csak szoros kötelességét teljesíti, s miként gondolta, hogy Latkóczyné, ha tőle oly valamit követelnek vissza, mi jogszerűleg másé, ennyire neheztelni fog. De a koczka el volt vetve; s ha Vértesy most egész befolyását arra fordítaná is, hogy békét szerezzen, nem állt hatalmában. Az asszonyok annyira el voltak keseredve egymásra, annyira meg voltak győződve ügyöknek igazságáról, hogy többé semmi áron nem engedtek volna; az atyafiságos barátság helyett atyafiságos gyűlölet támadt köztük, s Péteryné, ki előbb a pernek említésénél is már megijedt, most alig várta megkezdését, hisz akkor legalább ki fog sülni, az a Latkóczyné milyen asszony.

Mind a két háznak egész életmódja megváltozott. Péteryné, ki előbb boszankodott, ha Mátyás máshová, mint Latkóczyékhoz ment, most maga fogott hozzá a szomszédok látogatásához, s főkép oly helyekre, hol a háznál leány volt, fiát is elvitte magával; mikor pedig a farsang eljött, csaknem kényszeríté őt, hogy a szomszédban, ha majd hírét hallják, boszankodjanak. Latkóczyné pedig megnyitotta házát az egész környéknek, mert hisz szegény árva leányának ismerkedni kell, s Péteryné a sok vendéget látván, talán megpukkad mérgeben.

Házasságról természetesen szó sem volt többé; Latkóczyne előre örült a pillanatnak, mikor leányát másnak adhatja, és a szép birtok, mely után Péteryné annyira áhított, más kezekre jut, míg ez utóbbi csaknem minden nap megdicsérte fiának okosságát, hogy nem szeretett Kláriba. A legcsudálatosabb a dologban az volt, hogy a fiatalok, kik, midőn anyáik a házasságot annyira kívánták, a legnagyobb közönyösséget mutatták egymás iránt, most sokkal többször gondoltak egymásra, mint előbb.

Mátyás, ki csak huszonkét éves lévén, mint kiskorú, anyjának eljárását nem akadályozhatá; rosszalta, sőt szégyenlette az egészet, s nyíltan kimondá nézetét. Teljességgel nem fért fejébe, hogy azon barázda, melyet Latkóczyék béresei pár öllel beljebb szántottak, közte s Klári között áthághatatlan akadály lehetne, s nem csak nem kerülte, sőt keresé az alkalmakat, melylyel neki barátságát bebizonyíthatá. Klári pedig, valahányszor anyja a Péteryek ellen kikelt, fölszóltat Mátyás mellett, ki az egészről nem tehet semmit, és utoljára is a legbecsületesebb fiatal ember az egész környékben.

Csak mióta oly ritkán találkoztak, mióta Mátyásnak néha fél napokig leskelődni kelle, hogy Kláival valamely harmadik házban összejöhessen, mióta Klári néha egy óráig állt a közös ösvény mellett, mely a kerteket elválasztá, míg véletlenül Mátyással találkozott, azóta érezék, mennyire összeszoktak gyermekségek óta s mennyire jól esik nekik, ha egymással beszélgethetnek. Mátyás soha nem tudta eddig, hogy Klári oly szép leány; s az utóbbinak úgy látszott, mintha Mátyáson egy idő óta nagy változás történt volna. Hiába arra, hogy jó tulajdonainkat észrevegyék, semmi nem szükségesebb egy bizonyos távolságnál, a baj csak az, hogy ezen optikai törvény nem terjed ki a rossz tulajdonságainkra is, s hogy ezekre nézve a szemnek élessége a közelséggel nő. Így történt, hogy míg azok, kik távolabb állanak, az arcznak angyali szépségét bámulják, a legközelebbiek a vörös bibircsó miatt sóhajtoznak, melyet az orron észrevesznek.

De hagyjuk az elmékedéseket. Ott, hol két fiatal egymásba szerelmes kezd lenni, sőt néha házasságról is gondolkodik, a reflexió nincs helyén. Úgy is Mátyás és Klári nem sokat gondoltak az okokkal. Érezék, hogy naponként inkább szeretik egymást s azóta mindketten sokkal boldogabbak.

Nagy baj e világon, melyet, a ki életében szerelmes volt, sőt az is, a ki nem volt szerelmes, de kinek a jövedelmei szerint szerelmesnek kellett volna lenni, nagy kellemetlenségére tapasztalt, hogy az emberek és főképp az emberi nemnek azon *extractusa*, melynek első példányát mint oldalbordát vontak ki ösapánk kebléből, szerelem dolgában nemesak a valót veszi észre, de a valónál mindig még többet is, s így nem csudálhatni, hogy mind Latkóczyné, mind Péteriné a változást, mely gyermekeiken történt, hamar észrevették. Az utóbbi csak bámult fiának következetlenségén, s az egész dolgot még akkor sem értette, mikor Vértesy neki megmagyarázta, hogy a kölcsönös szeretet a gyermekekre bizonyosan az apáktól származott és talán nem is támadott volna soha, ha mindketten leányok volnának. De Latkóczyné dült-fült. Előbb a gonosz Péteryné el akarta perelni jószágát, s mert ezen úton célt nem érhetett, most el akarja csábíttatni leányát, hogy így jusson a birtokhoz. Ő, Latkóczyné világosan belátja az egész trafikát, de majd megválnak, oly könnyen járnak-e keresztül eszén, mint Péteryné asszonyom hiszi.

Latkóczyné először ahhoz az eszközhöz nyúlt, melylyel Éva óta asszonyokkal legkevesebbre mehetni; azaz eltiltá leányának, hogy Mátyással szóba álljon. Vesse szemét bárkire, szóljon bárkivel, menjen bárkihez, csak Pétery Mátyáshoz ne, ez volt a szigorú parancsolat, de hogy célját még biztosabban elérje, egyszersmind arról is gondoskodott, hogy Mátyásnak helyét más töltsé be. Érczi Antal ügyvédnek elmélete szerint, kinek nézetei egy idő óta mindenben követték, a szerelem, valamint a *scorpio* sebeit csak azzal lehet gyógyítani, mi a sebet okozta, s azért a sebek olyanoknál, kik magoknak az egyedül czélszerű orvosságot meg nem szerezhetik, veszedelmesekké válhatnak; kire, mint Klári kisasszonyra csaknem ötezer hold pusztai birtok néz, annál nincs mit félni. Nevezzék akárminek, ha ő maga tízkérőt nem hoz a házhoz, kik közül mindenik Pétery Mátyásnál többet fog érni.

És Érczi Antal úr csakugyan elhozta kérőit; mások közbenjárása nélkül jöttek, mert szép vagyonú leány körül a kérők ép oly kevéssé szoktak hiányozni, mint fizetéses hivatal körében és az meglehet, hogy mindezen kérők Pétery Mátyásnál sokkal többet értek, csakhogy Klári másképp gon-

dolgozott. Mióta Mátyást ismerni tanulta, — mit kétségen kívül anyjának köszönhetett, ki őt tilalma által az egész férfi nemtől mintegy külön választá — ő nem szerethetett mást, s furcsa dolog, mentül inkább lármázott anyja, annál hangosabban dobogott szive Mátyás mellett. A szerelemben sok van a puszkapor tulajdonságaiból, mely, hol szabad tért talál, egyszerű lobot vet, s hatalmassá csak akadályok által válik.

Talán Latkóczyné nem ismerte a szerelem e természetét, vagy azt hitte, hogy valamint a puszkaporról, úgy a szerelemmel arra célozhatunk, a merre legjobbnak tetszik, annyi azonban bizonyos, hogy ő Klárinak egész magaviseletében csak megátalkodott makacsságot látott, melynek engedni nem lehet, nehogy Péteryné végre mégis czélt érjen. Azonkívül Latkóczyné, mint sok asszony, ha azon koron, melyben maga szerelmes lehetne, egyszer túlhaladt, leánya számára annyira beleszeretett Ormos Gyulába, hogy csaknem anyai köteletségének tartá, ha Klárit, miután ő saját szerencséjének belátására elég észszel nem bír, arra kényszeríti.

Latkóczyné el volt határozva, hogy leányát csak Ormos Gyulának s másnak nem adja, Ormos Gyula azon ildomos emberekhez tartozott, kik megelégszenek, ha a vár helyett legalább parancsnokát nyerhetik meg és kevesebb dicsőséggel, de ép oly biztosan birtokához juthatnak. És így Klári, ki természetesen valamennyi kérői között éppen Ormos Gyulát utálta leginkább, nagy aggodalmakkal nézett a jövőnek elébe. De bármennyit törte fejét, sem neki, sem Mátyásnak, kivel majd a sövény mellett, majd a közbirtokosok valamelyikének házánál összejött, nem jutott semmi eszébe, mi által bajokon segíthetnének.

Mióta a két ház összeveszett, Pusztalakon nem fogyott el a mulatság. Mentül inkább visszavonultak a családok előbb a többi közbirtokosoktól, annál inkább foglalatostkodtak ezek most bajaikkal s hónapokig mind e kúpos és emeletes kastélyokban csak erről folyt a beszéd. Egy rész inkább Latkóczynét, a másik Péterynét vádolta, de a nélkül, hogy azért összevesztek volna. Az emberek ily alkalommal mindig rendkívül engedékenyek egymás iránt, s csupa udvariasságból, ha éppen úgy kívántatik, egy helyett kettőt szidnak. Mátyást és Klárit mindenki sajnálta, csakhogy mindez a dolgon ép oly kevéssé segíthetett, mint az, hogy az öreg Vértesy, ámbár most is tel-

jesen meggyőződve, hogy a hét holdat, mely a Péteryektől elszántatott, minden bíróságnál visszanyeri, midőn látta, hogy az egész Latkóczy birtok idegen kezekre juthat, kezde gondolkozni. Érczi Antal csaknem gúnynyal útasítá vissza ajánlatát, hisz nemsokára lesz Latkóczyék házában is férfi, ki a család jogait védelmezni tudja.

Így álltak a dolgok, midőn Mátyás egyszer estve a kertben szokott helyén Klárára várt. Egy sűrűség volt ez mindjárt az ösvény mellett, mely ugyan a múlt télen kiigazított, de melyen a fiatal Pétery az erős karók és új fonás ellenére, mihelyt kedvesét közelíteni hallá, oly könnyen mászott keresztül, mintha sima úton járna. Közel e sűrűséghez a Latkóczyak kertjében egy út vezetett volt, mely csaknem az ösvényig jött, s melyen ha elsötétedett, Klári jönni szokott. Május vége vala, a sűrű lomb között csalogányok énekeltek s a borús égen csak itt-ott látszottak egyes csillagok. Vannak pillanatok, hol még a falusi nemes ember is, habár soha francia regényt nem olvasott is s a vidéken a legjobb agársznak tartatik, ideges állapotba jöhet; Mátyás is, mikor egy negyed a másik után elmúlt és Klári még mindég nem jelent meg, végre nem tudta mit csináljon.

Könyvekben a szerető ily alkalommal hallgatja a csalogányok énekét és az úti szellő suttogását, nézi a csillagokat, beszívja a langy nyári levegőt, mely őt illattengerként környezi és gyönyörködik, midőn kedvesét mindezekhez egyenként hasonlítgatja; a gyakorlati életben az ember ily körülmények között könnyen elveszti türelmét s én még azért sem állhatnék jól, Mátyás nem káromolta-e egy kissé azon akadályokat, melyek miatt Klára szavát nem tarthatja; midőn lépteket hallott.

Az öröm, melyet szívében gerjesztett, azonban nem tartott sokáig.

A könnyű lépések, melyekkel kedvese máskor közelíteni szokott, majd gyorsan haladva, majd megállva a legkisebb nesznél, hogy azután még inkább siessen, e rendetlen lépések helyett, melyből szinte kihallani a szívnek küzködését, mely nem tudja, tovább haladjon-e és mégis érzi, hogy mennie kell, Mátyás egy pár sétálónak nyugodt, kényelmes lépéseit vette ki, és hogy soká bizonytalanságban ne maradjon, Latkóczyné és Érczi úr szavát ismeré meg. Mátyás a sövény mögé vonult,

melynek magasságát ez egyszer áldá, s míg a szomszéd kertben sétálók, nem távol tőle egy padon helyet foglaltak, legnagyobb kényelemmel végig hallgatá beszélgetésöket.

Hogy Latkóczyné prókátorával a perről szolt s a közben róla és anyjáról nem igen kedvezőleg nyilatkozott, ezen Mátyás nem indult meg, de annál inkább azon, midőn hallá, hogy Klárit már a jövő héten elviszi vagy a parádi vagy a füredi fürdőbe, mert ennyi boszúság által megromolt egészsége fürdőt kíván, s innen elmegy vele Pestre, Bécsbe akár hova, és nem is jön többé vissza, míg Ormos Gyula nem vette el. Mire Érczi Antal válaszolá, hogy ez csakugyan böles gondolat, mert máskép végre is csak az fogna történni, mit megakadályozni akartak s mitől Latkóczynét csak különös gondviselés mentette meg eddig is.

Latkóczyné nem bámulhatott inkább mint Mátyás, midőn hallá, hogy különös gondviselésre vala szükség Latkóczyné hatalmának föntartására.

— De gondolja meg nagysád a helyzetet — szolt az ügyvéd halkabban. Klári kisasszony szerelmes. Nagysád nem foghatja meg miért? én sem; de a szerelem oly dolog mint a jog; készítenek törvényt akármennyit, ismerjük a gyakorlatot még oly jól és mégis oly esetek fordulnak elő mindig, melyekre sem a törvény, sem a gyakorlat nem illik; s így vagyunk mi is; Klári kisasszony minden valószínűség ellenére mégis csak Mátyásba szerelmes és az úrfi úgy látszik épen mióta nagyságod és Péteryné asszony minden házassági gondolatokat fejükből kivertek, azt saját fejébe vette. A magyar törvény az anyai tekintély föntartásáról igen rosszul gondoskodott. Ha a kisasszony Pétery Mátyással megszökik és valami pap előtt megesküszik, a házasság érvényes, akár mit mondjunk ellene. A kérdés csak az, vajon a szökés lehetséges-e és én csakugyan azt hiszem, hogy a két curia fekvését tekintve nem csak lehetséges, de nagyon könnyű is. És én csakugyan alig foghatom meg, hogy ez a fiatal embereknek még nem jutott eszükbe. Ha például Mátyás kisasszonyunkat nagynénjéhez, Latkóczy Margithoz vezeti . . .

Latkóczyné e névnel hevesen szavába vágott. — Nagyságod neheztel rá s igaza is van — szolt Érczi nyugodtan — mit elegendik oly dolgokba, melyek őt nem illetik, s mit boszantja nagyságodat leveleivel, melyekben mindig a gyűlölt összeköt-

tetést ajánlgatja. De Klári kisasszony őt rendkívül tiszteli. Gyermeksége óta arra tanították, mert Margittól szép örökség vár rá és nem is soká fogná ellenezni, ha neki Mátyás azt ajánlaná, hogy őt néjéhez viszi. S legyen csak egyszer házánál és a házasság annyi, mint bizonyos. Nem is léphetünk föl ellene, úgyis az egész világ romlottságában a fiatal párt pártolja.

Latkóczyné és érdemes ügyvédje még hosszabb ideig szóltak a tárgyról, míg végre fölkeltek és a házhoz visszasétáltak. Mátyás nem tudta, mit csináljon örömeiben. Annyi haszontalan tépelődés, gondolat és aggodalom után, most végre egy remény, egy biztos kilátás nyílt előtte, s az utat, mely őt biztosan célhoz vezet, legnagyobb ellensége mutatta neki s vajon lehetett-e még kételkedni Klára szerelmében?

Egyetlen kívánsága az vala, hogy kedvesével még ez este beszélhessen, de úgy látszott, mintha ennek ez egyszer nem kelle teljesülésbe menni. Azt a helyet, hol máskor Klári jött, ma anyja használta sétálásra, s tulajdonkép minden valószínűség szerint Klári az este többé nem jöhet. Nagy szerencse, mert ha ez nem lenne, sok szép és nagyszerű dolog nem történnék a világon, hogy egyesek néha minden valószínűség ellenére hisznek és remélnek. Ezek közé tartozott ez egyszer Mátyás is. Még ma este akart szólni Kláriveral, érzé, hogy még ma este kell szólnia, hogy fog szólni vele s dobogó szívvel várt a bokrok alatt.

Végre nem tűrhétven nyugtalanságát, tovább áthajolt a sövényen, maga sem tudta mit akar, csak hogy ezzel is közelebb juthatott Klárihoz, s legalább a falakat látni, melyek között ő él. A ház sötéten állt, csak az ebédlő ablakai voltak kivilágítva, s midőn halk lépésekkel közelített, világosan látta Latkóczynét és ügyvédjét, kik, mint látszott, jóízűen vacsoráltak. Klári úgy ült, hogy kívülről nem vala látható.

Helyzete nem tartozott a kellemesek közé. Ha valaki kedvesével szólni akar és azt vacsoránál találja, az étvágy, a melylyel Ércz uram a süttet és káposztát emészti, s a kényelem, melylyel a török mogyorókat föltördelte, mikkel a vacsora végződött, más embernek türelmét is kifárasztotta volna; de Mátyás mindamellet nem mozdult helyéből, s miután a vacsora végével a társaság elvált s az egyes ablakokban gertyák jelentek meg; addig várt, míg végre előérzete teljesült és Klári csakugyan a kertbe jött.

Azért jött el, mert, mint mondá, meg volt győződve, hogy Mátyás már régen haza ment, vagy neki is azt súgta belső érzete, hogy kedvesét még itt fogja találni, azt maga Mátyás sem tudta meg, még később sem. Vannak dolgok, melyeket asszonyok még kedveseiknek sem vallanak meg soha, s csak az ismeri a szerelem egész boldogságát, ki ezeket nem kutatja. Bizonyos csak annyi, hogy Klári, midőn Mátyást meglátta, nemcsak vissza nem szaladt a házba, sőt attól távozott.

Sokáig beszéltek egymással. Mátyás elmondá a hallottakat, kérését, reményeit. Klára megijedt, azt mondta, hogy soha sem egyezhetik bele, kétkedett, ingadozott s végre mégis megígérte, hogyha anyja őt csakugyan kényszeríteni akarná, inkább minthogy Ormosé legyen, még erre is képes lehetne. Egyszóval a hosszú tanácskozásnak csak az volt eredménye, hogy egy új tanácskozmány ideje tüzetett ki, de azon különbséggel, hogy a tanácskozók még inkább szerették egymást mikor elváltak, mint mikor tanácskozni kezdtek.

Másnap Latkóczyné Klárának tudtára adta, hogy pár nap mulva fürdőbe mennek s ez alkalommal annyit beszélt Pétery ellen s mindarról, mit ő azon esetben, ha Klári Ormost ezentúl is visszautasítja, tenni fog, hogy a szegény leány mikor este kedvesével a kertben összejött már csaknem egészen el volt határozva.

Harmadnap a beszélgetés Latkóczyné és leánya között megújult s ha lehet, még kellemetlenebb módon folyt.

A negyediken reggel Latkóczyné leánya szobájában csak egy levelet talált, melyben Klári megírta, hogy ő anyját, mint legnagyobb jótevőjét véghetetlenül szereti, de hogy a méltatlankodásokat, melyeket rajta elkövetnek, többé nem tűrhethén, Margit néjéhez ment és ott is fog maradni mindaddig, míg anyja azon rossz embert, ki mindennek okozója, a házból nem küldi el. A mi pedig Ormos Gyulával való házasságát illeti, ő ugyan haláláig mindenben csak édes anyjának akar engedelmeskedni, de ez egyben nem teheti, mert szivét és szavát Mátyás bírja, kinek társaságában ment el most a háztól és kinél más soha nem lesz férje e világon.

Latkóczyné első pillanatban nem tudta mit csináljon haragjában, de miután később meggondolta, hogy a dolgot nem változtathatja meg s hogy a történt botrányt csakugyan máskép, mintha Mátyás Klárit elveszi, helyre hozni nem

lehet, főképp, hogy Péteryné sem tudott semmit az egészről és nálánál még inkább boszankodik, megnyugodott, és midőn Margit néni Pusztalakra jött, nehézség nélkül adta beleegyezését a házassághoz, mely a két család között támadt pernek örökre véget vetett.

Péteryné kissé tovább neheztelt, de annyira szerette fiát, hogy boldogságát látva, ő is alig várhatá már a menyegző napját. Kevés hónap mulva Mátyás és Klárából a legboldogabb pár lett, melyet Pusztalak valaha látott; és a két ház a rövid villongások után még szorosabb barátságban élt, mint előbb. Még Vértesy és Érczi is kibékültek egymással. Az előbbi ugyan halála napjáig meg volt győződve arról, hogy a nemes Pétery család birtokából a Latkóczyak által több mint hét hold elszántatott, az utóbbi pedig halála napjáig hitte, hogy a károsításon, melyet a Latkóczyak az első osztály alkalmával szenvedtek ad rectification, nem divisionalis per által kellene segíteni, de bármily hevesen folyt is a vita, ők úgy összeszoktak, mint a Latkóczy és Pétery családok levéltárai, melyek, mióta a házasság megtörtént, egy szekrényben tartattak.

Hisz úgylis a pernek e két család között örökre vége van, s mi legszebb, az eredményt csak a két család ügyvédének köszönhetik; mert ha Vértesy a két özvegyet össze nem veszíti, gyermekeik talán sohasem szeretnek egymásba, és ha Érczi Mátyást nem hozza arra a jó gondolatra, hogy Klárit Margit nénihez szöktesse s anyja a kisasszonyt fürdőbe és Pestre viheti, ki tudja, mi történt volna. A legesudálatosabb az, hogy e házasságban, melyet prókátor hozott össze, soha perlekedés többé nem fordult elő.

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

A BASKIR-MAGYAR ROKONSÁGRÓL. *)

Jelen soraimban összeállítom és részben fejtegetem azokat az adatokat, melyek, véleményem szerint azt bizonyítják, hogy a magyar és baskir egy és ugyanaz a nemzet; a magyarok első ismert hazája a mai baskir földön, az ufai és részben talán az orenburgi kormányzóság területén volt: s ennél fogva a magyarok nemcsak a baskirok szomszédjai, hanem magok a baskirok voltak, a kik, mióta a történelemben föltűnnek, mindig ugyanazon a néven, ugyanazon a földön laknak, épen úgy, mint a magyarok, bár kivándoroltak, körülbelül hetven évig bolyongtak, baskir nevöket letették: mikor új nevökön végre a Duna-Tisza mellékén új hazát találtak, nevöket és — szerencsésebbek, mint visszamaradt véreik — nyelvöket is megtartva, ugyanazon a vérrel szerzett földükön, most már ezer esztendeje, megmaradtak.

A baskir földig az arabok közül legelőször Selam tolmács jutott, kinek utazásáról Ibn Kkordatbeh, a bagdadi kalifa országos főpostamestere, beszél 854—874 közt írt művében, de a baskir nevet még nem említi.***) Ugyancsak megtaláljuk ez utazás történetét Edriszi művében, a XII. század derekáról, mikor Gog és Magog népéről beszél, de ő már a baskir nevet kiírja. Selam Wathek Billah kalifa parancsára (842—847,) indult útra, hogy meggyőződjék, vajon a fal,

---

*) E mutatvány részlet — a szerző ily című munkájából: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*, melyet a magyar tud. Akadémia idei nagygyűlésén a hazai első takarékpénztár egyesület Fáy jutalmára méltónak ítélt. A gyakran előforduló MHK. rövidítés az akadémia kiadásában épen most megjelenő *Magyar Honfoglalás Kütfőit* jelenti.

***) *Bibliotheca Geographorum Araborum*, kiadja De Goeje. VI. 263. l. Heydt, *Geschichte des Levantehandels* I. 32. l. n. 1.

melylyel Nagy Sándor a Gog és Magog mesés népét elzárta, még meg van-e? Útját Tiflisen, a Kaukázuson át vette északra és Derbent környékéről 27 nap alatt érte el, Edriszi szövege szerint, a «Basdjirt» határt. Ettől keletre fordult, és több mint másfél havi úton eljutott a falhoz, a melynek tájékáról — a Tiencsan vidékéről? — Szamarkandon át tért vissza a kalifához.*) Majdnem 80 évvel később — 921-ben Krisztus után — egy másik arab követség épen ellenkező irányból Kharezmen — a mai Khiván, át indult az éjszaki bolgárokhoz, kik a Volga bal partján, a mai kazani kormányzóságban és környékén laktak s útjában érinté a Basgurd- (vagy Bas-kurd, Basdsurd) tartományt, mint Ibn Fadhlán, a követség egyik tagja, írva hagyta.***) Ebből világos, csak a térképre kell nézni, hogy a basgurd vagy basdsurd nép már ekkor az Ural délnyugati részén, a mai orenburgi és ufaei kormányzóságokban, a Jaik vagy mai Ural folyó középfolyásától északra lakott.

Mintegy 20 esztendővel Ibn Fadhlánék utazása előtt, Abu Abdallah Dsaiháni, a Transoxianában és Khorasanban uralkodó Szamanidák nagyvezére munkát írt, melyből kortársa a perzsa Ibn Roszteh és a XI. századbéli Gurdêzi, épen az éjszaki népekre vonatkozólag bő részleteket tartottak fenn. Gurdéziből tudjuk, hogy a bessenyők — abban az időben, melyről Dsaiháni adatai szóltak — Urgendstől, a mai Khivától tizenhat napi járőföldre a pusztában, biborban született Konstantin császár szerint a Jaik és Volga táján laktak, s a

---

*) *Recueils de voyages* VI, 416. kk. ll. V. ö. Peschel, *Geschichte der Erdkunde* 103, 104. ll. s u. o. Edriszi térképet a 132. l. A «Basdjirt» forma a francia fordítás átírása.

**) Frähn, *De Baskiris, Mémoires de l'Académie imperial des sciences de St. Petersbourg* VIII. 621. kk. ll. s gróf Kuun Géza a MHK. 197. kk. ll. Jakut kivonatában, melyből egyedül ismerjük Ibn Fadhlán művét, mikor a baskurdokról kezd beszélni, azon kezdi, hogy: ez a tartomány Konstantinápoly és Bolgár közt fekszik, s ezzel csak a mai Magyarországot értheti (a minthogy másutt világosan ezt is Baskirnak mondja), nem egészen szabatosan ugyan, mert Magyarország nem feküdt Konstantinápoly és a balkánmelléki Bulgária közt, de leírása mégis inkább erre a földre illik, mint az uralaji Baskiriára, mely a volgamelléki Bulgárián túl, Konstantinápolytól óriási távolságra feküdt. Rögtön áttér azonban erre a távol Baskirára.

kozárok fővárosától — tehát a mai Asztrakán vidékétől — ugyancsak Ibn Roszteh és Gurdézi szerint, északkeletre, 10 napi járóföldre estek.¹⁾ A bessenyők tehát a Jaiktól keletre a mai Kirgiz-Kaizak pusztában, a Jaiktól nyugatra pedig az Obscei-Szyrt hegyháttól lefelé, hol már a pusztá, Steppe, kezdődik, tanyáztak, s így a fönnemlített baskir területtől délre estek. Ugyancsak Gurdéziből és Ibn Rosztehből tudjuk, hogy a volgai bolgárok egyik törzsét eszegelek hívták; Ibn Roszteh szerint pedig: «A bessenyők és eszegelek-bolgárok közt fekszik a magyarok, (medzsgar-ok)²⁾ első határa — az első szóval azt akarván jelölni, hogy nem arról a magyar földről mondja ezt, melyről aztán közvetlenül mindjárt, minden átmenet nélkül, mi egyébiránt az arab íróknál nem szokatlan,³⁾ beszél, mint azt már Rohonyi Gyula a honfoglalásról írt művében helyesen észrevette.⁴⁾ E «modzsgar» tartománynak tehát épen a Baskirföldre kellett esni, azzal azonosnak vagy legalább is közvetlen szomszédjának kellett lenni. Az arab írók azonban nem hagynak fönn kétséget az iránt, hogy az ő tudomásuk szerint a baskir és magyar nem szomszéd, hanem egy és ugyanaz a nemzet. Abu Zeid El Belkhi, ki Krisztus után 944-ben halt meg, vagyis inkább Isztakhrí, a ki 951

¹⁾ Gurdézi és Ibn Roszteh idézett adatai MHK. 141. kk. II. 150. kk. II. Konstantin, *De Administrando Imp.* c. 37. (u. o. 115. l.)

²⁾ Így írja Chvolyszon Izvjesztija o Chazaroch stb. stb. 25, 103. l. Grote szerint i. h. 152, 167, 179. ll.

³⁾ Mint például Isztakhrí vagyis inkább El-Belkhi tudósítása a burtaszokról és baskirokról MHK. 240. l.

⁴⁾ Ibn Roszteh MHK. 167. Gurdézinél (u. o.), ki majd nem másfél századdal később írt, e hely érthetlenné válik, mert ő nemcsak az *első* szót hagyja el, hanem a bessenyők helyett bolgárokat tévén így ír: «A bolgárok és eszegelek tartománya közt, a kik szintén bolgárok, van a magyarok határa». Hogy azonban e határ alatt sem Lebediát, sem Etelkőzt nem lehet érteni, mint némelyek vélik, világos abból, hogy mindkét író az eszegelek *volgai* bolgárok egyik törzsének mondja, s Gurdézi a bessenyőket az Araltó feletti Kirgizpusztára helyezi. Rohonyi Gyula megjegyzése. *A honfoglalás története* 36. l. Így fogván fel a dolgot, *majdnem* hajlandó vagyok Vámbéryvel (*A magyarok eredete* 146. l.) azt hinni, mit eddig el nem fogadtam, hogy mikor Konstantinos Prophyrogen. *De Adm. Imp.* cf. 37. azt mondja, hogy a bessenyők a Jaik és Atel mellett a mazarok és úgynevezett uzok szomszédjai: a mazar *nem* tollhiba chazar helyett.

táján El Belkhî munkáját a magáéba olvasztotta, írja: «Két-féle basdsirt van. Egyik fajuk a ghuzok-lakta földrészt szélén tanyázik (már ekkor, mint Konstantin császártól tudjuk, az úzok a bessenyőket elkergették és helyöket elfoglalták) a bolgárok mögött, úgy mondják számuk körülbelül kétezer férfiúra tehető. — A másik baskir faj a bessenyőkkel (kik akkor már Lebediában és Etelközben laktak) határos s határosak a rumi birodalommal». Ezt a tudósítást Ibn Haukal, ki Isztakhrî művét 977-ben vagy 978-ban teljesen kiírta, azzal toldja meg, hogy «a legtöbb baskir» (a tulajdonképeni magyarokat érti) a bessenyők szomszédságában lakik, s határosak a rumi birodalommal. Világosan azt mondják tehát, hogy a baskir nép két részre szakadt, melynek kisebbik fele a volgai bolgárok mögött az úzok mellett, tehát a mai Baskiriában, a másik nagyobb rész pedig a lebediai etelközi vagyis moldvai bessenyők és a rümi birodalom szomszédságában, a mai Magyarországon lakott. Érdekesen egybevág ezzel Konstantin császár tudósítása ugyancsak a X. század derekáról, hogy a magyar nemzet ketté szakadt. Az egyik rész keleten a perzsa részek felé lakik, a másik nyugaton Etelközben, majd nagy Moraviában. Igaz, hogy ő e kettéválasztást csak a lebediai vereségtől, tehát 889-től származtatja, de a pontatlan és téves indokolás nem gyengíti, nem teszi kétségesé a tény magát. Íróink a «perzsa részek»-féle szóból azt következtetik, hogy az elszakadt magyarok a Kaukázus tájékán telepedtek le, de a X. század arab írói — Ibn Roszteh, Isztakhrî, Ibn Haukal, Maszûdi — kik tüzetesen írnak a Kaukázus népeiről s maga Konstantin császár, ki pedig szintén foglalkozik e vidékkel, szóval sem említi ott őket, pedig Konstantin tudja ez elszakadt töredékről, hogy az ő idejében még érintkezésben volt a nyugoti magyarokkal, s a magyarok régi nevét viselte, vagyis ezeket az ő írásmódja szerint «mai napig a turkok régi nevének szabartoaszfaloinak nevezik». Ezt a nevet is hiába keressük a X. század közepén a Kaukázus vagy Volgameléklakói között; de ha Pecz Vilmossal *) elfogadjuk, hogy e név összetétel két görögösen ragozott szóból: sabart és aszfaloszól, vagyis biztosból, közel esik a gondolat, hogy a sabart csak elferdítése a baskurd névnek s az aszfalosz biztos szó is kellő magyará-

*) *Philologiai Közlöny* XX. 385. kk. II. 800. kk. II.

zatot lel, ha Konstantin kortársának El-Belkhi-Isztakhrí fönn idézett szavaira az uralalji baskirokról «megközelíthetetlen erdőkben laknak, hol őket senki meg nem hódíthatja», gondolunk.¹⁾

Az arab Maszúdi, ki 956-ban vagy 957-ben halt meg, «bedsgardoknak» nevezi a magyarokat, kik a bessenyők szomszédjai és velök együtt támadták meg az ő idejében a római birodalmat,²⁾ s a baskir nevet használja még a XIII. század elején Jakut arab geographus, mikor magyarországi mohamedán tanulókról emlékezik.³⁾ Az összeköttetés a két magyar vagy baskir közt azonban századok következtében megszakadt. Már a Névtelen jegyző a XIII. század elején csak annyit tudott az őshazáról, vagy vélt legalább tudományosan elfogadhatónak, hogy valahol az orosz Szuzdalon, az Etil folyón, némi pusztaságon túl feküdt,⁴⁾ s e homályos emlék ösztönözte a magyar domokosiakat II. Endre végső éveiben, hogy fölkeressék az elszakadt rokonokat, kik még pogányok és elvigyék hozzájuk a keresztyénség igéit; de csak annyit tudtak, hogy kelet felé kell őket keresni, merre azonban? és hol? nem tudták. Egy meghiusult kísérlet után, 1235-ben — mint alább ki fogjuk mutatni — négyen ismét elindultak, s Konstantinápolyon keresztül Matricabon, Tamanban, az akkor Zichianak nevezett tartományban kötöttek ki s onnét a Kaukázus északi részén terjedő pusztaságon menve, 13 napi utazással eljutottak az alanokhoz, kiknek tartománya a Kaukázus északkeleti részében, a Kazbek aljában, keletre terjedve feküdt. Innét, különféle szenvedés után, már csak kettén, Julian és Gellért, egy karavánhoz csatlakozva, 37 napig utaztak úttalan pusztában s végre valami mohamedán várost értek, majd egy másodikat; Gellért ott meghalt s Julian maga folytatta útját Nagy-Bolgárországba s azt el is érte. Útjokban, a Kaukázustól északra menet, át kellett valahol kelniök a Volgán, de azután — mindig a pusztában utazva — meglehetősen nyugatra hagyhatták a nagy folyót s Bolgár-

¹⁾ Isztakhrí, Ibn Haukal MHK. 240. l. Ducange Gloss. Mediae et inf. Graecitatis I. 148. l.: ἄσφαριος = securus.

²⁾ Maszudi MHK. 279. l.

³⁾ Hunfalvy P. *Ethnographia* 235. l. Kazvini Tudósítása Repeczky fordításában. *Új Magyar Múzeum*, I. 177. l.

⁴⁾ *Anonymus* c. 7. (MHK. 401. l. Fl. II. 7. l.)

ország keleti részét érintették. Ettől, vagyis inkább egy nagy bolgár várostól, két napi járó földre, Ethil nagy folyam mellett, megtalálta végre Julian az elszakadt rokonokat, «kiknek nyelve teljesen magyar vala és megérték vala őt és ő azokat». Ezt a «Magna Hungaria»-t, mint Juliánék latinul nevezék, a volgai Bolgáriától keletre, a baskir földön kell keresnünk, s az Ethil a Bjelaja lesz, mely majdnem oly nagy, mint a Kama, melybe szakad; a Kama pedig ott, hol Kazan alatt a Volgába torkol, nagyobb a Volgánál s ennél fogva az arab írók ezt tarták az igazi Volgának s azért Isztakhrî és Ibn Haukal szerint «az Itszil folyó a kirgizek-lakta földrész közelében ered (a Bjelaja), utóbb nyugot felé folyik Bulghar tartománya mögött (a Kama)». Edriszi ismétli, hogy az Athil a baskirok felől ered és Bolgáriáig nyugot felé foly. Különben a baskirok még a múlt század közepén is a Bjelajat Ak-Idelnek, Fehér-Idelnek nevezték.***) Julian nem a baskirok mellett talált magyarokat, hanem a baskirok, kik úgy hívták magokat, voltak azok, kik tudták «a régiek hagyományából, hogy azon magyarok — a kiktől Julian jött — tőlök származtak, de hogy hol vannak, nem tudják vala». Julian jelentésében ugyan a baskir név elő nem fordul, — mert ő csak magyarokról beszél — de Rubruk Vilmos ferenczés, ki 1253—1255-ben Ázsiában a mongoloknál járt s utazását azonnal leírta, átkelven a Volgától jövet a Jaikon, megemlíti, hogy e folyó «Pascatur» földjéről jő; ez a magyarok őshazája. A pascatur és magyar nyelv egy, s azután hozzá teszi: «A mit Pascatur földéről mondtam, a dominicanusoktól tudom, kik oda mentek még a tatárok eljövetele előtt».*) Ugyanezt tudták és elfogadták Magyarországon is. Az a névtelen író, ki a XIII. század közepén különféle irodalmi művekből és hagyományokból a hunok történetét megírta s a magyarok őshazájára és bevándorlására is — kiket egynek vesz a hunokkal — kiterjesz-

*) Ryeskof Péter: *Orenburgische Topographie*, németre fordította Rodde Jakab II. 152. l. Szerző az orenburgi fősóhivatalnak feje volt s 1760-ban adta ki oroszul munkáját.

**) *De facto Ungariae magnae invento* Endlichernél, *Monumenta* 249. kk. II. MHK. 466. kk. II. *A Kama és Bjelajáról* Sommer, *Un estate in Siberia* 42, 46. II. *A Volga folyásáról* Isztakhrî, illetve Ibn Haukal MHK. 230, 231. II. Rubruk útja, *Recueil de Voyages* IV. 274, 275. II. A kéziratokban hol Pascatur, hol Pascatir áll.

kedik, nem elégszik már meg azzal, mint a Névtelen jegyző, hogy a magyarok scythiai hazáját Dentumogernek hívták, hanem már három tartományát különbözteti meg és a Dentumoger elemeihez, Denciahoz, Magoriahoz harmadikul Bascardiát adja. Némileg ismeri is a Baskirföld geographiáját. Az Etul nagy folyót — melyet a Donnal egynek vesz — a havas hegyekből származtatja, «melyek Scythiát körülövezik»; s a Bjelaja csakugyan a déli Uralban, a havas Iremel aljában fakad. Ismeri a Togotát, helyesebben — mint Kézainál, Müglinnél olvassuk ¹⁾ — Togorát, mely Scythiából erdőkön, mocsarakon keresztül az Északi-tengerbe foly s mely alatt nem az Uralon túl messze északkeletre fekvő Irtist, vagyis az osztjakok Tangatját, mint Hunfalvy Pál véli,²⁾ hanem a Kama legfelső folyásához közel, a Közép-Uralból fakadó Pecsorát kell értenünk. Az író Juraországot — «Jorianorum regnum»-ot, az oroszok Jugráját, az arabok Juráját — a magyarok hazájától, Scythiától, keletre helyezi; azt a földet tehát, a melyből most szeretik a magyart származtatni, a magyar földtől világosan megkülönbözteti. Jellemző még, hogy Scythia északi részeiről szólva, különösen kiemeli, hogy ott tenyészik a kerecset, a vadászsólyom; ³⁾ a baskiroknak még ma is egyik kedves foglalkozásuk, hogy vadászsólymokat idomítanak.⁴⁾

A hír a magyar őshazáról, a magyarokról, kik még ott laknak és magyarul beszélnek, fönmaradt még ezután századokig. Mátyás király gondja még ezekre a távol rokonokra is kiterjedt és el szeretne volna őket hozni az új hazába, csak-hogy ekkor már, kétségtelenül félrevezetve a névhasonlatosság által, nem a baskir földet, mely még ekkor nem uralta az oroszot, hanem az északra fekvő, az oroszoktól már meghódított Jugrát vagy Jugriát tartották az őshazának. Legutoljára a XVI. század végéről van nyom ily távol még magyarul be-

¹⁾ Fl. II. 56. MHK. 479. l. Kovachich M. Gy.: *Kleine ausgewählte Stücke* 4. l. Chogora.

²⁾ *Ethnographia* 285. 286. ll.

³⁾ Kézai, KK. c. 1. (Fl. II. 56, 57, 105, 107. ll.) *Dubniczi Krónika* (u. o. III. 7. l.), *Chron. Poson.*-ben «Voscardia» (u. o. IV. 4.). A hun krónikáról tüzetesebben az I. függelékben szólunk.

⁴⁾ Sommler: *Un estate in Siberia*, 563. l. Reclus E. *Geogr. Univ.* V. 755. l.

szélő magyarokról. Vámbéry azonban, kinek theoriájába nem illik bele, hogy az ismert legrégebb őshazában a magyar már oly nyelven beszélt, hogy a Pannoniában letelepültek megértették, nemcsak félremagyarázza Juliánt, mint Tomaszek N., ki fölteszi, hogy baskir módon élő vogulokkal találkozott s azokat nézte magyaroknak (mit — mellesleg mondva — nehéz elhinni), hanem határozottan költeménynek tartja az egész tudósítást. Okoskodása azonban, melylyel megtámadja, épenséggel nem meggyőző, sőt részben furcsa. Kezdi azon, — miután a jelentés kivonatát adta *A magyarok eredete* című művének II. függelékében,*) hogy Szabó Károly az utazás idejének 1236-ot (helyesebben 1237-et, tehát nyomdahiba) fogadja el s ezzel szemben a mongolok történetéből vett adatokkal azt bizonyítja, hogy ez utazás nem történhetett 1237-ben. Ez igen helyes okoskodás, csakhogy az útleírás nem mondja, hogy az utazás 1237-ben ment végbe; sőt Julian második jelentéséből — melyet Vámbéry, úgy látszik, csak Wolf *Geschichte der Mongolen*-jéből ismer — kitűnik, hogy második útja esett 1237 nyarára, a mint hogy Albericus monachus nagy krónikájában szintén ez évre teszi; első utazása tehát korábbra, még pedig, mint a körülményekből következtethetjük, 1235.6-ra esett; így tehát mindazok a nehézségek, melyeket Vámbéry az 1237-iki évből következtetni vél, önmagoktól elesnek.**) Valamelyes nehézséget lát azután Vámbéry az útleírásnak abban az adatában, hogy Julian és társainak 32 nap kellett, hogy tengeren Konstantinápolyból eljussanak Matricaba — Tamanba, nem Keresbe, mint Vámbéry véli; azonban ezt maga is elejti, s a 13 napi út út szeget fejébe, a mennyi kellett Julianéknak, hogy Alaniaba jussanak. Nem akarunk itt hosszasan szólni az alanok országáról, mint Vámbéry, ki meglehetősen szükségtelenül Ptolomæusig visszamegy; csak azt jegyezzük meg, hogy ha Matricától vo-

*) Tomaszek N.: *Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden, Sitzungsberichte der phil. hist. Klasse der Akademie der Wissenschaften*, CXVII. 42. l. Vámbéry Á. idézett művének 1882-iki kiadásában 487. kk. ll.; jelesen a jelentés «apocryfvoltának fejtegetése, 491. l.

**) Julian második utazásáról a jelentés, W. VII. 549. kk. ll. Albericus Mon. MG. SS. XXXIII. 492. l. V. ö. Pauler Gy.: *Magyar nemzet története*. II² 141. kk. ll. s 511. n. 123. l.

nalat képzelünk az Elborus aljáig, körülbelül 65—70 geographiai mérföldet kapunk, mely távolság, a rendes szokás szerint öt mérföldet számítva egy napi járóföldre, megkapjuk a 13 napi utat. Vámbéry előtt e 13 napos út érthetetlen, «mert nem tudjuk, hogy a pusztának mely részét kell értenünk s arról sem értesülünk, vajon Julian, és Bernát (sic), — mert Vámbéry, bár Theiner jobb kiadásáról beszél, mégis a régibb, rossz kiadások szerint, Julian társát következetesen Bernátnak és nem Gerardnak vagyis Gellértnek hívja — «az északi vagy déli úton» — melyek tudniillik a Fekete-tengert a Kaspi-tenger északi partvidékével összekötik — «mentek-e Alaniába?» Mindjárt azonban mégis megérti a dolgot és szerinte «Julian nem járhatott más úton, mint száz évvel utána az arab földrajzíró, Ibn Batuta, azaz» — mellesleg mondva: tévedés, mert Ibn Batuta Kercs tájékán kötött ki, a szárazföldön, Krimben, a nogaj síkságon át utazott Azovba s onnét Madsarba *) — «a déli úton és ebben az esetben méltán kell megütköznünk, hogy a már akkor híres Madsar helységről nem emlékezik és a nagy Alaniának azon helyéről, honnan észak felé irányozta útját, teljesen hallgat». Hogy Vámbérynek ez a subjectiv tájékozatlansága még nem argumentum az útleírás valódisága ellen: nem szükséges — azt hiszem — fejtegetnem. Hogy a jelentés oly kevés geographiai adatot tartalmaz, nagyon természetes; hiszen missionarius jelentés és nem tulajdonképeni útleírás s azt Ibn Batuta utazásaival, ki a szárazföld valamennyi utazója közt a legtöbb földet járta be, — ki utazott, hogy világot lásson — nem lehet összehasonlítani.***) De Madsart 1236-ban még Ibn Batuta is nehezen említette volna meg, mert az «a mongolok becsapásai előtt nem volt város», hanem csak valami hősnek mauzoleuma, mondja igen hiteles forrás, maga Vámbéry, ugyancsak a *Magyarok eredete* című művének 203, l., igaz, hogy 291 lappal előbb a helynél, hol Juliant Madsarnak meg nem említése miatt gyanúsna tartja! Különben a mauzoleum sem

*) *Voyages d'Ibn Batuta*, Defremery és Sanguinetti fordításával II. 355—374. ll.

**) *Voyages d'Ibn Batuta* i. h. 375—379. ll. «Auch treffen wir bei den Arabern den grössten Festlandreisenden aller Zeiten, nämlich Ibn Batuta». Peschel O.: *Geschichte der Erdkunde* 95. l.

igen lehet a mongolok előtt való időből, tehetjük mi hozzá, mert nevét sem a X. század keleti geographusai, sem Erdiszi, sem Rubruk, ki pedig 1254-ben e tájon tért haza, nem említik.

Sajátságosan jár el Vámbéry Julian azzal a tudósításával, hogy 37 napi pusztai utazás után Vela saracen tartomány Bundaz (sic!) városába értek. Azt mondja: Vela=Biler, Belar vagy Bular város, Bundaz pedig tulajdonkép Burtasz és országnak, nem városnak a neve s így aztán abból, mit Julian jelentése nem mond, mindenféle nehézségeket támaszt. Hogy Vela=Bular lehetséges; de abból még nem következnek, hogy az város; hisz még a Névtelen jegyzőnk is ismeri a terra Bulart, a honnan izmaeliták, Pest első alapítói vándoroltak be Magyarországra.*) A mi pedig a várost illeti: az sem nem Bundaz, sem nem Burtasz, hanem Bunda, helyes olvasás szerint s így Vámbéry minden következtetése megint elesik, különben, Edriszi szerint, a burtaszok földén volt egy Burtasz nevű város.**) A 37 napot is sokalja Vámbéry az Alanoktól Vela (vagy mondjuk hát: Belar) földjéig: «holott Bundaz (Burtasz) földje Isztakhrî szerint Iteltől a khazarok fővárosától, 20 napnyira fekszik, s Ibn Batuta a Kaukázus tövében fekvő Bisdagtól az északra fekvő Bolgárig vezető utat csak 10 napi időközben járta meg!» Mikor azonban ezt Vámbéry Julian 37 napja ellen fölhozza, felejtí, hogy Isztakhrî a 20 napot a burtaszokig Itiltől, vagyis a mai Asztrakan környékétől számítja, nem a Kaukázustól, a honnan Julian; s hogy ehhez még Derbettől, mely egyébiránt Julian kiinduló-pontjától délfele eshetett, 12 napot kell számítani a mi már 32 nap. Ugyancsak Isztakhrî szerint a Burtaszföld kezdetétől végéig 15 nap a távolság, a mi már Derbenttől számítva a tartomány északi végéig 47 napot ad, s ehhez még Ibn Roszteh és Gurdêzi szerint a bolgárokig terjedő három napi járó föld járulván, kijön Derbenttől a volgai bolgárokig nem 37, hanem 50 nap. Julian rövidebb útját megfejtí, hogy 1. ő nem Derbentből, hanem valami Bulgáriához közelebb eső pontról indult ki. 2. Hogy nem követvén a Volga északnyugati folyását Sareptáig, hanem a pusztaságon egyenesen északra tart-

*) *Anonymus* c. 57. (MHK. 469. I. Fl. II. 51. l.)

***) A «Bunda» helyes olvasást Fejérfpataky László állapítá meg a *De facto Hung. magnaë*. MHK. kiadásában 469. l.

ván, tetemes utat megkimélt s végre a 37 nap nem is vitte el még egészen Bulgáriáig. Ha tehát az út kezdeténél a Derbent-Itil távolságtól három napot leszámítunk; a volgamenti utat Itiltől a mai Sareptaig, valami negyven geographiai mérföldet nyolcz napra teszszük s ehhez a Burtasz tartomány végétől a bolgár határig még három napot számítunk, vagyis a fönnt érintett 50 naphól 14-et levonunk, kapunk 36 napi utat, mi majdnem teljesen megfelel Julian útjának s mutatja, hogy állítása nem tartalmaz képtelenséget. A mi pedig Ibn Batuta 10 napját illeti, ha nincs művének e részében valami hiba, a Konstantinápolyra vonatkozó adatok legalább nagyon gyanusak és zavarosak: *) téved Vámbéry, mikor Bišdagot a Kaukázus aljára helyezi. Maga Madsar se fekszik már ott; Bišdag pedig még Madsaron túl négy napi útra feküdt. Minthogy pedig Madsartól Bolgárig, egyenes vonalat véve, valami 175 geographiai mérföld van s föltehető, hogy Ibn Batuta Üzbek khanhoz a négy napi utat oly gyorsan tette meg, mint Bolgárba a tiz napot, — e négy napi útra — 175 mérföld 14 nap közt fölosztva — 50 mérföldet vehetünk, s így Bišdagot valahol Asztrakannal egy vonalban a Szarpa-magaslatok táján kell keresnünk. Innét Bolgárig még 125 mérföld a távolság. Ezt 10 nap alatt megtenni, nem csekélység, de váltott lovakon nem lehetetlen s körülbelül oly gyors utazás, mint Rubruké volt, mikor Batu khan embereivel a Volga mellől Karakorumba a mongolok fővárosába utazott. Karaván azonban — olyan, milyenhez a két magyar dominikanus csatlakozhatott — így nem utazhatik s azért maga Rubruk írja, hogy a kaukázusi vaskaputól, Derbenttől Nagy-Bulgáriáig az út a Volga közelében, több mint 30 nap. 100 évvel előtte pedig Edriszi az utat Atiltől a kozák fővárostól Bolgárig — a pusztán keresztül — több mint egy hónapra teszi, mi mind igazolja Juliánt.**)

A «földrajzi baklövés», mely abból állna, hogy Julian Bulgária egy nagy városából kiindulva találta meg két nap múlva a magyarokat a nagy Etil partján (Vulgán), «holott, mint tud-

*) *Voyages d'Ibn Batuta* i. h. a kiadók bevezetése II. XI. l.

***) Rubruk: *Recueil* IV. 267—276.; Peschel O. i. h. 189. l. Ibn Batuta i. h. II. 379, 398. II. Edriszi *Recueil* VI. 403. Mažarov jurtról az 1627-iki orosz hivatalos földrajz is emlékezik; romjai a Kuma folyó jobb partján, Pjatigorszktól északkeletre, 124 verstnyi távolságban, mai napig láthatók. Szamota J.: *Századok*, 1892. 374. l.

juk, Bolgár feküdt a Volga mellett»: elenyésszik, ha a Volga folyását olyannak vesszük, mint akkor vették és nem mint most a tudomány, nem ellenmondás nélkül *) megállapította. Az sem hihetetlen képtelenség, a mit Julian visszautazásáról, szárazon és vizen, «tam per aquas, quam per terras», mond: «in redeundo de prædicta Ungaria transivit in fluvio regnum Mordvanorum quindecim diebus», mi magyarul csak annyit jelent: Visszatérőben nevezett Magyarországból Mordvaországon, folyón (vagyis vizen) tizenöt nap alatt ment keresztül és szóval sincs mondva, mit Vámbéry kiolvas belőle, hogy: «15 napig utazott a Volgán lefelé, a mordvinok országán keresztül». Az csakugyan képtelenség volna, hogy valaki keletről nyugatra az Ural vidékétől Moszkva felé utazva a mordvák országán — mely a Volgától nyugatra az Oka vidékére terjedt — a Volgán lefelé utazva — mehessen keresztül; de arról — mint már említém — nincs is szó, s Julian utazása vizen — ez volt a legkönnyebb út ez erdős vidéken; esakis úgy történhetett, hogy a Kamán lefelé, azután torkolatától a tulajdonképeni Volgán fölfelé ment, s azután a mai Nizsni-Novgorodnál a tekintélyes Okaba fordult, s azon ment tovább egy darabig fölfelé, míg orosz földre vagy annak közelébe nem jutott. Itt is tehát csak Vámbéry önkényes magyarázata okoz nehézséget, s az is csak olyan csinálva csinált nehézség, mint az, mely Vámbéryt bámulatba ejti, «hogy lehetséges-e egyáltalában, hogy a XIII. század első felének magyar embere megértse Ázsiában visszamaradt rokonait?» Miért ne? A XIX. század magyarja, úgy szólván, nehézség nélkül megérti, több mint 600 év múlva, a halotti beszédet, pedig ez idő alatt többet változott az irodalmivá lett magyar nyelv, mint a IX. századtól kezdve a XIII-ik századig. Az ugyan kétségtelen, hogy a vándorlásban török, szláv szavakat fölvelt, pannóniai magyar számos tárgyat már másképp nevezett, mint a baskir magyar s így van ez most a moldvai csángókkal szemben is, de azért megértjük a csángót s megérthették egymást Julián és az uralvidéki magyarok. Nem láthatunk tehát semmi okot arra, hogy Vámbéryvel Julian jelentését «Vela, Bundaz

---

*) «Die Oka und die Kema, welche so gewaltig sind, dass sie jeder auf das Vorrecht als Hauptstrom Anspruch erheben können, welches auch vielfach für sie in Anspruch zu nehmen versucht wurde.» Roschkosechny H.: *Die Wolga und ihre Zuflüsse* 265. 1.

és nagy Magyarországgal nem igaznak, koholtnak» kellene tartanunk, s igazán csodálkozunk, hogy írhatja valaki, a ki a kérdéses munkákat olvasta, hogy: «Az egész tudósítás egy a későbbi századokból származó a magyar krónikákból, továbbá Plan Carpini és Rubruquis adataiból szerkesztett nagyon silány compilatio», hisz ezekben — mint láttuk — úgy szólván semmi sincs abból, mi Julián utazását alkotja; s a ki közülök még legtöbbet és legfontosabbat mond — Rubruk — határozottan bevallja, hogy tudósítását a Nagy-Magyarországon járt dominicanusoktól vette! Vámbéry egyébiránt még másutt is foglalkozik azzal a fölfogással és támadja, hogy a magyarok: baskirok, kik még a XIII. században is a magyarral egy és ugyanazt a nyelvet beszélték. Egyik argumentuma az ellen, hogy Julian a megtalált pogány magyarokkal magyarul beszélt volna: «Hiszen még azt a szót, hogy beszélni, sem érthették volna meg e régi magyarok, mert *beszél* tiszta szláv kölesönszó, a minthogy kezdetleges beszélgetésökben még sok más szláv kölesönszó is előfordul».*) A baskirok hazáját illetőleg is ellenkezik fölfogásunkkal, a mennyiben — szerinte «nincs kizárva lehetősége, sőt nagyon valószínű, hogy a természetöknél fogva nomád baskirok régebben, vagyis az ethnikai viszonyoknak csak a XV. században kezdődő szilárdulásáig, csak az Urallal határos pusztaságot, nem pedig a hegységnek völgyeit lakták», — vagyis röviden azt állítja, hogy a baskirok a XV. századig az Ural vagy Jaik folyó jobb partján laktak, a hová mi a bessenyöket, majd a ghuzokat (úzokat, kunokat) helyezzük. Az Ural vagy Jaik folyása nagyjában hasonlít az Olthoz. Az Ural-hegység keleti oldalán fakad Vercho-Uralszk fölött és foly eleinte délnek, mint az Olt Csikban, Háromszékben. Orszknál nyugatra fordul, a nélkül, hogy eleinte egy kissé északra is fordulna, mint az Olt szintén nyugatra fordultakor s végre Uralszknál déli irányt vesz, mint az Olt Szeben megyében, mielőtt a Vöröstorony-szoroson Magyarországot elhagyná s mintegy 60 mérföldnyi folyás után Jurjefnél a Kaspi-tengerbe szakad. Majdnem Uralszkgig a jobb part hegyes, halmos vidék, a hol még most is baskirok laknak, a bal part mezőség, Steppe: most a kirgizek pusztája — Uralszktól lefelé mind a két part pusztá, me-

*) Vámbéry: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. 110. l.

zőség. Vámbéry már most a *Török faj* című munkájában azt állítja, hogy «az első arab utazók . . . a baskirokat az Ural alsó folyásánál, tehát a pusztaságon találták», de mint az általunk is idézett ez írókból kitűnik: ők semmi ilyesfélét nem mondanak, az Ural alsó folyásáról egy szót sem szólnak. «De» — hivatkozik tovább Vámbéry — «támogatja e fölfogást Rubruquis s Plan Carpin állítása, mennyiben az előbbi azt beszéli, hogy az Etilia, (Etil, Volga) folyótól 12 napi utazás után a Jajik mellett ért baskirokhoz, a kik kivétel nélkül pásztorok, nincsenek sem városaik, sem váraik, vagyis nomádok, a kik nem a hegyes vidéket, hanem a pusztaságot választják magoknak tanyául».*) Nehéz érteni, mit keres Vámbéry e szavaiban Plan Carpin neve, kitől nem idéz semmit, nem is mond a kérdésbe vágót semmit; Rubruk ellenben egészen mást mond, mint a mit Vámbéry szájába ad. Két nappal a kereszt fölmagasztalása után — szeptember 16. — indult meg Rubruk a Volga mellől kelet felé s egyhuzamban nyargalt mindszentekig (november 1.) — s az egész földön, melyen keresztül mentek a cangalok, kun rokonság laktak. Északra tőlünk esett Nagy-Bulgária, délre pedig a Kaspi-tenger. Szeptember 28-án «invenimus — írja — magnum flumen Jagaf, et venit ab aquilone de terra Pascatur». «A nagy Jaik folyóra bukkantunk, mely északról a Pascatur-földről jő». Rubruk, tekintve kiinduló pontját, az útirányokat, az 50. szélességi fok alatt lépte át — Peschel Oszkár véleménye szerint — a Jaikot, tehát mintegy 20 mérföldre Uralszk alatt! azt említi, hogy Pascatur-föld lakói pásztorok, nincsenek városaik, de nem mondja, hogy a Jaik mellett találta őket; azt sem mondja, hogy a pusztaságot választják lakóhelyül, nem a hegységet, különben a mit tud rólok — hallotta a dominicanusoktól, kik náluk jártak még a tatárfutás előtt, mint már följebb is érintém; se baskirt, se baskir földet tehát maga sohasem látott s igazán nem tudom, honnan olvasta ki, honnan vehette Vámbéry ellenkező állításait? **)

Rubruk is említi, hogy a baskir Nagy-Bulgáriától, — melynek fekvése nem kétséges — keletre lakik, a minthogy már Abu Rihan 1030-iki térképén is a volga-melléki bolgá-

*) Vámbéry: *A török faj* 593. l.

***) Rubruk i. h. IV. 274. kk. ll. Peschel O. i. h. XX. 189. l.

roktól keletre vannak a baskirok. Több, mint negyedfélszáz év után az orosz birodalom legrégebb hivatalos földrajza, 1627-ben szint ezt erősíti meg a baskirok lakóhelyéről, mondván: a Bjelaja torkolatától fölfelé az Ufa folyó mindkét partján, az Ural-hegyekig élnek a baskirok: kik mézzel, hallal, vaddal táplálkoznak és szántóföldeik nincsenek».*) Rycskoff Péter, ki az orenburgi kormányzóságnál hivatalos adatok felhasználásával írt, beszéli, hogy mikor a baskirok, Kazán elfoglalása után (1553.) három évvel az oroszoknak meghódoltak, a Kamán túl, s a Bjelaja körül laktak, s ugyancsak ott laktak, kissé keletre az Uralba és azon túl terjeszkedve, a XVIII. század derekán is, mikor Rycskoff Péter említett művét írta.***) Világos ezekből, hogy a baskirok nagyjá, mióta ismerjük őket, mindig ott lakott: a hol most, s mikor Vámbéry — Klapproth, Gmelin, Levsin újabbkori utazókra hivatkozva azt állítja, hogy a baskirok, a múlt század elején a Jaik alsó folyásánál laktak, «a XVII. század végén és a XVIII. elején, mint nomádok, még az Emba és Ural folyók közt elterülő fönsíkon barangoltak» — teljesen téves vagy túlhajtott, nem egészen szabatos adatokat reprodukál.***)

*) Lelewel: *Geographie du moyen âge* III. 203. Szamota J. Orosz, szerb, bolgár kútfők néhány magyar vonatkozású adata. *Századok*, 1892. 374. l.

**) Rycskoff Péter i. h. 66. kk. ll.

***) Vámbéry i. h. 594. l. Ugyanott idézi Gmelint, «hogy egy keletet, melyet ma kirgizek laknak, régebben baskirok hagytak el!» a mi a kérdésre nézve, ha igaz volna is, épen nem döntő; valamint nem döntő az sem, mit valamivel előbb — u. o. 593. l. — mond, hogy «nomád voltuk» — mit senkisémet von kétségbe — «kitünik», hogy Dsingisz khan seregéhez csatlakoztak, mit Julian elbeszélése is igazol. Levsin, kire szintén hivatkozik, 1832-ben megjelent, s 1840-ben De Pigny által francziára fordított ily című művében: *Description des hordes et des Steppes de Kirghiz-Kazaks*. Paris, 1840. 145. l. csak annyit mond «à la fin du XVIII. et même dans les premières années du XVIII., les Baschkirs erraient en nomades entre les parties élevées de l'Oural et de l'Emba, tandis que les Kalmouks étaient établis entre leurs embouchures». Ez állításának igazolására hivatkozik Kirilof orosz államtanácsos, Orenburg alapítójának egy 1734-ben kelt jelentése következő szavaira: «Khan des Kalmouks nomades aux environs de l'Emba et du Jaik», melyek csak a *kalmukokról* mondottakat igazolhatják: azt tehát, hogy a *baskirok* a Jaik alsó folyásánál laktak, Levsin nem is mondja, hogy az Uraltól délre bolyongtak, mondja, de nem igazolja s erre vonatkozó szavai, úgy

Különösen a mi Klapproth mondását illeti, melyre Vámbéry hivatkozik (Asia Polyglotta 220. l.), hogy a baskirok a múlt század elején az Alsó-Jaik vidékén laktak s néha keletre az Aral-tóig terjeszkedtek, ez, úgy látszik, csak kritikátlan visszhangja a baskirok, vagyis talán helyesebben a közéjük települt s nyelvöket törökre változtató tatárok közt keringő mondáknak, melyeket Rycskoffnál olvasunk. Aldar, egyik legelőbbskelő baskir főnök, ki az oroszok ellen 1707 és 1708-ban kitört és amnestiával lecsillapított baskir fölkelésnek vezére volt, beszélé, hogy régente, még az orosz uralom előtt, a nogaj-tatár és baskir egy nemzet volt és a siberiai határon lakott; a szibériai khanok dülása elől azonban onnét elmenekült és szétszözlött úgy, hogy egy részök a Jaik innenső partjára, mások a Volgán túlra a pusztába húzódtak s ott telepedtek le. A mostani — Aldar idejebeli — baskirok, kiket akkor még nogajoknak hívtak, régi lakhelyökön akartak maradni, de fejedelmeik teljesen kifosztották őket úgy, hogy alig tudtak halászatból, vadászatból megélni s akkor kapták a nogájoktól, kik tőlök elváltak, a baskirt, vagyis «nagy farkas» vagy «tolvaj» csúfnevet. E zavaros beszéd alaptalanságát — melyet Rycskoff is vagy tudatlanságnak, vagy annak tulajdonit, hogy a baskirok, mint mohamedánok, a hitsorsos nogaj-tatárokkal egy származásúak szeretnének lenni — eléggé kimutatják a jelen fejtegetésemben idézett történeti források; egyébiránt Aldar ez elbeszéléséből is kitűnik, hogy a tulajdonképeni baskirok régi lakhelyöket el nem hagyták, hanem ott maradtak, a hol az előtt volt, a Kama és Bjelaja vidékén. Ezt bizonyítja a baskiroktól valamivel később vett elbeszélés is, — szintén Rycskoffnál,*) — sőt magát Vámbéryt is oly kevésbé győzik meg az adatok, melyekkel azt törekedett vitatni, hogy a baskirok régebben déli vidékeken, az Alsó-Jaik körüli pusztaságban laktak, hogy a baskirokról való fejtegetésének végén, a török fajról írt, már idéztem művében teljes bizonyossággal kimondhatni véli, hogy «a baskirok, a história bizonyítása

---

látszik, nem egyéb, mint Klapproth véleményének meggondolás nélkül való megisméltése.

*) Rycskoff Péter i. h. 65—67. ll. A nogajtatárok, kik a nogaj nevet a XIII. században nyerték, a XVI. század elején csakugyan a Kaspi-tenger tájékától kezdve a Volgáig, Kamáig, Szibériáig terjeszkedtek. Karamsin i. h. VII. 185. l.

szerint, már a X. század elején mai hazájokban laktak.»¹⁾ Mindennek ellenére írónk, egy-két kivétellel, arra, hogy a baskirok a történelmileg ismert őshazában visszamaradt magyarok: nem is gondoltak és gondolnak; s annak főoka az, hogy ma, úgy szólván, a rokonság egyetlen ismertető jelének a nyelvet — azonosságát vagy hasonlatosságát — tekintjük; a baskirok pedig, kiknek nyelvéről a XII. század derekán Edriszi még tudta, hogy annyira más a török bessenyők nyelvétől, mint az orosz, ma olyanforma nyelvet beszélnek, mint a kazani tatárok; ²⁾ csakhogy némely sajtósággal, melyekre Vámbéry utal, többek közt kiemelvén, hogy a baskirban «érvényben marad a *j* kezdő hang», — a mi a legrégebbi magyarban is megvolt — «daczára annak, hogy a török nép e töredékét» — annak veszi Vámbéry a baskirt — «jobbrol és balról oly törzs-rokonok környezték, kik a fönn említett hangot *ž*-nek ejtik ki».³⁾ E mai nyelvből azonban, bármit mond is Vámbéry, nem következik a török eredet, mert számtalan példa, Oroszországban épen úgy, mint nálunk, mutatja, hogy népek nyelvöket megváltoztatják. Így, hogy épen a baskirokra illő példát hozzak föl, — a XIII—XIV. század fordulóján író byzanci Pachymerestől. (De Michæle Palæologo V. 4.) tudjuk, hogy a XIII. század végén az alanok, zichiak, gótok, oroszok a tatár szokásokat eltanulták, nyelvöket, ruhájokat is fölvették. A kazani tatárok is eltatárosodott bolgárok, azért a votjákok a kazáni és sibériai törököket még maig is bygernek hívják és Rycskoff természetesnek találja a véleményt, hogy a baskirok, miután mohamedánokká lettek, vették föl a tatár nyelvet, mi Oroszországban sokszor megtörtént⁴⁾ s bár Vámbéry magáévá teszi Ahlquist mondását a baskirokról: «hogy még kevés évszázaddal azelőtt állítólag valami finn- vagy magyar-félék, és hogy magános, nomád életök folyamában

¹⁾ *A török faj.* 616. l.

²⁾ Edriszi: *Recueil* VI. 437. l. Reclus E. i. h. V. 753. l.

³⁾ Vámbéry: *A magyarok eredete* 134. l. n. 6, 158. l. *A török faj*, 606, 615. ll. Baskir szerelmi dalok, *Nyelvtud. Közlemények* XVII 327, 328. ll.

⁴⁾ Rycskoff Péter i. h. 47. l. Klapproth: *Asia Polyglotta* 222. l. Mikor Vasziljevics Iván orosz czár 1847-ban bevette s ideiglenesen bírta Kazant, a «bolgárok ura» czímet vette fel. Karamsin i. h. VI. 227. l

eltatárosodtak, azt csak az hiheti, a kinek nincs arról fogalma, hogy mily nehezére esik valamely nemzetnek vagy csak nagyobb csoport embernek is nyelvét s nemzetiségét megváltoztatnia»: ¹⁾ mégis félti a baskirokat az eloroszodástól s már a következő lapon ²⁾ a mescserekről és tepterekről mondja, hogy az ugor fajnak félreismerhetetlen nyomait viselik magukon, de — «túlnyomó számuk a török nyelvet beszéli és török szokásokat vett föl». Még sem oly képtelen dolog tehát a föltevés, hogy valami nép nyelvét megváltoztassa s ehhez — hogy a Munkácsi Bernát közléséről: tatárrá lett osztjákokról, vogulokról ne is szóljak ³⁾ — hozzáadhatjuk a magyarországi kunok példáját, kiknek török voltát legkevésbé Vámbéry vonja kétségbe s a kik régi nyelvüket elfeledték és teljesen beleolvadtak a magyarságba.

A népek eredetéről még a nyelvénél is néha hatalmasabban tanuskodik physicumuk és jellemök. Maga Vámbéry kijelenti, hogy: «a baskirok az ugor faj-jelleg félreismerhetetlen nyomait tüntetik föl», de azért mégis az olasz Somnierrel, az orosz Iuferoffal tart, kik határozottan a török-tatár eredet mellett szállnak síkra. Nem tudom, Somnier és Iuferoff láttak-e magyart s Vámbéry látott-e eleven baskirt? de Ujfalvy Károly, a ki törzsökös magyar, látott magyart, látott és vizsgált baskirt, s azt találta, hogy az Uralban lakó — egtisztább, vagyis legkevésbé vegyült — baskirok nagyon hasonlítanak a székeleyekhez: az urali kozákok pedig, kik 1849-ben itt nálunk jártak, a magyarokat baskiroknak nevezték.⁴⁾ A baskirok jelleméről, Iuferoff és Ujfalvy K. adatai nyomán, így nyilatkozik Török Aurél, a neves anthropologus: «A baskir egyáltalában büszke, egykedvű és renyhe természetű; kedélye búskomoly s ez utóbbi tekintetben ellentéte a kirghiznek, a ki folytonosan vig. A baskir, ha énekel is, mindig mélabús dalai vannak. Nevezetes, hogy a baskir eme bús-

¹⁾ *A török faj* 616. l.

²⁾ *A török faj* 609, 618. l.

³⁾ Munkácsi Bernát: A vogul nép ősi hitvilága, *Nyelvtud. Közlemények.* XXIX. 162. l.

⁴⁾ Ujfalvy Károly levele Mainofhoz (*Russische Revue* XI. 472. l.) és Ujfalvy K. utazása, írta Ujfalvy-Bourdon Mária, a magyar fordításban a 627. l.: «Nem túlzás, ha őket a magyarok rokonainak tartjuk». Reclus E. i. h. V. 754. l.

komoly jelleme ellenére a tánczot igen kedveli; a baskir táncza igen jellemző, a mennyiben ő táncz közben majdnem mindig egy helyen marad, akár forogjon, akár hoppot ugorjon. Ebben a tekintetben is tökéletes ellentétben áll vele a kirghiz, a ki nem tánczol s a ki a tánczot, mint valami becsutelen dolgot, megveti» és hozzá teszi, hogy «a kirghizek a baskirokat istiakoknak, azaz osztjákoknak nevezik». ¹⁾ Vámbéry kiemeli, hogy a baskir vendégszerető, nincs benne meg a kirghiz ravaszsága s bünei közt legnagyobb szerepet a lólopás játszik és dalaiban: «a Kama, Szakmár és Cseremsán mellett lakó baskir a Duna és Tisza mellett élő közeli törzsrakonaival (Vámbéry beszél így!) a költői fordulatokban és bizonyos metaphorák használatában megegyezik». ²⁾ E vonásokhoz, melyeknek mindegyike a magyarra emlékeztet, még hozzá adhatjuk, hogy a katonaságnál — legalább 1877-ben még — különösen a huszárokhoz és ulánusokhoz oszták be a baskirt ³⁾ s mikor a múlt század közepén kezdték a baskir földön a bányákat művelni, de a bányák berendezésére, épületekre, szénégetésre sok fa kellett, a baskir pedig féltékenyen őrizte földjét s a mi azzal járt, az erdőt, méhtenyésztést: hízélgéssel, jó bánással nyerték meg az oroszok, úgy hogy nemcsak nehézségeket nem támasztott a bányaművelés ellen, hanem még kezökre is járt és munkájokat támogatta. ⁴⁾ Nemde magyar vonás ez is? Szóval, lehet mondani, hogy a mit csak tudunk a baskir népről: az mind támogatja és semmi sem dönti meg a történetírók tanúságát, hogy a baskir egy nemzet volt a magyarral s azért csak igazat adhatunk Török Aurélnak, mikor föntidézett értekezése végén fölkiált: «Tehát Baskiriába — nem máshová — kell utaznia, ki keleti rokonainkat föl akarja keresni!» ⁵⁾ Csakhogy — tegyük hozzá — törzsökös magyarnak, ne csak olyannak, ki talán Magyarországon született, magyarul is beszél, kell lenni

¹⁾ *Anthropologiai füzetek* I. 67. kk. II., 105. l.

²⁾ *A török faj* 606—608. II. *Baskir szerelmi dalok* i. h. XVII. 330. l. A baskir kereskedők becsületességét kiemeli Ujfalvyné is, i. h. 76. l.

³⁾ Petermann: *Die Völker Russlands*. Mittheilungen XXIII. 147, 148. II.

⁴⁾ Rycskoff Péter, i. h. II. 177. l.

⁵⁾ *Anthropologiai füzetek*, i. h. 206. l.

annak, ki oda utazik, hogy legyen meg benne az igazi magyar természet, igazi magyar érzés s így a magyar folklore nyilvánulását a baskirokban megtalálja, fölismerje.★)

PAULER GYULA.

*) Munkánkat már bevégeztük, átment az akadémiai birálaton s épen sajtó alá akartuk adni, mikor megjelent gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai utazásának I. kötete, melyben — mint már e dolgozat 19. jegyzetében említők — dr. Jankó János sokban hasonló nézeteket fejteget; említi, hogy Bezszonov 2000 baskir helynevet gyűjtött össze, melyek közt ilyenek is vannak: Varjas, Tuba, Csik, tau — a tavak neve után — és joros = járás, és kijelenti (i. h. 625. l.), örömmel írjuk le szavait: «Ezt a területet kell tehát tökéletesen megismernünk, alaposan kikutatnunk, mert innen indíthatjuk meg a további nyomozásokat».

A DÉL-AFRIKAI KÉRDÉS.

Negyedik közlemény.*)

Transzvál törvényei a római magánjogon alapszanak, melyeket a XVII. és XVIII. század holland és e század első felének fokföldi helyi törvényei, végül pedig a helyi körülményeknek megfelelő transzváli törvények módosítottak. Az ötvenes évek óta érvényben levő alkotmánytörvény szerint, melyen 1890 június 23-ig nem változtattak semmit, a nép a legfőbb törvényhozó és arról is intézkedett, hogy a törvényeken semmiféle módosítás sem ejthető a nélkül, hogy a nép előzetesen tudomással ne birjon róla. Egyébként a birák a legfőbb és független magyarázói a törvényeknek.

Az államvallás a németalföldi református vallás, melyet a lakosság túlnyomó nagy része követ. Vannak más vallásúak is, nevezetesen anglikánok, wesleyanusok, katolikusok és más keresztyének és izraeliták. Az egyes felekezetek lélekszáma a folytonos ki- és bevándorlás következtében pontosan alig állapítható meg, a minthogy Transzvál lakosságáról sincsenek teljesen megbízható adatok. Hogy a búrok rendkívül vallásosak, általában ismeretes. E vallásos érzület kifolyása az, hogy a néptanács üléseit imával nyitják meg és úgy rekesztik be. Az államvallás jellege egyébként abban is ki-domborodik, hogy a köztársaság elnökének és a néptanács tagjainak reformátusoknak kell lenniök. Különösen a vasárnapot ülik meg ájtatosan, a mennyiben az 1888. évi törvény szigorúan tiltja vasárnap a kereskedést, mezei, kerti, gépmunkákat, lövést és vadászatot.

---

*) Az előbbi közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 282., 283. és 284. számában.

A katolikus egyház feje Transzváiban az apostoli præfectus, a ki Johannesburgban székel. A johannesburgi egyház két iskolát és egy kórházat is tart fenn. Ezenkívül másutt is vannak katolikus egyházak, így Pretóriában, Fordsburgban Potschefstroomban, Barbertonban és Lydenburgban. A johannesburgi, potschefstroomi és pretóriai egyházak már a nyolcvanas évek elején keletkeztek. Izraelita hitközségek Johannesburgban és Barbertonban vannak.

A benszülöttek közt a hittérítést a következő társulatok végzik: a hermannsburgi missio, mely 1857 óta áll fenn és számos mellékállomáson, a berlini missio-társaság, mely 1859 óta 20 főállomáson, a londoni wesleyanus missio-társaság, mely 1875 óta 13-on, az anglikánok missiója, mely 1878 óta működik és Pretóriában püspökséget állított, a fokföldi holland-reformált egyház négy főállomással, a svájci francziák és a transzváli apostoli præfectura. E társulatok az ismeretes adatok szerint 16,000 benszülöttet nyertek meg a keresztyénségnek, a mi nem mondható valami fényes eredménynek.

A búrok nyelve a romlott holland nyelv és különböző nyelvek és nyelvjárások keveredéséből keletkezett. A mai holland nyelvtől, mely a búr államokban csupán a hivatalokban használatos, a búr nyelv lényegesen elüt. A nagy eltérés okai szembeszökők. A Fokföld első gyarmatosai főképp németalföldi és dél-német vidékekről való tengerészek és parasztok voltak és így nyelvökben a különféle nyelvjárások egyesültek. Végre többé-kevésbé egységes tájnyelv fejlődött ki, melyben azonban még mindig fölismerhetők a holland, fríz, flamand és más alnémet (niederdeutsch) elemek. A bevándorolt hugenották nyelvéből később francia elemek is kerültek a nyelvbe, az angolokkal és a benszülöttekkel való érintkezés következtében pedig angol és különféle kaffer, sőt maláyi elemek is. Az utóbbi időkben kísérletek történtek arra nézve, hogy a búr nyelvet irodalmi nyelvvé tegyék és így a holland nyelvet a hivatalos használatból kiszorítsák. E kísérletek eddig azonban nem jártak eredményre.

A búr nyelv e sajátos jellege és az új holland nyelv uralma a hivatalokban és sajtóban rendkívül fontos egyrészt a búrok és hollandok, másrészt a búrok, hollandok és angolok közti viszonyok megítélése szempontjából és egyik lényeges

oka az angolok és a búr államok közt kifejlődött ellentéteknek és mindkét fél elégedetlenségének. A Fokföldön az Afrikaner-Bond igyekszik a búr tájnyelvet irodalmi nyelvvé tenni. A fokföldi parlamentben két nyelven, angolul és a fokföldi holland, búr nyelven beszélnek; a *Kék Könyveket*, hivatalos iratokat jelenleg angol és új holland nyelven nyomtatják, mely utóbbit a parlament farmer tagjainak a többsége, melynek kedvéért a költségek történnek, nem olvashatja, nem ír rajta és nem beszél. *) A gyarmatosok, a kik hivatalos állást akarnak elnyerni, a fokföldi tájnyelvből és új holland nyelvből vizsgálatot kénytelenek tenni, noha hivatalosan egyiket sem használhatják.

A dél-afrikai köztársaságban a búr és új holland nyelv közti nagy eltérésnek azonban még komolyabb következményei is vannak. Minthogy a hivatalos nyelv az új holland, a hivatalokban nem a benszülött, transzváli búrok, hanem a Hollandiából tömegesen bevándorló holland tisztviselők ülnek, a kiket a búrok még az angoloknál is jobban gyűlölnék és a kiknek visszaéléseit az angolok a búroknak rójják föl. Nebel C. Henrik, a ki sokáig élt Transzválban és a dél-afrikai köztársaság viszonyait és szereplő embereit alaposan ismeri, e sajtóságos és eddig figyelemre sehol sem méltatott viszonyról a következőket írja: «Maga Krüger Pál, a búroknak ma még legtehetségesebb embere is elismeri, hogy a búrok a kormányzáshoz nem értenek és sem tisztviselőknek, sem kereskedőknek nem valók. Minden üzlet, valamint az egész aranybányászat az uitlanderek, főképp pedig az angolok kezében van. A tisztviselők azonban csaknem kivétel nélkül hollandok. Meglehet, hogy vannak köztök becsületesek és tehetségesek is, a kik második hazájoknak használhatnak. Legnagyobb részők azonban tönkre jutott, megvesztegethető csőceselék. Néhány fillérrel zsebökben mesés könnyűséggel jutottak Transzválban magas állásokhoz és vagyonhoz, a minek megtörténte után mint gazdag emberek távoztak és az ostoba búrokat otthon kinevették. Semmivel sem voltak jobbak, mint az angolok, ha nem rosszabbak. Mert, míg az angolok az aranybányászattal az országnak mégis csak használtak, a hollandok csupán saját zsebeiket tömték meg. Míg az angolok voltak az ország

---

*) *British Africa*, (British Empire Series VI, vol. II. 159. l.)

urai, ezt a népséget tömegesen zavarták ki az országból. Miért nem cselekedték ugyanezt már régen a búrok, a kik közül némelyek a hollandokat mint országos csapást épen úgy gyűlölik, mint az angolokat? Azért, mert a hollandok nélkül nem birnak boldogulni, mert oly állam kormányzásához, a minővé az uitlanderek pénze és szorgalma Transzvált alakította, mindent nélkülöznek. A hollandok elég ravaszul a búrokat meghagyták tudatlanságukban, pedig a nép művelődését kötelességek lett volna előmozdítani. De nemcsak ezt nem tették, hanem évről-évre az otthon elcsapott tisztviselőket, a megbüntetett ügyvédeket és más fölösleges és mihaszna népséget Transzválba szállították. Az elődség a fönnebb vázolt módon a legjövődélmezőbb állami hivatalokban, mint a moly a bundába befészkelte magát és a búrok tehetetlenül álltak vele szemben. E hollandiaskodás az angol politikának mindig alkalmat adott a beavatkozásra. Csakhogy nem az új hollandok ellen lépett föl, hanem ezek minden bűnét a búroknak tudta be, a mennyiben magát a holland clique-t teljesen mellőzte és mindig csak a clique szörnyű visszaéléseire utalt. Ezek a viszonyok egyre tűrhetetlenebbek akkor lettek, midőn a witwatersrandi bányák pompás középpontja, Johannesburg, keletkezett. A mi Pretóriában végre is megjárta, itt sehogy sem akart beválni, és látható volt, hogy a Pretóriában kidolgozott közigazgatási tervek szerint Johannesburg nem kormányozható.»*) Ámbár kétségtelen, hogy a búrok általában nagyon szeretik a pénzt és állami életök nagyobb arányú fejlődése kezdetén a monopoliумokat könnyedén adogatták el, csakhogy mentől előbb pénzhez juthassanak, tagadhatatlan, hogy a vádak, melyeket az angolok a kormányzat romlottsága miatt hangoztatnak, a holland tisztviselőket illetik, a kik szívesen hallgatják meg a «csengő érveket».***)

A búr gyermek nevelése általában a lovaglásra és lövésre szorítkozik. Az elsőt, a lovaglást borjúkon kezdik gyakorolni: néhány hónap mulva a gyermek lovat, puskát és két csomag töltényt kap. Pár napi lövőgyakorlat után vadászni megy

---

*) Heinrich C. Nebel: *Der Kampf ums Gold in Transvaal. Handelspolitische Betrachtungen auf Grund eigener Beobachtung.* Leipzig, Walther Fiedler, 1900. 22—23. l.

**) *British Africa. «Reasons that jingle.»* 160. l.

és, ha üres kézzel tér haza, megfenyítik.*) Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a dél-afrikai köztársaságban iskolák nincsenek, és a kormány a közoktatással nem törődik. Az iskolázás tekintetében a kormány az 1892. évi törvény alapelvéből indul ki, a melynek értelmében a szülők föladata, hogy gyermekeik neveléséről gondoskodjanak. Az állam csupán arra szorítkozik, hogy a magánosok kezdeményezését pénzzel támogatja, a polgárokat iskolák föllállítására buzdítja, az iskolákra felügyel és éberen őrködik azon, hogy leendő polgárai protestáns nevelésben részesüljenek. Az elemi oktatás tárgyai a biblia, olvasás, írás, számvetés, ének, a holland nyelv és Transzvál történetének elemei, az utolsó évben pedig a szülők óhajának megfelelő valamely idegen nyelv. A középfokú iskolában a tárgyakat kibővítik, a holland nyelvet alaposabban sajátítják el, a történelem, földrajz és mértan elemeit ismertetik. Ezeken kívül rajzot, természetrajzot tanulnak, tornásznak és különféle kézimunkákban gyakorolják magukat. Ha valamely iskola a törvényes követelményeknek megfelel, joga van az állami segélyre, melynek magasságát törvény szabja meg. Az 1892. évi törvény értelmében az államtól segélyezett iskolákban a tanítás nyelve a holland. A holland nyelv terjedésének előmozdítása végett a néptanács később elhatározta, hogy az állam oly iskolákat is támogasson, a melyekben a tanítás nyelve nem a holland, ha kötelezi magát, hogy a holland nyelv tanítását fölveszi a tantervbe. Az aranytelepeken a kormány a törvény intézkedését nem tekintve maga állított föl iskolákat, melyekre 1897-ben 720,000 koronát fordított. Pretóriában nem rég állami gymnasiumot is állítottak föl, mely két szakaszból áll. Az első vagy klasszikus szakasz tanulóit valamely európai egyetem látogatására készítik elő, a második szakaszéit pedig bányásziskolára, elemi tanítóságra vagy földművelésre. 1893-ban Pretóriában felsőbb leányiskola (*Staats-Meisjeschool*) is nyílt meg. A vizsgálatok évenként két ízben, a főbíró, az államügyész, a közoktatás fölügyelője, a főföldmérő, az egészségügyi bizottság elnöke és más, a köztársaság elnökétől kinevezett öt tagból álló vizsgáló bizottság előtt foly-

---

*) Jules Poirier: *Le Transvaal*. (1652—1899). Paris, Ch. Delagrave, 1900. 28. l.

nak. 1899 január elsején 509 iskola állott fönn, melyekbe 13,561 tanuló járt. Az állami költségvetésben 2.273,000 korona van közoktatásügyi czélokra fölvéve. A közoktatásügyi kiadások rohamosan emelkedtek, a mint ezt a következő táblázat mutatja.

Év	Tanulók	Korona
1885	1,000	200,000
1890	8,000	800,000
1895	7,000	1.400,000
1898	13,000	2.200,000
1899	13,561	2.273,000 *)

A nyilvános iskolákon kívül vándortanítók járnak a tanyák között, hogy az iskolától távol lakó gyermekeket tanítsák. Némelyek ma már egyetemi tanulmányaikat a fokvárosi egyetemen, Párisban, Hollandiában és Angliában folytatják.

Az angol iskolákról bajos megbízható adatokat szerezni. Ezeket magánosok tartják fönn. A tanítás eredményét a következő statisztikai adatok tüntetik föl. 35,934 tizenöt évnél idősebb európai közül 1271 nem tudott sem írni, sem olvasni, míg a lakosság tizenöt éven aluli részének a fele volt analphabeta. Sokáig igen nagy nehézségeket okozott a tanítókérdés, mert csak nagyon nehezen bírtak alkalmas egyéneket találni. Ma már, úgy a hogy, e bajon segítve van, de a tanítók általában hollandok.

Pretóriában és Johannesburgban nyilvános könyvtárak is vannak. A pretóriai állami könyvtár. Mindenki ingyen használhatja és a közönség nagyon látogatja. 1896-ban 8850, nagyrészt holland és angol könyvet foglalt magában. Johannesburgban 1893 óta létezik közkönyvtár, mely a kormánytól évi 5400 korona segélyt kap azzal a kikötéssel, hogy ennek az összegnek a kétharmad része holland nyelvű művek vásárlására fordítandó. A könyvtáraknál látogatottabb a nyilvános muzeum, mely 1894 május havában nyílt meg és főképp természeti tárgyakat foglal magában. Növény- és állatkertet is terveznek. Az alkotmány értelmében a sajtó szabad. 1896-ban 27 hirlap jelent meg Transzválaban, még pedig különböző helyeken. A nevezetesebbek a következők: *Staatscourant*, *The*

*) Jules Poirier: *Le Transvaal*. 44., 45. l. és Seidel: *Transvaal, die Südafrikanische Republik*. 296—299. l.

Press, Transvaal Advertiser, Land en Volk, Volkstem, Observer, Volksraad. Leggyakrabban a *Volkstem* jelenik meg, hetenkint négyszer, még pedig hétfőn és csütörtökön holland, kedden és pénteken angol nyelven. A többi holland nyelven jelenik meg az *Advertiser* és *Observer* kivételével, melyek csak angolul és a *Volksraad* kivételével, mely két nyelven jelenik meg. A *Staatscourant* a hivatalos lap és minden szerdán déli 12 órakor jelenik meg. A *Handels-Advertentiebladot* (Kereskedelmi hirdető) 3500 példányban nyomják és a köztársaságban ingyen osztogatják.

Közigazgatási tekintetben az ország 20 kerületre van fölosztva, melyek a következők: Bloemhof, Carolina, Ermelo, Heidelberg, Krügersdorp, Lichtenburg, Lydenburg, Marico, Middelburg, Piet Retief, Potchefstroom, Pretória, Rustenburg, Standerton, Utrecht, Vrijheid, Wakkerstroom, Waterberg, Wolmaransstad, Zoutpansberg. A kerületek (*wijken*) élén a landdrostok állnak, a kik polgári tisztviselők, adószedők, békebírák, sőt olykor elsőfokú bírák egy személyben. Az aranyvidékeket a kerületekből kiszakították és az előbbiekéhez hasonló hatáskörrel külön landdrostok alá helyezték. A kerületek járásokra oszlanak, melyek élén veldkornetek állnak, a kik közvetlenül a landdrostoktól függenek. Hatáskörük az adók behajtására, az utak, a rend és közbiztonság föntartására szorítkozik. Végül a kerületi tanács (*districtsraad*), melynek tagjait három évre választják, a landdrost elnöklete alatt kizárólag az utak jókarban tartására ügyel föl.

Az igazságszolgáltatás a következő három forumra van bízva: a közönséges bíróság vagy a landdrost-szék, a fő- vagy legfőbb törvényszék és a land-bizottság. Landdrost-szék minden kerület székhelyén van és polgári ügyekben elsőfokon 500 koronánál csekélyebb ügyekben, büntető ügyekben hat hónapnál kevesebb fogságbüntetéssel, kényszermunkával vagy a nélkül, 25 korbácsütéssel és 75 koronánál alacsonyabb pénzbírsággal sújtandó esetekben ítél. Ítéletei a vándor-törvényszékhez vagy a legfőbb törvényszékhez fölebbezhetők. A vándor-törvényszék elnöke a legfőbb törvényszék egy bírása. Mint neve is mutatja, bírái vándorolnak. Minden kerületben évenként kétszer, a Witwatersrandon gyakrabban tart ülést. A bűnösséget kilencz esküdtnek egyhangúlag kell kimondania. Az ítélet a legfőbb törvényszékhez fölebbezhető. A legfőbb

törvényszéknek elnöke a köztársaság elnöke. Hatásköre kiterjed a köztársaság egész területére és bírái egyetemi képzettségű jogászok. E három fórumon kívül föld-bizottság (land-comission) van minden kerület székhelyén. Ez a bizottság három tekintélyes polgárból áll és föladata a földbirtok vitás ügyeiben való döntés. Határozatairól jegyzőkönyvet vesznek föl, melyet mindegyik fél köteles megőrizni. Határozatait a vándor vagy legfőbb törvényszék megsemmisítheti. A veldkornet cselédügyekben, a gazda és cselédek, munkaadó és alkalmazott között fölmerülő vitás ügyekben ítél. Ítéletei a vándor vagy legfőbb törvényszékhez fölebbezhetők. A benszülöttek kisebb peres ügyeiben benszülött biztosok ítélkeznek, míg a fontosabb ügyekben az államügyész indítványára a vándor vagy legfőbb törvényszék határoz.

A közlekedési eszközök közül a vasútakon kívül a következők nevezetesei: az amerikai eredetű kocsi, melynek dereka hattyúnyakhoz hasonló rugókhöz szíjakkal van erősítve. Tíz lovat vagy öszvért fognak bele, melyeket 15—20 kilométernyi út megtévése után fölváltanak. A postakocsi két kerekű talyiga, melyet két vagy négy ló húz. A *cape-cart*-ban (fokföldi kocsi) az utast az eső és nap ellen vászonernyő védi. Az ebbe fogott lovakat nem váltják föl, hanem ha fáradtak, kifogják és addig legeltetik, míg ki nem pihenik magokat. Végül az *oxen-wagon* (ökrös-szekér) a búrok ősi, nemzeti közlekedési eszköze.

A dél-afrikai ökrösszekér kerekeken álló házhoz hasonlítható, mert a szekér minden, hosszú használatra be van rendezve, úgy hogy lakói kedvezőtlen és nehéz viszonyok közt sem kénytelenek cserben hagyni. Részei mutatják, mily nehézségek leküzdésére van szánva. Rendkívül erős alsó részén, melynek különösen a tengelye és kerekei sokkal erősebbek, mint az európai szekerekéi, van a meglehetősen nagy (két méter széles, három méter hosszú) kocsiderék, mely hátul kissé kinyúlik, hogy két vizes hordót helyezhessenek rá. A szekér mindkét oldalán és a szekér elején levő ládába szerszámokat és más, az úton sokszor szükséges eszközöket tesznek. A szekérsátor embermagasságú. Ha a szekeret utazásra használják, ponyvasátorral vonják be az eső és szél ellen. Három részre van osztva. A szekér elején van a kafferek szobája, a közepen az éléskamra vagy árúraktár és hátul a gazda lakása.

A teherhordó szekerek oldalain vendégoldalak nyúlnak ki, melyekre nagyobb csomagokat raknak vagy akasztanak. Az ökröket sajátságos módon fogják be. A rúd körül ökrörszjából font kötél vagy láncz van csavarva, melybe bizonyos távolságokban hatalmas fajärmok vannak erősítve és ezekbe 12—20 ökröt fognak, melyeket nem annyira a hatalmas bambuszostorral, hanem kiáltásokkal biztatnak. Még a jól megrakott szekér is óránként négy kilométer, naponként 25 kilométer utat tesz meg. Két óránként lehetőleg nagyobbat pihennek. A két óra alatt megtett ily útszakaszt nevezik treknek.

Jó utakon naponként 25 kilométert tesz meg. Ily ökrös-szekér az ökrökkel együtt körülbelül 4000 koronába kerül. Az utak mentén elég kényelmes csárdák vannak, a falvakban azonban sokkal kellemetlenebb a szállás, mivel nagyrészt vászonsátrak, melyekben ritkán található ágy. Az ökrös-szekér kora kezd lejárni, mert egyre több vasút épül.

Míg régebben utak egyáltalában nem léteztek, ma minden irányban kényelmes országutak szelik át az országot és a vasutak egymás után, gyorsan épülnek. A Delagoa-öböl — pretóriai vasút — a portugall határtól Pretóriáig 473 kilométer hosszú. Egy másik vonal, az úgynevezett Randtram, Krügersdorptól Johannesburgig és innét keletre Springs-farmig nyúlik 66 kilométer hosszúságban. A zuiderlijn, mely az Oranje Szabad-Államon keresztül Fokvárosba visz, Johannesburgtól a Vaal folyóig, tehát transzváli területen 82 kilométer és Johannesburgtól Elandsfonteinon át Pretóriáig 75 kilométer hosszú. A Natálba vezető zuid-oosterlijn Pretóriától a natáli határig 325 kilométer. Ezeken a vonalakon kívül a zuid-westerlijn Krügersdorptól Potschefstroomon át Klerksdorpig nyúlik 156 kilométer hosszúságban és a delagoa-öböli vasút egy 56 kilométer hosszú szárnyvonala Kaap-Muiden állomást Barbertonnal köti össze. Az ország északi részébe is visz vasút, a mennyiben nem rég nyílt meg a Pretóriát Pietersburggal összekötő 285 kilométernyi vonal. Míg Transzválban 1894 végén összesen 696 kilométer vasút volt, 1896-ban 1077 és 1899-ben már 1517 kilométerre rúgott a vonalak hossza. Az üzemben levő e vonalakon kívül tervbe van véve a 307 kilométer hosszú vonal Komatipoorttól a selatii aranytelepekig, továbbá a Vrijheidtől Dundeeig vezető vonal. A Delagoa-vasút egy szárnyvonala Machadodorptól Carolinán-

át Ermelóig fog nyúlni, míg nyugaton Pretória és Rustenburg, továbbá Lydenburgnak az Oosterlijnnal való összeköttetését tervezik. Rövid idő alatt tehát igen sok történt. A biztosság és pontosság tekintetében az európai eszménytől a transzváli vasútak természetesen messze járnak ugyan, de hát Róma sem egy nap alatt épült.

Ismételten panaszokra adott okot a németalföldi vasúttársaság tarifáinak a magassága. Ha e tarifákat a többi dél-afrikai vasút tarifáival összehasonlítjuk, okvetlenül azt a benyomást nyerjük, hogy a különbségek óriásiak. A szállítás díjja tonna- és angol mérföldenkint a

Fokföldön	... ..	18·72 fillér
Szabad-Államban	... ..	18·72 „
Natálban	... ..	24·32 „
Portugall területen	... ..	32·56 „

míg a németalföldi vasúttársaság vonalain

Fokföld felé	... ..	61·06 fillér
Natál	„	40·48 „
Delagoa	„	34·16 „

Itt azonban politikai szempontok is figyelembe veendőek, melyeket Anglia a békebontó Rhodes Cecil és a nagy tőkepénzesek élesítettek ki. Ha a Rhodes-féle angol párt nem akarná Transzvált aranygazdagsága miatt fölfalni, a tömérdek súlyos és lényegtelen panasz e tekintetben egy csapásra megszűnnék.

A postaügy terén a vasútakéhoz hasonló haladás észlelhető. Így például 1877-ben a postaszemélyzet 39 emberből állott és 1880-ban 54 tisztviselő látta el az egész postaszolgálatot. 1895-ben Transzválban 263, 1898-ban már 414 postatisztviselő volt. Míg 1879-ben az állami postahivatalok 721,141 levelet és csomagot kézbesítettek és 665,931-et továbbítottak, 1897-ben csupán a köztársaság területén továbbított levelek száma 5.347,000-re emelkedett. A nemzetközi forgalomban az elküldött levelek és levelezőlapok száma 22.136,077, az érkezetteké 29.966,663 darabra emelkedett. A külföldre 111,195 postacsomag ment és onnét 303,929 érkezett. Hogy a tengerentúli forgalom hogyan emelkedett, azt egyebek közt az elküldött és érkezett postacsomagokról szóló statisztikai adatok tüntetik föl. Ezek szerint például Fokvároson át

1893-ban	1,988
1894-ben	2,986
1895-ben	3,976
1896-ban	3,671
1897-ben	6,051

csomag küldetett el. Ugyanezen az úton 1893-ban csupán 6534 csomag érkezett, míg

1894-ben	12,961
1895-ben	19,899
1896-ban	27,943
1897-ben	34,373.

A forgalom rohamos fejlődésének másik mértéke a levélbélyegekből befolyt jövedelem. 1892-ben az államnak levélbélyegekből csak 2.441,600, míg

1895-ben	4.456,300
1896-ban	4.906,400
1897-ben	4.901,900

korona jövedelme volt.

A csodálatos fejlődésről egyébiránt a postautalványokkal érkezett és elküldött összegek nyújtanak különösen tiszta képet. Így 1887-ben csak 1351 postautalványt adtak ki, melyek 118,300 korona értéket képviseltek. Ellenben

1890-ben	26,570 darab	2.372,800
1892-ben	52,692	« 5.033,400
1894-ben	91,157	« 8.732,500
1895-ben	129,364	« 13.039,600
1896-ban	168,416	« 17.389,700
1897-ben	176,182	« 17,817,300 korona

értéket képviselt.

Transzvál néhány év óta a világpostaforgalom kötelékébe tartozik. Levélhordók nincsenek. Mindenki maga gondoskodik küldeményeinek átvételéről. A postaépületben ugyanis a szükségletnek megfelelő, kulccsal zárható ezernyi szekrény van, melyekhez csupán a belső helyiségekből lehet hozzáférni, míg kívülről külön kulccsal nyithatók. A kormány ezeket a szekrényeket egy évre 24—36 koronáért adja bérbe. Ezekbe teszi a postahivatal a bérlő nevére érkező küldeményeket, melyeket az illető a nap bármely szakában elvihet. Az állam tehát a tömérdek, költséges levélhordó alkalmazása helyett a postaszekrények bérbeadásából igen tekintélyes jövedelemre

tesz szert, mely 1892-ben 70,000, 1897-ben 139,700 koronára rügott.

A postahivatalokkal 1893 január elseje óta postatakarékpénztár van kapcsolatban. Hogy a postatakarékpénztárt mennyiben veszik igénybe, a következő adatok mutatják.

1893-ban betettek	1.445,200
1894-ben	« 4.129,200
1895-ben	« 6.631,900
1896-ban	« 7.364,300
1897-ben	« 9.308,800 koronát.

Az összes forgalom ez idő alatt meghaladta a 70 millió koronát, melyből 39.178,225 korona esik a befizetésekre és 31.125,000 a visszafizetésekre. 1898-ban 2180 új betéti könyvecskét állítottak ki.

A dél-afrikai köztársaság területén igen nagy táviróhálózat is létezik, melynek rendkívüli haszna különösen a Jameson-féle betöréskor tünt ki, mert lehetővé tette a gyors mozgósítást. Általában aránylag többet táviratoznak, mint Németországban. Egy tíz szóból álló távirat díja egy korona 20 fillér. A táviróhivatalok közül sok a telephonszolgáltatásra is be van rendezve. Különös említést érdemel a Witwatersrand aranybányáit Johannesburggal összekötő telephonszolgáltatás, továbbá a pretóriai és johannesburgi helyi telephon. Johannesburgban 1894 szeptember elsején nyílt meg és december 31-én már 239 bérlője volt.*)

A transzváli bankok csaknem ugyanazok, mint a fokföldiek. A főbbek: a Standard Bank of South Africa, Bank of Africa, African Banking Corporation, Stellenbosch District Bank, Natal Bank, Banque Neerlandaise, Banque Française de l'Afrique du Sud, Robinson Bank és végül a dél-afrikai köztársaság Nemzeti Bankja, melyet a nyert engedély alapján 1891-ben alapított az amsterdami Labouchère, Ojens és Társa és a berlini Knappe Vilmos. A bank alaptőkéje 100.050,000 korona, első kibocsátása pedig 25.050,000 korona volt. A kor-

---

*) Dr. Wilhelm Vallentin (Pretoria): *Die Buren und ihre Heimat*. Nach authentischen Quellen mit Benutzung amtlichen Materials und aus eigener Anschauung dargestellt. Mit 32 Illustrationen. Berlin, Hermann Walther. 1900. 122—128. l. Jules Poirier: *Le Transvaal*. 59. l. Seidel: *Transvaal*, stb. 373. l.

mánynak 100,000 részvénye van. Az igazgatóság előkelő transzváli polgárokból áll, a kik közt van dr. Leyds is. A banknak joga van bankjegyeket bocsátani ki. Az államnak 6% mellett adhat előlegeket. Ez a kormány szabadalmazott bankja a külfölddel való pénzügyi műveletekre nézve. A kibocsátott bankjegyek biztosítékául a kibocsátott bankjegyek $\frac{1}{3}$ részének megfelelő aranyalapjának kell lennie. A bank pénzt is veret, melynek 3%-át az államnak fizeti. Üzleti nyelve kizárólag a holland.*)

Az ipar Transzválban még igen fejletlen, és csak a következő ipari vállalatok érdemelnek említést. A pretóriai szeszgyár, mely a kormánytól a gyártásra egész Transzvál területére kizárólagos szabadalmat nyert. Működését nagyon megbénította az a törvény, mely megtiltotta, hogy a kaffereknek szeszes italokat adjanak el. A sörfőzők közül nevezetesebbek: a Castle Brewery, a Thomas Brewery, a Lyon Brewery és a Travenna Brewery. Valamennyi általában sikeresen működik. Pretória közelében van egy cementgyár, mely azonban nem dolgozik állandóan, Pretóriában pedig egy igen nagy gyümölcskonzerv-gyár. Van ezeken kívül számos téglagyár, melyek között a legfontosabb a francia Héritieré, mely 500,000 korona alaptőkével részvénytársasággá alakult át. Végül a dynamitgyár, melyről annyi szó esett. Ez a gyár igen tekintélyes telepeket létesített, hogy mentől többet termelhessen, mindamelllett alig győzi a transzváli aranybányákban szükséges robbanó anyagok előállítását. Nyereségét pontosan nem lehet tudni, mivel oly mérlegrendszerre van, melylyel nyereségét, mely óriási, ügyesen leplezi le. Az említett ipari vállalatokon kívül vannak kocsigyártók, rézöntők, gépszerelők, gépjavitók, kétszersült, cigaretta és a többi gyárak. Valamennyi kielégítő eredménnyel dolgozik. A kafferek igen ügyesek a fegyvergyártásban. A rezet rudakká olvasztják, melyekből karpereczeket és gyűrűket is készítenek.

Az ipari munkások igen magas bérekért dolgoznak. Asztalosok, kőművesek, ácsok, vargák, szabók, bádigosok és a többi naponként 12–18, lakatosok, ólommunkások, üvegesek 10 órai napimunkáért 25—30, kútfúrók 50—75, ébenfa-, már-

*) Georges Aubert: *Le Transvaal et l'Angleterre en Afrique du Sud*. Paris, E. Flammarion. 125. l.

ványmunkások, szobafestők 25—50, betűszedők 15—18 koronát kapnak, a miért is a nyomtatványok ára háromszor akkora, mint Európában. Transzvál tehát az iparosok kiváltságos országa, mert naponként 3—5 koronából megélhetnek, ha hússal, kenyérrel, kávéval vagy theával beérik. 8—10 koronával 4—4 tagú családot is eltarthatnak, ha a sörről és pálinkáról lemondanak. Igaz, hogy a fehérnemű, ruházat, világítás és fűtés méregdrága.*)

Transzvál kereskedelme 1896-ban érte el fejlődésének a legmagasabb fokát. Azóta a kereskedelem az angol politika ingadozása, a Jameson-féle betörés és az uitlanderek izgatásai következtében hanyatlik. Egyébiránt a következő adatok nyújtanak fogalmat a kereskedelem régebbi és mai állapotáról. A behozatal értéke a következő volt három évenként:

1883-ban	9.200,000
1886-ban	10.200,000
1889-ben	86.500,000
1892-ben	87.500,000
1895-ben	245.400,000 korona.

Ez időtől fogva a behozatal a következő évenként:

1896-ban	352
1897-ben	339
1898-ban	265·8 millió korona.

Itt számításba kell azonban venni a nagy mennyiségű vasútépítő anyagot, melynek bevétele 1898-ban megszűnt.

A kivitelről alig lehet tiszta képet alkotni, mivel a vámhivatalok nem készítenek statisztikát róla. A vasútak igazgatóságának adatai szerint a kivitel 1896, 1897 és 1898-ban 86.593,000 kilogrammot tett, a miből legtöbb, 62 millió kgr szénre, nyolcz millió gyapjúra, hat millió bőrre és 4·5 millió ásványokra esett. A kereskedelem pangását a pénzintézetek is érzik. Forgalmok a következő volt:

	1896	1897	1898
Ércpénn és nemes fémek	117,000,000	71,500,000	49,500,000
Bankjegyforgalom — — —	24,500,000	17,500,000	13,901,000
Folyó számlák és letétek — —	283,000,000	214,000,000	178,000,000
Leszámított értékek és zálogok	—	40,000,000	25,000,000
korona.			

*) Georges Aubert: *Le Transvaal et l'Angleterre en Afrique du Sud.* 170—171. l. és Jules Poirier: *Le Transvaal.* 53—54 l.

A bányákkal foglalkozó pénzügyi intézetek és trustök nagy veszteségeket szenvedtek, a mennyiben a részvényesek osztaléka 55 millió koronára esett le, holott már 1896-ban 60 millióra rúgott.

A dél-afrikai köztársaság pénzügyi rendszerét Krüger teremtette meg. A witwatersrandi aranybányák fölfedezése előtt, 1886-ban, a bevételek alig érték el a tíz millió koronát. Azóta a bevételek folyton rohamosan emelkedtek és 1898-ban 99·6, a kiadások 99·3 millió koronára rúgtak. 1899 január elsején a bevételi többlet tíz millióval haladta meg a kiadásokat, a mihez hozzá kell adni különféle értékpapírok, kötelezvények, záloglevelek, részvények, állami kölcsönök kamatait. Ilyenek a németalföldi vasúttársaság 5713 részvénye és 3600 kötelezvénye, a pietersburgi vasút 7·5 millió koronát tevő részvényei, az ország különféle iparvállalatainak 1·77 millió korona értékű kötelezvényei, a németalföldi vasúttársaságnak a klerksdorpi vasút építésére adott, 5%-ot jövedelmező 13·7 millió koronányi előleg, a Nemzeti Bank 1000 részvénye, a németalföldi vasúttársaságnak adott 50 millió korona kölcsön és a 2.250,000 koronát tevő hadi alap. Az államadósságok 1897-ben 68 millió koronára rúgtak.*) Az 1899. évi költségvetés 115.661,826 korona bevétellel és 110.147,587 korona kiadással volt előirányozva.

A főbb bevételi tételek koronákban :

Vámok	27.720,000
Illetékek	3.780,000
Engedélyek	4.788,000
Bélyeg	7.308,000
Kutatók engedélyei	10.080,000
Értékpapírok kamatai	7.487,000
Kunyhóadó	1.690,000
Benszülöttek fejadója	2.400,000
Birságok	2.268,000
Bányaengedélyek	1.839,600
Állami birtokok eladása	5.135,180
Posta	3.420,900
Távíró	2.116,800
Telkek eladása	1.678,849
Idegenek hadmentességi adója	1.260,000
A vasutak jövedelmének százaléka	17.010,000
Az arany 5%-os adója	5.040,000

*) Jules Poirier: *Le Transvaal*, 54—57. l.

A főbb kiadási tételek :

Törvényhozás	1.099,350
Vámok	1.182,510
Posta	1.752,206
Távíró	2.485,047
Hadügyi hivatal	1.933,066
Landdrostok	2.203,336
Rendőrség	8.166,312
Fogházak	1.621,796
Igazságszolgáltatás	1.479,819
Közoktatás	5.503,932
Kórházak	2.167,200
Börtönök	1.764,000
Posta	1.838,844
Távíró	2.628,360
Középitkezések	17.590,356
Vámok	7.560,000
Különféle	3.466,990
Államadósságok	3.969,453
Háború	6.685,434
Ingatlanokért	2.268,000
Különös kiadások	4.332,888
Szwáziországra	2.016,000
Vasutakra	7.495,034

Mint a bevételi tételekből látható, az állam bevételeinek főforrását a vámok teszik. Minthogy pedig a magas vámok az uitlandereknek állandó panasz tárgyai, érdemes lesz röviden megismertetni a dél-afrikai köztársaság vámtarifáit is. Az általános vámtarifa első pontja így szól: Minden behozott áru után, a törvényben megállapított kivételeket nem tekintve, értékének 7¹/₂%-a fizetendő vám fejében; az értékhez hozzáadandó a szállítás költsége és abban az esetben, ha az árúk tengerentúli államokból, gyarmatokból és nem Dél-Afrikából valók, az árúk értékéhez 20%, és ebbe beleértendő a csomagolás és azok a tárgyak, palaczkok, dobozok, fa és más ládák, melyekben az illető árúkat forgalomba hozzák. Vámmentes minden élő állat, az ökrök, tehének, borjak, juhok, kecskék és bárányok kivételével, melyeket aprómarhának tekintenek és melyek után a tarifa harmadik pontja szerint fizetik a vámot. Vámmentes továbbá minden élő állat, melynek tulajdonosa az országba költözik, az utazók ökrei, az országba telelésre hajtott marha, melyet később visszaszállítanak, vagy a köztársaság területéről hasonló czélból kivitt és visszaszállított

marha; bankjegyek és más pénznemek, melyek forgalma az állam területén meg van engedve; könyvek, zeneművek, hangszerek, térképek, iskolai nyomtatványok, hírlapok és folyóiratok; a köztársaság területén kívül a polgárok lőtte vad; a Szabad-Állam és Mozambique területéről származó állatok és állati termékek, ha eredetüket a konzul igazolja; az országot meglátogatók szekerei, kocsijai, ha ezeken távoznak; úgyszintén az országba bevándorlók tanyai fölszerelése; fák, virágok, növénymagvak; minden mag és növény, melyet termesztés céljából visznek az országba, ha a feladó a vámhatóság előtt esküvel megerősített nyilatkozatot tesz; a fogyasztásra szánt magvak és növények természetesen ki vannak véve; ócska árúk, ruhák, szerszámok, melyek a beköltözők tulajdonai; a szomszéd államokból származó nyers vagy természetes állapotban levő arany; minden csomagoló anyag, melyet nem az áruval adnak el és nem eladás végett visznek be, hanem hogy a behozott árut védjék.

2. Külön vám alá eső cikkek. A következő cikkek után értékök $7\frac{1}{2}\%$ -a helyett $1\frac{1}{2}\%$ -át fizetik, melyhez e % számításánál értékök 20%-a adandó, ha e cikkek nem Dél-Afrikából valók: mindenféle gép és gépalkatrész, mely szállításra, villamosság vagy gőz előállítására szolgál; az arany- vagy más bányákban szükséges minden gép; gazdasági gépek; ipari és gazdasági célokra szolgáló szivattyúk, a kézi szivattyúk kivételével; a vegyi szerek és az arany kiválasztásához szükséges savak előállításához szükséges gépek; minden vas, aczélsodrony és oszlop; általában a tanyák vagy földterületek bekerítéséhez szükséges minden anyag; a villamos táviróhoz vagy telephonhoz szükséges minden anyag; minden gazdasági vagy ipari gép, mint könyvsajtó, szövőgép, nyírógép, gyapjúsajtó és a forgalombahozatalra vagy kivitelre szánt árúk és termékek előállításához szükséges más gépek.

3. Az első pontban említett $7\frac{1}{2}\%$ -on fölül igen sok cikk után külön vám fizetendő. Ezek a vámok főképp a fényűző cikkeket, szeszes italokat, lövészereket, dohányt, szivart, szivarkát, az élelmi szerek közül a szalonnát, theát, általában oly cikkeket sújtanak, melyekre a búroknak nem igen van szükségök, vagy melyek az országban is megteremnek vagy előállíthatnak, a miért e pont határozottan védvamos jellegű.

4. Fegyverek, pisztolyok, revolverek és lövészerrek beho-

zatala csupán a főhadparancsnok engedélyével történhetik, melyet hat koronás bélyeges folyamodvánnyal kell kérni.

A dynamit és más robbantó anyagok behozatalára csakis az államtitkár adhat engedélyt, melyet hat koronás bélyeggel ellátott folyamodvánnyal kell kérni; az engedély minden indokolás nélkül megtagadható. E rendelkezést nem tekintve, mindenki, a ki a köztársaság területére lép, személyes biztonsága czéljából vihet magával egy lövőfegyvert, de a tarifaszzerű vámot ezért is meg kell fizetnie.

Ezek a törvény főbb intézkedései. A kihágásokat a következő büntetésekkel sújtják: A behozatali vám ötszörösének megfelelő pénzbírság vagy fizetéseképtelenség esetén 12 hónapot meg nem haladó fogházbüntetés kényszermunkával vagy a nélkül az 1, 2, 3, 6, 8, 13, 18, 23, 34, 35 és 36. pont elleni vétség esetében; 12,500 koronát meg nem haladó pénzbírság és fizetéseképtelenség esetén 12 hónapot meg nem haladó fogház kényszermunkával vagy a nélkül a 9, 10, 11, 19 és 22. pont elleni vétség esetében 750 koronát meg nem haladó pénzbírság vagy fizetéseképtelenség esetén egy hónapot meg nem haladó fogházbüntetés a 4, 5, 12, 14, 17, 20, 25 és 37. pontok elleni vétség esetében.

A vámokat a hordók vagy más edények után is meg kell fizetni, ha csak a czimzett nem igazolja, hogy visszaküldi őket. A dynamit és más robbantó anyagok vámját a kormány határozza meg, és kilogrammonként legfőlebb 72, jelenleg 68 fillér. A vám kivetése czéljából egy tonna dynamit 1500, egy tonna robbanó gelatine 2000 koronára van becsülve. Az érték 20%-ának hozzáadását e két czikknél mellőzik. A vám-tarifa szerint az Európából származó árúk után általában értékök $7\frac{1}{2}\%$ -a fizetendő vám fejében, a mihez a vám kiszámításánál a nyilvántított érték 20%-a még hozzáadandó. *)

Ilyenek ma Transzvál törvényei, kulturája, közigazgatása, igazságszolgáltatása, közlekedési viszonyai, postája, távirója, telephonja, kereskedelme, ipara, forgalma, költségvetése és vámjai. Mindezeknél azonban sokkal fontosabbak földje, állat-, növény- és ásványvilága, városai és ezek között az «aranyváros» (golden city), Johannesburg, és mindennek

---

*) Georges Aubert: *Le Transvaal et l'Angleterre en Afrique du Sud*, 177—185. 1,

alapja, a mesés gazdagságú aranybányák, azok viszonyai és szerepe, mert e földért és annak kincseiért folyik a világot bámulatba ejtő harc egy maroknyi nép és a világ legnagyobb hatalmassága között. Sem Transzvál, sem Dél-Afrika viszonyait és a legutóbb lezajlott politikai és hadi eseményeket és azok rugóit ezek ismerete nélkül lehetetlen megérteni, a miért behatóan kell velök foglalkozni, még pedig annál inkább, mivel, jóllehet e kérdésekről roppant gazdag irodalom létezik, mi magyarok a dél-afrikai viszonyokról meglehetősen fölületes és zavaros képet alkottunk magunknak és beértük a föltűnő, megkapó, szokatlan, az újdonság bizonyos ingerével ható, többé-kevésbé igaz, igen gyakran túlzott és kiszínezett, kapcsolat nélküli részletekkel.

A dél-afrikai köztársaság a 22. és 28. déli szélességi és a 22. és 30. keleti hosszúsági fok közt terül el. Határai északon Masónaország és a Limpopo vagy Krokodil folyó, mely keleten Zuluországtól, Tongától és a portugall birtokoktól választja el; délen az Oranje Szabad-Állam, melytől a Vaal folyó választja el, és nyugati Griquaország, a Fokföld tartománya; nyugaton az angol protectoratus, Fokföld és Becsuánaország. E határokat a londoni conventióban, 1884 február 27-én állapították meg és a fokvárosiban 1888 június 11-én és 20-án igazították ki. Területe körülbelül 326,700 kilométer, csaknem akkora tehát mint Magyarország. Legnagyobb átmérője délnyugatról, a Vaal és Hart folyó egyesülésétől az északi határig, a Limpopo és Shashi folyó egyesüléséig, 800 kilométer; keletről nyugatra Zeerusttól Lydenburg környékén át 600 kilométer. A természet és éghajlat egyaránt kedvezett Transzválnak, és délről északra menve a mérsékelt, félig forró és a forró égöv növényzetével találkozunk. Délen, a hol a farmerek télen a réteket fölgyújtják, kevés az erdő, északon azonban buja a növényzet; a bush-veld (fásmező), mely széles földszalag, jelzi az átmenetet a két vidék között, melyek közül különösen a déli alkalmas a földművelésre és marhatenyésztésre. A fensikokat, melyek erdők és szakadékosak, igen sok völgy teszi termékenyekké.

Transzvál három vidékre osztható:

1. A magas vidék (hooge-veld), melyen 1000—2200 méter magas hegyek vannak, és mely 90,650 □ kilométer területet foglal el délen a Sárkány-hegységénél, keleten a Lebombo-

hegyeknél és nyugaton a Witwatersrandnál. Földje jól öntözött, éghajlata kitünő, a föld alkalmas a művelésre és szenet és ásványokat foglal magában.

2. A középső vagy dombos vidék (blanken-veld) Becsuaországnak és a Witwatersrand között, délen az Oranje Szabad-Államig, északon a Limpopo folyóig terjed. Ez a leggazdagabb, és a sok folyó miatt, mely átszeli, a legtermékenyebb vidéke Transzválnak, a miért is Transzvál kertjének nevezték el.

3. Az alacsony, lapos vagy a bozótos vidék, (bush-veld) Transzvál északi része. Ez a legterjedelmesebb, a mennyiben 155,000 □ kilométer. Magassága 600—1200 méter között váltakozik. Éghajlata sokkal melegebb, mint a másik kettőé, de még a legmagasabb helyeken is igen egészséges. Hires ásványgazdagságáról és, ha földjét művelnék, minden dél-afrikai növényt megteremne.

Transzvál számos folyóvíztől öntözött völgyeivel és dús növényzettől borított hegyeivel a legkiesebb és legfestőibb képet nyújtja. Dél-Afrikának legszebb belső vidéke. Transzvált keletről nyugatra három hegláncz szeli át a középső fensíkon kívül, mely a vízvásztó.

1. A Drakenstein- és Lebombo-hegyek a határ és Pretória között, a honnét a Magalies (Fekete rhinoceros), Dwarstberg és Waterberg hegységek ágaznak ki. E kiágazások közül legnevezetesebb a Magalies-hegy, mely keletről nyugatra, a Vaal folyótól északra, 161 kilométer hosszúságban húzódik és a Limpopo mellékfolyóitól elválasztja.

2. A Drakensberg (Sárkány-hegység), mely főképen vízszintes homok- és széntartalmú palarétegekből áll, igen meredek és sziklás. Az Atlanti és Indiai óceán közti vízvásztó. Nevezetes itt a Goodwar-fensík, mely 500 méter mély szakadék fölött emelkedik és a Kaap Golden-valleyje (aranyvölgy) fölé nyúlik. Délnyugaton a Tafelkopnál, Barberton aranyvidékénél, a Sheba dombnál és a moodii aranymezőknél végződik.

3. A Blaauwberg és Zoutpansberg. E hegyeken kívül van sok magánosan álló szikla, melyek magassága 2000—2500 méter között váltakozik. Ilyen a Moodiesberg, a Mauchberg (2680 méter), a Spitzkop és a többi.

Transzvál vízrendszerét oly folyók alkotják, melyek nem csupán az országban folynak. Főfolyója a Limpopo vagy

Krokodil (Meti, Uri, Bembe, Lenope, Lebempe). A blanken-veld magaslatain, Pretória közelében ered és 300 méter szélességben a portugall Congo területén az Indiai óceánba ömlik. Forrásától torkolatáig félkört ír le. Vize a téli évszakban csendes, a nyári nagy esőzések után azonban sebes. Az Olifant (Elefánt) folyóval való egyesülésén túl vize a homok miatt, mely elnyeli, nagyon megfogy. A Limpopo folyása mentén a Waterberg vidékét, melynek alacsony földje igen alkalmas a földművelésre, megtermékenyíti; innét a Mural hegyek közt, majd pedig a zoutpansbergi magaslatok lábánál folyik el. Waterfall-Sove-on túl tizenkét hegyi patak több vízesést alkot, melyek a Zandjenek nevezett nagy, kerek gránit medenczébe esnek. A folyó nem hajózható. Régebben sok volt benne a krokodil, most ritka, de partjain oroszlánok, vízilovak, majmok, zsiráfok és elefántok tanyáznak. A Limpoponak csupán jobbsparti mellékfolyói öntözik Transzvált. Ezek a következők: a Pienaars, Pongola, Palala, Nyl vagy Magalaqueen, Ingalele, Brach, Tave és Pafuri, mely Zoutpansbergben ered. A Limpopo legfontosabb mellékfolyója az Olifant, mely a Klipstapel és Tafelkop hegyek között ered, Middelburgot érinti és ásványokban igen gazdag völgyben folyik. Partjain buja legelők vannak, melyek az állatoknak bőséges és egészséges táplálékot nyújtanak, és kevés elefánt is tartózkodik. Nem hajózható. Mindamellett a fekete népesség e folyó völgyében tömörült össze, jóllehet az éghajlat nyáron igen egészségtelen és a lázak a népességet minden évben nagyon megtizedelik. A Limpopo után legfontosabb a Vaal folyó, az Oranje mellékfolyója, mely Transzvál déli részén folyik. A hooge-velden, New-Scotland egyik ormán, 1860 méter magasságban ered; keletről nyugatra folyik, az ermelói terület erdős völgyein, a standertoni kövér legelőkön és tengeri földeken fut keresztül, a potschefstroomi és bloemhofi kerületek határai mentén halad és Griquaországban az Oranje folyóba szakad.

Sem a Vaal, sem mellékfolyói nem hajózhatók. A jobb parton mellékfolyói a Komati, mely az ermelói kerületben ered, a Blesbok Spruit, mely a Witwatersrandról folyik le, a Mooi, mely többször tűnik el a föld alatt és jelenik meg újra, a Harts, mely a lichtenbergi kerületben ered és a bloemhofin folyik keresztül. A Limpopo, Vaal és mellékfolyóikon kívül

Transzvámban van még az Umkomaas, mely tele van krokodilokkal és a Delagoa-öbölbe ömlik. Igen sok a hal benne. Böven halászszaak benne a sárga halat (Yellow fish), ángolnát és potykaféléket. Partjain tömérdek a vadkecske, antilop, jávorszarvas, nyúl, fáczán, fogoly, vadkacsa és vadlúd, a miért a vadászok sűrűn keresik föl. A Kaap folyónak, mely a Barber-tontól délnyugatra húzódó hegyláncban ered, főmellékfolyója a Queens folyó (Királynő folyó). Két ágra, az Északi- és Déli-Kaapra oszlik, melyek a Golden-Valleyben (Aranyvölgy), Eureka-City mellett egyesülnek és a Krokodil folyóba szakadnak. E folyók partjainak a növényzete félig forró égövi, a téli vízhiány miatt nem dús, nyáron azonban buja. Partjain, melyeken régebben az elefánttól kezdve a jávorszarvasig mindenféle állat tanyázott, kevés a vad és csak ritkán található néhány párducz, oroszlán és más nagy vad, melyek a Lebombo-hegyek közé menekültek. Csak egy tó érdemel említést. Ez a Chrissie tó New-Scotlandban, 1780 méter magasságban. Kerülete 252 kilométer, mélysége igen nagy, néhol meg sem határozható. Némely geologusok a tenger maradványának tartják, mely valamikor a környék e részét elborította.

Az éghajlat a nagy magasság miatt, mely a tengerszíne fölött átlag 1200 méter, igen egészséges. Különösen az északi lejtő magaslatain, a Magalies hegytől délre és a középső nagy fensíkon; a Limpopo medenczéje felé azonban már kedvezőtlenebb az egészségre. A baktériító közelében elterülő vidékeken a rendkívül magas hőmérséklet és néhány mocsár álló vize az európaiakra veszedelmes lázakat okoz. A levegő általában tiszta, könnyű és száraz; délnyugati szelek uralkodnak. Őszszel és télen (áprilistól augusztusig) a nappalok szárazak, az éjjelek hidegek, a középhőmérséklet mindamellet 15—18°; az éj esti hat órától reggeli hat óráig tart, és a hooge-veldről metsző szelek fújnak. Nyáron a nappalok melegek, az éjjelek hidegek; a hőmérő 18—23° közt ingadozik; az éj esti hét órától reggel ötig tart. Nyáron rendkívül nagy viharok dühöngnek és a jégverés roppant károkat okoz. Az esőzés szeptemberben kezdődik, rendetlenül, de igen sok eső esik január—márcziusban. Az évszakok Európával összehasonlítva a következők:

Transzvál	Évszak	Európa	Évszak
Június	} Tél	Deczember	} Tél
Július		Január	
Augusztus		Február	
Szeptember	} Tavasz	Márczius	} Tavasz
Október		Április	
November		Május	
Deczember	} Nyár	Június	} Nyár
Január		Július	
Február		Augusztus	
Márczius	} Ősz	Szeptember	} Ősz
Április		Október	
Május		November	

Minden európai nagyon vigyázzon az egészségére, mert a hőmérséklet igen hirtelen változik és több betegséget okoz. A gyermekek közt a kanyaró gyakori, de szerencsére nem halálos. A galandféreg a szeletekre vagdalt és megszáritott hús nagy fogyasztása miatt sűrűn fordul elő. Az éghajlatot könnyű megszokni, ha az ember reggel és este meleg ruhát vesz magára, Klipfontein éghajlata különösen a sorvadásban levőknek, Pretória az év kilencz, Rustenburg a tél három hónapjában a mellbetegeknek igen ajánlatos.

Transzvál földje az aranyerek miatt igen gazdag. A gránit, mely Szent-Ilona és a False-öböl közt fordul elő, Transzválban Venterskroop körül újra megjelenik jelentékeny kiágazásokkal a Witwatersrandtól északra. E kiágazások a Limpopo délkeleti lejtőjén nyúlnak el. Az aranyat rejtő sziklák több-kevesebb kvarcczal keverve ezen a grániton nyugsznak. E lerakodást, valamint a vulkanikus anyagokat a vízszintes rétegek elporladása után eddig ismeretlen eredetű folyóvizek hozhatták. Seeley, geologus tanár, a ki a dél-afrikai talajt sokat tanulmányozta, más hypothesisist állított föl. Ő azt hiszi, hogy a kőzetek vízbe hullott hamuból keletkeztek, a hol megkeményedtek és a nyugalom bizonyos korszaka után ugyanezek a vizek rakták le. A nyugalom e korszakát zavarosabb követhette, mely alatt a felső rétegek megmozdultak, lényegesen megtisztultak és a levegő hatása következtében szétmáltak. A levegőnek e hatása hozta jelenlegi helyökre az alluvialis és kiágazó lerakodásokat. Egy másik geologus, Alford, a ki a dél-afrikai formatiót szintén tanulmányozta, nem ilyennek gondolja az eredetét. Ő azt hiszi, hogy a mély rétegek mozgása következtében, a homokos rétegek kvarczitok, a pala

agyagja, a kőzetek kavicságyai lettek. Kevésbé kétes a magas fősíkok talajának képződése. Zoutpansbergtól Potschefstroomig vagyis 520 km. hosszúságban és 150 km. szélességben a talajt gneisz alkotja; egy másik, 420 km. hosszú és 40 km. széles gneisz-szalag a Sárkány-hegységtől a lydenburgi magaslatokig húzódik. Zoutpansberg fősíkjai a devoni talaj alsó homokrétegei. Rustenburgtól északra és a Magalies-hegyek között, a gránit fölött mész, homok és devoni palarétegek terülnek el. A Kaap völgyében aranyat rejtő kvarcitok fordulnak elő; ugyane kvarcitok találhatóak a Murchison-Range lábánál húzódó völgyek alacsony vidékein, a hol az arany kvarczekben és palarétegek közt fordul elő. A kova, kvarcit és a hooge-veld és Witwatersrand kőzetei újra megjelennek a kaapi területben és Zoutpansberg dombos vidékén. Néhány alluvialis aranyrögöt a Blaauwbank szakadékában is találtak. A Magalies-hegyektől északra egy aranytartalmú vas törmelék kőzet van. A gránit-szalag, mely Lydenburgtól nyugatra 137 km. hosszúságban és 32 km. szélességben húzódik, syerittekkel alkotja e terület aranytartalmú telepeinek alapját. A Waterbergben aranytartalmú kvarcz és Witwatersrand kőzete van és az utóbbiban, kivált Johannesburg környékén, sok az arany.

Ezüstöt igen nagy területen találtak. A kaapi területben az aranyérczel 16% ezüst van vegyülve; ezüsttartalmú ólom van Brøderstroomnál, a Krokodil folyó szomszédságában; egy 450 m. hosszú és 30 m. vastag ezüst ér van Albert-bányánál, a Roodeportze farmon, Pretóriától 80 kmre északnyugatra. 180 kmre északon több ezüsttartalmú eret találtak, melyek főleg diorittal és agyagrétegekkel voltak keverve. Johannesburgtól 80 és Boksburgtól 60 kmre a Transvaal Silver Mines (Transzváli Ezüsbányák) társaság birtokán több ezüsttartalmú ólomérc-ér húzódik, melyek ólommal, rézzel, vassal, antimónnal vannak keverve és melyeket kvarcz és vaskarbonát kőzet főd. A réz szintén előfordul a waterbergi és zoutpansbergi területekben. Ezeket a bányákat a limpopomentí kafferek művelik. Kevesebb réz fordul elő a Kaap völgyében, a hol chalcopyrit alakjában fordul elő. A pretóriai terület néhány gránitszerű sziklája ezüsttartalmú rézereket foglal magában, melyek ólommal vannak keverve. A vas mindenütt előfordul a föld színén és nagy mennyiségben a lydenburgi, water-

bergi és zoutpansbergi kerületekben. Különösen a Nyl folyó partjain van sok vasbánya. A Witwatersrandon a vizek szintája alatt talált arany vasmonosulfiddal van keverve. A Kaap völgyében a pala- és agyagrétegekben óriási mennyiségben fordul elő a vas. A Magalies-hegyekben fontos titáni vaserek vannak. Ólom mindenütt bőven található, de kivált a zoutpansbergi, maricói és pretóriai kerületekben és a Main-Reef szakadékaiban. A maricói bányák ólom, ezüst és réztartalmúak. Kobalt és nikkelt a middelburgi kerületben fordul elő. Malmanitól a Sárkány-hegységig dolomit-szalag húzódik. A rustenburgi és lydenburgi kvarczitok fémtartalmúak. A hooge-veld, a Vaal folyó réteges sziklaiban északon Middelburgig és keletről a Witwatersrandon Ermelóig nyugaton, kőszénképződéseket találnak, melyek homok-, pala- és agyagrétegekből állnak és melyekben a homokréteg a túlnyomó. A kőszéntelepek néhol oly számosak, hogy igen nagy hosszúságban, 3—6 m. vastagságban szakadatlan rétegeket alkotnak. Helyzetök arra enged következtetni, hogy eredetileg vízzel voltak borítva. Kőszén nagy mennyiségben New-Scotlandban, a middelburgi, wakkerstroomi és utrecht-i kerületekben és a Sárkány-hegységben van. Elemzés útján 78% szenet és 7% hamut nyertek. A szászországi Freybergben a witwatersrandi bányák kőszénének hamujában tonnánként négy penny-weight (egy penny-weight az unczia $\frac{1}{20}$ része) aranyat találtak. Kristályt, calcéoint, csillámot, kaolint, asbestet, schmirgelt, turmalint és aquamarint számos vidéken fődöztek föl. A blaauwbergi hegyek, úgy látszik, gyémántot is tartalmaznak. Pretória környékén mész, meszes kövek és dolomit van. Végre sós tavak, melyek sóját télen gyűjtik, a pretóriai, lichtenburgi és zoutpansbergi kerületekben vannak.

Dél-Afrikában Transzvál faunája a legszebb és a legváltozatosabb. A sárga oroszlán a zoutpansbergi kerületben gyakori. A zebra az északi kerületekben csapatokban él. A viziló 3·60 m. hosszú és a Limpopoban és az Indiai óceán folyóiban fordul elő; a zoutpansbergi benszülöttek kelepczébe csalják. Lövéfegyverrel tilos vadászni rá. A zsiráf hat m. magas, északon ritkán található és öt-hat él egy csapatban. Az északi erdőkben szórványosan bölény is található, mely rokonfajtajától szarvainak alakjával üt el. Szarvai tövökben szétállnak és a fej középvonalán összehajlanak.

Körülbelül 2·5 m. hosszú, a marjánál 1·70 m. magas. Szijakra vagdalt és a napon megszáritott bőrét lószerszám készítésére használják. Régente sok volt a hiéna, sakál és vadkutya, de a lövőfegyverek és strychnin csaknem teljesen kiirtották őket. Van azonban egy sajtáságos törpe fajta hiéna, az aard-wolf (földi farkas). A madarakra, majmokra és patkányokra vadászó, bozóti tigrismaeska, a vörös hiúz, a vadmacska, sok fajta antilop, melyek közt legnagyobb a jávorszarvas fajta, mely a Limpopotól délre ritka, a blaauw-wildebeest, mely akkora mint a közönséges ló, a hegyek közt él; a haarte-best, mely majd akkora mint egy kis ökör, nagy csapatokban, a gulyákban tartózkodik a legelőkön; a zwaart-wit-pano, mely szarvas nagyságú, a magas hegyek között fordul elő; a riol-bok, mely akkora mint a dámvad, kis csapatokban, a források és folyók környékén tartózkodik. A spring-bokot, a vadászok kedvencét, melynek a húsa igen kellemes ízű, egyszerre százával lövik; régebben több ezerre menő csapatokban látták más legelőkre vonulni. A bush-bok, mely akkora mint a dámvad és melynek a hangja egészen olyan mint a kutyaé; a grys-bok, mely akkora mint a mi kecskénk, a hegyek nedves hasadékaiban él; ha vadász üldözi, mindig visszatér oda, a honnét elindult. A steen-bok, mely kisebb az előbbinél, csaknem mindig magányosan látható a hegyormokon; a duyker, mely ugyanakkora, a hegyek bozótjaiban található; a blaauw-bok, jöllehet csak 25—27 cm. magas, a hegyek meredek oldalain csodálatos nagyokat ugrik. A majmok közül a saszinák, melyeket a búrok folyton pusztítanak, ragadozók, a kerteket letarolják, a juhok tőgyét fölhasítják, hogy gyomrukából a tejet kihassák; 10—30 főnyi csapatokban a hegyek és dombok lejtőin élnek; szaglásuk oly finom, hogy lehetetlen megmérgezni őket, a miért a benszülöttek nem nyúlnak semmihez, a mit a saszipa nem érint. Mindamellet könnyen szelidíthető és tanítható; a megjelölt tárgyakat elhozza, a fújtatót nyomja és a szarvasmarháat tereli. A mahi vagy nagt-apie vagy bush-baby (bozóti baba) csaknem akkora mint a patkány; nappal alszik, de mihelyt a nap leáldozik, folyton ugrándozik, mire egy magaslatra megy, a hol orrát mellére hajtva leguggol és a farkába takarózik; 30—40 főnyi csapatokban él a Limpopo erdős, meredek partjain. Vidra két fajta található, melyek közül a barna szőre igen keresett. A nyulak a következők: A vlaakte (*Lepus Capensis*),

a sziklai nyul (*Crassicaudatus*) és a reebok (*Saxatilis*). A hangyász a fákon él. A kafferek abban a hiszemben, hogy marhájok szaporább lesz, megégetik. A mier-kats (*Ryzeana Suricata*) este kibúvik a lyukból és hátsó lábaira ülve nézi az elhaladókat. Előfordul még az aranyos vakond (*Chrysochloris*), az indiai házinyúl és a narancsszínű bőregér (*Neytinomus Africanus*).

A madarak sok fajtával vannak képviselve. Néhány strucz (*Struthio Australis*) a Vaal folyó partjain barangol. A keselyű (*Aasvogel*, Gyps kolbri) kecses röptű, szárnyú madár; roppant magasan kering és tömegesen csap le a dögpre. A vad vagy ragadozó (*Aquila rapax*) és a harezias sasnak (*Aqu. bellicosus*) csodálatos erejű karmai vannak, melyekkel borjakat is elragad. Sokféle sólyom is fordul elő. A kontyos sólymot (*Serpentarius secretorius*) a vadászok kimélik, mert a hüllőket pusztítja. A baglyoknak számos képviselője van. A kalao (*Bricorax Cafer*) pulyka nagyságú gonosz, fekete madár, óriási csőrrel; öt-hat főnyi csapatokban él, döggel táplálkozik és iszonyú bűdös. A kafferek megölik és a folyó kiszáradt ágyába dobják abban a hiszemben, hogy ennek következtében a hegyekről vizet kapnak. A fiskal (*Lanius collaris*) bábaszarkaféle madár; válfaja a bakbakiri, melynek a fészke tövissel van kirakva, melyre apró madarakat, gyikokat, békákat tűz. A eserjék fáczánnal, szürke és vörös fogolylyal, gyöngytyúkkal és fűrjvel vannak tele. A darvak és gémek nagy csapatokban tartózkodnak a vízpartokon. Ugyanitt található a gompauw (*Otis Cafer*), mely 1·50 m. magas és 15 kg. nehéz, a vaal (*Otis scolopacea*), mely könnyen szelidíthető. Vannak ezeken kívül bűvárok, ludak, kacsák és vizityúkok. A kellemes évszakban a ligetek tele vannak czukormadárral (sugarbird), mely gyönyörű, kékszínű fülemüle, roode-bee-keel, pinc-pinc-keel, wittéogieval, schaapwachterrel (birkapásztor, juhász, *Saxicola pileata*), mely Transzvál fülemüléje. A búrok kedvencz madara a fecske, melyet házokba csalogatnak, a hol a szoba mennyezetére rakja a fészket, a honnét a legyek és más szárnyas rovarokra vadász.

A hüllőket a kigyók és gyikok képviselik. A kigyók nem mérgesek, a gyikok közt van azonban néhány igen veszedelmes. Az erdős és nedves vidékeken a python (*Hortulia Natalensis*), melynek a hossza 7—8 méter, fordul elő. Az embert sohasem támadja meg. A psammophylax rhombeatus igen el-

terjedt gyík; a *dasypeltis scabra* szintén gyík és madarak tojásából él, melyet csak akkor tör föl, ha nem koczkáztatja a tartalmát. A boomslang (*Bucephalus Capensis*) a bozótokban tartózkodik; a mousecatert a háznál nevelik, mert a macskát pótolja, a mennyiben pusztítja az egereket. A mérges gyíkok közül megemlítendő a naja-hage, mely 1·5—2 m. hosszú, vakmerősége, ereje és fürgesége miatt nagyon rettegett; a köpködő ringals-kigyó (*Sepedon hæmachates*) igen éber és minthogy mérges nyálát messzire löveli, nagyon támadó; végül a bergadder (*Vipera cornuta*), mely a homokos és száraz vidékeken él. A gyíkféle hullóket óriási krokodilok képviselik, melyek legalább öt m. hosszúak és néhány folyót keresnek föl. A gyíkok közül a *varanus albigularis*, mely 1·5 m. hosszú, a krokodillal együtt tartózkodik és vele könnyen összetéveszthető; a *gerrhosaurus validus* 60 cm. hosszú és a Sárkány-hegységben él; a *varamus miloticus* a folyók partjain tanyáz és békákra vadászik; a *mabuia trivittata* a folyóparti lyukakban a békákkal él; az *agama hispada* társaságban él a kövek alatt és ötösével, hatosával található; a *monopeltis Capensis* a nedves helyeken tengődik, se végtagjai, se fülei, se szemei nincsenek, hanem fején szájféle nyílás van, mely fölött orrlyukak vannak. A folyókban előfordul néhány vízteknősbéka, mely igen kicsiny és pikkelyes haspánczéljának mozgékonyaságáról nevezetes. A békákat a *rana adpersa* képviseli, melynek ormóttan nagy a feje, a teste pedig 15—20 cm. hosszú; rekedten kuruttyol és tömérdek kis kacsát pusztít el; a ree-frog (*rana rappia*) a virágokra és lombra ül és a környezet színével változtatja a színét; a *breviceps gibbosus* és a *verrucosus*, melyek csak eső után jelennek meg. A potykán, ángolnán kívül a halakat a plat-kop (*Clarias gariepensis*), mely néha 1·5 m. hosszú, undorító külsejű, az agyagban él, mindamellettt jóízű és a Vaal több mellékfolyójában található, és a *spirobranchus Capensis* képviseli; az utóbbinak víztartója van, minek következtében a levegőn vagy a száraz agyagban is él.

A nyugati szelek időnként özönével hozzák a sáskát, mely a lovak, szarvasmarha, juhok, tyúkok, kutyák, halak és benszülöttek valóságos mannája. A benszülöttek megsütik, megszáritják és mint csemegét eszik. A sáskákat a *locusta* madarak (*Planola nordmanin*) követik, melyek a benszülöttek-

kel és az említett állatokkal versenyt pusztítják őket. Ezeket a madarakat viszont a nagy fehér gólya (*Ciconia alba*) falja föl délfelé való költözéskor.

A póktypusok: a solpuga *chelichornis*, mely igen rút, 2—3 cm. vastag, a *nephyla Transvaalica*, mely az esős évszakban jó a bush-veldre és a fákon óriási hálót sző. A fehér hangyák vagy termeszek (*Termes angustatus*) valóságos csapásai a házaknak és kerteknek, melyekben nagy károkat okoznak. A tsetselég (Grossina *morsitans*) a Kaap lapályain tartózkodik. A skorpió a vörös százlábú, a cserebogár igen gyakori, a rolking (*Ateuchus sacer*) mindenféle görgeti galacsárját, a sampang kullancsféle, emberekbe és állatokba kapaszkodik és véreket szítja. Az utazók beszélik, hogy a namaka törzs a gonosztevőket azzal bünteti, hogy fákhoz kötözi, a hol a sampang csipéseitől hálnak meg. Vadméhek is találhatók, melyek mézét a benszülöttek és némely állatok nagyon kedvelik. Ez a méz néha mérges, ha a méh az euphorbiából gyűjti; a mérgezés a gége heves gyuladásában nyilvánul. Végre Transzvál érdekes faunáját a pillangók, a dragonfly, melynek hangja dobszóhoz hasonlít, a szitakötők, a mécsbogarak, melyek a levegőben fényes vonalakat húznak, egészítik ki.*)

A flora szintén igen változatos. Bolus H. szerint***) a követhető sajátosságok jellemzik: rendkívül változatos, a forróégy kivételével a növényzet nem buja, minden faj csak szűk határok közt van elterjedve, a fa kevés, a hasznos növények gyengén vannak képviselve, az idegen növények meghonosításának ellenáll. A karroo-síkságok és a hooge-veld az ország északi részében, az esős évszakban buja zöld, télen aszott, nagy terjedelmű, fűvel benőtt pusztáknak látszanak, melyeken a szem sem fákon, sem cserjéken nem akad meg, hanem csak a méter magas természetalmok szakítják meg a táj egyhangúságát. Csupán ott, a hol folyó vagy folyóág kanyarog a fősíkon vagy nedves lapály terül el, állnak mimosák. Egyes facsoportok a farmerek házai körül vannak. A karroo mind a mellett nem terméketlen. Mai jelleme az évenkénti fűégetés-

*) Jules Poirier: *Le Transvaal*. 1—22. l.

***) Seidel: *Transvaal* stb. 209—215. l.

nek tulajdonítandó, mely miatt nagyobb fák és cserjék nem fejlődhetnek. A hooge-velde keleti, magasabban fekvő része kopár síkság és dombos vidék. Nyugat felé gyakran található kisebb mimosa-erdők, de a fák távol vannak egymástól és nagyrészt nem magasabbak hat méternél. Vannak azonban valószínűségi erdők is, például Hartebeestfontein meglepően szép környékén. Újabban 10—12 millió fát Johannesburg körül ültettek, melyek gyönyörűen fejlődnek. Leginkább eucalyptusokat, fenyőket és akáczféléket ültettek, melyek oly gyorsan nőnek, hogy némely eucalyptusfaj három év alatt 10 m. magas és 16 cm. vastag lett. A Sárkány-, Houtbush-, Groot- és más hegyek völgyeiben, valamint a bush-velden és lapályokon más a növényzet. Sűrű, embermagasságnyi vagy magasabb, tüskés baraszt van a dús füvű talajon, mimosák társaságában. Cserjék, akácok, aloék borítják a hegyi völgyekben a lejtőket és völgyek fenekét; forró égövi jellegű fák a lapályokon tenyésznek; embermagasságnyi fű terül el nagy területeken; magas törzsű páfránok, alacsonyabb pálmák szegélyezik a folyókat; faalakú euphorbiák és magánosan álló majomkenyérfa szegődnek hozzájuk. A Sárkány-, Murchison-hegységről és Shambungo-kopjéről a nagy síkság a dombokkal együtt erdősnek látszik. A bush-velde erdői főképp csipkebokrokból állnak, melyek közül a wachteenbitje (várj egy kicsit, asparagus Capensis) tűnik ki szúrós töviseivel. Habár a bush-velden is fordulnak elő hasznos fák, az igazi hasznos fákból álló erdők Bankfelden, a Pongoló- és Komatinál, valamint a Houtbushkopjénél Marabastadtól keletre keresendők. Itt asszagai (*Curtisia faginea*), vörös körte (*Phoberus*), hasznos (*Pteroxylon utile*) és bűdös fa (*Ocotea bullata*) található, melyekből keménységek miatt szekereket készítenek. Leggyakoribb mégis a sárgafa (*Podocarpus*), mely olykor 2—3 m. vastagságot is elér és melyet gerendákká és deszkákká fűrészelnék. Olyat is találtak, mely 13 szekér fát adott. Magassága csodálatos, átmérője a töben fölülmúlja a leghatalmasabb tölgyekét. A folyók mentén a vadfüzfa tenyész és gyakran 18 m. magasra nő. A zoutpansbergi kerületben vas-, ében- és mahagonifa található. A legjelentékenyebb hasznosfa erdő a Pongolobush Utrechtben és a Woodbush a zoutpansbergi kerületben. Előfordul még a vad banána. A bush-velde, a folyóvölgyek és az alföldi lapályok igen termékenyek. Az előbbin főképp a mérsékelt égöv

hasznos, az utóbbiakon a forró égöv hasznos növényei teremnek meg.

Transzvál növényvilágát Stuart J. 1853-ban általánosságban a következőkép jellemezte és jellemzése főbb vonásaiban ma is taláható. Az egész országban sok a növény, fa és cserje. A kő- és gránitrétegek csak itt-ott tűnnek elő különféle alakban és színekben. A hegyszakadékokat és lejtőket sűrűn lepik el a fák. Különben pedig a hegyek lejtői legelőekben végződnek. A talajban sok az olyan anyag, a minőt a tudományosan képzett gazda csak kívánhat, ha a választás rá volna bízva, mert agyag és homok keveréke. A talaj a hegyek sok vize miatt nagyobb fáradság nélkül, könnyen öntözhető. Minden európai és forró égövi növény megterem. A gabona négyszer annyit terem, mint Németalföldön és a fák, fűz, tölgy, bükk stb. négyszer oly gyorsan nőnek.*)

Jóllehet Transzvál ásvány-, állat- és növényvilágának gazdagsága meseszerű, mezőgazdasági viszonyai semmiképp sem kielégítőek, és a termelés jóval alatta marad a szükségletnek. Ennek főokai a búrok egyoldalú gazdasági rendszere és a népesség gyér és csekély volta. A transzváli viszonyokat a búrok mezőgazdasági rendszerének ismerete nélkül lehetetlen megérteni, mert Transzvál nemcsak aranyország, mint Alaska vagy Klondyke, hanem gazdasági tekintetben is csodálatos és fényes jövő előtt áll. Az aranybányászat és a vele kapcsolatos viszonyok ismertetése előtt meg kell tehát emlékezni Transzvál földművelési viszonyairól, melyeknek az ország történetére is döntő fontosságuk volt és van.

1857-ben 49.100,000 korona értéket képviseltek a bevitt nyerstermények (árpa, zab, tengeri, főzelék, tea, dohány, továbbá liszt és cukor) és a gazdasági melléktermékek (vaj, tojás, szarvas és aprómarha). Az ország csodás termékenysége mellett ennek az az oka, hogy Transzvál népessége igen csekély és ennek következtében az aranybányászat rohamos fejlődése óta folyó gyors és jelentékeny bevándorlás miatt a gabonatermelés és más gazdasági termékek jóval a kereslet mögött maradnak. Ez az oka annak is, hogy noha az ország kitűnő búzát terem (a chicagói kiállításon a transzváli búzát első díjjal tüntették ki) igen sok, különösen amerikai és

*) Dr. Wilhelm Vallentin: *Die Buren und ihre Heimat*. 81—82. l.

ausztráliai lisztet visznek be. 1897-ben a bevitt liszt értéke 8.095,900, a zabé 852,900, a tengeri, kafferrozs és a közönséges rozs értéke 7.500,000 koronára rugott. Kétségtelen tehát, hogy Transzváiban kevés a földművelő, a búrok pedig csak annyit termesztenek, a mennyi saját szükségleteikre elegendő. A bevándorlók nagyrészt a Randon, az aranymezőkön telep-szenek le, a minék az a következménye, hogy az ország lakos-sága, melytől a Rand szaporodó népessége mint fogyasztó függ, ugyanaz, mint a mely az arany fölfödözése előtt a piacot nyers terményekkel ellátta. A *Transvaal Consol. Land and Exploration Company* tehát nem ok nélkül mondja egyik jelentésében, hogy ennek az a neveltséges és természetes kö-vetkezménye, hogy szarvasmarhát, lovakat, juhokat, gabonát és mindenféle más terméket nagy részt a szomszéd országok-ból kell bevinni és pedig oly országba, mely a bevándorló földművelőnek tüstént rendkívül kedvező tért biztosít. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a mezőgazda-ságot fejlődésében sokféle körülmény gátolja. Minthogy a bá-nyákban a munkabérek szörnyű magasak, a benszülöttek fő-kép oda özönlenek és az egyszerű földműves a gazdag bányat-ulajdonosokkal nem kelhet versenyre. Így például 1889-ben a fekete napszámos a tanyán ellátással havonként 24, a minde-nes, a ki csak a ház körül dolgozott, 36, a nőcseléd pedig 72 koronát kapott. 1896-ban a közönséges fekete munkás a tanyán hetenként 12, a bányákban pedig havonként 96 koronát, tehát kétszer annyit kapott. Ha figyelembe vesszük to-vábbá, hogy a fekete munkásokat szállító kafferügynökök a bányatulajdonosoktól minden munkásért 72—96 koronát kap-nak, tisztán fog állni a nagy tőkével dolgozó bányatulajdono-sok és a szegény földművelő búr közti különbség. A mező-gazdaság fölvirágzásának másik akadályá eddig a közlekedési eszközök, utak hiánya volt. E tekintetben a helyzet azonban az utóbbi években lényegesen javult, és a búr ma már jókor jelenhetik meg terményeivel a piacon. Mindezekhez elemi csapások, jégverés, szárazság, sáskajárás, stb. és a marhavész járul, mely utóbbi néhány évvel ezelőtt oly pusztítást vitt vég-hez, hogy a föld megművelése, sőt a közlekedés is megakadt. Nem csoda tehát, ha a búr fáradságát és erejét nem igen akarja oly dologra pazarolni, mely eddig vagy keveset vagy semmit sem jövedelmezett. Mindezeknek a körülményeknek az lett a

következményök, hogy egy-egy tanya határának csak igen csekély részét vetik be. Hivatalos adatok a mivélés alatt álló területekről nincsenek, de bizonyos, hogy Transzvál területének csak igen elenyészően csekély része van bevetve, természetesen tekintetbe kell venni, hogy a talaj nem mindenütt egyenlő és majd legelőnek, majd szántóföldnek vagy kerti vetemények termesztésére alkalmas. Az élelmiszerek roppant drágasága a mezőgazdaság e viszonyaiban leli magyarázatát. 1898-ban egy zsák burgonya 12—24, egy zsák tengeri 16—18, tizenkét tojás 3 korona 60 fillérbe, egy tyúk 2—4, egy kacsá 3—4, egy pulyka 8—12 koronába került. Egy szekér tüzifáért 96—120 koronát fizettek. 1898 október közepén Pretóriában a következő piaczi árak voltak: egy zsák burgonya 60, egy zsák tengeri 24, 12 tojás 2·40, egy tyúk 4·80, egy kacsá 6, egy pulyka 15·6 és egy szekér tüzifa 72 korona. Fél kiló ürühús akkor két koronába került és ugyanily magas volt a marha- és sertéshús ára.

Míg az ország déli kerületeiben, Blémhof, Potschefstroom, Pretória egy részében, Heidelberg, Middelburg, Wakkerstroom és Utrechtben főképp marhatenyésztéssel, Transzvál közepén és északi részén, Marico, Rustenburg, Pretória, Lydenburg, Waterberg és Zoutpansbergben földmivéléssel foglalkoznak, az ország többi részében, az alföldön (low country) fél forró égövi éghajlata miatt kerti veteményeket termelnek.

Csaknem minden gabona megterem: árpa, zab, rozs, búza, kafferrozs, tengeri. Egyes vidékeken, például Utrechtben, lóherét is vetnek. Évenként rendszeren kétszer aratnak. A trágyázás általában ismeretlen és trágyául a fölgyujtott fű hamuja szolgál. A szántóföldet többnyire négy-hat évig mivelik, azután egy-két évig parlagon hagyják. A nagyon kezdetleges megmivélés ellenére is a föld elég bőven terem. A gabonaműek 15, a tengeri 30 szemet ad. Burgonyát helyenként háromszor is vetnek és 20—30-szorosát szedik. A kerti vetemények csaknem mindenütt jól teremnek meg; borsó, répa, saláta, hónapos retek kitünően terem. Ugyanilyen a gyümölcsstermesztés. Az alma, körte, őszibarack, füge, eper és dió nyáron, míg a narancs, banána, loquat (almaféle) és gujava télen érik meg.

Transzvál északi és északkeleti része kerti veteményekre alkalmas. A cukornád, dohány, kávé, thea, kakaó és déli

gyümölcsök különösen a zoutpansbergi kerületben teremnének szépen. Itt a faültetéssel is jó eredményeket lehetne elérni. Az említett termények után igen nagy a kereslet és egyre növekszik, a minek következtében a bevétel folyton emelkedik, és az arany az országból kimegy. Ha Transzváiban okszerűen üznék a kerti vetemények termesztését, Transzvál nemcsak a saját szükségletét fődözhetné, hanem Dél-Afrika főtermelője lehetne, mert a viszonyok sem a Fokföldön, sem Natálban, sem az Oranje-Szabad-Állam területén nem oly kedvezőek. Szükségleteinek fődözésére mind a négy állam az említett terményekből óriási mennyiséget kénytelen bevinni. Így például 1897-ben 16.984,900 korona értékű czukrot vittek be a négy államba. Ugyanez évben Transzváiba 2.775,000, a másik három államba 9.622,800 korona értékű dohányt és szivart vittek be. A bevitt thea értéke 3.788,500, a kávéé 12.698,800 koronára rugott, a mi együtt 43.094,400 koronát tesz. Minthogy a fogyasztás évről-évre növekszik, Transzvál gazdagsága is emelkednék, ha szükségletét maga fődözhetné. Így azonban a pénz a külföldre vándorol. A vadczukornádat a zoutpansbergi kerületben a benszülöttek évek óta termesztik és minden arra mutat, hogy termesztése igen jövedelmező volna. Ugyanily jövedelmező volna a dohánytermesztés, melylyel a dohánypalántával való rossz bánás és a dohánykezelés fogyatékosága ellenére is kitünő eredményeket értek el, és a transzváli dohány általánosan kedvelt. Az éghajlat és talajviszonyok következtében a dohánytermesztés előtt nagy jövő áll, mert a dohány minden fajtája megterem, a mi annál fontosabb, mivel a Fokföldön, Natálban és a Szabad-Államban csak igen kevés dohányt ültetnek. Kávét a dél-afrikai köztársaság területén kisebb mennyiségben már régebben termesztettek és a belöldi kávéültetvények gondos ápolás mellett szépen fejlődnének, mert Jávában a kávéfa csak a negyedik évben, míg Transzváiban már a második évben terem. Egy $2^1 \frac{1}{2}$ éves fa átlag $1^1 \frac{1}{2}$ kgr. kávéat terem. A lapályon a theacserje is vadon nő. Általánosan tudott dolog, hogy ott, a hol hosszú nyarat rövid tél követ, a thea sikeresen vethető és az éghajlat változása sem árt neki. Kinában a 42. szélességi fok alatt, a hol gyakran igen nagy hidegek vannak, a theát még termesztik. Az eddig tett kísérletek azt mutatják, hogy egy theacserje évenként $1 \frac{1}{2}$ kgr. theát ad. Hasonló kedvezőek a viszonyok a kakaó

termesztésére. A narancs, citrom szintén jól terem. Egy tanyán 8000 drbot ültettek, melyek 1—4 évesek és már teremnek. Egy citromfa tiszta haszna 25 koronára tehető. A nagy fafogyasztás igen jövedelmezővé tenné a nagyobb arányú fásítást is.

A búr gazdagsága azonban főképp szarvasmarhájából áll. Háromfajta marha fordul elő: az afrikai, hazai és zulu. Az afrikai fajta szarvai széjjel állnak, lábai hosszúak, teste izmos; a hazai valamivel könnyebb és alacsonyabb, szarvai rövidek és görbék és több tejet ad az előbbinél. A zulu fajta kicsiny, szarvai hosszúak és vékonyak, kevés tejet ad, nem eszik sokat, szívós és kitartó. A minden évben megjelenő tüdővész a gulyákban roppant károkat okoz. A teheneket és ökröket beoltják ugyan, de csekély eredménnyel. Az állatok mindig a szabadban vannak és a nagy hőmérsékletváltozásoktól, hideg szelektől és felhőszakadásoktól sokat szenvednek még a két méte magas elkerített helyeken is, a hol össze vannak zsúfolva. Ez a magyarázata annak, hogy évenként annyi pusztul. Ezenkívül a táplálék sem valami jó, mert csak fű, melyet az állat a szabadban maga keresgél. Az istállózás csaknem teljesen ismeretlen. A szénát a búr nem ismeri, csupán egyes tanyákon, a hol tejgazdaság van, istállózzák a marhát. Ugyanilyen a juhtenyésztés. A fokgyarmati kövérfarkú juh Transzváiban gyéren fordul elő, gyakoribb a gyapjas- vagy merinojuh, melyet az utolsó évtizedekben vittek be. A búr mindazonáltal nem a gyapjas, nagy juhot kedveli, hanem a kicsinyt, mely a treckre alkalmasabb, kitartóbb, nem soványodik oly könnyen és igen kevéssel beéri. Az uralkodó betegségek ellenére, melyek a nyájakat szörnyen megtizedelik, a juhtenyésztés szépen fejlődött. A lótenyésztést nagyban üzik, de a lovak, épen úgy mint a szarvasmarha és juh különös lóbetegségnek van kitéve, mely a nyári hónapokban, novembertől májusig rendszeren megjelenik. Mibenlétét még nem ismerik és orvosság sincs ellene. Azt azonban tapasztalták, hogy az istállóban tartott lovakat kevésbé támadja meg mint a szabadban levőket. A betegség okát a harminthban keresik, ezért a lovakat csak jóval napkelte után legeltetik. A betegségből kigyógyult lovat sósnak nevezi a búr és ez a betegségbe többé nem esik bele. Az ilyen ló ára, ha vézna is, háromszor-négyszer akkora mint a betegség előtt volt. *)

*) Dr. Wilhelm Vallentin: *Die Buren und ihre Heimat*. 88—103. l.

Mindezekből látható, hogy Transzválban nemcsak arany van bőven, hanem tömérdek más kincs is, melynek kiaknázásához azonban igen csekély a munkaerő, habár akadtak is már holland és német vállalkozók, a kik nagy földterületeket szereztek potom árákon, hogy azokon okszerű mezőgazdaságot folytassanak.

Transzvál városai általában kicsinyek és csekély népességűek. Legnevezetesebb Pretória és Johannesburg. Az első a köztársasági elnök és a kormány székhelye, az utóbbi a kereskedelmi, ipari üzleti élet és az aranybányászat középpontja, az arany város (golden city). Pretória nevét, a köztársaság első elnökétől, Pretoriustól kapta, és 1855-ben keletkezett. 1375 m. magasságban a tenger színe fölött, hegyi völgy északi lejtőjén fekszik, melyet a Witwaters hegység vesz körül. A város déli részén levő Signal-Hillről, mely körülbelül 120 mnyire emelkedik a völgy fölé, a város szépen látható. A domb lábánál levő plateauon volt a függetlenségi harcban az angol tábor. Ettől balra vannak a tüzérségi kaszarnyák és raktárak, szemközt vele a vörös téglafallal körülvett fogház, melynek a sarkán régi kerek torony áll. 1896 óta a város körül hat erődből álló gyűrűerősséget építenek. Pretória környéke természeti szépségekben, a The Fountains felé vezető út kivételével szegény. A völgyben, mely ide vezet, húzódik a delagoai és johannesburgi vasúti vonal. Pretória leghatalmasabb épülete a kormányzósági palota, hatalmas kupolával a közepén, melyen a szabadság arany szobraos ragyog. A kormányzósági palotában vannak az összes állami hivatalok. Másik óriási épülete a holland református templom, a templom-téren (Kerkplein). E körül vannak az összes pénzüzetek, a szomszéd utcákban pedig, a tulajdonképeni üzleti negyedben, az üzletek. A főüzleti utca a Church Street (Templom-utcza, Kerk-sstraat), melynek nyugati végén áll az elnök háza. A Templom-utcza a piacz-térre torkollik, a hol fődött vásárcsarnok van, mely 84 ezer koronába került. Új vízvezetéke 1891-ben épült. E mellé tervezik a színházat. A református templomon kívül Pretóriában sok más felekezetnek is van temploma és itt vannak a középiskolák is. Az utcákat és házakat villamossággal világítják. Lakosainak a száma 12 15,000 közt váltakozik, a kiknek a fele benszült és kuli. Az esős évszakban egészségtelen, télen a levegő tiszta, friss, a nyári hőség elviselhetet-

len. Pretóriának mint vasúti csomópontnak és mivel szén, vas, czinnober és ezüst található a környékén, fényes jövője van.

Pretóriánál sokkal fontosabb Johannesburg, mely a Witwatersrand világhírű aranybányái közt terül el és Dél-Afrika legnagyobb és legélénkebb városa. 1886-ban kimberleyi bányamunkások és aranykeresők tanyája volt még, ma pedig nagy, modern város, melynek legalább 50,000 fehér lakosa van és lakossága a feketékkel megközelíti a 150,000-et, jóllehet a lakosság nagy része a háború miatt elmenekült. 15^{1,2} □ km. területet foglal el és 1896-ban már 17,159 épülete volt. Éghajlata a híres forgószelek és homokviharak ellenére is egészséges és kivált tüdőbajosoknak jó. A levegő száraz. Nyári legmagasabb hőmérséklete 41, téli 32 R°; nyári középhőmérséklete 24, téli 20 R°. Az éjjelek hűvösek, olykor hidegek. Naplemente után a levegő gyorsan lehül. Az eddigi megfigyelések szerint évenként átlag 80 napon esik az eső, a legtöbb novembertől márcziusig; április és májusban, továbbá szeptember és októberben is szokott eső lenni, míg június – augusztus rendszeren száraz. Szervezett egészségügyi bizottsága van. Johannesburg igen szabályosan épült. A nagyrészt kövezett utcák egyenesek és derékszögben szelik egymást. Főutcái a Commissioner, Pritchard és President Street. A város legszebb része a vasúti hidon át vezető út Doornfonteinba, a hol a Tram-vasút széles, árnyas fasorok közt halad a kórház-kertek és a város északi részén levő kórház felé, mely 1.200,000 koronába került. Közéleben van egy fogház, rendőrlaktanya és egy erősség, mely a Pretóriába vezető úton uralkodik. A főbb épületek a kormánypalota, melyben a törvényszék, a landdrost, a bányabiztos és ügyészség hivatalos helyiségei vannak. A piactéren, mely Dél-Afrikában a legnagyobb, mert 400 m. hosszú, van a vásárcsarnok, mely 6 – 10-ig, szombaton 6 – 1-ig van nyitva. A börze, melyen a bányarésztvényekkel minden nap nagy üzérkedés folyik, a Commissioner Streetben van. Még élénkebb azonban az üzleti élet a szabadban, a «láncok között» («between the chains»), a hol 4–6 óra között este felé százával tolongnak és kiabálnak az alkuszok és ügynökök. A piactér sarkán van a Nemzeti Bank, Johannesburgban a különböző felekezeteknek 13 templomuk van. Állami teleken, a Krügersparkon áll a Rand-Club, a Zsidó-Club és a Keresztén Ifjúsági Club. Club, emberbaráti intézet és jótékony egye-

sület általában igen sok van Johannesburgban. Tudományos célú egyesületei a dél-afrikai föld- és ásványtani és a Witwatersrandi gazdasági egyesület. A Wetersrandi bányakamara (Witwatersrand Kamer van Mijnwezen) czélja a dél-afrikai köztársaság bányaiparának előmozdítása és védelmezése. Épülete a piacz-téren a Nemzeti Bank mellett van. Van ezeken kívül sok más egyesülete és társulata. Nevezetesebb hirlapjai a következők: *The Star*, *Diggers' News*, *Johannesburg Times*, *Transvaal Independent*, *Transvaal Critic*, *Südafrikanische Zeitung*. Van ezeken kívül számos kereskedelmi, divat- és sportlap. A hirlapok naponként háromszor jelennek meg és többnek heti kiadása is van Európa számára. Ezek a politikai lapok mérgesítették el a viszonyokat Anglia és a dél-afrikai köztársaság között és szenvedélyességök a kormányt a sajtótörvény szigorítására birta. Vendéglő, valamint kis korecsma és más nyilvános hely igen sok van a városban, melyek igen sok kárt és bajt okoznak. Színház három van: a Standard-, Empire-színház és az Amphitheatrum. Egy új színházat a piacz-téren akarnak építeni. Állatkertet is terveznek Dél-Afrika faunájából. Sportcélokat szolgálnak a cricket-tér, a kerékpárosok arénája, és hét lawntennis-hely a különböző kertekben és parkokban. A várostól délre van a lóverseny-tér. A főbb utcákat villamossággal világítják, a többit légszesszel. Sok házba van bevezetve a vízvezeték, mely azonban a kevés víz miatt gyakran megtagadja a szolgálatot. A külvárosok száma az utóbbi években nagyon növekedett. A legszebb külvárosok: Doornfontein, melyet a vasút szel, Jeppersdorp gyönyörű parkkal, Hospitaalheuvell, a hol a szép Joubert-park és a Krügers-park kertjei vannak. A külvárosokat lóvasút köti össze Johannesburggal. A vasúti vonaltól északra egész új-falu, Vrededorp, épül oly fehérek számára, a kik nem bírnak telket vásárolni. A házak száma már 600. A Pretóriába vezető régi úton van a nagyon kedvelt Orange Grove (Narancs-liget), melyben nagy állatkert van. A legszebb park egész Transzvámban az Aucklands-Park. A tőle nem messze levő Sanssouci igen falusias jellegű. Az Aucklands-Parkba vezető úton különös látványt nyújt a 600 zulu fehérenemű mosó, a kik itt mosó monopoliumot teremtettek, mert a bánya- és konyhai munkát nem kedvelik. Szigorú rendőri fölügyelet alatt állnak, de panasza nem igen adnak okot. A telkek ára még mindig emel-

kedőben van. Az építési kedvről fogalmat nyújt a Staats-Almanak, mely szerint hetenkint 150—170 új épületre kérnek engedélyt. Mindamellett a lakáshiány még mindig nagy. A lakásközvetítőknek egy lakásra átlag 15 ajánlatuk van. A közlekedést a városban lóvasutak, droskék, társas kocsik, inriksászok (emberektől vont, kétkerekű kocsik) látják el. A vasút az egész környékkel összeköti. A vasúti állomás épülete (Park Station) igen szép és villamossággal van világítva. A posta- és távíróhivatal ideiglenesen a kormánytéren van elhelyezve, míg új épülete a piacz-téren el nem készül. Johannesburg, mint ez adatokból látható, modern város és az aranybányák rendkívüli gazdagsága miatt rohamosan fog fejlődni, ámbar szörnyű drágaság uralkodik minden tekintetben.*) Johannesburg egész lakossága kissé nyers, alapjában véve azonban jókedvű, az érintkezésben elég kellemes, de európai becsületességet nem kell keresni nála, mert a lakosság zöme azért ment Dél-Afrikába, hogy mentől gyorsabban szerezzen pénzt, a minek elérésére feszíti meg értelmét és erejét és semmiféle eszköztől sem riad vissza. Minden nagyobb üzlet angolok és németek kezében van. A bürok sem kereskedelemmel, sem bányászattal nem foglalkoznak vagy csak keveset. A bürok, helyesebben hollandok, jobban szeretik a hivatalok csendjét és tétlenségét, mint az üzleti élet izgalmait, mert ez jobban megfelel flegmatikus természetöknek. Tisztviselői minőségök nem akadályozza meg, hogy fizetésüket különféle borralalókkal, melyek Transzváiban csaknem kötelezőek és meg vannak engedve, ne szaporítsák. A bürok és angolok a lakosság két külön osztályát alkotják. Az angolok beérik egymással, a számos amerikai mérnököt azonban, kik a johannesburgi bányákat vezetik, befogadják magok közé. Érdemes megjegyezni, hogy jöllehet eredetileg csaknem minden tőkét az angolok szolgáltatták, a bányamérnökök majd mindnyájan amerikaiak és néhány francia, a kik nagy sikereket értek el.**)

A nőkről a *Temple Bar Magazine* egy cikkében a következő részletek olvashatók: A nők közönségesek és műveletlenek. Legtöbbnek festett a haja és az arcza, nagyon föltünő

*) Seidel: *Transvaal*. 243—256. l.

***) Georges Aubert: *Le Transvaal et l'Angleterre en Afrique du Sud*. 141—143. l.

ruhákban járnak-kelnek és gyémántokkal vannak megrakva. Sokan vándorszintársulatok tagjai vagy elárusító és pinczér-lányok voltak. Főfoglalkozásuk az utczákon való kocsikázás. A férfiak nagyrészt zsidók. Rossz modor és finom külső tekintetében nem állnak a nők mögött, lehető föltünően egész nap 24 koronás pezsgőt isznak. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy minden johannesburgi idegen ilyen, mert van köztök igen sok ernyedetlen szorgalmú, vállalkozó szellemű és munkás, komoly férfi is, a kiknek köszönhető az aranybányászat megteremtése és nagy virágzása.*)

Transzvál többi városa általában igen kicsiny és gyér népességű. A nevezetesebbek a következők. Bløemhof a Vaal jobb partján, a Vet torkolatával szemközt, 1350 m. magasságban a tenger színe fölött. Potschefstroom az ország régi, 1839-ben alapított fővárosa. Nevét a transzváli függetlenség három vezérének a nevéből állították össze, a kik Potgieter, Scherf és Stockenstroom. A Mooi folyó mellett, 1250 m. magasságban van a tenger színe fölött. Lakossága 5000 lélek. 1862-ben a Suyman és Schøeman közt dúlt polgárháború színhelye volt. Utczáin szomorú füzek vetnek árnyékot. Hires kitűnő ivóvizéről. A környékén levő aranymezők, melyeken gyémántot is találnak, nagyon föllendítette. Az aranymezőket 1887-ben hirdették ki és 1893-ban már 24,406 unctziát bányásztak. Közelében vannak a klerksdorpi és venterskroomi aranymezők, Barberton a lydenburgi kerület határán, a de Kaap-völgy lejtőjén, a delagoa-vasút szárnyvonalának a végén. A de kaapi aranymezők középpontja. Már 1875-ben találtak aranyat a mai város közelében, melynek aknázása azonban csak 1882-ben indult meg. 1884-ben már 100 aranykereső dolgozott itt. A Moodi Reef nem sokára egy társulat tulajdonába ment át és az aranykeresők a közeli környéken folytatták az aranykutatóást. Barberton mai lakossága körülbelül 2000 lélek. Főbb épületei a kormány, landdrost, törvényszéki, csendőrségi épület, fogház, szabadkőműves páholy, négy templom, a tőzsde, a club és bányászegyesület otthona. A kórházat a kormány segíyezi. Minden nagyobb banknak fiókja van Barbertonban. Carolina lakossága 260 lélek. Az arany-, szén, czinn-, vas- és asbest- leletek miatt gyorsan fog fejlődni.

*) W. Fred. Regan: *England und der Transvaal*. 46. l.

Christiana a Vaal folyó mellett 250 lakossal. Nem rég az alluviumban gyémántot találtak. Ermelo 450 fehér lakossal, a Chrissie-tótól délre. Csinos falu, szép templommal. Jelentősége annak tulajdonítandó, hogy szentelepek középpontja. Heidelberg 2500 lakossal. A csinos kis városban egy templom, négy vendéglő és számos bankfiók van. A witwatersrandi aranymezők kiágazásai ide is elnyúlnak. Szentelepeket is találtak a környékén. Klerksdorp a Schoonspruit, a Vaal egyik mellékfolyója mellett, mely a városon keresztül folyik. Éghajlata kellemes és egészséges. A régi várost az újjal, mely a klerksdorpi aranytelepeknek köszöni keletkezését, hid köti össze. Lakóinak a száma 6000 és, ha fejlődését a túlságos spekulatio és rossz gazdálkodás nem hátráltatta volna, ma Johannesburggal versenyezne. Újabban gyémántot és kitünő szentelepeket is fődöztek föl, mely körülmény a nem sokára elkészülő potschefstroomi és johannesburgi vasúttal új lökést fog adni fejlődésének. Krügersdorp Johannesburgtól északnyugatra a vasút végső pontján. Igen kicsiny, de sok történelmi emlék fűződik hozzá. Bányabiztosság, a kerületi landdrost, a magasabban fekvő aranymezők landdrostjának és igazságügyi biztosságnak a székhelye. Számos középülete van. Lichtenburg lakossága 700 lélek, de azért nevezetes, mivel a 1^{1/2} millió holdat tevő kerület székhelye, Lydenburg 800 lakossal. Már 1847-ben alapította egy búr csapat. Ez után tizenegy évig egy független köztársaság fővárosa volt. Fönsikon, hegyek közt terül el. Van több középülete és két hirlap is jelenik meg. Fontosságot a közelében levő aranytelepektől nyert. Middelburg 1200 fehér lakossal és nagyon egészséges éghajlattal a delagoai vasút mentén. Újabban a nagy terjedelmű szénbányák miatt rohamosan fejlődik. Nylstroomban a lakosság 35 családból áll. Pietersburg 2000 lakossal a zoutpansbergi kerület székhelye és északi Transzvál legjelentékenyebb városa. Különös fontosságot az ad neki, hogy a leydsdorpi aranymezőkhöz és az angolok északi birtokaihoz erre vezet az út. Pietretief Svaziország határán 100 lakossal. Rustenburg lakossága 700 lélek. Éghajlata forró és csúzos bántalmak ellen igen jó. Gyümölcs- és dohánytermesztésről híres. Stander-ton a Vaal folyó mellett, források és kőszénbányák közelében. Utrecht a Belelashegy tövében 500 lakossal az első transzváli búrok történetében jelentékeny szerepet játszott.

Vryheid 8 900 lakossal szénvidék közepén, a hol aranytartalmú kvarczot is találtak. Számos hivatal, pénzügyintézet székhelye. Egy hírlap, a *De Nieuwe Republikein*, is jelenik meg. Gyapjúval, állatbőrökkel, koci- és épületfával és szénnel kereskedik. Wakkerstroom a Sárkány-hegységben 1915 m. magasan a tenger színe fölött, hegyektől körülvevett, nagy fensikon. A fehér lakosság 800 lélek. Wolmaranstad a Makwasiespruitnál és Zeerust 800 lakossal a maricói kerület székhelye. Mint-hogy földművelésre alkalmas vidék középpontja, a hol sok ásvány is van, gyors fejlődésnek néz eléje.*) Ezek Transzvál főbb városai és helységei. Johannesburgot és Pretóriát nem tekintve, alig mondhatók városoknak, ámbár valamennyi kerületi középpont. Az oka ennek abban rejlik, hogy a bürok nem szeretnek senkivel együtt élni, hanem tanyáikon tartózkodnak. A kisebb helységeekben is a fehér lakosság zöme nem búr, hanem bevándorolt idegen, épen ezért a kerületi középpontok elfoglalásával a bürok még nem lesznek legyőzve.

Ilyenek a dél-afrikai köztársaság törvényei, vallási, nyelvi viszonyai, közoktatása, közigazgatása, igazságszolgáltatása közlekedése, postája, távirója, telephonja, pénzügyintézetei, ipara, kereskedelme, legutolsó költségvetése, vámjai, földje, hegyei, vízrendszere, éghajlata, ásvány-, növény-, állatvilága, mezőgazdasága és városai. Természetes, hogy az idegeneket és kivált az európaiakat és köztük első sorban az angolokat nem ezek a dolgok érdeklik főképp, hanem az aranybányászat. Minthogy Dél-Afrikában valóban ez a legfontosabb, erről külön közlemény fog szólni.

HEGEDŰS PÁL.

---

*) Seidel: *Transvaal* és Georges Aubert: *Le Transvaal et l'Angleterre en Afrique du Sud* több helye.

Helyreigazítás.

A 284. számban megjelent közleményben a 224. lapon közölt táblázat első oszlopának harmadik félsorában *jekete* helyett *összesen* olvasandó.

A szerző.

A MOHAMMEDÁNSÁG HELYZETE BOSZNIÁBAN.

Az a nyugati ember, a ki Bosznia és Hercegovina hely-lyel-közzel tündérszépségű hegyvidékein végigutazik, csodá-lattal lát maga előtt egy keleti világot, mely elüt ugyan a mi megszokott európai környezetünktől, de még sem teljesen idegen.

Mindössze huszonkét esztendeje csak, hogy ez a terület a szomszéd nagyhatalom urát vallja a magáénak is, miután előbb négyszáztizenöt esztendőn keresztül vagy tizennégy nemzedék egy keleti faj útján nyerte benyomásait vallásról, államról, jóról, rosszról, birtokról, az enyémről s tiedről, rövi-den szólva: mohammedán török világnézet hatotta át ezt a tizennégy nemzedéket - s ez a mohammedán hatás nem-csak a nép vezérlő elemeinek arczára, külsejére nyomta rá bélyegét, hanem lenyúlt a nép lelkének is a gyökeréig.

Mikor azonban a régi török államalakulás e területén a hódító a maga vallását odakölcsönözte a meghódított, tőle elütő, más nyelven beszélő fajnak, s ez a faj ezt a vallást a vele járó keleti műveltséggel egyetemben elfogadta, ez az önkéntes kölcsönvétel tisztán csak abból a czélből történt, hogy az új proselyták uraknak maradhassanak apáik földjén.

Egyetlen volt tartománya ez a török birodalomnak, hol középkori értelemben vett nemesség a mohammedanizmus egyformásító keretében is meg tudta óvni kiváltságos helyze-tét. Négy évszázadon át csak az történhetett e területen, a mit a mohammedán bosnyák nemesség akart, az állam souve-rainitása nem az államfő akaratában, de az ő egyetemökben lelte kifejezését. Azon a földön, melynek politikai és földrajzi nevet ők adtak, hosszú időközön át csak keleti eszméket hintet-

tek el, társadalmilag pedig úgy gazdálkodtak, hogy abból csak nekik legyen hasznok.

S íme, mikor ezelőtt huszonkét évvel a Balkán-félszigeten végbemenő százados, az egyes részeknek a központtól való elmállására irányult természetes evolutio eléri Boszniát s beleilleszti a nyugoti eszmék körébe, ez az osztály egyszerre, új, szokatlan fölfogással áll szemben. A jog- és vallásegynlőség eszméit hallja. De nemcsak hallja, hanem érzi. Van már állami akarat, melynek szervei ezeket az eszméket elhintik, az állami közigazgatás ekéje neki megy oly talajnak, mely eddig vagy nem termett magot, vagy ha termett is, az más ízű, más formájú volt.

Annak a nagy világproblémának egy érdekes, terjedelmére nézve jelentős része oldódik meg szemeink előtt, hogy lehet-e, s mikép a mohammedán életnézletet úgy beleilleszteni a modern, méltányos haladás keretébe, hogy a mohammedán elem is egyenlő rangú tényezőjévé váljék?

A nagy probléma megoldásának kísérlete külsőleg már is megtermette gyümölcseit. Vasút robot, műútak szelik át a hegyek ormát. Keresztyén műépítészek messze keleten tanulmányozzák az igazhivők izlésének megfelelő mintákat. Kath. és orthodox templomok harangja hallszik, de nem nyomja el a mohammedán esti szózatát. Valami bűvös vegyülékét látjuk itt a keletnek s a nyugatnak. Ezért nem teljesen idegen már nekünk ez az ország.

Micsoda következményekkel jár vagy járt azonban a nagy föladat megoldására célzó kísérlet a dolog lényegét illetőleg? Midőn e kérdésre felelni óhajtanánk, nem szeretnők ha félreértetnénk. Ezért hangoztatjuk mindjárt, hogy itt oly irányról van szó, mely megpróbálkozott a nyugat eszméinek akképen való elültetésével, hogy azok keleti környezetben honosodjanak meg. E cél elérésének talán két módja volna. Vagy tabula rasat teremtünk, kiirtjuk előbb mindazt, a mi a mi palántánk fejlődésének megárthat; vagy azon igyekszünk, hogy eszméinket az illető talaj már élő fáival megbarátkoztassuk, kiméljük a már létező elemeket, hogy ne az első módot kelljen igénybe vennünk.

De bár kövessük a legóvatosabb eljárást, s az útból csak azokat a kötőrmelékeket távolítsuk el, melyeken nem fogamzik meg semmiféle mag: kísérletünk nyomában két

heterogén áram találkozása elkerülhetetlen. Az egyik, a mely volt és uralkodott, ott van helytt és stagnál, alkotni már nem tud, tehát passiv, de számolni kell vele, hisz segíteni akarunk rajta, a másik kívülről jön, tehát idegen s alkotni akar, iránya activ. A két különneű irányzat surlódásának mozgás az eredménye, a passiv állapot az actio erejének mekkorasága arányában természetszerűleg megmozdúl. Ily hullámmozgás beálltát megtapasztalta a nyugot is; de intensivebb, mert valóság-politikai a színezete, a nyugot és kelet határvonala, Boszniában, a hol a politikai és társadalmi hatásnak ez élettani tünetei Bosznia mohammedánjai keretében jelentkeznek. Ennek be kellett következnie. A mozgás természetszerű folyamán anna az egyetlen, lehető irányzatnak, melyet azon a területen követtek.

Arról kell számot adnunk, hogy miben áll ez a mozgalom?

Forradalom-e ez? S ha nem: mennyiben van benne része az államkormányzat irányának? Micsoda eredményekre van a jövőben kilátás? s lehet-e a nyugoti eszméket úgy átültetni, hogy abból a mohammedanismusnak is legyen haszna?

Minde kérdésekre igyekszünk felelni nem egyéni, az államhatalmat akár gáncsolgató, akár dicsérgető nézetek, hanem tárgyilagos adatok és összehasonlítások alapján. Nekünk magyaroknak első sorban érdekünk, hogy ne csak figyelemmel kísérjük mindazt, a mi állami és társadalmi határaink tövében történik, nekünk azt meg is kell értenünk. A nyugoti eszmék úgy is annyira erőt vettek már rajtunk, hogy kizárólag a nyugoti elnézetek szemüvegén nézzük a keletet; vagy ha leteszszük a pápaszemet, már szabad szemmel nem is látunk jól s belényugszunk, hogy igaza van a keletnek. A két végre hajlunk inkább, mint a megismerésre. Széchenyi István óta derekas elmék hirdetik, hogy a magyar szellemnek kelet felé expansiv erejűnek kell lenni, de mindezek az egyesek hirdette igazságok elvi dolgok csak, míg a magyar társadalom nem teszi magáévá. Erre pedig, sajnos, ma nem sok a kilátás.

Mily szépen írja Kemény Zsigmond ezelőtt kerek ötven esztendővel:

«A mi óriás rónánk a mérföldekre eső falvakkal, a gazdag, de különvált és népesítetlen pusztákkal, a homokutak-

kal, a nesztelen vidékekkel, hol csak a méla és szakgatott szélzsivaj, a pásztorfütty és a nyájkolomp töri meg az ünnepi hallgatást; ismétlem ez óriás róna, mely kimeríthetetlen keblét félig elzárta a világtól s csak gyér összeköttetést enged az ország főbb pontjaival, még évtizedek múlva sem lehet arra alkalmas, hogy a közlekedést egész gyorsasággal hagyja magán átvonulni és a lakosokat azon éber érintkezésbe hozza egymással, mely könnyűvé teszi a clubbok és associatiók összpontosított, titkos és egybevágó működését.»*)

Ötven évvel utóbb mit látunk? A magyar róna össze van kötve a nyugoti és keleti világ emporiumaival, óriás vasúti hálózatunk jelentős helyet foglal el Európa közlekedési egyetemében s a magyar faj lelkében megfészkelte magát a társadalmi elégedetlenség. Terjed a socialismus és rohamosan növekszik a kivándorlók száma.

Nem ugyanez a változás fog-e félszázad múlva a bosnyák földön is beállni? . . . ez a kérdés.

Kettős okunk van hát, hogy megértsük azoknak a fajoknak állapotát, melyek érdekkörünkön belül, történeti és helyrajzi okoknál fogva velünk szoros összeköttetésben álltak, állnak ma is, s fognak állani mindenkoron.

I.

Bosznia a Balkán-félszigetnek észak-nyugati sarkában északról s nyugatról — ha Dalmáciát jogilag a magyar koronához sorozzuk — a magyar állam területével határos. Ha elfogadjuk a történet-földrajzi iskola elnevezését, e terület történeti határai Magyarországra utalják. De nemcsak Magyarország helyzetében, hanem a Habsburg-monarchia mai alakzatában is első sorban a délkeleti határ jut érvényre. Mert míg az osztrák császárság mentén az orosz határ hossza 1000 kilométer, az olaszé 500 kilométer, a németé 1400 kilométer: a Balkán-félsziget északi határa — beletudva Romániát is — 1500 kilométer hosszúságban érinti a magyar határt. Nem akarunk a határhosszúság elméletéből túlmessze menő következtetéseket vonni, de föltétlenül bizonyos, hogy

*) Forradalom után 17. l.

úgy a Habsburg-monarchiára, mint különösen a magyar államra nézve a Balkánról elnevezett délkelet-európai félsziget alkotja a legközvetlenebb érdekkört.

Ennek a sokfélekép tagozott félszigetnek az a sorsjutott osztályrészüül, hogy a történeti fejlődés folyamán nem közepén a szófiaí medenczén, de épen a szélén keletkezett a fővárosa. Konstantinápoly Európa és Ázsia szélén oly földrajzi keretnek vált a gyűjtő pontjává, melynek fontosabb, nagyobb és gazdagabb része Kis-Ázsiában fekszik. Ha a térképen egy oly kört vonunk, melynek sugara a Konstantinápoly Duna-torkolat közötti távolság, a körnek túlnyomó területe Kis-Ázsiát fűdi. A félsziget nyugati része Hellászszal egyetemben csak a körnek szegélyét alkotják. Ha analógiát keresünk, csak olyatén járulékok ezek, mint az orosz birodalom nyugati határához hódítás útján illesztett lengyel királyság, avagy a balti tartományok s Finnország. Ez oknál fogva a Balkán-félsziget nyugoti része soha sem szerepel Konstantinápoly életszervekép. Konstantinápoly megmaradt s főnnáll mind a mai napig, noha Albánia kivételével nem parancsol többé nyugotra a Balkántól.

Nem tekintve a félsziget külső alakzatából folyó észleleteket, a belső szintér több egymással ugyan határos, de külön tagozott megszálló területre oszlik. Nyelvében egységes nép, avagy központosított, egyöntetű állam e területen nem alakult. E félszigeten a szintéri és néprajzi viszonyok különmeműségéből folyik, hogy történelmi fejlődése folyamában többféle politikai szervezet alakult meg s e megszálló területek, népcsoportozatok, államocskák egyesítése mindig valamely nagy világtörténeti akaraterőnek volt az eredménye, mely azonnal részeire oszlott, mihelyt az egyéni, vagy hódító nemzet akaratanak ereje megszibadt.

Mindössze háromszor egyesült a félsziget. Első ízben Nagy-Sándor hódoltatta be, azután a rómaiakat uralta s a XV. század óta a török szultánok akarata döntött Dalmácia kivételével a félszigeten. Ha történeti tanulmányt akarnánk írni, vázolnunk kellene Nagy-Sándornak a különböző balkáni néplegendákból mostanig föltetsző rendkívüli személyiségét, végig kellene vezetnünk az olvasót a római világbirodalom nagy keleti vállalatáin, s rátérnünk a közép-kor keleteurópai politikájára, hogy megértessük azt a nagy

tényt, melyet Konstantinápoly elfoglalása jelez Európa e keleti felének sorsa fordultában. De nem akarjuk egy concret, tetteges jelenség magyarázatát az ó- és középkor tanúságának előtérbe állításával elnagyolni.

Elég annyit megállapítanunk, hogy a római imperialis eszme oly mély gyökeret vert a Balkán-félszigeten, mely formáját megváltoztatta ugyan, de kiirthatatlanul bevésődött a félszigetre telepedett egyes népek lelkébe. A római imperiumban egyaránt helyet talált a félsziget viszonylag legősibb néprétege: a thrák-illyr, mely utóbbinak egy töredéke a mai albán népiség, s a római állameszmét szolgálta Hellász kultúrája. S hogy mekkora ereje volt a római imperiumnak, mint magasabb, nem csupán latinitásra alapított erkölcsi fogalomnak, arra bizonyosság Julius Nepos esete. Az utolsó nyugotrómai császár nem volt latin-római, hanem dalmata: a spalatoi Julius Nepos, kit 480 május 9-én orozva ölt meg két hűtlen tisztje.

De nem e tényen fordul meg a félsziget sorsa. 395-ben ketté válik a nagy földközi római birodalom, nyugaton uralkodik Róma, középpontja a régi római-latin hatalomnak, metropolisa az új világvallásnak, a Krisztus tanának, s keleten Új-Róma: Konstantinápoly tesz mesés befolyásra szert. S ime az anyaváros lehanyatlík, a népek vándorlása megdönti mindazt, a mit eddigelé alkotta római erő s akarat a nyugaton, de Konstantinápoly túléli Róma hatalmát 973 esztendővel s megmarad Kelet-Európa döntő tényezőjének.

Oly jelenség ez, melynek alapvető oka a római imperialismus átalakulásra való képességében keresendő. A római mag a balkáni talajban elvetve, görög milieuben, gyökeret vert s hajtása megállott a zivatarban. Byzantinismusnak gúnyolják azt a szellemet, mely túlélte Róma bukását, megállott a turáni, germán és szláv népvándorlással szemben, s kiheverte a keresztes hadjáratok düléseit. Proszkúnészissel vádolják alattvalóit annak a baszileüsnek, ki Kelet-Európa barbárjainak vallást, fejedelmeiknek koronát, országaiknak törvéymintákat adott. Nem akarjuk itt dicsőíteni Byzancz letűnt nagyságát, apologiát írni oly jelenségek mellett, melyek nem szorúlnak arra. Egy nagy politikai vonást azonban méltatnunk kell.

Byzancz egyházi szervezete, diplomáciája, katonai in-

tézményei, kulturája s a mindenekfölött álló császár személye révén megállott akkor is, midőn a Balkán-félsziget keleti részén bulgáro-szláv politikai szervezet alakul, mikor a VI. század óta telepes szerbség függetlenné lesz, mikor a keresztetes hadjáratok idején vagy hat évtizedig «frankok» ülnek a császár európai birodalmába s az albán elem új életre kel. Megtudtak alkudni azzal a nagy ténnyel is, hogy a Duna-Tisza köze mentén megalakult a magyar állam, mely a földrajzi nehézkedés elvénél fogva a Száva folyótól délre fekvő adriai területet: Dalmáciát, Horvátországot, Boszniát állandóan érdekköréhez csatolta.

Pedig ez nehéz föladat volt.

Mindazon politikai szervezetek, melyek a Balkán-félszigeten idő folytán alakultak: bulgárok, horvátok, szerbek, bosnyákok a keleti császárság eszme körében nőttek föl. A horvátok és bosnyákok később a dunai birodalomhoz csatlakoztak ugyan, s az állam eszméjét annak magyar keretében vették magokba: de a félsziget szintérbeli viszonyai, az ő ősi szervezetök, társadalmi belső függetlenségök föntartásának is csakúgy kedveztek, mint a bulgárokéinak és szerbekéinek. S ha a római keresztýénséghez csatlakozó horvátok állandóan beilleszkedtek is a nyugat eszme körébe: a többinek többé-kevésbé kelet maradt a mestere.

Byzáncz ura: a császár valami istenféle lény képében tünt föl az állatbőrbe öltözött pásztor lelkében a Vardar hegyei közt, a finomság, szellem önkéntelenül is tiszteletet parancsolt. Elismerték legfőbb úrnak, mesternek, de szeretni nem szerették. A kinek volt annyi ereje, hogy fölemelkedjék göröggé lett s Byzánczot gyarapította őseréjével. Bulgár, szerb, bosnyák, albán és rumun soha egymással állandóan nem férték meg, csak egyben: a császár hatalma megtámadásában egyeztek meg, mindaddig, míg a császár egyiket, vagy másikat nem elégitette ki. Akkor elhagyták egymást s hadakoztak egymás és véreik ellen. Byzáncz császárai ismerték a népek lelkét, s uralkodtak rajtuk akkor is, mikor amazok függetlenek voltak.

A múlt tanúságai s egy századokon át erre a célra be rendezett közigazgatási gépezet segítette a császárt. S még egy nagy népelettani tényező. A balkáni népek középkori társadalma csak egymás mellé rakódott társadalmi rétegeknek

volt a somnája, individuumok összege, de nem szerves egészet képező egyetem. Annyit ért, a mennyi ereje annak az egyénnek a fejében, vagy karjában lakozott, a ki nekik egy időre parancsolni tudott. S ezt az erőt csak akkor vállalták el úrnak, ha megérezték, mert kiki úr akart lenni közülök. Innen az a jelenség, hogy mihelyt nem éreztek sújtó kezet a nyakokon, a bulgár, szerb és a többi társadalom, melynek közös eszménye nem vala, alkotó elemeire bomlott. Ezért maradtak meg bolygóknak a byzáncezi nap körül.

A byzáncezi nap azonban megszűnt fényforrás lenni, a mint az az anyag, mely hevité, elégett. A byzáncezi hatalom aránylag kevés ily anyaggal rendelkezett. Az állami gépezet maga: a törvények, intézmények és formák megcsontosodtak s főnnállottak, de az emberanyag elfogyott, a vezérlő elem silányabb lett. A XIV. és XV. században mindig sötétebb lesz a byzáncezi színtér. Kis-Ázsiában azután teljesen besötétedik minden, menekülő barátok szava már csak kiáltó szó a pusztában.

A regeneratio s a félsziget újjáegyesítésének föladata az oszmánoknak jutott osztályrészül.

II.

1453 május 29-én foglalta el II. Mohammed szultán Konstantinápolyt. E naptól fogva számítjuk Kelet-Európában az újkort.

Portugalliától Varsóig, Angliától Nápolyig egy nézetten voltak az akkori politikusok, hogy az «európai emberiséget meglékelték».

Keresték s kutatták ennek a nagy bukásnak az okait. Az erényesebb rész azt vitatta, hogy a rossz erkölcsök okozták, majd a latin és görög egyház gyűlölködését hozták föl, szókimondó barátok a fejedelmek önzését hirdették. Csak épen egy okot nem tudtak meglátni a sok közül: annak az életerős, államalakításra a Balkánon oly kiválóan alkalmas, mert kíméletlen török fajnak a szervezkedését.

Egy vén görög: Theodorosz Tornikiosz 1265-ben kétszáz esztendővel Konstantinápoly bukása előtt már megérezte

a bajt. Azt beszéli a krónikás, *) hogy mikor Palæolog Mihály a frankoktól visszavette Konstantinápolyt, nagy örömtüzeket gyújtottak, a nép rivalgott s eltette a legitim császárt. A vén Tornikiosz betegen feküdt. Nehány barátja meglátogatta és sirva találták, folyton jajgatván, imígyen szólott: Hej milyen baj érte a keresztyénséget? «Ugyan mit beszél itt összevissza, elfoglaltuk hazánkat s ön sír?» mondák baráti. Mire felelé: «Nem ok nélkül sírok én. Mert lássátok, micsoda fölfordulása esék a görög birodalomnak, míg Mihály császár kezébe jutott. S ő elfoglalván Konstantinápolyt, most átteszi (Brussából) székhelyét. S mindazok a derék harcosok, kik éveken át hozzászoktak a törökkel való hadakozáshoz, mind a városba jönnek s itt elpuhulván, elszoknak a hareztól. A törökök pedig, a kik eladdig csak a hegyek közt laktak, s most a császár eltávozása után leszállanak a mezőségre, s idővel Európába jövéen elfoglalják Konstantinápolyt s egész birodalmunkat». És elmondván ezeket, megfordult s kilehelé lelkét.

A mit a vén görög előre megérezett, azt Európában nem tudhatták. Pedig szóról-szóra beteljesedett a jóslat. A testi erejére, józanságra, egyéni becsülettudásra nézve páratlan török elem, a mohammedanismus halálfélelmet irtó etikájával panczélozva 92 esztendő alatt (1361—1453.) megoldotta föladatát. Először Kis-Ázsiában vertek gyökeret, majd átjövén Európába, előbb a félsziget keleti részét foglalták el, azután nyugatnak vonultak, megdöntötték a szerb birodalmat s úgy aztán beleültek Byzáncz székesfővárosába.

Csupán a nyers erőnek tudni be az oszmánság diadalát, vajmi egyoldalú álláspont. A szultánok megfegyvelmezte oszmánság nézetünk szerint végbevitte Kelet-Európában a byzanci birodalom megújhdását — mohammedán alapon, ha úgy tetszik egy renaissanceal van dolgunk. Igaz, hogy a hódító faj megbontotta a régi kereteket: végét szakítá Bulgáriának, Szerbiának, de nem irtotta ki a meghódított elemeket s a keleti imperialismus erkölcsi és közigazgatási inventariumát átvévén, folytatta mohammedán formában a kelet-római autokrátiát.

*) Theodoro Spandugnino: *De la origine de li imperatori Ottoman.* (Sathas Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce. IX. 141- 2 l.)

Sőt többet tett annál. Öntudatlanul s csak a vallás terjesztésével kapcsolatos hódító ezélt hirdetve, a török hatalom terjeszkedése észak s kelet felé mégis ugyanazon a csapáson halad, mint Byzánecz, mikor ereje teljében állott.

Északon a magyar állam állotta el az utat. Az Árpádok s az Anjouk délkelet felé támadó irányú politikája Zsigmond idejében védelmi színezetet öltött s a Hunyadiak offensívája csak Magyarországot biztosította. A balkáni elemek ugyanis nagyobb bajt láttak a török győzedelméből, mint hasznot a magyar fegyver diadalából s így magatartások habozóvá lón. Annyi eredménye mégis lett a győzelmes defensívának, hogy a Duna-Száva vonalat 93 esztendeig (1453- 1526.) megtarthatta. Nagy dolog ez az államilag, katonailag egységes oszmán erővel szemben, de végre is a friss, egységes török erő ellen nem állhata meg az a magyar állami védnű, melyet belülről a védők magok gyöngítettek.

A török hatalom ez erősödő, előretörtető áramlata csakhamar elért a Balkán-félsziget nyugati adriamelléki részéhez is. Az akkori magyar érdeksphæra köréhez tartozó Bosznia és Herczegovina 283 esztendei (1180—1463.) politikai külön szereplés után részint közvetlen, részint közvetett török birtokká lett. Mai formáját s kiterjedését csak 1606-ban nyerte e terület, midőn a régi horvát királyság nyugati része Bihácscsal a töröké lett.

Bosznia nevét a Boszna folyótól vette s eredetileg azt a területet jelenté, mely ennek a folyórendszernek a mentén, mint egyes a Száva-Adria közére telepedett szláv törzsek megszálló vidéke szerepelt. Östörténete kapcsolatos a Balkán-félsziget illyr-thrák elem ősi viszonyaival. A rómaiak alatt az Adria mellékének: a mai Dalmáciának volt a hátmöge s azzal egy tartományt alkota. Ősi néprétege az illyr pásztor vala, kit fölváltott a rómainak dolgozó bányarab. A gótok, hunok, avarok földülták s a keresztyén hit vajmi gyöngén világított be a sötét hosszú völgykatlanokba, hol csak elvéte legeltették nyájaikat a szétfutott szegény pásztorok. A nyugati császárság megszűnte után Kelet ura ugyan a magáéna valotta ezt a földet is, de csak olyformán gyakorolható felsőbbségét, mint ma ő britt felsége néhány távoleső gyarmatán, tudniillik névleg szabatosabban szólván Konstantinápolyban lajstromot vezettek róla, de minden politikai változással meg-

békéltek, ha csak a czímet megmenthették. Ilyen változás volt az a nagy megtelepedés, melyet a délszláv gyűjtőnéven ismeretes törzsek vittek végbe a Balkán-félsziget e nyugati vidékein.

Ilyen szláv törzsek szállták meg a Boszna, Lasva, Uzsora és Spreca folyó völgyeit is. Az egyes törzsek nemzetségre, ezek családokra oszlának s arról a vidékről vették a nevöket, a hol megtelepedtek. Így lettek a Bosznavidékiek bosnyákokká (a magok nyelvén Bošnjani). A történeti fejlődés folyamán politikai szervezetre legelőbb az a törzscsoportozat tett szert, mely a vezérlő törzs nevéől horvát néven római katholikussá lett. Sokkal később szervezkedett a mai Novi-Bazár s a mai Montenegro egyik részén a szerb, mint politikai nemzet, s körülbelől egy időben velök rajzik vezérlő hatalom alá a Bosznamelléki törzsek csoportja: a XII. század elején. A szerb nemzeti csoport, mely azonban egyes részekre oszlott, a keleti hitet vallá, míg a bosnyák csoportozat a manichæo-paulikianus felekezetnek egy szláv változatát, az úgynevezett bogumil hitet vette föl.

Ez a három, történet-politikailag már a nem írott historia idejében is elvált csoportozat — a határokat ma ki jelölhetné meg — fajilag azonos eredetű, nyelvében csak táj-szólásilag különbözik. S mégis e csoportozatoknak külön individualis öntudatok van, melyet a történelem folyamában egymással szemben is érvényesíteni törekedtek. Ez a külön érvényesülési ösztön a bosnyákoknál, azoknál tudniillik, a kiket a török előtti korszakban nevezünk így, a bogumil hitben jelentkezik, melyet vezérlő, birtokos elemei vallottak.

Addig, míg az Árpádok uralkodtak, a bosnyák területen örökletes bánok, illetőleg dynasztiák nem fejlődtek. Magyarország gyakorolta a XII. század óta e területen is a souzerainitás jogát a király képében, igyekezett katholizálni, de a felsőség elismerésén kívül csak kisebbszerű befolyása volt a belső társadalmi viszonyokra. Annyit elért mégis IV. Béla már, hogy egy hatalmasabb magyar párt keletkezett, melynek élén Prijezda bán állott, kinek fia István, Kotromán melléknéven V. István király unokáját kapta feleségül, s megalapította a Kotromán-dynasztiát, mely 1323- 1463-ig Bosznia ügyeit vezette, 1377-ig báni, azontúl királyi czímmel. Fölemlítettük ezt a genealogiai tényt, mert azt a körülményt igazolja, hogy a *Habsburg-dynasztia Árpád-réven közvetlen rokonsági vi-*

szonyban áll régi, legitim dynasztiájával azon országnak, melyet ma tényleg bír. Ezt egyetlen balkáni mai dynasztia sem állíthatja magáról.

A középkori Bosznia nemzetközileg mint királyság csak rövid időre volt független állam. Elismerte ugyan Magyarország főnhatóságát, de (1415.) megegyezett a törökkel is. Ebbeli magatartását belső viszonyai magyarázzák. Nyugati értelemben vett loyaltás ez országban sohasem fejlődött, a bánnak, vagy királynak csak akkor volt tekintélye, ha ereje volt a főemberek megzabolázására. Mert a bosnyák nemzetiségek fejei a felségiség jogáról sohasem mondtak le magánbirtokukon s a közügy, közérdek szempontjait csak akkor ismerték el döntőknek, ha abból nekik magoknak volt hasznok.

Nem kellett nekik a pápa hite, mert a lelki befolyástól tartottak, azonképen megvetették a görög keleti hitet is, mely egyébként a középkorban nem is vert mély gyökeret. Teljesen beérték a kételvűség rendszerével, melyet hierarchia, templom nélkül hirdetett néhány jámbor férfiú, kiknek nem kellett sem zárda, sem szolga, hogy földjeiket műveljék. A mellett ez a hit meghagyta parancsban, hogy minden hívő tizedet tartozik fizetni.*) Gazdaságilag is jó hit volt ez tehát, mert kevés lévén a hitet prédikálók száma, eltartások kevésbe került s a tized a földesuré maradt.

A feudalismusnak ez a bosnyák hajtása nem hajlott meg a királyi eszme előtt; elfogadta ugyan, de nem maga fölött valónak, hanem csak mint a souverainitás condominiuma tisztartójának. Oly élesen sehohsem nyilvánul az egyéniség érzése a történeti fejlődés folyamában, mint e területen: a keselyűk sziklavilágában. Voltak egyebütt is hatalmas dynaszta, a mi Trencsenyi Csák Máténk nem épen a legutolsó, de mindig van valamelyes közjogi, vagy ethikai fűgefalevelők, melylyel eljárásokat takargatják. A bosnyák plemenaš, velikaš (nagy úr) kis király, ha jó, kegyes szolgálai iránt, ha rossz, szenvedélye nem ismer féket, neki nem parancsol senki. Százával

*) Ch. Scheffer: *Chrestomathie persane*. Paris. I. Abū' Imā' ā li Muhammed ibn 'Ubaid'-Allāh «vallások magyarázata» cz. művében. (Publications de l'Ecole des langues or. viv.)

vannak az országban óriás monolithek, hirdetvén e szláv hiksoszok emlékét.

Rogaticától egy órányira délnyugati irányban szép kis fennsík lankáján egy lomberdő tisztásán nagy, két méter hosszú óriás sírkő sötétlik, és rajta örök idők tanúságául bevésve e felirat: «Itt fekszik Vlávics Vlatkó, a ki még ember fia előtt meg nem hajlott, lett légyen bármi hatalmas. Sokat utazott, otthon halt meg, s nem maradt utána sem fiú, sem testvér. Ezt a követ vajdája Luzsinei Miotos állitá neki». Ime halálában is a kevély Bosznia (ponosna-nak, kevélynek mondják a lantosok énekeikben) középkori főúrának a típusa. Csak a halál tehetette egyenlővé azzal, a ki neki szolgált. De még az sem. Az ő emléke fenmaradt a kövön, a saját földjén akar elporladni, a szolgálak ezrei nyomtalanul vesztek el, emlékeket nem tartá fön­n még a szenvedésnek sem a tudata, hisz megszokták.

Értenünk kell a középkori bosnyák úr lelkét, ha a történeti változások okát kutatjuk. A hódító török megértette a bosnyák bogumilt. Megérezte, hogy ez az elem nem fér meg sem ráczzal, sem magyarral, ennek nem politikai függetlenség kell, hanem uraság a maga földjén, a hol jobbágyai szolgálnak. Másfelől a magyar államhatalom Mátyás alatt elejtette a bosnyák dynasziát s annectálta Jajeza várát, megrakta ör­séggel s végvidéket alakított belőle. A ki hozzámenekült, lett légyen bosnyák vagy rác, azt szívesen fogadta, de nem akart semmiféle bosnyák országos restauratiót.

Ezalatt (1463–1526.) a török államhatalom ügyesen pacificálta az országot. Elfoglalta Herzegovinát s külön kerületet alkota belőle. Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, hogy a bosnyák előkelő földbirtokosok állami közszempontokat még középkori értelemben is perhorreskáló iránya vidékenként majd erősebben, majd kevésbé erősen nyilvánult. Legerősebb volt ez az államellenes magánjogi souverain túltengés az Iván-nyergétől délre elterülő vidéken, melyet Chulmiának, majd 1448 óta Herzegovinának neveztek. E vidék a Kotroman-dynasztia alatt került Boszniához, s bármint akarta is a híres Dusán czár visszafoglalni, Bosznia megtartotta. A XV. században azonban a Hranićok nemzetsége lassanként függetleníti magát s III. Fridrik német császártól kért és kapott hercegi (dux) czímet. Ezen a forró talajon, a mész­kő és

tüzes bor hazájában még rakoncátlanabb nemesség uraskodott. Ennek nem kellett Bosznia királya, s kiki közülök a maga számlájára politizált. Bizonyos könnyen áttetsző naiv ravaszsággal könyörögnek s fenyegetődznek a középkorban. Pillanatnyi előnyökért elfeledik az eskümegpecsételte szerződéseket, de ha az előnyt kiélvezik, megint kaphatók. Óriás erejű, szikláik közt hozzáférhetetlen nagy gyermekek. Kevélyek, de érzékenyek s mindenekfölött bosszúállók. Hitéletök babonáknak, formáknak egy bizonyos hánnyada, speculatióra nem hajlandó a lelkök.

A török vezérek csakhamar kitanulták e népek gyöngéit, volt benne módjok elég s erélyesen és ügyesen megkezdték a mohammedán propagandát. Megtették ők ezt már a bulgároknál, szerbeknél, görögöknél s albánoknál is. E népek előkelőbb elemei közül azonban a hitökhöz hívek kivándoroltak, a ki pedig áttért, csakhamar az oszmánság fajkörében olvadt föl, s hivatalt vállalt. A bosnyák nemességnél nem a hitelvezetékhez való ragaszkodás döntött első sorban, hanem az a szempont, hogy a mohammedán hit elfogadásával magánjogi helyzetüket s ezzel együtt közjogi előnyeiket sértetlenül megóvhatják. Így történt, hogy a bosnyák és hercegovinai főnemesség túlnyomó része, a bogumilok pedig valamennyien áttértek a mohammedán vallásra.

Ennek a mohammedán tömeges conversiónak az iszlám szempontjából abban áll a jelentősége, hogy a szultán nem vakon hódított s nem az általános mohammedán elvekkel egyforma elvek alapján akarta egyesíteni a félsziget egyetemét. Számot vetett a körülményekkel s privilegiumképen meghagyta a mohammedanizmustól elütő középkori előjogait, uraságokat s így illeszté be őket a mohammedán államalkotás keretébe. Erre két oka volt. Egyik, mert Bosznia alkotta a birodalom éjszaknyugati határkapuját Közép-Európa felé; másik, mert e harcziás népelemet ezzel biztosan és állandóan a mohammedán eszme szolgálatába szegődttette. A közönséges oszmánnak is minden volt a vallása, de a bosnyák mohammedánnak e mindenben fölül még egy becses birtoka volt: úrnak érezte magát a saját földjén s azonfölül, hogy vallása pajzsának tartotta magát a «hitetlenek» ellen. A bogumilizmus csak kised kerületet betöltő eszmére szorított: de a mohammedanizmus nagy egyetemességében meg-

nőtt az ő bosnyák önérzete. Mohammedánná lett, de nem törökké, nem oszmanlivá. Megtanulta ugyan a nyelvét, fölvette szokásait, a mennyiben ez egyhitűségökből folyt, de megtartotta anyanyelvét. Bosnyákúl gügyögött mint gyermek, azon énekelt, az volt a ház nyelve, az országe. Így forrt össze a régi bosnyák történetpolitikai egyéniség a mohammedanis-mussal, mint vallási és társadalmi eszmével. Összeforrt pedig annyira, hogy ez a bosnyákúl beszélő mohammedán magát különb mohammedánnak, jobb igaz-hitűnek tartotta, mint a szultánnak, vallása kalifájának többi népét. Nagyon illik a bosnyákokra, a mit Abd-el-Latif, egy vahabita beszélt Riad népének. Elmondta nekik Mohammednek azt a hagyomány-szerű nyilatkozatát, hogy hitének követői 73 felekezetre fog-nak oszlani, 72 a pokol fenekére jut közülök s csak egynek lesz helye a paradicsomban. «S melyek, ó Isten követe, eme boldogságos felekezet megkülönböztető jelei, melynek majd a paradicsom kizárólagos birtoka leszen osztályrésze?» — kér-dék. Mire Mohammed felelé: «Azok lesznek e boldogok, a kik velem és társaimmal mindenben egyetértének». S ezek, így szól a meggyőződés mély hangján Abd-el-Latif, az Isten ma-gosságos kegyelméből mink vagyunk, Riad népe.

Ilyen Abd-el-Latifokból állott a mohammedánságot valló bosnyák úri elem. Az állam hite biztosítván kiváltságaikat, természetes, hogy vallásuk minden egyes tételét, minden kis szabályát betű szerint való értelmében fogták fel, mert közjogi helyzetök ugyancsak a vallásban való erős meggyőződésekkel forrt össze. Erre egyébként megvolt bennök a faji praedisposi-tio is. Mint minden hegyvidéki nép, mely nemzetségekként külön tagozódó völgyekben megszállása óta mereven ragasz-kodott szokásaihoz, eredetileg is a conservatív irányhoz haj-lott. Ehhez járult még a bosnyák népjellemnek az a vonása, mely a negatíóban rendkívül szívós. Hogy paradoxonnal éljünk, az ő actiojok a negatio, melynek két polusa van: egyik: a csak azért is, másik: a csak azért sem, melyet ez axio-mával jellemeznek: *za inat*. E szárnyas ígét csak megközelítő-leg lehet megmagyarítani, annyit jelent, mint daczból. Még a keresztyén bosnyák is azt mondja: *za inat bi se i poturcio* — daczból még török is tudnék lenni.

Míg a török államszervezet folyton erősödött, s támadó irányzatának sikerült a Duna-Tisza közét elfoglalni, meg-

remegtetni Lengyelországot, s a Krim és Kaukaszus Konstantinápolyt uralta, a bosnyák mohammedánság is aranykorát élte. Csakúgy mint a római nyugoti s keleti imperium idejében az illyr, germán, gót, turáni és szláv vezérlő elemek testökkel és lelkökkel szolgálták az imperialis eszméjét, azonkép a mohammedán bosnyákok s a léleekben hozzájuk hasonló arnótok (albánok) egész sorozatát tüntetik föl a jeles nagyvezéreknek. Csak a Szokolovics-családot kell megemlítenünk, a kik a Kalifatus, illetőleg az oszmán birodalmi eszmét jelesül szolgálják, de mindig bosnyák urak maradnak. Ez a vallási, közjogi és politikai összeforradása a kiváltságos bosnyák mohammedán úri elemnek nemzedékről nemzedékre szállván, csak erősebbé lett. S minthogy oszmanlikkal s egyéb mohammedán keleti elemekkel házasságok révén elegyedtek, a bosnyák családi nyelvet ugyan megtartották, de az ősi szláv typus bizonyos keleti, néha turáni zománczot kapott. Bizonyos lovagiasság érzete nyilvánul a lóháton járó, sólymokkal vadászó várurakban, a kik szívesen gyakorolják a vendégszeretetet, a kik érdeklődnek ügyeik iránt, de beleszólást abba senkinek sem engednek. Tisztelik a szultánt, meghalnak érte, de tisztviselőit — hiszen csak szolgálói — gyűlölik akkor is, ha velök egy fajtából való, de valósággal megvetik, ha oszmanli, hisz az négyszögletes fejű, lomha járású török.

Látnivaló, hogy ebben a bosnyák mohammedán elemben, a mohammedanismusnak egy olyan balkáni új képződménye áll előttünk, mely a mohammedán vallás erejével a maga társadalmi kiváltságait megerősítette. De nem, többet tett a megerősítésnél, mert e kiváltságos helyzete kővé vált magában a török birodalomban. Útjában állott a mohammedanismus reformtörekvéseinek is, annak nem kellett úgynevezett «szabadelvű» haladás, jött légyen az akár az Aranyszarv tájékaról, akár egyebünnen.

III.

A bosnyák mohammedánok szerepének jelentőségét és sorsa fordulását a török birodalom nemzetközi exigentiáinak azon változásai értetik meg, melyeket röviden keleti kérdésnek szokás nevezni. Voltaképen nem is egyes számban kellene

e kérdést emlegetni, hanem anyagából valóságos kérdések könyvét lehetne megírni. Fölhozhatnók azt is, hogy minden történeti evolutio oly kérdés, melyre a következő evolutio adja meg a választ, s így fölösleges épen a Balkán-félsziget államai sorsának jövődjét mindig függő kérdésnek tüntetni föl. De mi nem akarjuk e kérdést sem elvontan, sem történeti részleteiben tárgyalni. Elegendő, ha megvilágítjuk azokat a szempontokat, a melyekből tárgyunk jelentőségét előtérbe állíthatjuk.

A török birodalom legutolsó hódítása 1666-ban történt, mikor Kréta szigetét elfoglalták. Ez időtől fogva határai beljebb szorúlnak s az az általános meggyőződés vert világszerte gyökeret, hogy a birodalom hanyatlik, elemeire bomlik s az iszlámnak, mint államföntartó rendszernek vége elkövetkezett. Közhelyként idézték a régi keleti birodalom sorsát s a törökség politikai elpusztulásának idejét határozott időre megjósolni, az internationalis politikai képzettség bon-tonjához tartozott. Nem akarunk vizet hordani a Bosporusba, csak egy körülményt kell tisztába hoznunk. A török birodalom nem Byzancz. Átvette Byzancz közigazgatási apparatusát s annak a lényegét, beállította a mohammedán eszmék szolgálatába, de egy physikailag teljesen ép, vallásában, erkölcsében meg nem ingatott erős népre: a katonailag kiváló oszmanli nemzetre támaszkodik mind a mai napig. Byzancznál a nép fogyott el, a szultánnak még van népe.

Ez oknál fogva az a természetes balkáni: külön politikai organismusokra oszló szétmállási folyamat csak lassan ment végbe s 1699 óta immár kétszáz évig tart, szemmeláthatólag pedig csak a jelen században érezteti hatását. Nem akarjuk kelletén alól becsülni a balkáni, keresztyén fajokban nyilvánuló nemzeti erőt. Vétenénk azonban a történeti igazság ellen, ha fölszabadulások tényét a török közigazgatás hiánya mellett ne tulajdonítanók első sorban a Balkán-félszigetre nehezkedő két európai nagyhatalom anyagi és erkölcsi súlyának.

Keletről Oroszországnak jutott a szerep, hogy megalakulván Európa legnagyobb Alföldjén, az orosz síkon mint egységes állam a Balkán-félsziget keleti részére gyakoroljon befolyást. Nyugaton a Száva—Duna vonalának birtoka a Habsburgok monarchiájának biztosította a vezérszerepet 1699, vagyis

a karloviczi béke óta. Tizenkilencz évvel később (1718) a pasz-szaroviczi békében a Habsburgokat uralja nemcsak a magyar korona egyvetemes területe, de foglal túl a Száván is, magán a felszigeten. A Habsburgok azonban, mint akkoron közép-európai hatalom, nem fektetik a keleti határterjeszkedésre a fősúlyt, a nyugot köti le őket. Akarnak foglalni a keleten, előttök lebeg a középkori magyar állam keleti eszménye, mely törekvéseiknek megadja a legitimitás bizonyos színezetét a fölszabadítandó népek szemében. De nincs kellő anyagi erejük, a tengeri hatalmak: angol, francia és hollandi védik a szultánt. II. József az oroszokkal szövötkszik, de hódítani csak az orosz tud s a Habsburgok 1791-ben a szisztovi békében belenyugszanak a Száva-határ régi alakzatában.

E harcokban a török ellenállás derékhatát a bosnyák mohammedán bégek képviselik. Noha egyéni vitézségüket nem vonjuk kétségbe, mindazonáltal inkább a habsburgi seregek vezérletének fogyatékosága mentette meg a szultánnak Boszniát. Vitézségök gyümölcsét bőven megélvezték kiváltságaik megerősítése formájában. Az országban a hatalom teljesen az övék lett. Az éjszaki határ mentén örökletes kapitányságok intézték a védelmet s a szultánnak képviselője: a travniki basa csak azt tehette, a mit ezek a hatalmas kapitányok akartak.

A porta a múlt század végén s a napoleoni hadjáratok idejében a legerősebb politikai válság idejét élte. Mig nyugaton a francia forradalom nagy áramlata barázdálta meg az európai társadalmat: a keleten a mohammedán szultánság addigi rendszere, a régi európa mentes kormányzat, végét járta. De nemcsak a belső reform szüksége állott elő, kapcsolatban vele kitört a szerbek forradalma s a birodalom megbomlása elkövetkezettnek látszott.

A megpróbáltatásnak e szomorú napjaiban a bosnyák mohammedánok rendületlenül megállottak a szultán hívségében. Visszavertek minden kísérletet, mely a szerb fölkelők részéről jött, s arra célzott, hogy a bosnyák keresztyéneket szintén bevonja az ő mozgalmaikba. Természetes, hogy az ő politikai magatartásuknak tulajdonították a szultán trónjának megmentését. Hagyományaiknak, észjárásuknak megfelelően bosnyák mohammedán politikai dogmává vált, hogy minden újítás, a melyet a szultán megvesztegetett tanácsadói hirdetnek és be akarnak hozni -- rossz.

Csak úgy mint a levitézlett janicsárok, a bosnyák bégek azt hitték magokról, hogy ők a birodalom föntartó oszlopai. Vallásuk parancsolta kötelességök tehát, így gondolkoztak — hogy a szultánt megvédjék tanácsadójai ellen s megakadályozzanak mindent, a mi a változtatásnak csak legparányibb színét viseli is magán. Ha analogiákat keresünk, bizvást odaállíthatjuk melléjük azt a pártot, a mely pápább akar lenni a pápánál, császáribb a császárnál.

Vétenénk azonban a történeti igazság ellen, ha elhallgatnók, hogy e fölfogásokban megerősíti őket a francziák eljárása, a kik 1809-ben Ausztriától elvették Dalmatiát és az illyr tartományokat s ott addigelé hallatlan újításokkal léptek föl. A francziák Dalmatiában bármi nagy sikereket értek is el anyagi téren, nem értették meg az oda való nép lelkületét.

«A párisi urak nem értettek a szervezéshez és elvetettek minden olyan rendszert, mely nézetök szerint az ő előítéleteiket megsértette. Rajongván az egyenlőségi eszméért s elvont elveken nyargalva nem tudták, hogy ezeknek alkalmazása károsan hat a népségre. Nem értették meg, hogy a dolgok természete azt hozza magával, hogy a haladást csak módjával lehet beoltani. Nem is sejtették, hogy a barbárok civilizálásának alapföltétele, az erélyes szervezés. Először rendet kell csinálni, hogy aztán közülok való értelmes vezetőik lehessenek.»

Ez arany igazságot Marmont, a ragusai marsall hirdeti, a ki e tartományok élén állott. A marsallnak annyira igaza volt, hogy a francia uralom alá került határőrvidéki lakosság egy része Boszniába menekült,^{*)} minthogy a török járom inkább megfelelt észjárásának, szokásainak, mint az európai civilisatio. Képzeltető, hogy a szomszédban történt újítások mekkora félelmet idéztek elő a szomszéd mohammedánoknál. Mennél hatalmasabban kopogtatott az európai civilisatio a bosnyák kapun, annál idegesebben, annál konokabbul sáncozták el azt. S mikor a szultán hadseregét európai lábra akarván állítani, végre sikerült kiirtani a janicsárokat: azok Boszniában találnak utolsó menedékre (1826).

Csodálattal, vegyes irtózáttal tekintett a hitéhez hű

^{*)} Mamula levele 1808 november 6. Párisi hadi lt. Armée de Dalmatie.

mohammedán bég a fezre, mely akkor istentelen újítás számba ment. Tudjuk, hogy ma még konokul ragaszkodnak a jobbára morva posztóból készült fezhez; de akkor azt hitték, hogy az a keresztyének műve s eretnek az, a ki viseli.

Európai szempontból rendkívül csekélynek tűnik föl az a reform, melyet akkor Mahmud szultán birodalmában létesíteni óhajtott, s a reformmú maga is nem annyira a meggyőződésnek, mint inkább kényszerítésnek volt műve. A hellének szabadságharcza s a szerencsétlen orosz háború elemi erővel hatottak a portára, tenni kellett valamit. A bosnyákok ezt a valamit sem akarták. Nem csoda, mert Konstantinápolyban a szultánnak emberei közül senki sem tudta megmondani, hogy meddig menjen. Az angol követ nem sok életet jósolt a reformnak, csak az osztrák nagykövet vélekedett jobban, azt írván, «hogy ebben a nagy testben van még elég erő, hogy megéljen, csak éltető szerve: a mohammedán vallás maradjon meg épségben».*)

A bécsi udvar politikája, mióta 1815-ben a Habsburgok monarchiája terjedelmére nézve megbővült, s mint conserváló nagyhatalom döntő szerepe jutott, határozottan törökbarát politikát folytatott. Nagykövetének nézete teljesen megegyezett Metternich herczeg irányával, a ki mikor erélyes katolikus propagandára s a keresztyének emancipációjára ösztökélték, nyíltan kijelenté, hogy: «csupán a katolicismus nem fogja sohasem megóvni a török birodalmat, melynek üdve az iszlámban van,»*) erősen bizik az iszlám reformképességében s a rajah, vagyis jogtalan keresztyének egyenjogúsítása következményekép előrelát egy forradalmat, mely Oroszországnak kedvez. Józanul, humánusan és rokonszenvesen viselkedett Metternich mindig a portával szemben. Kiméletlen, erőszakos és követelő volt az orosz. S a török nem Metternichre hallgatott, hanem az oroszra, mert ettől félt. A keleti embernek nem imponált a szavakban nyilvánuló jó akarat, vele csak az orosz tudta megértetni akaratát, mert megérezte.

Épen így gondolkoztak a mohammedán bosnyák bégek s a birodalom nyugati részén a scutarii albánok Musztafa

*) 1830 február 20. Titk. lt.

***) «Le seul catholicisme ne pourra jamais sauver l'empire Ottoman, et son salut est dans l'Islamisme». 1830 márczius 10.

Busatlija basával az élökön. Nem törődtek a reformokkal s látván, hogy gyöngé a porta, 1831-ben megkísértettek egy mohammedán lázadást. Boszniában egy Husszein nevű Gradacsac kerületébéli kapitány hirdette a mohammedán szabadság elvét. Neki tudniillik az volt a szabadság elve, hogy nem engedelmeskedik csak annak, a kinek ő akar. Kikiáltatta magát vezérnek s úgy látszik, hogy egy önálló mohammedán Boszniáról álmódott. Effélett akartak az albánok is. E mozgalomban két jellemző vonás tűnik föl. A bosnyákok nem ismernek el semmiféle érdekközösséget a többi nem bosnyák balkáni mohammedánnal, azért buknak el az albánok is. Ez az egyik tanúság. A másik az, hogy a mohammedán bosnyák elem, mikor tette kerül a dolog, megoszlik. Sztoláczi Ali s Csen-gics Iszmail előkelő hercegovinai mohammedánok, a kik csak oly kevésbé voltak reformbarátok, mint Husszein kapitány, csak azért is a szultán pártjára állnak, s mint legitimisták a forradalmár Husszein ellen fordulnak. Ezért azután el is bukott Husszein s 1833-ban Ali Hercegovinát, mint külön tartományt kapta kormányzata alá. Szegény Mahmud szultán őszintén akarta, hogy ne legyen különbség muszulmán és rajah között, de csak úgy győzhette le antireformer bosnyákjait, hogy a kiváltságaikra még rátartibb hercegovinaiak kezére adta egyik tartományát. Reactiót feudalizmussal legyőzni valósággal specialitása ennek a török reformnak.

Mindennek természetes következménye vala, hogy Boszniában megszűnt az a parányi kis társadalmi rend is, mely évszázadokon át a megszokás erejénél fogva némi egyensúlyban tartotta az egyes vallási rétegeket. Nem szándékunk a keresztyén atrocitások sorozatával illusztrálni előadásunkat. Csak azt a tényt kell megjegyeznünk, hogy a török reformok ellen való visszahatás lehetővé tett minden rendellenességet: az anarchia lett a szabályos állapot. Épen úgy, a mint erős tüdejű egyének megszokják a mocsaras levegőt, ez ország beletörődött a fejtelenségbe. Föl sem vették az emberhalált. Mosztárban a kormányzó palotája előtt karók állottak. Egykedvűen néztek, mint száradtak el rajtok a kivégzettek tetemrészei. A szultán emberei pedig hallgattak, hiszen tenni úgy sem tehettek semmit. A horvát határon napi renden volt a lövöldözés, hiába recriminált az osztrák követ Konstantinápolyban. Pedig javokat akarta. Metternich politikáját ez

irányban jellemzi az a levél, melyet Neumann londoni követéhez 1833 február 15-én írt*):

«Az ottomán trón léte és föntartása — úgymond ... noha a keresztyén műveltséggel való viszonyát tekintve anomaliának tetszik, Európának közös, az osztrák politikának pedig szükségszerű érdeke. Az a nagy terület, mely fölött a szultán habár inkább névleg, mint valóságban gyakorolja a főhatalmat, trónja bukása esetén okvetlen nagy anarchiának esnék áldozatul s ezzel a külföld beavatkozását vonja maga után. Megannyi hatalmasság érdeke tehát, hogy a béke érdekében gyakorlati politikát kövessen, ez pedig csak a szultán trónjának megszilárdítását tűzheti ki céljául.»

Nem azért idézzük a kancellár szavait, hogy Ausztria a porta iránt barátságos magatartásából rendszert alkossunk. Csak bizonyoságul hozzuk föl, hogy a bécsi udvar őszintén hitt az iszlám megreformálhatóságában. Maga az uralkodó I. Ferencz királyunk, a ki kiválóan érdeklődött a Balkán viszonyai iránt, első sorban békét akart s ha az állapotok megmaradását nem is biztosíthatta, mint a hogy Szerbia különállásába is bele nyugodott, mindig a conservatív, töröknek kedvező eszközöket vetette latba.

Szegény Mahmud szultán 1839-ben július 1-én egy hétfői napon meghalt. Ifjúsága szerencsétlen volt. Szive aranyból vala, igazán akarta a jót, de nem sokat ért el. Megölte a rum és arac. Utóda Abdul Medzsid még erélyesebb volt az akaratban, de ugyanoly gyöngye a kivitelben. Ő is reformszultán. Nevéhez fűződik a Gülhanei kioszkban 1839 július 9-én kihirdetett nagy Hatiserif alkotmányprogrammának a ténye. Ez az európai elvek alapján kidolgozott alkotmány magna-chartája akart lenni a birodalomnak. A Marmara-tenger partján trónján ült a szultán. Udvari astrologusa a münedzsim basa óráját nézte, mikor üti órája a négyet. Óriás néptömeg rivalgott az európai és ázsiai partokon. Aztán fölkél Resid basa s Európa képviselői jelenlétében stentori hangon fölolvassa a nagy oklevelét:

A szultán minden alattvalója egyenlő a törvény előtt.
Vége van az örökös kapitányságoknak.

---

*) 1833 február 15. Metternich Neumann londoni követéhez. Iratai V. 476 l.

Új modern közigazgatás, méltányos adóreform, vallásszabadság, jó törvények iskolák, szóval minden kívánatos és czélszerű dolgot fölsorolt benne.

Az ágyúk dörögtek s nagy vígasság lön utána.

S azután mikor eloszlott a tömeg, mindenki azt kérdezte: «ugyan mire jók ezek a reformok».*)

S a hogy Konstantinápolyban fogadták a reformot, azonképen történt a vidéken is. «Hüvösen és engedelmességgel hallgatták, de olyan közönnyel, hogy meglátszott, mennyire nem érti a nép, miről van szó.» Ezt a reformot pedig Konstantinápolyban gondolták ki.

Boszniában elkeseredéssel hallgatták a hat-nak rendelkezéseit. Hisz a bégeknek nem kellett semmi, a minék változás a neve. Jellemző, hogy Konstantinápolyban senki sem gondolt arra, hogy Boszniában a hati-serif értelmében megreformálják a közigazgatást. (Tanzimati-hairie nevezék ez új intézkedéseket.) Közel tíz esztendeig a porta mondhatni csak névleg gyakorolta a főhatalmat.

A szultán képviselője, illetőleg helytartója Travnikban székel, musir, vezér volt méltóságának a neve. A bosnyák tartomány négy kerületre, szandzsákra oszlott: Zvornik a keleti részeket foglalta magában, Klissa a nyugatiakat, Bosna Travnik középponttal az ország közepét. Hercegovina, mint említők, Sztolaczi Ali, családi nevén Rizvanbegovics vezérkedése alatt önálló tartományként szerepelt.

A mennyiben közigazgatásról szó volt, azt a musirtól ki-nevezett és bármikor elmozdítható helyettesek: muszelimok gyakorolták, a bírákat: kadikat — a musir kinevezte travniki kivételével — Konstantinápolyban nevezte ki a sejh-ül-iszlám, Szarajevóban, a mai fővárosban egy főkadi (főbíró) osztott igazságot.

A török reform eleinte csak arra törekedett, hogy az északi és nyugati határokon uraskodó végvidéki örökletes kapitányságokat megszüntesse, mert ezek a kis királyok azt cselekedték, a mi nekik tetszett. Ezek helyébe azután basa czimmal (két lófark illette) kerültek a muszelimok.

1839-ben egy igen jóra való musir: Kiamil basa került

---

*) Köv. jel. 1839 november 6. Titk. It.

Travnikba. Mikor a reformok behozatalát emlegették, őszintén megvallotta, hogy neki nincs hozzá való hatalma. «A bosnyákok — úgymond — mint mindig, opponálnak s a rendeleteknek csak annyiban engedelmeskednek, a mennyiben nekik tetszik». Egyes helyeken — kivált a Horvátországgal határos vidékeken — a rendeleteket «bujuruldi»-kat el sem fogadták, olykor széttépték. Ilyenkor a musir azt cselekedte, hogy a mohammedán főemberek közül megnyert egyet-kettőt, vagy valamely pártot s ezekkel uralkodott. Egy darabig csak ment a dolog, míg azután a veszekedő pártok megbékéltek s a helytartó ellen fordultak. A helytartónak nincs más fegyvere ez országban, mint a nyelve, mondá a nevezett Kiamil maga. Ekkor két főpárt volt a bégek közt. Az egyiknek élén állott Fazli basa Serifovics, a szarajevoi muszelim, ez volt a kormánypárt feje, az ellenzéki meg Musztafa basa Hermis Banjalukában, a ki Fazlinak halálos ellensége volt, s az alája rendelt népet folyton lázította ellene. Ha azután a helytartó megsokalta az erőszakos oppositíót és közbevágott, nem neki adtak igazat, hanem visszahívták. Chosrev basa — Kiamil elődje — török ember létére megkísérettette, hogy a keresztyén parasztokat megvédje földesuraik ellen s muszelimeknek pártatlan nem bosnyák mohammedánokat rendelt. Föllázadtak ellene. Segítséget kért tehát a portától, de cserben hagyták, s azonfölül még visszahívták.

Kiamil basa látván, hogy nem megy velök semmire, megpróbálta a teljes engedeékenység rendszerét. A szó szoros értelmében elcsapta a bosnyákoknak nem tetsző tisztviselőket s elküldte albán katonaságát, melyet gyűlöltek. Alig, hogy megtörtént óhajok, azonnal újabb követelésekkel álltak elő: kergesse el az állami adók bérlőit, szállítsa le a beviteli vámot, szóval minden kényszernek a megszüntetését kívánták, a mit az állam föntartása érdekében rájok rótt. Élt akkor Travnik közelében egy szent dervis: Seri baba, ehhez zarándokolt a sokat zaklatott basa tanácsot kérendő. De az sem segített rajta s nagy volt az öröme, mikor Boszniából végre távozhattott.

Igaz viszont az is, hogy ezek a folyton váltakozó, hivatalokat sok esetben pénzért vásárló idegen basák nem ismerték az ország viszonyait. Nem csoda tehát, hogy ilyen vezérlő elemeknek reformkísérleteikkel kudarczot kellett vallaniok,

de vallottak volna akkor is, ha a bosnyák mohammedánok a szabadelvű haladás fanatikus bajnokai lettek volna.

Herczegovinában a bosnyáktól teljesen elütő világot éltek akkoron. Alibeg Rizvanbegovics, a ki mint a reformok embere nyerte el a vezérséget e külön tartományban, teljesen önálló politikát folytatott. Jelentékeny ember volt, egyike azoknak a balkáni vezéreknek, ki ha a középkorban élt volna, bizonyára önálló államot alkot vala. Tény, hogy nem törődött a konstantinápolyi politikával s Herczegovinát úgy igazgatta, mintha a saját jószágán gazdálkodnék. Az adót pontosan beszolgáltatta, ajándékokat küldött a portánál befolyásos embereknek, hogy ne szólhassanak dolgaiba. A montenegróiakkal, mikor a híres Szmálj aga Csengicset megölték, két éven át szerencsésen hadakozott, majd megbékélt a vajdájokkal. A keresztényeket nem bántotta, elrendelte a selyemtenyészést, rizst ültetett s bányamérnökökkel érczek után kutatott. Még ma is emlegetik az Ali kormányzását, mikor a pörölylyel dolgoztak s a puska tüzével védték magokat. (Jà čekić kuca, jà puška puca).*) Csakhogy Ali nem a szultánnak, de magának dolgozott. Ellensége volt a travnikiaknak, szarajliáknak (a hogy a szarajevoiakat nevezték) s a maga tartományát tartotta szem előtt, s jaj volt annak, a ki ellene támadt. Mint egykor a híres Ali Tepelendi Janinában a görög keresztényekkel kaczerkodott, úgy Rizvanbegovics is a keresztények rokonszenvét igyekezett megnyerni, hogy bégtársait féken tartsa. Mert nem szerették őt sem, pedig húsokból való hús volt.

A külföld mindezekkel a belső mozgalmakkal nem törődött. Ausztria híven hagyományaihoz segíteni igyekezett a keresztényeknek, de a török kormányzatot túlerélyesen sohas m ösztökélte. Az orosz kormányzat nem bánta, ha a mohammedánság maga alatt vágja a fát. A diplomatiái közvélelem azt tartotta, hogy «minden fölvilágosodott török miniszterium elveszett időt jelent az oroszokra.»**)

A bosnyák anarchia, vagyis a mohammedán bégek oligarchiája tovább gyarapodott. A szarajevoiak annyira mentek,

*) Istočno blago. Mehmed beg Kapetanović-Ijubušak Sarajevo. 1896. 1 l. (Keleti példabeszédek.)

***) «Tout le temps, que dure ici un ministère éclairé, est un temps perdu pour les Russes». Konst. jelentés 1846 november 25.

hogy a szultán helytartójának csak 24 órai tartózkodást engedtek városukban. 1846 Csenkel-zade Mehmedi Tahir basa lett a kormányzó, egy erélyes régi módi török, a ki a maga feje után indult s neki ment a bégeknek. A Krajnában: Bihács körül tört ki a lázadás legelőbb 1849-ben. Ez egyszer a portát megsegíté a szerencse.

Bosznia maradt legutóljára az összes török tartományok közül, a melyben végre a szultán neki bátorodott s meg merté tenni azt, a mit egyebütt már 1830-ban megcselekedett. Azon kezdte, hogy ujonczokat szedetett. Erre azután kitört a mohammedán bosnyák elem fegyveres lázadása a szultán ellen. Két esztendeig: (1850—1.) tartott a fanatizált mohammedánok ellenállása. A szarajevoi ulemák azzal a váddal állottak elő, hogy a szultán kiküldött katonai teljhatalmú parancsnoka: a renegát «gyaur» Omer basa keresztyénekké akarja tenni őket, s tagadhatatlan, hogy Boszniának majdnem minden vidékén fegyverhez nyúltak a földbirtokosok.

A lázadás azonban inkább csetepaték sorozata katonai egységes vezérelt és ágyúk hijával lévén, Omer fegyvelmezett embereivel (4000, 32 ágyú) bár sok küzködés után, de teljesen leverte őket s nem ismert velök szemben irgalmat. A török és keresztyén köznép semlegesen viselkedett.

Herczegovinában Ali eleinte azt vizsgálgatta, hogy ki lesz erősebb. Egyik fia: Hafiz ó-török volt, a másik: Rizván reformer. Ezek a késig mentek vitáikban, míg öreg, nyolczvan éves apjuk titokban biztatta a lázadókat, de nyíltan meg Omerrel tartott. Ezenközben teljesen elveszítette lába alól a talajt. Az ő latere minisztere: Ibrahim kavaszi basi, Pamuk bajraktár (zászlótartó) s a Panjavicsok külön pártot alakítottak s Mosztárban külön régimet kezdtek. A rendet radikális eszközökkel tartották fönn: megszüntették a vámot, az adót s kijelentették, hogy kiki tehet, a mit akar. Ez az ideális állapot azonban alig tartott pár napig, mert e mohammedán utopisták hadát csakhamar széjjelverték. Alit, a mikor 1851 februárban jelentkezett, elfogták s Omer folyton magával vitte. Április 3-án Dobrinánál (Banjaluka és Jajeza közt) «véletlenül» elsült egy puska s Ali halva rogyott össze. Omer erre csapatostúl fogdosztatta össze a mohammedán előkelőket s kötéllel a nyakokban hurezolták őket a városokon végig, majd aztán Salonikin át Konstantinápolyba. Jó részök a száműzetésben halt meg s

máig is akad még öreg ember, a ki a «bosnyák szabadságért» szenvedett. 1851 augusztus 15-én Szarajevóban, melyet megtettek fővárosnak, miután Hercegovinát újra egyesíték Boszniával, kihirdették végre a reformokat.

Meg kellett emlékeznünk e lázadásról, mert ekkor esett meg legelőbb, hogy a mohammedán állambatalom fegyveres erővel kényszeríté saját mohammedán alattvalóit európaias reformokra, miután szép szerével nem sikerült. S hogy ezt megtehesse, a bosnyák társadalom legfelsőbb, kiváltságolt részét meg kellett bolygatnia. Látni való tehát, hogy a bosnyák újabb társadalmi fejlődés akkor indul meg, mikor a porta a törvény előtti egyenlőséget erőszakkal akarja behozni, jobban szólva, megvalósítani.

S megindult a közigazgatás törökös reformja, Konstantinápolyban kendőzött francziás centralismus francziák nélkül elméleti jogegyenlőség, ígéretek, hogy a földesúri viszonyon könnyíteni fognak. S hogy mindezt megvalósítsák, nem bennszülött, de török tisztviselőket importáltak.

* * *

Omer basa idejétől az occupatióig huszonnyolcz esztendő telt el. Ez alatt 23 helytartó állott a tartomány élén. Egy nagy háború (a krimi) s a szerbek elleni diadalmas harc megszilárdítá a török fegyver tekintélyét, a mohammedán feudalismus megtörtnek látszott. Mindazonáltal azt a nagy fölbomlási folyamatot, mely a török birodalomnak e nyugati szegélyén belül megindult, föltartóztatni nem lehetett.

Nem akarjuk a keresztyén elemek visszahatását és politikai nézeteik hullámszását jellemezni ez időben. Elég, ha jelezzük, hogy a török kormány érezte, mint kormány, hogy itt a jogegyenlőség és az ország gazdasági belállapotának igazságos elrendezése ránézve a lét vagy nem lét kérdése. A török kormány egyes tagjai igen helyesen fogták föl a kérdést, de mit tehettek, hogyha a mohammedánság egyszerűen megobstruálta a törvényt?

Ezrével idézhetnők a panaszokat, leveleket, folyamodásokat, de még a jellemzők összefoglalására sincs terünk. A legjellemzőbb mindenestre az az eset, mikor a travniki kerület tizedjövédelmeit a P. testvérek 1.425,000 frtéért kibérelték, de hogy 200,000 piaszterrel többet ígérő versenytársoktól szaba-

duljanak, 500 aranyat adtak a döntő közegnek. A portán megtudták ezt az esetet s egy bosnyák nyelven írott fermánt tettek közzé, melyben megtiltják a hivatalnokok megvesztegetését. Nevetett a nép is, meg a hivatalnokok, a kik fölolvasták. A visszaélések tömkelegéből azonban csak egy határozott, folyton ismétlődő jelenséggel találkozunk.

A politikai események hatását mellőznünk kell. Ezek e tartományban mint egy homorú tükörben tükröződnek vissza. Még a legértelmesebbje is csak a völgye széléig látott, minden változást csak a maga kuća-ja : háza szempontjából mérlegelt. Azok a «nagy eszmék», mint nemzeti egyenjogúság, horvát vagy szerb eszme, pánszláv eszme még a klastromokig sem jutottak el. Rendet akartak : úr és jobbágy, mohammedán és keresztyén. A három felekezet, mint három külön «nemzetiség»-nek képviselője igaz, hogy ellenségesen állott egymással szemben. A mohammedán, mint úr s mint muzulmán gyűlölte a «rajaht», a katolikus és görög keleti meg amazt.

A mohammedán régi fajtájú úrnak szent meggyőződése vala, hogy addig nincs békeségben, míg a rajahnak csak egy kopogó para van a zsebében, viszont a két, egymást egyébként nem szerető keresztyén felekezet csak az urak kikergetésében látta üdvét. De ez ellenséges érzelmek közepett is az élet kemény szava megértette mind a kettővel, hogy pörüket ők magok nem intézhetik el, lenni kell egy fölöttök álló hatalomnak, melynek engedelmességgel tartoznak. Az is világos volt előttök, hogy ez a hatalom a török nem lehet. A mohammedán úr gyűlölte — nem a szultánt — az oszmánt, mint fajt, a keresztyén az oszmánt mint mohammedánt, a ki nem ad neki igazat.

Hiába igyekezett a bajokon segíteni a porta, hiába fogta pártját a földesúri elemnek. Le tudta ugyan verni a lázadást, de rendet, szervezetet megállapítani nem volt már módjában. Ezért kellett bekövetkezni az occupatiónak.

IV.

Bosznia és Hercegovina occupatioja, mint politikai tény kettős jellegű; belső s külső oldala egyaránt fontos. Belső jelentősége abban áll, hogy a Habsburgok balkáni politikájá-

nak természetszerű folyamánya. Külső vonatkozásában pedig az emberiség nyugoti fele szemében olyan egy kísérlet, mely, mint a bevezetésben is mondók, hivatva van megbizonyítani, mennyiben lehet a keletet, illetőleg az európai keletnek ezt a szélső részét európai eszközökkel a nyugot keretébe illeszteni.

Két megdönthetetlen igazságot a történelmi fejlődés bizonyít, azt, hogy a Habsburgok az iszlámmal szemben sohasem foglaltak el ellenséges álláspontot s mondhatni antiszeptikus politikát folytattak a török birodalom fölbomlási tüneteivel szemben, de világos az is, hogy a török kormányzat, mely pedig a mohammedán életnézlet alapján rendezte be országait, Boszniában meg egy hitet vallott urával a közjogilag egyedül döntő nemesség, az európai eszméket nem tudta meggyökereztetni, mert mohammedánjaival nem bírt.

Midőn királyunk kormányzatának jutott osztályrészül a föladat, hogy megtegye azt, a mivel megbízták: rendet hozzon be, mely nem volt, többféle utat választhatott. Csinálhatott volna tabula rasat. Keleti jogelv, hogy a kié az erő, az a hatalom. Nem ilyen tételes formában ugyan, de tényleg így fogja föl ezt a keleti hódítók történetphilosophiája. Tehette volna, hogy követi a fölszabadult balkáni államok, vagy Oroszország példáját, a kik mohammedán lakosságot kaptak alattvalóként. Ez államok: Románia, Görögország, Szerbia, Bulgária a jogegyenlőség elvét vallották ugyan, de a mohammedán elemmel részint nem törődtek, vagy elköltözéseket, megfogyásokat elősegítették. S előtte volt végre az, a melyet követett: a meglévő állapotok fokozatos fejlesztése alapján megkísérteni a jogegyenlőség megvalósítását. Mint conserváló nagyhatalom nem is tehetett egyebet. Erre utalta egyébként még a monarchia két államának a közvéleménye is.

Ausztria tartományainak újabb fejlődésében az egyes részeket lakó fajok közti egyensúlyért foly a politikai küzdelem s a *sum cuique elve* minden pártnál bizonyos fokú visszhangra talál.

Nálunk, a hol a török birodalom elmállási folyamata bizonyos aggodalmakat költött, s a hol 1848 óta bizonyos erkölcsi hálaérzet vert gyökeret a törökség iránt, az a vélelem uralkodik s uralkodott, hogy a bosnyák «törökség» elnyomása káros hatással járhat. Csak magyaratzkép jegyezzük meg, hogy a bosnyák mohammedán fajilag délszláv bos-

nyák, s ugyanazt a nyelvet beszéli, mint vérrokon katolikus és szerb hitű nemzettársa. Ez a török rokonszenv újabb keletű, de hozzátartozik politikai rokonszenveink leltárához. Csodálatosképen alig zajlott le (1718.) nálunk a török hódítás árja: az oszmánság hatásának néhány szón, néhány mecset-töredéken s az oláh és szerb beköltözött népség eszejárásának egy-két vonatkozásán kívül alig maradt nyoma. Megszűnt a török viszony teljesen, s épen azért, mert az oszmán hódítás letarolta a mai Szlavónia s Délmagyarország régi magyar néprétegeit: a hová idegenek telepedtek, a múlt század óta mi csak a balkáni népek révén érintkeztünk a törökséggel. Sőt még nyelvészetiileg is sajnálatos módon — egy-két fényes példán kívül — nagyban nyilvánul a közöny a török nyelvek iránt. Mindez azonban nem gátja a politikai rokonszenv bizonyos mértékének, melyet azonban nem követett a török birodalom gazdasági kihasználásában az az eredmény, mely ily rokonszenv után várható lenne.

Noha a jelzett belső politikai fölfogások is megerősítették az osztrák-magyar politikát conserváló irányában, de a legprimitívebb politikai érzék is a mellett szólott, hogy Boszniában a széthúzó elemeket egyesíteni kell, s ezért egyiket a másik rovására nem lehet előnyben részesíteni. Ezért — bár a proclamatiók rendszerint ephemer becsüek szoktak lenni — teljesen igazak a szavak, melyekkel hadseregünk Boszniába vonulását jelezte az 1878 július 28-iki kiáltvány, melyben megígérték a törvény előtti egyenlőséget, az élet-, vagyon-biztonságot, a vallás és szokás föntartását.

De ennél egyebet nem is mondhatott az új souverain. Hiszen arra vállalkozott, a mit az előbbi souverain nem tudott megtenni: mindenkinek egyforma jogot akart biztosítani. Ez esetben arról szó sem lehetett, hogy a mohammedánok hitelét megcsorbítsa, őket leszállítsa. De, tegyük föl, hogy hódítani akar. Hát akkor ildomos cselekedet volna-e egy 400 év óta mohammedán világnézetben fölnövekedett elemet, mely lelkének legfinomabb szálaival hitén csüng, melyé a befolyás, a föld: épen hitében támadni meg. A Habsburgok megvédték volna a mohammedán hitet akkor is, ha a portával 1879 apr. havában kötött conventio 2. czikke erre nem kötelezte volna őket. Azonban a monarchia többet tett a mohammedán hit megvédésénél. Támogatta a mohammedán egyházat s támo-

gatása a mohammedán hit elvei tisztaságának föntartására irányult.

• Mig ugyanis oly országokban, a hol az iszlám, mint államvallás megszűnt, legjobb esetben csak túrt felekezeti számba vették az ozmán uralom megszűnte után, addig Boszniában mondhatni a legparányibb részletekig terjedő gondossággal ügyeltek polgári s katonai kormányzat egyaránt a mohammedán vallási szervezet különlegességeire. Számot vetettek a mohammedán nő helyzetével s a mohammedán házi joggal. Jellemző, hogy eddig egyetlen panasz sem történt abban az irányban, hogy mohammedán nőt kíváncsi vagy durva kéz illetett volna fátyola lerántásával. Igaz, hogy e tekintetben a keresztyén bosnyákok loyaltitása is nagyban hozzájárult a mozlim nő sértetlenségének megóvásához, de megtörtént volna ez, ha a kormányzat mohammedán ellenes szellemben fogja vala föl hiva'ását? Ez a mohammedanophil irányzat odáig ment, hogy a mohammedán nő helyzetét az iszlám megengedte korlátok közt, az európai műveltség nyújtotta humanismushoz közelébb igyekezett hozni. Meghonosították a nőorvosok intézményét, a kik nagy tapintattal megnyerték a mohammedán asszonyok bizalmát s évről-évre több asszony veszi igénybe a nőorvosok segedelmét.

A polgári törvénykezés ugyancsak tiszteletben tartja a mohammedán nő különállását. Talán keveset mondunk ezzel, mert nem annyira tiszteletben tartásról van szó, hanem nyíltan meg kell vallani, hogy a török eljárási szabályok vannak érvényben. Ha asszony kerül a törvény elé, mindenkor bizalmi férfiúnak kell jelen lenni, esetleg a község előljárójának s a kadin kívül senkinek sincs joga megállapítani a mohammedán nő azonosságát. Mikor hivatalból házmozást, vagy egyéb eljárást rendel a törvényszék mohammedán háznál, eleve értesíteni kell a ház népét, hogy az asszonyok még idejekorán elrejtőzzenek, vagy legalább fátyolt öltsenek. Ilyenkor is a mohammedán községi előljáró, vagy más ugyancsak mohammedán bizalmi férfiú jár közbe.

Ez a kicsinyesség menő gondoskodás még a népszámlálás alkalmával is érvényre jut. A népszámlálás közegei nem mehetvén a mohammedán házakba, egyszerűen elhiszik, a mit a férfiak bevallanak. Ez oknál fogva az egyébként igen részle-

tes és megbízható népszámlálás a mohammedán nők számát illetőleg hézagos.

Ugyancsak tekintetbe veszik a mohammedán szertartásokat a bosnyák-hercegovinai csapatoknál. Rituális kosztot kapnak, helyet rendelnek nekik, a hol imádkozhatnak, mosásaikat végezhetik s külön katonai lelkész (imám) ügyvel vallaserkölesei kötelességeik teljesítésére. Tapasztalásból mondhatjuk, hogy a bosnyák mohammedán a katonaságnál tanulja meg voltaképp vallása lényegét s nem érdektelen culturtörténeti tünet, hogy a XX. század elején egy keresztyén hadúr ügyeltet a mohammedanizmus pontos és szabatos megtartására. Az orosz, angol és bulgár hadsereg mohammedánjait is kiméli vallási tekintetből, de nem törődnek velök, mit cselekesznek a katonai fegyelem megengedte lelkiismereti korláton belül, a mi hadseregünknel azonban megkövetelik, hogy vallásukat és szabályaikat híven kövessék. A bosnyák mohammedán katonát, ha Ausztriába vagy Magyarországra van is vezényelve, egyaránt kötelezi a lelki fegyelem, Bécsben, Grácban s Budapesten külön temetőket hasítottak ki számukra.

Ez az — mondhatjuk bizvást — államilag elrendelt mohammedán irány végig kíséri Mohammed követőit a kórházban, a vizsgálati fogságban, fürdőhelyeken, sőt a zeniczai fegyházban is.

Valljuk meg, hogy ez irány talán a túlságba is ment. Általán véve mohammedanophillé lett az a sok helyről összeverődött tisztviselő és szeretettel teljesítette a kormány parancsát. Félő, hogy ez az új kormányzat, mint Jozsua, meg akarta állítani a napot hanyatló útjában nem hogy ellenfeleit le, hanem hogy szándéka becsületességéről meggyőzze. A ki valamikor egykor töröklakta területeken járt: Szerbiában, Rómában, a Krimben, sőt Bulgária nyugati részeiben, még megláthatja a házak elrendezéseiben a keleti jelleget, de a mecsetek vagy eltűntek, vagy legföljebb hírmondónak maradt közülök egy-kettő. Ez a jelenség hihetetlen gyorsasággal állott be. Hiszen csak Budapest XVI. és XVII. századbéli állapotát ha nézzük, teljesen keleti, török város van előttünk. A visszafoglalás után, — hogy ismételjük a példát — mintha valami varázsló vesszővel illették volna, hírmondónak maradt meg a máig is roskadozó kis imaház ott fönt a Rózsahegyen. Oly természetesnek találták a keresztyén hadak, hogy a hitvány

mecseteket fölgújtsák, a jobbakat meg katonai czélokra használják, mint a mily természetes állapot vala, mikor a hóditó török, tágasabb helyiség hiányában annak idejében a keresztyén templomokat használta raktárul. Érthető, hogy a nép s a papság a templomfertőztető pogány török katonában a keresztyénség tudatos lealázóját látta, pedig a janicsár csak kaszárnya és istálló hiányában szemelte ki alkalmas helynek a tágas templomot.

Mikor azután a török birodalom egymásután föladta hóditmányait, legelőbb a mecsetek tűntek el. Oly önként értetődő dolognak tartá ezt a keresztyén közvélemény, hogy a ki conserválások iránt szót emelt volna, bizonyára pogány, vagy hazaáruló hirábe keveredik. S a mint a középkori barátok mondásából: «a hová hun teszi a lábát, ott fű nem nő többé», szálló ige lett, azonkép a mai lyrikusok és költői lelkületű útleírók unottos-untig ismétlik, hogy a harang szava elüzi a muezzinot, a mecsetek kikiáltóját.

Egykor török területen mindez bekövetkezett. Csak épen Boszniában nem. Sőt az történt, hogy ez országban, a hol az ozmánység tisztán fajilag soha gyökeret nem vert, rendre épülnek a mecsetek. Megesett itt is, hogy az occupatio hevében katonáink sem tudtak jobb helyet találni rakodónak, mint a jobb anyagból épült mecseteket. Így Focsában 11 mecsetet foglaltak le, mert kőből épültek. A polgári kormányzat váltig azon volt, hogy ezeket a mecseteket visszaszerezze s nagy áldozattal sikerült is. Ma megannyi focsai mecset helyre van állítva, még pénzt is adtak (3400 koronát) a diszítésökre.

Modern s liberális szempontból ez szép cselekedet volt a kormánytól, vagy mondjuk, a normális politikai consideratio szerint tapintatosan járt el. Kérdés azonban, helyes volt-e a keleti néplélek szempontjából? Idővel belenyugodtak volna az elkerülhetetlen végzetbe, hiszen a katonai szempontot ellenmondás nélkül jogosultnak ismerték el a szultán idejében is. Bizonyára beletörődtek volna most is. Elismerést azonban nem aratott érte a kormány, hisz kötelessége volt, mondták.

Tévedés volna azonban elvont európai elméletek alapján méltatnunk az állam s a mohammedán egyház közötti viszonyt. Igaz ugyan, hogy a mai bosnyák kormányzat nem kívánja, hogy bizonyos felekezethez tartozzanak polgárai. Elve, hogy a politikai és polgári jogok gyakorlata a vallástól

független. Senkit sem kényszerít, — a katonákat nem tekintve — hogy a saját felekezete szertartásaiban részt vegyen, végrehajtó közegei azonban megjelennek megannyi felekezet szertartásos ünnepélyei alkalmával. A vallásfelekezetek közti át-térésnél a világi jogot ismeri el érvényesnek, a házassági jogot érintetlenül hagyván. Noha a lelkiismereti szabadság legkisebb vonatkozásaiban is meg van óva, az egyes vallásfelekezeteket nem tekinti magántársaságoknak, mert ez ellenkeznék a történelmi fejlődéssel, de főleg a nép vallásos meggyőződésével. Közjogilag és valláspolitikai szempontból 1878 előtt a mohammedán vallás államvallás volt, ma a keresztyénnel egyenjogú, bevett, tehát történelmi individualitásának főtartásával megóvott felekezet. A bevett vallás fogalma azonban nem ugyan codificálva, de tényleg — csak a vallások mai formái helyzetére értendő, mert a mohammedán vallás vonatkozásainak értékelésénél számot kell vetnünk azon fogalmakkal, melyek gyökeresen eltérnek a keresztyén világnézlettől.

Tudni való, hogy az iszlám nem ismer oly egyházi szervezetet és papi hierarchiát, mint a minő a keresztyén egyházaké. Nem ismer voltakép egyházközségeket sem, hiányzik az egyházi élet egyes szerveinek tagozata. Az «imám» az előimádkozó, ő végzi rendszerint a circumcisiót és köti meg a házasságokat az esetben, ha nem a «kadija», a bíró előtt kötötték a felek. Theologiai képzettséget csak akkor kívánnak tőle, ha egyúttal «chatib» is, azaz pénteki előimádkozó valamely nagy mecsetben. A szultán, mint az egyház feje, egyszersmind imám is. Az iszlám értelmében ő gyakorolja a legfőbb világi és egyházi hatalmat, ez utóbbit a «sejh ül iszlám» által. Az imámot vagy a község választja, vagy az alapítványi mecsetek mellé az alapítvány gondnoka nevezi ki. A legelső imám családjából származó alkalmas férfiaknak előjoguk van ez állásra. Ha többen tartanak az állásra jogot, az esetben a kadi dönt; határozatára a muftinak is van befolyása, a mennyiben a jelöltek képességét megvizsgálja. Csak a legfontosabb chatibi állások betöltése van a sejh ül iszlámnak főtartva.

Az imámok, mint kizárólag egyházi teendőkkel megbízott férfiak mellé sorakoznak az ulemák, mint egyházi jogtudósok, továbbá a muftik. Ez utóbbiak okirattal kinevezett tisztviselők, kiknek az a hivatásuk, hogy akár a feleknek, akár

a hatóságoknak egyes konkrét egyházi vagy jogi kérdésekre véleményyt (fetva) adjanak.

Mint hogy a mohammedán jog (a seri) nemcsak az egyházi dogmákat, hanem a köz- és magánélet legkülönbözőbb viszonyaira vonatkozó jogszabályokat is tartalmaz, a bírák (kadi) is egy csoportba tartoznak a tisztán egyházi tisztviselőkkel.

Ez utóbbiakhoz kell még sorolnunk a hodzsákat is. Hodzsa tulajdonképen végzett theologust jelent, voltaképen azonos az ulemával. Rendszerint azonban az alsóbb fokú intézetek tanítóit nevezik hodzsának. A hodzsát az iskolafőntartó nevezi ki, illetőleg az fogadja föl; az állami iskoláknál alkalmazottakat tehát a kormány. Az 1869-ben kelt török iskolai törvény (1285, 25. Dzsemaziul asir) értelmében az elemi- és középiskolák tanítóit a tartományi tanügyi bizottság nevezi ki. Alapítványi iskoláknál az első hodzsa képesített utódainak előjoguk van ez állásokra; ha többen pályáznak, a kadi dönt.

A vázoltuk laza szervezet Boszniában és Hercegovinában is fönnállott a megszállás után, azonban magok a mohammedánok megéreztek, hogy a szervezett keresztyén egyházak mögött elmaradnak és némi irigységgel vegyes féltékenységgel tekintettek emezek satutumaira. Már 1879-ben megpendítették egyes előkelő mohammedánok az autonóm bosnyák mohammedán egyház eszméjét és Ő Felségéhez folyamodtak bizonyos szervezetért. Kérésöket teljesítették s 1882-ben életbe lépett a «reis el ulema» (a törvénytudók feje) állása, melléje pedig négy tagból álló tanácsot (medzslisz el ulema) rendeltek. A reis el ulema ép úgy, mint a római katolikus és a keleti orthodox érsek, egyházának fejeként szerepel s tanácsa tagjaival egyetemben az államtól nyeri évi javadalmazását.*)

Ilyeténképen a mohammedán felekezetnek oly szerve létesült, mely a mohammedán egyházi és különleges jogi ügyek legfőbb fokú közege.

A mohammedán egyházi szervezetnek ez az állami támogatása azonban kiterjed a hitélet minden ágazatára. Nemcsak a reis el ulema, a bosnyák iszlám feje s az ország külön-

---

*) 16,000 korona évi fizetést, a tanács tagjai úgy, mint a római katolikus kanonokok és a keleti orthodox consistorium tagjai 4000 korona fizetést húznak a kincstártól.

féle vidékein államilag kinevezett nyolcz mufti alkotja a mohammedánság törzsét. A kormányzat életet akart lehelni az egész bosnyák iszlamba. Nem újtásról volt szó, de a mohammedánság kulturális vérkeringését kívánták lüktetésbe hozni azon az alapon, melyet hitők megenged. Első sorban a mohammedán oktatásügy szervezésének a megindítása került napirendre, az a kényes kérdés, melyen leghamarább megtörik az európai törekvés, ha túlságos igyekezettel akar alkotni.

Nyugoti elveken megülő európai keresztyén állam, ha modern irányát minden áron érvényre akarja juttatni, a mohammedán iskolákkal nem törődött volna. Tegyenek a mit akarnak, ez lesz a «sub hoc signo vinces» jelszava. Az állam fölállítja az állami iskolát, oda járhat mohammedán is, a mit aztán magánúton művelnek — zügiskola, melylyel a kormány csak rendőri szempontból törődik. De nem ezt az elvet vallották Boszniában. Kimondották ugyan, hogy az állami nép- és középiskolákba bármily felekezeti gyermekek járhatnak, de állami protectióban részesültek a külön mohammedán felekezeti iskolák is. Az állami, vagy a mint itt nevezik, közös iskoláknál 1894 óta külön országos pénzből fizetett mohammedán vallástanítókat alkalmaznak, 1894-ben 96 ilyen hitoktató volt, 1900-ban van 112.

1894-ben mohammedán vallástanítókra 38.290 koronát költött a kormány, ma 44.400 koronát, a vallástanításra költött hét évi somma: 251.230 koronát tesz. Ehhez járul még a különböző közép- és kereskedelmi iskoláknál tanító mohammedán vallástanárok illetménye 1890—1900. 72,046 korona összegben.

Mindezt azonban természetes kötelezettségnek tartjuk. Rokonszenvét a mohammedánok iránt azzal mutatta meg a kormány, midőn külön felekezeti oktatásügyöket fölkarolta. Számot kell mindenekelőtt vetni a mohammedánok ama pädagogiai alapelvével, hogy gyermekeiknek előbb nem szabad semmiféle világi oktatásban részesülniök, mielőtt az iszlám vallási tételeit bizonyos fokig el nem sajátították. Ezeket, de csakis e vallási ismereteket szerzi meg a mohammedán gyermek saját felekezeti iskolájában a «Sibian Mektebi»-ben, a hol 5—6 évig is eltanul s csak azután kerül az elemi iskolába, a hol keresztyén társaihoz képest idő dolgában természetesen igen nagy veszteséget szenved.

A török birodalmi iskolatörvény segíteni akart ezen a bajon s elrendeli, hogy a mekteb, a mohammedán népiskola, négy évi tanfolyamot foglaljon magában. A török és arab iráson kívül tanítsák a számvetést, földrajzot s a török történetet. Ámde Boszniában a török uralom idejében a törvénynek épen ezt a rendelkezését nem hajtották végre. Tanítják ugyan a vallást, az arab betűk írását és olvasását, betanítják a korán olvasására a gyermeket s arab nyelven imákat magoltatnak be velök. Arab nyelvet azonban nem tanítottak s itt aztán igazán beállott a magyar példabeszéd negativuma: beszéltek arabul, bár nem tudtak arabul. S ez az észgyilkosság 5—6 évig eltartott.

A mohammedán értelmiség világlátott része leginkább érezte a vallástanítás kizárólagos s nem is módszeres oktatásából folyó hátrányokat. Körükből indult meg 1894-ben az a mozgalom, mely a mektebek reformját napirendre tűzte. Az volt a cél, hogy a mohammedán gyermek legelőbb avattassék ugyan be vallása elemeibe, de már három év múlva léphessen az elemi iskolába. Ebből áll a reform-mekteb (mekjatib i ibtidaje) mozgalom.

Szükség volt tehát magasabb képzettségű hodzsákra s pénzre, melyből e reform-mektebeket föntartani lehessen. A hodzsák képzését egy külön mohammedán tanítóképző intézet fölállításával a kormány kezdeményezte. Így jött létre Szarajevóban a «Dar-ul-muallimin» nevű mohammedán praeparandia, melyre a vakuf-alap évenként 6200 koronát fordít.

A reformmektebek költségeinek a fedezését illetőleg öszszegyültek az előkelő mohammedánok és ulemák s azt vélték, hogy az országos vakuf alap fölöslegének egy részét kell arra fordítani, azután pedig föl kell szólítani a mohammedán lakosságot, hogy e célra járasonként alakítandó küldöttségek útján vagyoni állapotukhoz mérten adakozzanak. A küldöttségek megalakultak s az országos vakuf-bizottság vette kezébe az önkéntes megajánlások ügyét. A bihácsi kerületben önként megajánlottak 16,000 koronát, a travnikiaiak 20,800 koronát, a szarajevói kerületben 9830 koronát. A fővárosban: Szarajevóban csak 2106 koronát ajánlottak meg tavalý, mert a nagykereskedők s a birtokos osztály ellenezte ezt a reformot. A kormány e társadalmi mozgalmat azzal segíté elő, hogy a máig létesített 59 ilyen reform-mekteb föntartásához évi

20,000 koronával járul. A mosztári kerületben, tehát Hercegovinában 12 ily reformált mekteb van s míg átlagban 10,700 mohammedánra esik egy új rendszerű mekteb, Hercegovinában 4700-ra jut egy.

Mindamellet, hogy a mohammedán reformtanítás ily előhaladást tesz, a régi módu mektebek száma nem fogyott meg. Hercegovinában például 1882-ben 47 régi mekteb volt 63 hodzsával s 7500 korona föntartási költséggel, ma van 53 régi rendszerű iskola 91 hodzsával, 25.500 korona évi költséggel. (Ebből átlag 12000 koronát a reformált 12 mektebre le kell vonni.)

Ha csak a számok nyelvét akarnók megszólaltatni, nagyon röviden végezhetnénk. Kimutathatjuk, hogy valamint ma nincs keresztyén kormány, mely országos pénzből annyit áldozott volna mohammedán cultus-czélokra, úgy azt is bizvást állíthatjuk, hogy oly rendszeresen a mohammedán török kormányzat sem segítette állama vallását, mint a hogy azt a mostani bosnyák kormány teszi. Ha az egyházi szervezet, az iskolákra s külön cultus-czélokra, mecsetek építésére, a mohammedánok látogatta állami (ruzsdié) polgári iskolák (6) érdekében tíz év óta tett kiadásokat illeti, a végsomma 1.155,751 koronát, évenként átlag 155,575 koronát teszen. Ez összegben még diszlövések czimén is szerepel 2000 korona évenként, ennyit lövöldöztet el az ország a Ramazan ünnep alkalmával.

Az állam nyújtotta összegbe nem tudjuk be az országos vakuf alapból ugyanerre a czélra fordított évi 150,000 koronát, melynek tíz éven át 1.500,000 korona felel meg.

Nyugot-európai szemmel nézve a dolgot, e számokkal a kérdést eldöntöttnek kellene gondolnunk. Csodaszamba menne azonban, ha a mohammedán hitéletnek ez az intensiv fejlődése az általános megelégedés érzetét költötte volna életre a 400 évig formáiban, gondolkozásában megcsontosodott bosnyákokban. Hogyan is üdvözlje örömmel azt, a mit «idegenek» nyújtanak neki, mikor a kevesebb, saját khalifájától a szultántól sem kellett neki? Eszmeköre kizárólag hite körül forogván, a legcsekélyebb változás is újítás az ő szemében. A mi új, az nem a régi, tehát rossz. Arra nem gondol, hogy hite nem zárja ki a haladást, az ő hitének nem kell az, a miről el tudják vele hitetni, hogy azt az «idegen» hozta be — az ő kárára. Látja maga körül a keresztyén felekezetek fejlődését, ipar-

kodását. Régen is akartak ezek a keresztyének haladni, de akkor egy hatalmi szóval letilthatták őket s most épül a sok kőtemplom. Épít ő is dzsámiát (mecsetet), de rosszul, fogad hozzását, de szegényesen fizeti. Azt ugyan eltűri, hogy keresztyén is legyen a világon, de hogy ő, az államvallás követője, a régen alig tűrt keresztyén *mellé* van rendelve, ezt a vallásszabadságot csak kényszernek tekinti a mohammedán, kivált ha akad próféta, a ki hirdeti. S ilyen hogyne akadna? Lám a mektebi ibtidajekben (reform) meghamisítják a vallást, oda ne küldjétek a gyermeket. Mit akarnak veletek? Adja oda nektek a vakuf pénzét, hisz óriási pénzt kamatoz az a kormánynak, — mert azt hiszik, hogy a kormány foglalta le, — telik abból. Lám a szerbek és keresztyének mennyit kapnak, s ti? semmit, vagy nagyon keveset. Nekünk mohammedán bank kell, mely mindazoknak a vagyonát 30%-ig átvegye, a kik csődbe kerültek. Efféléket beszélnek annak a népnek, mely a bankról csak annyit tud, hogy az olyas valami, a minek lenni kell.

Teljesen érthető tehát, hogy a mohammedánságnak csak a kisebbik, intelligensebb része indította meg a saját érdekében a mohammedán reformot, a nép nagy tömege közönyösen vette s csak azt érti meg, a miről elhitetik vele, hogy a vallása ellen van. Mit tegyen a kormány? Semmit, mint a török? Az esetben elpusztul a mohammedán hitélet, mert ily haladni nem tudó kezekben nem tud s akar beilleszkedni az állami akarat keretébe. Vagy maradjon meg a vallás és jogegyenlőség elve mellett? Egyebet nem tehet. A bosnyák kormány ellen emelt vádak közül csak egynek lehet némi jogsultsága — nyugot-európai szempontból: annak, hogy a mohammedanismus haladó-képességébe vetett rendületlen bizalmával a mohammedán elemet teljesen a maga célzatiért lelkessedőnek gondolta. S e tekintetben eddigelé legalább sehol sem tapasztalt mohammedán-barátságból a legnagyobb mohammedán cselekedetet vitte végbe: megmentette Boszniában az egyházi vakuf-alapokat — a mohammedánok számára.

VI.

A vakuf kegyes alapítvány a mohammedán egyházi jog értelmében. Az alapítvány szólhat mecset, isteni szolgálat,

időnkint hozandó bárányáldozat, népkonyha, kórház, fürdő, kút, vízvezeték stb., tehát vagy egyházi vagy egyéb olyan közcél javára, melynek hasznosságát a korán és kiegészítő iratai közvetlenül vagy közvetve elismerték. Az alapítvány tárgya mindenkor jövedelmet hajtó ingatlan, tehát szántóföld, bérház, árúraktár stb. Az alapítványul rendelt ingatlan neve «mevkufé» s az ilyen ingatlan elidegeníthetetlen. Csak a használati jogot lehet másra átruházni, maga a tulajdon mindenkor a vakufé marad. A jövedelem egy részét az alapító magának és utódainak tarthatja fönn.

A kinek ingatlan vagyona van, abból vakufot alapíthat. Minden egyes vakufot a külön gondnok, a «mutevelli» kezeli. Az első mutevellit az alapító nevezi ki és ő rendeli el, hogy jövőben ki és mi módon nyerje el e tisztet. Gyakran bizonyos családokban öröklődik a mutevelli hivatala. Törökországban számos császári (a szultántól alapított) vakuf is van. Ezeknek a kezelésére külön vakuf-ministerium áll fönn Konstantinápolyban, mely egyúttal a sejh ul iszlammal együtt a magán vakufok fölött fölügyeletet gyakorol. A vakuf-ministerium külső közegei a tartományokban és járásokban székelő vakuf-igazgatók és felügyelők.

E szervezet mellett is igen hiányos volt a fölügyelet a megszállást megelőző hosszú anarchia alatt. Boszniában teljesen megszűnt minden ellenőrzés. A «mutevellik» sajátjuk gyanánt kezelgették a gondozásukra bízott vakufokat és csakhamar nagy híja támadt a mecsetek, az isteni szolgálat és az iskolák föntartására szükséges eszközöknek. Ehhez járult, hogy a török időbeli vakuf-hivatalnokok Boszniát a megszálláskor nagyobbára elhagyták, a nyilvántartási jegyzékek nagy részt elvesztek, az egyes mutevellik pedig jobbnak látták nem jelentkezni.

Már 1880-ban hangoztatták a jobbravaló mohammedánok, hogy a vakufok ügyét rendezni kell. Lassanként azután fölkutatták az alapítványokat és 1883-ban megkísérlette a kormány a vakuf-igazgatás első rendezését. Az akkori szarajevói polgármester, ki mollah-rangban álló ulema volt, elnöklete alatt hét tekintélyes és törvénytudó mohammedánból és két a török nyelvben jártas hivatalnokból bizottság állíttatott föl, melynek föladata volt: első sorban az összes vakufokat kikutatni és számba venni, azután a mecsetekre, valamint a mutevellikre

fölügyelni és ez utóbbiak számadásait megvizsgálni. E bizottság támogatására minden járásban járási vakuf-bizottság alapítottatott a «kadija» elnöklete alatt a főmecset imanjából, a székhelyen levő iskola hodzsájából és a járási bizottság (medzslisz) két mohammedán tagjából. Egyszersmind határozatba ment, hogy az egyes vakufok jövedelmi fölöslege (tehát az az összeg, mely az alapító megjelölte cél kielégítése után fönmarad) az országos központi bizottságnak szolgáltatandó be. Ez a rendelkezés megfelel az 1863. évi török birodalmi vakuf-törvénynek, mely 12. §-ban azt rendeli, hogy ha a gondnok (mutevelli) kezén a vakuf jövedelme elvész, vagy ha az alapítvány célja megszűnik, a jövedelmet a császári vakufkamarába, (tudniillik a későbbi ministeriumba) kell beszolgáltatni. Tekintve a boszniai vakufok állapotát, ez intézkedést az összes vakufok jövedelmi feleslegére ki kellett terjeszteni. Az országos vakuf-bizottság a befolyt összegeket a törvényesen szedett vakuf-illetékekkel egyetemben az alapítványok szellemének megfelelőleg, azaz szükölködő vakufok segélyezésére, mecsetek és mohammedán iskolák föntartására használta föl. Hogy az alap gyarapodjék, a bizottság bérházakat is építtetett, melyek jövedelme az országos vakuf-alapba foly.

Az új rendezés természetesen nem tetszett számos mutevellinek, ki az alapítólevél értelmében csekély díjazásban részesült és ezért megszokta a jövedelmi fölösleget saját céljaira fordítani, s öncézlnak tekinté saját személyét. Panaszkodni kezdtek tehát, hogy az országos vakuf-bizottság a fővárosi intézeteket a vidékiek hátrányára előnyben részesíti, hogy a jövedelmi fölösleget, mely az illető vakufot illeti, a seri ellenére más célokra fordítja.

Hogy e panaszoknak eleje vétessék és a vakufok központi kezelésének czélszerűsége még jobban érvényre jusson, 1894-ben újra szervezték az országos vakuf-bizottságot. E szerint a bizottság huszonegy mohammedán tagból áll, úgy, hogy minden kerületet legalább két tag képviseli. E nagy bizottság évenként néhány hétig ülésez, elnöke és két másik tagja pedig a szükséges segéd- és irodai személyzettel együtt állandóan, mint «vakuf-igazgatóság» működik Szarajevóban. Kormánybiztosként az országos kormány egy tisztviselője szerepel. Az országos vakuf-bizottság minden vakuf-ügyben a kormány jóváhagyásának föntartásával határoz.

Ez a rendezés megfelelt az intelligens mohammedánok kívánságának, meg is elégedtek vele. Nem is tehettek egyebet. A merre tekintettek, látniok kellett, hogy a török birodalom egykori tartományaiiban az egyes kormányok nem törődtek a vakuffal. Igaz, hogy egyik-másik nem elegyedett belé a kezelésbe, de nem bánta, bármire fordítják is a jövedelmet — a mutevellik. Így legalább hamarabb magva vész az iszlámnak. Szerbiában egyszerűen expropriálták a mohammedán egyházi vagyont oly áron, a mint nekik tetszett — a porta beleegyezésével. Az orosz birodalomban: a Krimben már alig van nyoma a mohammedánságnak, a Kaukaszban pedig nem törődnek vele. Igaz, hogy az orosz állam-egyház megkísértette a mohammedánok térítését is. Kísérleteit azonban nem koronázta valami fényes siker. Az orosz jogélet kénytelen az inoródjeczek, az ázsiai népek belső igazgatásának a különállásával számot vetni s e kereten belől az iszlámnak is megadja a vallásgyakorlat lehetőségét. Az a nagy különbség van azonban az orosz rendszer s a miénk között, hogy amaz tűri a mohammedánt, de fejlődésével nem törődik, mi pedig a jogegyenlőség és egyforma jogosultság alapján állunk. Az orosz ázsiai rendszert követ, a keresztyén szultanatust allapítván meg úgyszólván világbirodalma sokféle vallása fölött. Ezt a rendszert a nyugaton követni ép úgy nem lehet, mint a hogy az orosz birodalomnak, illetőleg orthodoxiának érdeke ellen való lenne, ha a szabad vallásgyakorlat consequentiáit rögtön elfogadná.

Romániában a Dobrudsza területén a szultántól kinevezett mufti ellenőrzi a vakufokat, melyeket a községek bizottságai kezelnek. E bizottság élén áll a gondnok, mellette egy pénztárnok s két bizottsági tag működik. A román kormány nem törődik velök. Thessaliában a hellén kormány egyszerűen ignorálja a vakufokat, irányzata a birtokeladás lévén. Megtűrik, hogy a vakufokat «csöndesen elsajátítsák».

A bolgár fejedelemségben nemcsak a porta souzerainitására, de a mohammedán lakosság számára való tekintettel is (329.657 férfi, 313.601 nő) figyelemben részesítik a mohammedán intézményeket. Az egyház élén áll egy főmufti, s alatta huszonkét kerületi mufti működik. A mufti fölügyelője az egyházi vagyonnak, melyet községenként öttől nyolcz, a városokban héttől tizenöt tagból álló választott bizottságok kezeltetnek egy pénztárnokkal, kinek 1500 francnál nem lehet

nagyobb fizetése. A vakuf eladásoknál, cseréknél a közoktatásügyi minister beleegyezése szükséges. A pénzügyi hatóságoknak joguk van bármikor megvizsgálni a bizottsági pénztárákat s a költségvetéseket a kerületi főnökök hagyják jóvá. Az államhatalom tehát szigorú ellenőrzést gyakorol az 1895 szeptember 15-dikén kibocsátott ideiglenes szabályzat értelmében is.*) Ezeknél kedvezőbb az állami támogatással ügyszólván protegált vakuf-igazgatás Boszniában, melynek egyes eleveit különben a bulgárok és egyéb külföldi kormányok is figyelemre méltatták. Az angol kormány már 1894-ben értesítést kért a vakuf-igazgatás bosnyák szervezetéről Boszniában, hogy azt Ciprus szigetén alkalmazza, noha az angol-török egyezmény a ciprusi vakufok fölügyeletét a török kormánynak tartotta fenn, a mi Boszniára vonatkozólag nem történt. 1896-ban pedig a kairói angol főbiztos kérte a bosnyák igazgatás szervezési szabályzatát mintául az egyiptomi vakuf-igazgatás reformjánál.

Az új szervezet a gyakorlatban is bevált. Jelenleg 950 vakuf-alapítvány van Boszniában, melyek jövedelme 1889-ben 457.126 koronát tett. Az újjászervezés óta e jövedelem következőleg emelkedett:

1895-ben	...	469,830	korona
1896-ban	...	511,636	«
1897-ben	...	519,792	«
1898-ban	...	610,770	«
1899-ben	...	612,928	«

De emelkedett maga az alapítványi vagyon értéke is, úgymint:

1895-ben	...	8.546,186	korona
1896-ban	...	8.830,172	«
1897-ben	...	8.923,136	«
1898-ban	...	8.993,156	«
1899-ben	kerek számban	9.000,000	»

Ez értékelkedés abból ered, hogy a jövedelem egy részét tőkésítették és többnyire házakba vagy egyéb ingatlanba fektették.

A vakufkezelés föelvé, hogy minden egyes vakuf jövedelméből első sorban az alapítványi rendeltetéssel járó kiadásokat

*) *Vrjemenni pravila duhovnoto upravljenie na mjeszljummit.* 1895. 63. sz. ukáz.

kell fedezni és csak a fönmaradó fölösleg kerül az országos vakuf-alaphoz. Jelenleg mintegy 242.000 korona a vakuf fölöslege; ebből az alap kezelési költsége 20.000 korona, a tőkésített tartalék-alaphoz csatolnak 30.000 koronát, a fönmaradó 190.000 koronát pedig mohammedán egyházi és iskolai czélokra, nevezetesen szükölködő vakufok segélyezésére fordítják.

A vakufok illetén szervezete ellen természetesen szót emelnek azok, a kik a régi jó idökre még emlékeznek. A vidéken azt mondják, hogy «régen a mutevelli ette meg a vakufot, most Szarajevoba megy a pénz, régen sem láttunk semmit, most sincs hasznunk belöle». Majd fölhozzák, hogy a vidéki bizottságok csak szavazógépek, a vidék nem kap semmit. Nem bíznak a saját hitsorsosaikban sem, mint hivatalnokokban, az idegen meg épen nem kell nekik. Legjobb lenne megosztolni, de mert a józanabbja mégis meggondolja a beszéd értelmét, mindenkinek van egy eszméje. Csak az nem jut eszökbö, hogy ha a kormány úgyszólván ki nem vájja ez alapokat, ma ugyan vajmi kevés hodzsa kapna kenyeret. Ezt a hangulatot igen ügyesen használták föl a travniki és mosztári mohammedán szóvivök. Csakhogy mikor az «újítások» ellen szót emelnek, érvelésök, sarkalatos tételök flagrans koránsértő reform. Azt akarják ugyanis, hogy az összes vakufok vagyonát és jövedelmét egy ujonnan létesítendő tanulmányi és vakuf-alap javára kell lefoglalni. Ez a tervezet pedig az egyes alapítványok szentségét sokkal inkább sérti, mint az országos vakuf-bizottság szervezési szabályzata, minek értelmében csak azon összeg folyik az országos vakuf-alapba, mely az egyes vakufok saját szükségleteinek fedezésén fölül megmarad.

Említettük, hogy az alapító a jövedelem bizonyos részét magának, illetöleg utódainak tarthatja fönn. Ezen törvényes rendelkezés alkalmat ad számos, nem sajátképeni vakuf, vagyis kis hitbizomány (evladijet) alapítására, mert a család az ilyen vagyont el nem idegenitheti, ellenben a jövedelem nagy részét élvezi. A bosnyák kormány még ezeket is föntartja, holott az ilyen kis hitbizományoknak nemzetgazdasági érdekek nincs és keresztyén államokban csak a nagy vagyon biztosítására engedélyeznek hitbizományokat. Általában mondhatjuk, hogy minden vakuf mint holtkézi birtok a forgalmat akadályozza, és így a szabad birtokforgalom szempontjából hasznosnak épen nem mondható.

Hogy Boszniában mind a mellett nemcsak föntartották, de az országos vakuf-alap életbeléptetésével még gyarapították is a vakuf-birtokokat, csak azért történt, mert a mohammedán elem megmaradására nagy súlyt fektettek. Figyelembe vették, hogy a rendszeres egyházi szervezetet nélkülöző mohammedánoknak ilyenféle intézményre okvetlenül szükségök van, főleg azért, hogy a szervezett keresztyén egyházak mellett megállhasson.

Igaz, hogy minden kormányzat, mely nem azonosítja magát valamely felekezettel, egyformán tartozik kielégíteni az egyes cultusok jogos szükségleteit. Mikor azonban a mohammedánok hitéletét ily praegnans módon mozditja elő, bizonyos naivitás volna föltennünk a vezérlő elemekről, hogy ez eljárásokban a czélszerűségi okokat is ne vetették volna latba. Miféle kormány lenne, a mely tudja s látja, hogy ez országban a vagyion, a városi elem túlnyomó részben mohammedán, a mely évek óta érzi, hogy ha erőszakkal tépi ki a mohammedanismusnak még az elkorhadt gyökereit is, csak a gondjaira bízott társadalomnak okoz vele kárt, ez a kormány egyenesen a mohammedán élő fát akarja megdönteni?

Erre a kérdésre a választ a mohammedánság politikai szerepe és gazdasági súlya adja meg.

VII.

Boszniában a mohammedán elem túlnyomó részben a városokban lakik. A földbirtoknak pedig túlnyomóan nagy része bár százalékokban nem mutathatjuk is ki - az ő kezökben van.

Röstelljük ugyan, hogy ez úgyszólván biológiai tanulmányunkat, tételes magyarázatokkal kell tetéznünk, de tartozunk vele, ha a mohammedánság társadalmi mozgalmairól hű képet akarunk nyújtani.

A birtokjog s a kapcsolatos állapotok Boszniában a mohammedán elvek alapján fejlődtek. Az iszlám értelmében ugyanis minden föld az Istené, tehát annak a helyettese: a kalifa (a szultán) ezen a világon a tényleges fölbirtokos. Ez a fölv azonban nem gátja a teljes, személyes tulajdon fejlődésének. Adhat ilyet a kalifa, vagy az illető parlagon heverő földet

fog művelés alá, avagy zsákmány útján foglalja el. A «hitetlenek»-től elfoglalt földeket a kalifa odaajándékozza vitézeinek, avagy ajándékba adja az iszlámot valló férfiaknak, a miért ezek tizedet fizetnek. Azok, a kik valamely földterület behódoltatása után térnek át az iszlámra az úgynevezett harácsot, a jövedelem 10—50%-át tartoznak adományos birtokuk után fizetni, melylyel azonban szabadon rendelkezhetnek s korlátlanul átörökíthetik családjuk tagjaira.

Így rendeli ezt a vallási törvény: a serī. Ámde e vallási törvényt kiegészítik a szultánok világi rendelkezései, melyeket «kanun»-okba foglaltak. A legnevezetesebb ilyen gyűjtemény II. Szulejmán szultán idejéből való s Boszniában is ez alapon fejlődtek a birtokállapotok.

A bosnyák ingatlan e kanun értelmében a kalifáé, illetőleg az államé. Az állam azonban nem maga kezeli ingatlanát, hanem mohammedánoknak adományozza korlátolt tulajdonúl. E korlátolt tulajdonnak, melyről tulajdonosa sem életében, sem halála esetére nem rendelkezhetik, s mely után az államnak tizedet fizet, erazimirié, röviden mirié a neve. A mirié eleinte csak a fiágra volt átörökíthető, idők folytán kiterjeszték az örökjogot az apai és anyai ágról való édes és mostoha fivérek és nővérekre s a túlélő házasúrsra is. Törvényes örökös nem létében a birtok visszazáll az államra, mely azt az átíratási illeték (tapu) lefizetése után másnak adományozza.

A korlátolt tulajdonnal ellentétben áll a teljes tulajdon, a mulk. Ilyenekül azonban csak a városi telkeket, illetőleg a házhelyeket és a közvetlenül odaszögellő kerteket ismeri el a törvény. Teljes tulajdon még a serī értelmében a korlátolt tulajdonú ingatlanon épített ház, engedélylyel ültetett szőlőtő vagy gyümölcsfa. A mulk tehát megfelel a mi tulajdonunk fogalmának, a mirié azonban jelentékenyen korlátoltabb.

Voltak Boszniában — mint Magyarországon s a pozsegai szandzsákban a török hódoltság korában — ziamet-ek és timárok: hűbérbirtokok. Ezek a szpahi-jószágok. A szpahi-jószág voltaképp személyes birtok vala; mely a mirié és mulk tulajdonosok jogát nem érintette. A szpahi személyesen, esetleg kíséretével hadi szolgálatot teljesített, ezért kapta élete tartamára a birtokot. Ezt a hűbérformát már Byzancez honosította meg pronia néven. Idővel a szpáhik fiaikra igyekeztek átörökíteni a birtokot — csakúgy mint Byzancezban a

proniárok s nem teljesítették elvállalt kötelezettségeiket. E visszaélésnek véget vetett az 1839-iki Gül-hanei hati-serif. Ma már csak egy-két vakuf birtokban maradt meg a szpahiluk emléke, a mennyiben vannak oly alapítványok, melyek ma is az állami jövedékeket, azaz a tizedet és tapu illetéket élvezik.

Kétségtelen, hogy a mirié-birtok intézménye, annak bizonyos mértékig való közössége nagy mértékben hozzájárult, hogy a művelés alatt álló földbirtok majdnem teljesen a mohammedánoknak, mint uralkodó elemnek a kezébe került és megmaradt akkor is, mikor Törökországban megindult a közgazgatási és igazságügyi reform és a nem mohammedánok birtokképesége kimondatott.

A bosnyák modern kormányzat számot vetett azzal a körülménnyel, hogy elvesse-e gyökeresen e négyszáz év óta úgyszólván népies joggá vált anyagi birtokjog sarktételeit, vagy lépésről-lépésre igyekezzék józan fejlesztésén. Csak a dilettáns rombol a nélkül, hogy jobbat állítson a helyébe. Megmaradtak tehát a természetes fejlesztés irányzatánál, s azon voltak, hogy a mi positivumot a török kormányzat megalkotott, javítsák s lassanként változtassák. Ugyanis a török kormányzat hozta be az úgynevezett tapu-intézményt, mely szerint minden egyes birtoktestről birtoklevél állítatott ki, melyen a birtok megnevezése, fekvése, kiterjedése, korábbi és új tulajdonosa följegyeztetett. Minden átruházás alkalmával meg kellett újítani ezt a birtoklevelet (tapu, bosnyákosan tapija), mikor aztán bizonyos díj volt fizetendő. Noha a török kormányzat első sorban épen fiscalis szempontból indult ki és a jövedékre helyezte a súlyt, kétségtelen, hogy már a tapu-levelek kiállításában az ingatlan némi individualizálása mutatkozik, s az az intézmény, ha kellő gondal hajtják végre, jelentékeny tényezővé válhatott volna a jogi életben. A mi a török kormányzatnak nem sikerült, azt megkíséرتette a mostani kormány. Elkészíttette az ország kataszteri fölvételét és addig, míg a telekkönyvek elkészülhetnek, a tapu-bizottságok alakításával rendezte és megreformálta a tapu-intézményt. Jelenleg már az ország legnagyobb részében, 42 járásban megnyílt a telekkönyv és megszűnt a tapu-levelek intézménye. A gyakorlat mutatja, hogy a mirié és mulk-intézmény föntartása a telekkönyvre vonatkozólag hátránnyal nem járt, sem zavarra nem vezetett.

Midőn a birtokjogot ilyformán megkonzerválta a «keresztyén» kormány, aránylag kevés panaszszal találkozott rendelkezései ellen. E kérdéseket nem is abból a szempontból kell, de nem is szabad mérlegelni, hogy N. Mujonak vagy X. Ibrónak mi a nézete a dologról. Ha történt is egy s más inconvenientia, a jogorvoslat útja meg van adva. Csak emlékezzünk arra az időre, midőn a telekkönyveket nálunk behozták — nem a II. József korát értjük, de az ötvenes években — mily érzéssel fogadta azt a birtokos elem. E részben Boszniában nem nyilatkozott ellenszegülés. Pedig ez az agrárkérdés ama nagy tényének alaplunkálata, melynek egyes phasisairól annyi szó esett parlamentekben, sajtóban egyaránt.

Mily szépen hangzik e sokszor emlegetett óhaj: a bosnyák agrárkérdést meg kell oldani, a mohammedán birtokjog tarthatatlan, a szegény földhöz ragadt kmet-et azaz jobbágyot föl kell szabadítani. A török nem tudta megoldani ezt a kérdést, azért történt az occupatio, hogy majd mi oldjuk meg, így hangzik föl a szó. Ezért elégedetlen a nép: a földbirtokos s a kmet is.

Eleve is kijelentjük, hogy nem állunk elő semmiféle programmal. Ha egy négyszázados birtokállapot fölzavarásával és gordiusi recept szerint való gyógyítása módjával állandóvá tettük volna a forradalmat, elpusztítottuk volna a mohammedán földbirtokost, a nélkül, hogy jobbágyán segítsünk, ahhoz ugyan kevés bölcsesség kivántatott. Tény, hogy a radikális megoldás leginkább azoknak a kormányzati rendszereknek a sajátága, a melyek nem ismerik a kérdést, mert ha ismernék, nem volna merszők elvállalni a felelősséget azért a nyomorért, mely az ily megoldásokat rendszerint követi.

Tévedés azt hinnünk, hogy a bosnyák keresztyén földmives — a kmet — rabszolgája, vagy legalább is jobbágya a török földesúrnak abban az értelemben, a mint nálunk 1848-ig a jobbágyság főnállott. Mondanunk sem kell, hogy ugyancsak tévednek, kik azt hiszik, hogy a bosnyák agrárkérdés azonos a nálunk jelenleg a socialis tanok elterjedése következtében mutatkozó agrármozgalommal. Boszniában ilyen mozgalomról nincs szó.

Boszniában a gazdálkodási rendszer folyománya, hogy a bosnyák mohammedán — a mennyiben földesúr — közvetlenül kevésbé foglalkozik birtoka művelésével. A kisebb

földesúr az aga, de a nagyobb is: a bég rendszerint csak házát és házi kertjét tartja saját művelése alatt. A szántóföldek, rétek, legelők s a többi ellenben kisebb-nagyobb telkekre oszlanak; azok egyes földművesek vagy földműves családoknak adóznak, kik e földeket saját munkaerejükkel megművelik és jövedelméből első sorban az állami tizedet, és a maradékból a földesurat illető, rendszerint $1,3-1,5$ közt változó járandóságot (hak) kötelesek fizetni. Ezek a földművesek nevezetnek kmetnek. Az olyan telket, melyen a kmet-család telepes, hívják csiftluknak. Egy csiftluk terjedelme $8,7-17,4$ kataszteri hold közt váltakozik, tehát jóval kisebb, mint a régi jobbágyessio. A csiftluk magában foglalja a szántót, rétet, gyümölcsöst, a belső telket, az elkerített erdőt, legelőt s az összes gazdasági épületeket. Parasztgazdaságnak mondhatjuk tehát a csiftlukot, mely többnyire a kmet-családnak osztatlan condominiumát alkotja. E condominium az úgynevezett zadruža, vagy házközönségi rendszer, melyet az újabb kutatások alapján hajlandók vagyunk inkább a középkori adózási rendszerből folyó gazdasági formának, mint ősi vagy szláv nemzeti sajátáságnak tartani. Ily csiftluk ma külön telekkönyvi egységet teszen. Az egyes földesurakat a szerint mérlegelik, hogy hány ily csiftluka van. Példának okáért N. N.-ről ha azt mondják 20 «háza» van (kuća kmeta), ez annyit jelent, hogy 20 csiftluk az övé. A szó csiftluk (igazában ciftlyk) oly területet jelent, a melyet egy pár (cift) igavonóval egy nap alatt megszánthatni. Vas megyében egy kanczaalja rétnek nevezik, a hol egy ló meglegelhet.

Az urasági föld neve begluk, a bég földje. Az a criteriuma, hogy a bég e földje kmet-jószágai közepén, vagy szomszédságában legyen. Allodialis föld tehát, melyet nem foglalhat el a kmet, s ezeken a beglukokon itt-ott még divik a robotnak egy-némely fajtája. A beglukon van az udvarház (konak, čardak), a magtárak (hambarok) s a tengerinek való kosarak.

Nincs ugyan még részletes statisztika a kmet-birtokok eloszlásáról, de annyit mondhatunk, hogy a tuzlai kerület 76 nagybirtokosa közt a legkisebb csiftlukszám 37, de például Musztajbeg Uzeirbegovicsnak 370 csiftlukja van, három Tuzlicsnek 512 csiftlukja, Szmailbég Skopljakovicsnak 200 csiftlukja. A meghalt szarajevoi polgármester Fadilpasics özvegye a szávaalji jó fekete földön 519 telket, csiftlukot bir.

A banjalukai kerületben 50 200 csiftluka van 79 birtokosnak. Ragibbeg Dzsinićnak 500 telke s Fehim effendi Gyumislić, a ki Konstantinápolyban lakik, 700 jobbágytelekkel rendelkezik. Ha minden telekre csak öt lelket számítunk, 3500 lélek él ennek a bégnek a birtokán. A bihácsi kerületben sok a 100 telkes földesúr. Legvagyonosabb: Mehemed bég Kapetanović Ljubušak özvegye: Almashanuma Babics bég leánya, (azé a Babicsé, a kit Omer basa erősen megkínzott) 337 telke van, tehát vagy 1700 lélek uralja. Jómódú ősi birtokosság lakja a travniki kerületet. 48 oly nagybirtokost ismerünk, a kinek 50 jobbágyteleknél többje van. Hafizadić Serif bég özvegyének 250 csiftlukja van, Ali bég Szulejmánpasicsnak 220, Hamdi bég Hasszánpasicsnak 200. A szarajevói kerületben a Kapetanović és Fadilpasics családok vezetnek 2--400 telekkel.

Tehát a mi fogalmaink szerint is vagyonos nagybirtokosság tartja kezében a földet itt. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a kmetek személyök szerint teljesen szabadok, a telket alkalmas időben elhagyhatják, uriszék vagy egyéb földesúri hatóság alá nem tartoznak, sőt a földbirtokostól a termelési ág vagy a művelési mód megválasztásában is teljesen függetlenek, személyes szolgálatot nem teljesítenek és földesúrral szemben csak az a kötelezettségük, hogy a telket műveletlenül ne hagyják és a földesúr járandóságát megfizessék. Nagyon hasonló tehát az aga s bég közt egyfelől s a kmet közt másfelől fönnálló viszony a nálunk is divatozott felesbérlethez, csak hogy az aga járandósága a hozadék felén mindig alul marad. De viszont szélesebb körű a kmet joga a felesbérletnél, mert ha említett kötelezettségének eleget tesz, a telekről el nem távolítható és telke halála után is családjában marad.

Rövidesen ebben áll ez a földesúr és kmetje között fönnálló úgynevezett agrárviszony, mely régi szokáson alapúl. Csak nagysokára foglalták ezt írásba. Nem csoda tehát, hogy mindkét részről számos visszaélés történt és hogy az agák, kiket a török kormány mindig védelmezett, erőszakra és önkényre hajlottak. Igyekeztek a kmetektől, kivált a jobb módúaktól a kötelesnél magasabb szolgáltatásokat kizsarolni, a szegényebb agák pedig azt a szokást vették föl, hogy tavasszal mezei birtokukra költöztek és egész őszig kmetjeikkel

tartatták el magukat. Ezen és más visszaélések szították az elégedetlenséget a kmetek között elannyira, hogy 1859-ben végre a porta is megsokallta a panaszokat s a keresztyén kmetek küldötteit fogadta Konstantinápolyban. A porta abba a különös helyzetbe jutott illetésképen, hogy a mohammedán nagybirtokosokat engedékenységre kellett szorítania. Nem bocsátkozhatunk e tárgyalások részletezésébe úgy a mint ezek Konstantinápolyban a tanzimat-tanács előtt folytak. Tény, hogy a török hatóság ekkor arra az álláspontra helyezkedett, hogy az agrár-ügy bérleti viszony, melybe az állam parancsoló módon nem avatkozhatik, tehát csak közvetített, s engedményeket tett az adózás terén. Rüsdi basa a bizottság elnöke annyi jó akaratot mutatott, hogy a keresztyén jobbágyok egyelőre beérték azzal a kevéssel is, a mit ekkor elértek. Az eredményt Boszniában az 1859 szeptember 12-én kibocsátott szultáni rendelettel igazolták a keresztyén kiküldöttek, mely minthogy szefer hó 14-én kelt, röviden szefer-rendelet néven ismeretes s a földesúri viszonyoknak ináig is alapvető patense. E patenst azonban már tételes alakban adta ki a porta, mert a szultánnak ugyéncsak 1859. Zilhidzse (junius) havában kibocsátott firmanjában a kmetek nem biztak.

Ez a széfer-törvény részletesen szabályozza az aga és kmet közti viszonyt. Megállapítja vidékenkint a különböző terményekből az agának járó illetményt; meghatározza, hogy gazdasági épületekkel ki köteles a birtokot fölszerelni, végre a fölmondás és elköltözés módozatait, szóval felöleli a kérdés minden oldalát. Vannak azonban oly rendelkezései, melyek a szokásjognak nem feleltek meg és épen azért nem is léptek életbe. Ilyen, hogy csak egyet említsünk, az a rendelkezés, hogy az aga és kmet között főnmálló viszonyok szabályozása írásbeli szerződésbe foglalandó. Ez már csak azért is czélszerűtlen volt, mert a kmetek legnagyobb része a saját anyanyelvén sem tudott írni vagy olvasni, annál kevésbbé törökül, melyen a hivatalnokok, az aga tollba mondása alapján, a szerződést kiállították. A széfer-törvény ekként azt, a mit az egyik oldalon épített, a másikon lerontotta és e miatt nem is szüntette meg az elégületlenséget, noha lényeges rendelkezései a kmetek jogos kívánalmait figyelembe vételével készültek.

Régi dolgokat kellene újból föllevenítenünk, ha a széfer-törvény eredményeiről tüzetes képet akarnánk nyújtani.

A porta jót akart, de a visszaélések nem szüntek meg. A mohammedán földbirtokos, a hol csak tehetett, paralysálta a törvény egyes intézkedéseit. Nem politika kellett a keresztyének, «existálni akart» s -- a mohammedán nép együtt szégyenedett kmetjével. Így írja ezeket egy törökbarát consul 1860-ban. Ime, még ez a mérsékelt reform sem léphetett életbe. Nagyon igaz tehát azoknak a nézete, hogy előbb biztosítani kell a bosnyák népnek a megélhetését, a mennyiben az agrar-viszonyt rendezni kell. De mikép?

1878-ban jött a mi kormányunk. A legegyszerűbb eljárás az lett volna, kibecsülni a földbirtokost, ám lássa, hogy mit tesz. Ezt a módozatot talán nem is kell komolyan fejtegetnünk.

Másik módja lett volna a megváltás. Ez a mívelet legalább 600.000,000 koronát vett volna igénybe. Tegyük föl, hogy ezt a kölcsönt megkapta volna a kormány. Legelőbb is az lett volna az eredménye, hogy a munkához nem szokott mohammedán földesurak, a kiket eladdig kmetjeik tartottak el, a váltságot elköltötték volna s mint elzüllött proletárok ültek volna az ország nyakán, illetőleg elszegényedésökért az államot okolják vala.

Vessünk csak egy tekintetet a mi úrbéri váltságunkra. Hosszas küzdelem után 1848-ban végre a magyar földbirtokos lemondott az úrbéri szolgáltatásokról, önként, gazdaságilag gyöngé állapotban, pénzsűk viszonyok közt. Igazi huszár nagylelkűség ez -- rögtönözve készült -- nem az eszme, mert hisz azt egy nemzedék érlelte meg, -- hanem a kivitel. Kossuth a végrehajtást úgy gondolta, hogy kölcsönt vesz föl s négy részletben készpénzzel fizeti ki a kárpótlást. Még vége sem volt a nagy szabadságharcznak s 1849 május 24-én már a Kraus osztrák pénzügyminister alatt Bécsben egybegyűlt ideiglenes bizottság elismerte az úrbéri kárpótlások jogosultságát s -- előleget szavazott meg a sebtében elrendelt összeírás alapján. Különös véletlen, hogy ez az idegen kormányzat által végbevitt nagy művelet gyökerében nem tette tönkre az egész középosztályt. Az egész kárpótlási összeg a magyar korona területén 1848 49. kezdve 308.000,000 forintot teszen. Tegyük kezünket a szívünkre mi újabb nemzedék s valljuk meg, hogy közgazdasági fejlődésünk egészségesebb irányban fejlődött volna, ha az úrbéri megváltást nem tekintjük egy-

szerű pénzügyi műveletnek, hanem a jobbágy és földesúr olyatén viszonyának, melyben mindkét fél jövő létföltételeit komolyan kell mérlegelnünk. Sajnos, nem történhetett így, mert históriai fejlődésünk elébe vágott a rendszeres kivitelnek.

Ott a másik példa : Oroszország. 1861-ben (márczius 2.) szabadítá föl az orosz jobbágyságot II. Sándor czár nagylelkűsége. A reform négy évig készült, megcsinálhatták kényelmesen. A czár kiválogathatta a legjava tanácsosokat, a bizottságok azt az elaboratumot fogadták el, melyet elébök terjesztettek. Mikor a czár 1861 január 28-dikán összehívta a birodalmi tanácsot, február 15-dikéig engedett nekik időt a javaslat tárgyalására, kijelentvén, hogy egyes részleteket módosíthatnak ugyan, de az elveken nem lehet változtatni. Noha ez a nagy gonddal, czári protekcióval életbeléptetett reform atyai jóakarattól octroi útján ment végbe, Oroszország, mind máig sinyli. Azóta Oroszország külön világrészszé vált : a nemesség birtoka azonban pusztúl, s a régi középosztály menthetetlenül elvész, nem kevésbé siralmas a parasztosztály helyzete. Csak utalhatunk e jelenségre, mely bizonyos törvényszerűséggel bekövetkezik mindenütt, a hol a birtokviszonyokat akár maga a társadalom, akár a czári hatalom «kész tényekkel» változtatja meg.

Ezzel nem szegődünk amaz irány védői közé, a kik azt vallják, hogy a viszonyok jobbára magoktól oldódnak meg. Ez a Nirvana-taktika elernyeszti az államokat. Hanem Boszniában 1878-tól mind máig nem lehetett egyebet végbevinni e téren, mint megkísérteni az eddigi alap egyensúlyba hozatalát. Előbb a viszonyokat kellett meg ismerni. Hisz épen az experimentálás politikáját, a kapkodást kellett elkerülni, mely intő példakép Franciaország algiri politikájából tűnik elő.*) A bosnyák kormány tehát arra vállalkozott, hogy végrehajtja a széfer-törvényt, s a hol az nem elégíti ki az igényeket, elővette a szokásjogot. Nem is bízták ez ügyeket a rendes bíróságokra, hanem a közigazgatási tisztviselőkre. Midőn arra a tapasztalatra jutott a kormány, hogy ez ügyek elbírálásában lábra kapott a huzás-halasztás, 1895-ben új szabályrendeletet adott ki, mely az agrárügyekben egyszerűsítette a fölelbeszést s befo-

*) *Franz. Agrarpolitik in Algerien* von Günther K. Anton. Lipse, 1893.

lyást engedett a lakosságnak az agrárpörök tárgyalása alkalmával. Az egyes tárgyalásokhoz meghívják 2-4 tanácsadót, a két fél érdekét pedig legalább egy saját vallásabeli bizalmi ember képviseli.

Az eljárás bevált. Akad azonban elég eset, hogy a vesztes fél tízszer is élne a perújítás jogával s ha egyébként nem lehet: ír, vagy iratja panaszlevelét. A ki ismeri a földműves embert mint pörös félt, tudja, hogy annak az appellátája mindig a legfőbb forun. Ez a földműves endemikus ősi vonása, legyen az sváb, franczia, magyar avagy bosnyák. Nem hiszszük azonban, hogy a bosnyákon egy is túltegyen makacságban.

Elismerjük, hogy mindez nem megoldás, csak megóvás. Történt azonban positiv intézkedés is, hogy a kmetek megválthassák magokat. A kormány kölcsönt ad vagy közvetít annak a kmetnek, a ki meg akarja váltani telkét s gazdaságilag megbízható. 1879-1899-ben ily módon 16,500 kmet váltotta meg magát kerek 10.240,000 koronáért, ebből 2.233,000 koronát a kormány közvetítésére az országos bank s egyéb közalapok földöztek. Az irány tehát röviden összefoglalva: a bosnyák kormány az eddigi alapot mindaddig lelkiismeretesen conserválja, míg lehetővé lesz előnyös pénzügyi művelettel az általános megváltást életbe léptetni. Az esetben is a mohammedán birtokosoknak fizetendő kárpótlást hosszabb ideig letétbe helyezné, mely idő alatt csak a kamatokat élvezheté a jogosított. Ezzel a birtokos osztály a szétzülléstől s a tömeges kivándorlástól megóvatnék, a mennyire már az állam ily társadalmi kérdést imperative rendezhet.

Addig, míg ez a fordulat bekövetkezhetik, nem teheti kockára semmiféle kormány az ország nagybirtokosainak jövőjét s nem veszélyeztetheti a mai nagy többségben lévő kmet-osztály sorsát sem. S midőn a mohammedán elemet ekképen óvja a kormány, nem szabad megfeledkeznünk arról sem, a mivel a török kormány is számolt, hogy az alattvalók többsége nem nagybirtokos, s nem mohammedán.

VIII.

Nem kell talán bővebben fejtegetnünk, hogy az állam valamely tartománynak s így az egyes egyénnek csak akko

engedhet nagyobb tevékenységi kört, ha a mozgató tényezők e tevékenységek folyamán az államhatalom biztosítékait nem veszélyeztetik. Mohammedán, orthodox és katolikus: felekezetek ugyan, közös az anyanyelvök, de külön individualis öntudatok van. Ezt az öntudatot ma kétségtelenül a mohammedán juttathatja leginkább érvényre. Nem is szólunk az amúgy is talán túlon túl részletezett múlt hagyományairól. Kimutattuk, hogy övék ma még a földbirtok, magánjogi helyzetök, anyagi létök nincs megzavarva. Tovább mehetünk ennél. Övék a politikai befolyás az országban. Hiszen 62 szervezett község közül 36-ban a képviselő testületek abszolút többsége mohammedán (a képviselő testület $\frac{2}{3}$ -át választják, $\frac{1}{3}$ részét a kormány nevezi ki); 17 községben a viszonylagos többség az övék, négyben egyformán vannak a keresztyénnel s csak nyolcz községben ők a minoritás. A társadalmi, politikai s culturalis élet központjai lévén a városok és községek, nem döntő súlya van-e a mohammedánnak, hogy kivéven három községet, mindenütt közülök való a polgármester s a hol nem az, a jeleztük háromban a helyettese az. Már most, ha a bosnyák kormány nem állana a történelmi fejlődés alapján, hanem a plebiscitum álláspontjára helyezkedvén, a felekezeteknek csupán arányszámait venné fontolóra, tűrhetné-e hogy a községek élén azon felekezet tagjai álljanak, a kik a lakosságnak $\frac{1}{3}$ -át is alig alkotják? Megvan rá a módja, hogy ezen változtasson, de nem tette s nem is fogja tenni.

Mindezt a politikai súlyt a józan mohammedán elemek meg is becsülik, s hangsúlyoznunk kell, hogy magyarán mondva — eddig legalább — a keresztyén elemek sem sajnálják tőlök. A keleti fölfogás és életnézet aggodalmas méltatására vall azonban a bosnyák mai európai jogszolgáltatásnak az a következetes eljárása, melylyel a mohammedánok családi és örökjogi ügyeiben — beleértve gyámsági és gondnoksági részeit is — föntartotta a serī, a mohammedán törvény szerinti bíraskodást. Államilag megszervezte a seriat bíróságokat.*)

---

*) E seriat-bíróságok a mohammedánok családi és örökjogi ügyeiben ítélkező külön bíróságok. Minden járási hivatal kebelében alakított seriatbíróság, melynek ügyeit mohammedán bíró (a kadi) látja el irnoka segélyével. Főlebbviteli hatóság az országos főtörvény-

Igaz, hogy e különleges bíróságok kezéből kivették a büntető ügyeket s ez az a pont, melyre súlyt látszanak fektetni azok, a kik a mohammedanismus lényegét s a sokszor hangoztatott keleti fölfogást ez által veszélyeztetettnek tartják. Mindez a kifogás teljesen helyén volna, ha a katolikusok és orthodoxok fölött külön felekezeti bíróság ítélkeznek. Ha az egyforma mértékkel mérés nyugati elv s *nem helyes*, s a felekezeti egyoldalú szempontok szerint való eljárás a helyes: az esetben kétségtelenül hibát követett el a bosnyák kormány, mikor a büntető jogot és eljárást modern alapra fektette, s a büntetendő cselekmények és a büntetések megállapításában a mohammedán vallással kapcsolatban állókat is figyelembe vette.

Mi azok közé tartozunk, a kik figyelemre méltatják a nép gondolkozásmódját s minden actiót ahhoz mérünk. De egészen más az archæolog, nyelvész és ethnograph álláspontja, a kik minden változtatásnál csak a magok szempontját mérlegelik s e czéhbeli szempontot érvényesítik a gyakorlati eljárás gyakran kényszerítő követelményeinek birálatánál. Mi történjék akkor, ha nincs régi jogszabály, vagy ha az ki nem deríthető? Efféle eset az általános magánjog terén minden lépten-nyomon előfordul. Ilyenkor — ha nincs régi törvény vagy szokás — subsidiarius jog gyanánt a jelenleg érvényes osztrák polgári törvénykönyvet jelölte ki a kormány. Hisz nem is tehetett egyebet. Magyarországnak kodifikált magánjoga nincs, a Code Napoleont léptessék érvénybe, mint a török birodalomban? Igen természetes, hogy számos esetben nagyfokú ingadozás jelentkezett. Efféle előfordul egyébként ott is, a hol codificált joggal élnek. Nálunk például kártérítési kérdésekben merőben ellenkező ítéleteket hoznak az egyes királyi törvényszékek és ítélőtáblák, sőt a curia gyakorlata is igen változékony.

Érthető, hogy Boszniában, a hol merőben új elemekből áll a birói kar, a hol csak 22 éves a fejlődés, a hol a jogforrá-

---

szék keretébe tartozó seriat-főtörvényszék, melynek két szavazó tagja mohammedán jogtudós. Hogy e bíróságok számára megfelelően képzett bírák álljanak rendelkezésre, fölállította a kormány Szarajevóban a seriatbíró-iskolát, mely a kelet bármely e nemű intézete mellett megállja helyét és még az az előnye is van, hogy benne a szükséghez képest a nyugati jogot is oktatják.

sokat kutatni kell, a bírónak vajmi nehéz föladata jut. A nép lelkéhez férközni s a nép bizalmatlanságával, a megszokotthoz ragaszkodó előítéleteivel megküzdeni, nem csekély munka.

Szembe állítván a tárgyaltuk két tünetet: a politikai érvényesülés és a jogszolgáltatás alkalmazását, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a mohammedán ma nem érvényesítheti oly korlátlanul a többi rovására az akarátát, mint régen. Nem történik mind úgy, a hogy ő akarja s nem mindaz történik, a mit ő akar. S ha számot vet az okokkal, rájön, hogy ez azért van, mert ime az állami akarat korlátozza. Fék van rajta, mit eddig nem érzett. Ennek az a biológiai folyamánya, hogy mert neki kell igazának lenni, az állam az ő ellensége. Hisz ha az állam s annak végrehajtó közege nem volna ellensége, az történnék, a mit ő akar. És érthető, hogy az a nép, mely régtől fogva csak kisebb területi tagozatokban élő nemzetségek, községek halmazata volt s lelkében ma is az, addig, míg össze nem forr vele, kényszernek tekinti az állam fogalmát. Država-nak nevezik újkori szóval a délszlávok a status fogalmát, a držati se, letartani, korlátozni igéből, és szó szerint érzik is azt. Ez a korlátozás a kiinduló pont.

Mióta nem ők a szamodrzseczek (autokraták): az urak, nagyot fordult a világ. Sokan világot láttak közülök s józan észszel látják a különbséget a mult és jelen közt. Némelyik még hazafi is, a ki tanulni, haladni akar, de sok épen ezen a réven érezte meg keblében a «mohammedán szív» lüktetését s a régít többre becsülte az újnál. Ujságokat olvasnak — 14 mohammedán olvasóegylet alakult, — pénz jött az országba. Könnyebb lett a hitel. Az országos bank kölcsönöket ad a bégeknek birtokaikra (egyiknek például 200,000 koronát), s mint mindenütt, nagyobbak lettek az igények. A mohammedán intelligencia színvonala határozottan emelkedett. Bármi óvatosan, előítéleteikhez, fölfogásukhoz mérten alakult is át ez a világ, mely még nem nyugat, de már nem kelet többé, néztek s láttak. És meglátták, hogy keresztyén nemzettársaik gyorsabban haladnak. Egyfelől irigyelte, másfelől lenézte azokat, a kik törődtek vele. S az Arany-Szarv bűvös partjairól is be-beszálingózott egy-egy néma szemvillantás. Hátha mégis egyszer!... S jött egy-egy jóérlmü muzulmánna a számára csillag a mellére, titulus a mohammedán hierarchia jelzésére. Ezeket az apró jeleket onnan a kalifa árnyékából megértették néhá-

nyan s adták tovább, míg a képzelet sárkányokat alkota abból, a mi talán szűnyog sem volt.

Így apránként beállott annak a, mondhatnók társadalmi idegességnek a praedispositiója, mikor csak vezetőre van szükség, hogy a kelet népében előálljon a «petlanija» állapota, magyarul szűr alatt dohogásnak mondhatnók. Itt azonban egy fokkal erősebb a mozgalom, mert fondorlattal elegy. Nálunk a szocialista mozgalmaknál látjuk azt a jelenséget, hogy a nép kezét ad egymásnak, megesküszik éjjel a csillagfénynél, hogy nem hagyja el egymást. Ha kérdik, hogy miért? Mert mindenki azt cselekszi. Ez csak a forma, az igazánda *okokat* a vezetők sem tudják, mert csak panaszaik vannak.

A bosnyák mohammedánok ideges állapota, mint minden balkáni népmozgalom, panaszokon kezdődött. Régen nem tehette, akkor a keresztyén iratott a papjával. A mohammedán közrendű meg, ha szólni mert, csak úgy megkapta a botot, mint a keresztyén. A török katona nem igen válogatott a bosnyákokban, úgy se fizették, tehát legalább megverte a parasztot. Később a porta megengedte a panaszt addig, míg meg nem unta. Egy darabig nem lévén szabad panaszkodni, valóságos concessio számba ment, ha megengedték a kérelemmel vegyes panaszokat. Ma ez a panaszkodás oly jog, melylyel korlátlanul él minden bosnyák. A panasz rendesen általános keretekben mozog, rég elintézett dolgokat elevenít föl, s mindig kerüli a dolog velejét. Nem következetes panaszaiban a személyeket illetőleg sem. Majd ez bántja, majd amaz. A kit ma még szível, azt holnap valami vélt sértésért halálos ellenségének tartja. Tehettél vele jót, megmenthetted életét, de ha véletlenül te, vagy inasod elfeledi megteessékelní fekete kávéval — pedig tudja, hogy annakelőtte százszor megkináltad vele, s jó embere vagy — azonnal szándékos sértést lát benne, s ezt a rovásodra írja.

Ugyancsak nehéz természetű a magyar is. Ha azonban értelmesen fejteget az ember valami tárgyat neki: megérti, igazat is ad. Meggyőzeti magát, noha *elvből* meg is marad álláspontja mellett. A bosnyák már eleve is azzal az előítélettel megy panaszára, hogy csak akkor távozik, ha mindenben neki adnak igazat. Egyetlen eszköz, az erőszak, mely imponál nekik. Ezzel élt a török kormányzat, ha tehette, vagy engedett az ő erőszakos kívánataiknak, mikor nem tehe-

tett egyebet. Ma a jogrend követelményeivel szemben más világnézetbe kell törödni. Hogy ez nem könnyű, mit bizonygassuk. Nem számítjuk ide azokat az eseteket, mikor ügyetlen, vagy tapasztalatlan tisztviselők követnek el hibákat, de magyarázatunkat arra a nagy változásra kívánjuk általán értetni, melylyel valamely új állami szervezkedés járnai szokott.

Mindent megkövetelhetünk a bosnyák mohammedántól. Van benne emberség, könyörület, cselekszi a jót is. Csak egyet nem tanulhatott meg eddig: a méltányosságot. Hogy s mikép gondolhatja valaki a bosnyák mohammedánság zömét hálásnak, azért a mi az újabb idő óta vele történt? Nem is megrovás vagy bírálat az, mikor azt állítjuk, hogy egy oly tömege után az új reformoknak, melyek érdekében hozattak ugyan, épen ezeknek hatása alatt, ugyancsak európai eszmék fegyverzetével szállván sorompóba, bekövetkezett az a forrongás, melynek hiteles képét, czélját s jövő esélyeit akarjuk bemutatni. Meglehet, hogy egy-két mozzanatot megismételünk, noha lehetőleg rövidre szorítjuk a keretet, de tartozunk vele, ha meg akarjuk világítani a kép részleteit.

* * *

Elöl kell kezdenünk. A mozgalom nyomai a régi bosnyák világot székes fővárosába Travnikba vezetnek.

1895-ben Muharrem bég Tezkeredzsics vezetése alatt travniki földbirtokosok mentek panaszra. Panaszaikat négy pontba foglalhatjuk össze.

1. *Agrár-panaszok* a földbirtokos szempontjából. Főleg azért szólnak föl, mert a (mulk) teljes tulajdonjogot állítólag nem az ottomán jog szerint ítélték meg s — kmetjeik — jobbágyaik házait, melyek szerintök az ő tulajdonukat alkotják, miriének, vagyis korlátolt birtoknak vette föl a telekkönyv. Hangsúlyoztuk már, hogy mikor a telekkönyv-intézményt behozták, a bosnyák kormányzat egyenesen a török álláspontra helyezkedett s csak azt tekintette teljes birtoknak, mulknek, a mire nézve a földbirtokos taput, birtoklevelet mutatott elő. Mint nálunk 1848 előtt a királyi adománylevél alapján történt káptalani beiktatás teljes jogcímként szerepelt, azonkép a tapu, mint szultáni kiadvány igazolta a teljes birtoklást. Igen természetes, hogy az a birtokos, a kinek volt tapuja, fölmutatta, a kinek nem volt, az meg tagadta a tapu jogérvényét. Nem szükség bővebben fejtegetnünk, hogy a török kormányzat a saját jogelveit sohasem érvényesíthette gyökeresen. Így esett meg azután, hogy az egyes vidékeken mindig a szerint mérlegelték a birtokjog

czímeit, a mint az illető vidékbeli clique nek tetszett. A mi kormányzatunk elfogadván a tapu-alapot, következetesen járt el s a mire nem mutattak fel illet, azt a parasztházat *miriének* vagyis a földbirtokos korlátolt birtokának vették. E miriének főtulajdonosa az állam, de az illető földbirtokos kezén van, a ki azt csak az állam jóváhagyásával, tehát a járási hivatal (szolgabíró) közvetített engedélyével adhatja el. Valamennyi jobbágytelek ilyen kötött birtok lévén, rendkívül nagy zavar állott volna be, ha a jobbágyi belsőség szabad, a kültelek meg kötött birtokként szerepel vala. Megesett azonban, hogy a földesur igazolni tudta teljes jogát a jobbágyházhoz, ez esetre nézve rendleti úton (1895 jun. 28.) megengedték, hogy a jobbágytelek örököse mirie czímén váltsa magához a házat s kártalanítsa érte a földesurat. Ez az intézkedés helyén való volt, de a travniki földesuraknak nem tetszett.

Ezekről az aprólékos tárgyismeretet föltételező reformokról objective itélni egyes esetek alapján nem lehet. Tény az, hogy a bosnyák-hercegovinai kataszteri felvételeknél nem párt, nem vallási, s nem társadalmi szempontok vezették az illető közegeket. Nagyon tárgyilagosak, igen méltányosak voltak, nem akarták megrövidíteni a birtokost, de nem engedték elnyomni a jobbágyot. Igen természetes, hogy a legcesekélyebb szabályozás, a mi a jobbágynek kedvezett, az a földbirtokos szemében jogfosztás volt, midőn pedig a jobbágy látta, hogy hisz a földesúrtól nem veszik el a földet, bizonyos csalódás érzése fogta el.

2. *Másik panaszuk a vakuj-kezelés ellen irányúl, hogy nem az alapítók intentiói értelmében kezelik azokat.*

3. *Hogya jobbágyaikkal bajok van, a hatóság a keresztyéneknek fogja a pártját.* 1895-ig az agrár-pereknél bizony agyonhivataloskodták magokat a tisztviselők, azóta — mint említettük — egyszerűbb az eljárás. Ebben a pontban is csak általánosságban beszél a panasz.

4. *A kincstár elvette erdeiket.* A mai kincstár nem vette el az erdőt. A török államhatalom és pedig helyesen álladalmi földnek, tulajdonnak nyilatkoztatta ki mindenkor az erdőt. Azonban csak Omer basának sikerült a török állam jogának az érvényesítése. 1860 óta ezen a régi alapon intézte az erdők kezelését a porta. Ámde az erdők egy részét a mohammedán földbirtokosok hatalmasul lefoglalták. 1884-ben az országos kormány elrendelte, hogy kiki jelentse be igényeit, de mutassa föl bizonyítékait is. Tette ezt azért, mert igen sok esetben hamisított tapuk alapján bitorolták az államvagyonot. A bosnyák kormány magáévá tette a török kincstár álláspontját, — nem is tehetett egyebet — gazdasági okokból azonban megengedte, hogy egyes erdőparcellákkal kibővíthető legyen ez, vagy amaz a birtok. E részben bizottságok jártak el első és másod fokban, melyben mohammedánok is részt vettek. Megint a taput okolta az a birtokos, a ki erdőt bitorolt. Minek tapu? mikor a török kormány szemet húnyt, ha az erdőt elfoglalták, az a derék kormány, melynek hitványságát maga a mohammedán birtokosság hirdette leginkább. Hát ha azt a kormányt szidták, mely mindenre szemet húnyt, most dicsérik a mai kormányt,

mely elveszi a bitorolt jószágot? Kétségtelen azonban, hogy a bitorlás, ha hosszan tart, bizonyos érzését szüli az elévülésnek s ha tapintatlanul történik a visszavétel, elégedetlenséget szül. Ez esetben azonban arról van szó, hogy az országnak egyik közgazdasági főforrása megmentessék, másképp nem érhető el a cél, mint ha az állami tulajdont megóvják. Nem is jártak el velök keményen, de ismételve megjegyezzük, hogy a legesekélyebb szabályozás is, mely nem tőle ered s nem javára szolgál: igazságtalanság e mohammedán bosnyák földbirtokosok szemében.

E panaszszal a felségig mentek, de nem lévén tárgybeli alapja, elutasították. Simptomatikus jelentősége annyiban volt az actiónak, a mennyiben titokban gyülekeztek s mint küldöttség szervezkedtek. Keresték tehát azt a pontot, a mely mintegy képviselője legyen az elégedetlenségnek. Formát azonban nem öltött ez általános kifejezésekbe öltöztetett föl-szóalás.

A mozgalom, mondjuk az idegesség azonban imitt-amott apró tünetekben jelentkezett. Akkor föl sem vették azokat, hisz surlódások mindig voltak s lesznek, a hol különböző felekezetek együtt laknak. A *Glas Hercegovca* című lap 1894 február 15. meglehetősen ügyetlen formulázással azt írta, hogy «a mohammedánok közvetve pogányok». Ez a passus bántotta a mohammedánokat s panaszt tettek az országos kormánynál, mely nekik teljes elégtételt adott. Malom alatti beszélgetésekből kivehette a figyelmes szemlélő, hogy mi nem tetszik? Természetesen az adó, az erdőtörvény, a közegészségi, állategészségi szabályok nem részesültek valami hízelgő bírálatban. Az sincs ingyére az egyéni szabadságra sokat adó népnek, hogy bizonyos építési rendet kell megtartani. A földesuraknak meg a széfer-törvény nem tetszik, mert a kmet-jog szerintök újítás. Azt természetesen elfeledték, hogy 1859-ben csak nagy nehezen kerülték el a forradalmat, s akkor a porta békítette ki a jobbágynokat. Nem is kell hinni, hogy a kmet a bégeket nagyon szeretné. A ki akarja meghallhatja, hogy «neslana marva» (sótlan marha) «žirovni krmci» (hizlalt sertések) még a leggyöngébb díszcímek, a mikkel illetik őket. Mindez azonban csak folkloristikus adatnak marad, ha imitt-amott szájas emberek: kávémérők, korcsmárosok nem közvetítették volna a magok módja szerint a szállongó híreket, szóval formát adtak annak, a mi eddig csak megfoghatatlan, abstract hangulat volt.

Tavaly azután Noviban ez a mozgalom bizonyos tekintetben obstructió formájában nyilvánult.

A novii járás központja Novi, az Una és Száva folyók torkolatánál fekszik. Régen Alsó-Szlavoniához tartozott s csak a XVI. században került állandóan török kézre. Mint végvárnak nagy szerepe jutott, s azért a porta arra törekedett, hogy a mohammedán elemet megerősítse. A folytonos határviellongások megedzették ezt a végvidéki mohammedán elemet. Erős bennök még a mohammedán történeti tradíció is; a guszla mellett szívesen hallgatják hősi énekeiket. Még a szegény aga arzuháját (panasz románcz) is ismerik, a ki a végbeli kapitánytól kezdve a kadiig mindenkit okol bajáért.*)

Az új állapotokat egy darabig szívesen látták, de abban az arányban, a mint az új intézmények meggyökeresedtek s hatásokat megéreztek, leginkább azonban azért, mert mint régi határkerület — Bosznia belévonatván a közös vámterületbe — elvesztette jelentőségét, megszűnt a csempészet, az adóbehajtás rendszeressége sem volt inyökre s főleg azért, mert a kivándorlásra csalogatták őket: tavaly már megszállotta a nép egy részét a kivándorlás ösztöne. A novii hodzsa: Kurbegovics a neve, — volt e mozgalom szóvivője. A folyó év január havában aztán fölmentették állásától. A kivándorlási kedv azonban már elhárapódzott s néhány befolyásos mohammedán, sőt maga a novii polgármester Szulejmán bég Cserics a mint mi mondanók — opponálni kezdett a hatóságnak.

Az oppositio eleinte abban nyilatkozott, hogy a mohammedán iskolás gyermekek kimaradoztak az iskolából s megkérdezettvén, azt felelték, hogy így parancsolják szülők. Azután pénzt meg aláírásokat gyűjtöttek egy panaszkérvényre, melyet majd Bécsben lesznek benyújtandók. A panasz el is készült. Ez év február 10-én a novii polgármester és társai Szarajevóba utaztak, a hol előadták bajaikat s tiltakoztak az ellen, hogy ők a kivándorlásra ösztönöznék a népet. Maga a panaszkérvény általánosságokon kezdi s tagad minden kívándorlási hajlandóságot, — igen helyesen — mondván, hogy az a mohammedánismus érdeke ellen való dolog. De azután kifejti, hogy a kivándorlásnak az az oka, mert gazdaságilag ha-

---

*) Szövege dr. Otto Blau *Bosnisch-Türkische Denkmäler* cz. 1868. megjelent munkájában. 128 l.

nyatlás állott be, az adót szigorúan hajtják be s az erdőkíhágásokért erősen büntetik az embereket. Majd meg panaszra fordítva a dolgot, előadják, hogy a kormány nagyon keményen bánik el azokkal, — mint Kurbegovics hodzsával — a kik a kivándorlásra ösztökélik a népet. Egyfelől tehát ők magok hangsúlyozzák, hogy a kivándorlás árt a mohammedán elemnek, de bepanaszolják azokat, a kik e mohammedán ellenes mozgalomnak gátat vetnek. Európai ember méltán kérddheti, miféle logika ez? Pedig van ebben azért rendszer, a balkáni embernek ravaszkodása: a hatóság ne ártsa belé magát az ő dolgukba.

Az országos kormány erre azt felelte, hogy ha nincs részök a kivándorlásra ösztökélésben, bizonyítsák hát be. Csak rajtok múlik. Hisz azt magok a panasztévők sem lihetik el, hogy a hatóságok csupa pajzánságból gyanúsítják őket. A küldöttség természetesen biztosította a kormányt engedelmes jó indulata felől.

A mint haza értek, ez a jó indulatok abban nyilatkozott, hogy a mohammedán gyermekek azontúl is strikoltak s a polgármester annyira megfélemlítette a Kurbegovics helyére ki-nevezett új hodzsát, hogy ez lemondott. Ennek következtében letették a polgármestert s helyére egyik rokonát: Rasimbég Csericset nevezték ki.

Kétségtelen, hogy minden népmozgalomnak van valamelyes oly bátor subjectiv — oka, melyet mérlegelni kell, ha a mozgalom hatását értékeljük. A gazdasági hanyatlásról szóló panasz csak relative igaz. Nem tekintve a sertésvészt, a marhaállomány szaporodott, s a mit kormányúton orvosolni lehet, az megtörtént. Adtak vetőmagra valót, inségmunkát rendeltek el. Az adóbehajtás stereotip panasz, sok esetben indokolt, de csak akkor ok a kivándorlásra, ha a főlebbezésre nincs mód. Erre pedig meg van adva a lehetőség s nem is ez az igazi ok. Az erdőkíhágásokra kivetett pénzbírság minimális összegek körül forog. Kétségtelen, hogy a török gazdálkodás idejében az erdőt szabadon irtották. Ennek az új bosnyák erdőtörvény végét szakította, de tüzelő meg épületfát ingyen ad, ha bejelenti a kérelmező. A paraszt azonban nem kiméli az erdőt. Eszébe sem jut bejelenteni kívánságát, hanem abba a törzsbe vágja a fejszét, a melyik neki tetszik. Gyakran fordul elő az az eset, hogy az illető tudatlanságból esik vétségbe s

ha megbüntetik, kifakad, hogy az erdő közös jószág. Ezt a közösséget azonban a maga naiv-egoista eszejárásával úgy értelmezi, hogy ő azt teheti a mi neki tetszik.

Mikor 1893-ban Szkerisorán, Albákon, Topánfalván Aranyos-Tordamegyében az oláhság a faizás betiltása miatt lázongott, egy kitűnő főtisztviselőnk jelenté azt a körülményt, hogy az oláhság ott szentül azt hiszi, hogy Janku szabadította föl őket a jobbágyság alól s ő adta meg nekik a szabadságot, a magyarok meg elvették. Hiszi azért, mert akkor szabadon vágta a fát, a német rendszer is elnézte, most meg a kincstár védőrökkel gazdálkodik. Ilyen a bosnyák észjárás is. (Sakhogy míg a magyar állam helyi engedményeket tehet egyes vidékeken,*) addig a bosnyák kormány a szó szoros értelmében maga alatt vágná a fát, ha egyik járásában elnézi a visszaélést, a többiben pedig megrója. Az a kormányzat, melyek egyik főereje az erdőgazdálkodásban rejlik: 5.121,469. hanyi területén az országnak 2.581,585. ha az erdő, nem engedheti meg az erdőkihágásokat, ha élni akar. A mennyiben az erdészek személyes tapintatától függ a békesség, azt kötelessége ellenőrizni. A tapintatlan erdészt el kell távolítani.

Mindezek a petíciók s hullámlások azonban Hercegovinában öltöttek már is szembetűnő alakot. Míg Travnikban s Noviban egyszerű közigazgatásellenes kérvényezés és legfeljebb iskolakerülés van s volt napirenden, a tüzes Hercegovinában már önállóságra, egyenesen a mai kormánnyal szemben nem mondjuk forradalmi de elvinek látszó ellentétre törekvéssel van dolgunk.

Elmondjuk, hogy miként történt.

A hercegovinai mohammedán tüzesebb, nézeteiben megátalkodottabb, mint a bosnyák. Ha hasonlattal akarunk élni, olyanok mint a karsztszklák köves fősíkjai, tele töbrökkel, apró mélyedésekkel, melyekben elbotlik a gondatlan utas. Külsőleg hidegek, érzéketlenek, de belől ázázak, ha valamiben megállapodtak. Élénken él bennök még apáik híre, s nem feledték el, hogy a török alatt is még nem régen külön tartománykép szerepeltek. Nem messze Mosztártól még romjaiban

---

*) Nálunk 56.423,182 kat. holdból (22.469.518 ha) 15.767,369 kat. h. (9.074,124 ha) az erdő, s míg a szántóföld 40%, addig az erdő 27-94%.

is büszkén mered égnek István herceg vára: Stjepangrad. Ha azok a vár fölött kóválygó vén saskeselyük beszélni tudnának, nagy sorát hallanók e kemény nemzetségek tusáinak, sok enni valót juttattak a számokra.

Erélyök mellett, déli népség lévén, gyorsabb a fölfogásuk, elevenebb a phantasiájok. Sokáig el lévén zárva a közlekedés fővonalaitól, csak lassanként szoktak hozzá az idegenekkel való érintkezéshez. Azelőtt ki-ki magának élt, de a családok jobban összetartottak s nagyon sokat adtak az egy vidékről való származásra. Ugyanez a tünet megvan Dalmácia egyes vidékein is. Otthon folyvást czivakodnak, de kifelé tartják a raguzai vagy spalatói földiséget, bármily hiten legyenek is. Ez a regionalismus Herczegovinában még a szomszéd bosnyákok iránt való lenézéssel is párosul, mert különbeknek tartják magokat amazoknál.

Ez oknál fogva Herczegovinával mindig csinyján bánt el a szarajevói kormány. Kimélték őket, részeltették őket, a miben csak lehetett. Tagadhatatlan, hogy ez ország rész gazdaságilag jelentékenyen fejlődött, bora máris hírnévnek örvend. Az «urak», már mint a mohammedánok egy része a kormány törekvéseivel rokonszenvezett, másik részök hallgatott. A hallgatók élén állott Hadzsi Ali effendi Dzsabics, a nyolczvanas évek eleje óta muftija az országnak.

Ali effendi a mosztari Dzsabics-család feje. Rokonságban áll a kerület legelőbbkelő családaival. Családja tekintélyes, eredetökről ugyan nincs biztos adatunk, de valószínű, hogy a jajejai Dzsabicsokkal rokon töből fakad s már a török hódítás ideje előtt birtokos volt. Husszein és Muhammed effendi Dzsabicscsal együtt, 40—50 kmet telek az övé. Tekintélyes külsejű, mondhatni szép ember, tipikus mufti azzal a tettetett alázatossággal, mely annál nagyobb dolyföt takar. Theologiai képzettsége van ugyan, de nem akkora, hogy ebbéli jártasságát külön kellene megemlítenünk. Mindig «correct» muzulmánának mutatkozott, nagyon ügyesen kacsingatott Konstantinápoly felé, a honnan meg is kapta az ismíri mollah czímét. Ebbéli rokonszenvét jól ismerték, de hisz ismerjük a kormányzati bölcseségnek azt a titkát, hogy rendszerint gyertyát gyujtanak az ördögnek is, ezért hallgattak, s elnézték ezt a csekély hibáját. Őt, a «correct» mohammedánt csak nem vonhatták kérdőre. Mikor a Felség nevenapjára, szokás szerint, ünnepi

ebédre meghívták, mint vallási fejét a mohammedánoknak, rendszerint azzal védekezett, hogy vallása tiltja a részvételt. De épen oly érzékenyen viselkedett volna, ha meg nem hívják. Fizetését azonban szép csöndben fölvette s lassankint nagy tekintélyre tett szert. Jó emberismerő, mindig tudja, hogy kit mikép nyerhet meg. Így lett belőle a hit oszlopa, melyet senki sem támadott, ügyvéde a mohammedán vallásosságnak, melyet senki sem bolygatott. Éles szemmel kitanulta az európai eszméknek azon kirívóbb vonásait, melyek a keleti ember szemében nevetségesek. A mint a fezt is csak nehezen szokták meg, nem is csodáljuk, hogy az európai köcsöggkalapok iránt sem rajonghat a turbános muzulmán. Egy-egy találó megjegyzéssel jellemezte emezt vagy amazt a svábot. Mikor azután figyelmeztették illoyalis viselkedésére, ő állott följebb apprehendált. Ily módon nemsokára nagy pártja lett s egyházilag és politikailag ő volt az úr egy darabig Mosztárban. A hercegovinaiak egyetértése azonban nem sokáig tartott. Párthíveinek egy része nem tűrte fölénységét s egy olvasó egyletet alapított, melyet a kormány pártolt. Ali effendi érezvén, hogy csakhamar elvesz a tekintélye, ha a jobbra való elemek ellene szövethetnek, azon volt, hogy a kormánynyal tartó mohammedánokat attól valamikép elvonja.

Ebbeli igyekezetének a véletlen: egy eseményé felfújta leány szöktetés képében jött segítségére. Meg is ragadta az alkalmat s fennen lobogtatta az iszlám zászlaját.

IX.

Kutilivac helység, a sziklamederben folyó Narenta jobb partján fekszik Hercegovinában, a Podvez-hegyláncz éjszaki nyúlványa lejtőjén. Mosztártól körülbelöl kilencz kilométert halad az ember a Szarajevó felé vezető nagy országúton, azután kocsival is megjárható lovascsapás vezet az elszórt ház-csoportokból álló helységig. A helységet körülbelöl 300 lélek lakja, fele katolikus, száznál több a mohammedán s vagy félszázan vannak az orthodoxok.

A helységnek egy külön csoportja alszegnek neveznek nálunk, törökösen mahala a neve — a Dubravai mezőség éjszakkeleti részén terül el s Dupovicsi a neve. E mahalában

lét katolikus és szerb ház között egyetlen mohammedán család lakik, melynek feje Omanovics Oszmán földműves. Az Omanovics-ház zsindegyházzal kötött közház, a bejárat falépcsőn vezet a félemeletre. A ház mellett földszintes istállók vannak. Félig természetes, félig fonott sövényvel van elkerítve a ház, s a gyümölcsös, melyben bőven van eperfa, sok a szilva s a füge. A házból dús földekre esik a tekintet s a tengeri és dombány ültetvények zöldjén át a karszt tompa színéből festőiesen válik ki a sokmecssetű, színes Mosztár távlatképe.

Tavaly, május 2-ről 3-ra virradó éjjel, Omanovics gazda 16 éves leánya, Fata eltűnt. Képzeltetni, hogy a mahalában, a hol csak Omanovicsék mohammedánok, nagy riadalmat okozott az eset. Nem keríthetünk sort mind arra, a mit a faluban beszéltek, a falu hite az volt, hogy a leánynak nem kellett az a völegény, a kit neki kiszemeltek s jó bosnyák szokás szerint kirepült a fészekből — megszöktették.

Az apa négy napig gondolkozott a dolgon: bejelentse-e a hatóságnak leánya szökését vagy se? Végre negyed napra mégis csak szólott a községi előljárónak. Ugyanazon a napon Mosztárban a hithű mufti, Ali effendi, mondhatni ugyanabban az órában, maga mellé vévén a hodzsát, Hamza effendi Puzicsot, a kerületi főnöknél bejelentették az esetet. Csakhogy a mufti nem Omanovics Fata szökésére helyezte a súlyt, hanem azt hangoztatta, íme a leányt áttérítették a kath. hitre és azért szöktették meg.

A hatóság mit cselekedhetett négy nap múlva azután, hogy Omanovics leányát megszöktették? A dalmát határ Mosztártól Metkovics felé csak 43 kilométer, Imotski pedig, a hová a leányzót állítólag vitték, csak 40 klm., tehát alig 5 - 6 mértföld. Ezt a távolságot négy nap alatt ötször is meg lehet járni. Köröztették tehát mindenfelé, megkeresték az osztrák hatóságokat, de a leányt nem találták meg sehol. Pedig ha Dalmáciában van a leány, ott meg kellett volna találni. Erre megidézték az apát, ügyvédet rendeltek számára s megmagyarázták neki, hogy ha leánya hollétét maga akarja esetleg kinyomozni, pénzzel, levéllel ellátják. Szóval megengedték s elősegítették azt, hogy a saját eljárásokat ügyvéd által ellenőriztesse a fél. Azokat pedig, a kik a leány szöktetésében résztvettek, szigorúan megbüntette a hatóság. Talán nagyon is sok vala ez a jóból. Omanovicsnak azonban nem kellett a hatóság

segedelme. Föltétlenül ki van zárva, hogy leányát, ha keresztyéné lett, ne nyomozta volna. Tehát csak az történhetett, hogy Fata Montenegrón át török földre menekült. Bizonyos, hogy napvilágra kerül még a regénye. Ali effendi Dzsabics azonban megtalálta a maga «esetét». Napnál világosabb volt előtte, hogy Fatat kikeresztelték erőszakkal. A hatóság letagadja, tehát a mohammedánok kitérését pártolja. Ezt neki nem is kellett bizonyítani, mert elhitték neki. Neki erre a Fatára szüksége volt. Az lett volna a baj, ha a leány megke-
rül, mert akkor nem lehetett volna tőkét kovácsolni esetéből.

Rendes körülmények között ki törődik ily leányszökéssel? A faluban beszélnek róla, néha valami nótát eszelnek ki ez alkalomból, azután békesség van, míg más leány szökik meg hazulról. Most azonban meg volt a *prædispositio*, mikor az eset a kóroanyagot akut lefolyásra készítette. A mufti pártján lévők rémmeséket hieszteltek. Ne higye valaki, hogy mindez valami zajos manifestatiók útján nyilvánul. Az átkos kormány emlegetése, az éljenzés vagy rivalgás, a rendőrökkel való kikötés, szóval mindaz, a mi lelkes vagy ingerült hangulat nevezet alatt kerül forgalomba a szavakban bővebb nyugaton, Boszniában ismeretlen. Beszélgetnek, kenetteljesen tóditják azt a mit hallottak s az a ki komolyan állítja a legnagyobb mesét, biztos, hogy hívőkre talál. Hogyne terjedt volna el a hit, mikor a nagy mufti bizonyosan tudja, hogy a mohammedán hitet bántja a kormány, katolikusoknak kell lenniök, hiszen már is elkezdték. Igaz, hogy az a leány nem mosztári, de hát majd rájok is kerül a sor. A szájjasabb elemek: kávésök és borbélyok már többet tudtak. S egy jól beszélő kavedzsi többet nyom a latban ilyenkor, mint a mennyit tizjózan bég igazíthat. Nagyon tudták ezt a mosztári olvasóegyletben s hogy ne veszítsék el a tekintélyöket, meg kellett mutatniök, hogy jó mohammedánok. Elmentek tehát a nagy Dzsabicshoz, bocsánatot kértek, s nagy kegyesen nyertek is a multakért s a mosztári mohammedánoknak megint egy pásztoruk volt.

Dzsabics mufti ezt a politikai eredményt azután a körülményekhez képest elég ügyesen kizsákmányolta. Barátaiból megalakított egy 12-es bizottságot s elkezdték gyűjteni a panaszokat, azzal a jelszóval, hogy az iszlám veszélyben van. Tárgyvilagosan fogván fel az ügyet, előre kell bocsátanunk azt

a kérdést, hogy ha 12 ember akár Bruxellesben, akár Kielben avagy Körös-Ladányban összegyűl azzal az intencióval, hogy panaszkodni akar, nem fog-e panaszra való okot találni? Ha bölcselkedni akarnánk, inkább azt kérdezhetnők, hogy akad-e egyáltalán 12 ember, a ki meg van elégedve? Hát még a Hercegovinában, a hol megragadták az alkalmat, hogy mindazt, a mi nekik nem tetszik, formába öntsék, ne találtak volna panaszra való okot?

Taktikai szempontból tehát Dzsabics mufti furfangosan s ügyesen járt el a maga szempontjából, mikor megragadta a Fata szökését s abból jó hercegovinai recept szerint általános actiót indított. Tárgyi szempontból azonban elvettette: első sorban azért, mert panaszainak az alapja hamis suppositiön épülvén, azok egyszerűen nem igazak, másodsorban meg erre az alapra építette politikai célját, mely nem egyéb, mint a hercegovinai mohammedán elemnek az állam egységéből, annak kötelékéből való erkölcsi és anyagi elválasztása. A mit Ali Stolcsevics nagy ravaszul egy darabig megcselekedett a gyöngé szultánnal szemben 1833–1849-ig, azt most vallási alapon Ali effendi, a mufti akarja megcselekedni.

Ez ítéletünket igazoljuk Ali actióinak a felsorolásával. Miután a 12 ember megvizsgálta az ország állapotát, elhittették magokkal s híveikkel, hogy ők az ország mohammedánjainak képviselői. Sokan közülök, mint ilyenkor rendesen, vakon követték azokat, a kik a mohammedán követeléseket most már formulázták, mert hisz csak kevesen közülök irástudók. A kiinduló pont az vala, hogy a mohammedánokat elkeresztelik. Indokolása: a Fata Omanovics esete s felhoztak még egy esetet. Hanuna Arap, egy 19 éves mosztári mohammedán nő, 1897-ben eltűnt s állítólag megkeresztelkedvén, Raguzában tartózkodik. Kiderült, hogy e nő háromszor volt férjnél s úgy szökött meg. A saját testvérbátyja kereste, a kormány hivatalosan pártolta nyomozásaiban, de a nő nem került elő. Ez is elég volt annak a bizonyítására, hogy a térítés rendszeresen foly. Iskolaügyök el van hanyagolva. Minden vallásnak meg van a maga állapota, csak a mohammedánnak nincs szervezete. Ezen tehát segíteni akarnak s a vakuf-alapok igazgatása belevonásával egy szabályzatot szerkesztettek, mely szerint az iszlám vallási ügyeinek szemmeltartása s a vakufok intézése nem az állam kötelessége, de legyen az ő belátásokra bízva.

Megfogalmaztattak tehát egy panaszlevelet, mely érdekes bizonyossága annak a tünetnek, hogy ezek a hithű elemek ott a Narenta partján, ez «ó-konzervatív mohammedánok» mennyire európaisodtak. Nagyon is megtanulták már a «nyugot szótárát» s hogy egyebet ne említsünk, jellemző, hogy «a XIX. század végebeli civilisatiót» emlegetik fel 1899. október 9-én keltezett panaszokban, melyben egyúttal szabályzatok megerősítését kérik s azt 114. §-ra osztva bemutatják. Panaszszal vegyes reformatcióról van tehát szó.

Ezzel a beadvánnyal azután Bécsbe indulván a küldöttség, a rendes forumhoz: a közös ministerium nevében az ország igazgatásával megbízott közös pénzügyministerhez fordult. (1899 okt. 14.) Ezen kívül ő felségénél is kihallgatást nyertek s egy felségfolyamodványban fejtették ki álláspontjukat. Folyamodásokra 1900 február 2-án a következő legfelső elhatározás kelt, melyet kellő módon juttattak tudomásokra: «Felhatalmazom Önt (a közös pénzügyministert), hogy tudassa a mellékelt beadvány aláíróival, hogy a tekintetben nem teszek ugyan intézkedést, minthogy az abban kifejezésre juttatott aggodalmak nem igazolják azt, de hogy Én csak úgy, mint előbb, védelmemben részesítem a mohammedánok vallási szervezetét s különleges óhajaikat különös gondoskodással tekintetre fogom méltatni».

Ezzel az actió formailag véget ért. Az aggodalmak, igazában az indokok nem igazoltak, úgymond a legfelsőbb elhatározás, de a mohammedánok a Felsőgótalmában részesültek s ezentul is részeltetni fogja őket pártfogásában. Közjogi és közigazgatási szempontból a legfelsőbb forum eldöntése vita tárgya nem lehet. De szükséges kellő megvilágítása azoknak a vezérlő okoknak, melynél fogva e panaszt a legfelsőbb forum visszautasította.

Két okból történt a kérelem ily gyökeres elutasítása. Egyik, mert a mohammedán 14 kérelmezőnek abbéli állítása, hogy a mohammedanismus Boszniában veszedelemben forog, teljesen alaptalan. A másik ok, mert az a szervezési mód, melyet Dzsabius és társai akartak elfogadtatni: a mohammedanismus érdeke ellen irányul.

Kifejtettük e vázlat folyamában, hogy mily imponderabiliákból magyarázható meg a mozgalom természete. Egy tény azonban eladdig nem méltattunk figyelemre azért, hogy

a tárgyaltuk anyagot pragmatice tüntessük fel. Ugyanis nincs oly hajdan törököt uralt terület, mely ma keresztyén igazgatás alatt áll, de nincs vegyes vallásfelekezet lakta állam, a hol 22 év alatt relative vagy absolute kevesebb vallásváltoztatás ment volna végbe, mint Boszniában. De szóljanak a számok.

Bosznia megszállása óta maig összesen 144 ember változtatta meg a hitét. Mindezeknél a vallásváltoztatásoknál a közigazgatási hivatalok tiszte, hogy a fennálló törvényes szabályok megtartására felügyeljenek s az egyes eseteket jegyzékbe foglalják. E hiteles okmányokkal fölszerelt jegyzék szerint nem egészen 22 esztendő alatt 1,568,092 lakos között 144 változtatta meg a hitét, évenként tehát átlag hét egyén. Felekezeti arány szerint:

római katolikussá lett	46	egyen,
kilépett az egyházból	79	«
vesztesége	33	«
mohammedánná lett	29	«
kilépett	32	«
vesztesége	3	«
görögkeletivé lett	58	»
kilépett	29	«
nyeresége	29	«
izraelitává lett	1	«
kilépett	3	«
vesztesége	2	«
protestánsná lett	7	«
kilépett	1	«
nyeresége	6	«
felekezetnélkülivé lett	3	«

E convertáltaknak is ¹ s része a monarchia két állama szerint osztrák vagy magyar honos. A convertálás oka rendszerint a házasság s e részben az orthodox egyház lévén a legexclusivabb vegyes házasságok esetén, az áttértek közül legtöbb görög keletivé lett, de e szám is mily csekély! Minden áttérés egy-egy kis regénytárgy ugyan, de motivuma nem a vallás tételeiben való kétely, hanem valamely külső ok. Ha szöktetés, vagy kényszer esete forog fenn, a hatóságok irgalom nélkül visszaadják szüleiknek vagy hozzátartozóiknak az eltévedt bárányt, mert megkívánja, hogy az illető, megmondolás után a kellő formalítások mellett nyilatkoztassa ki szándékát.

B. B. római katolikus plébánostól, a miért egy orthodox leányt engedély nélkül felvett az egyház kebelébe s megeskette, évi 100 forintnyi segélyét megvonta a kormány (1894). Egy másik eset: Magyarevics Antal derventi katolikus czipészlegény nagy szerelmi hevében megszöktette Szarajlics Husnyát, egy 17 éves mohammedán leányt, hogy majd oltárhoz vezesse. A hatóság nem méltányolta a szerelmes legény érzelmeit s visszaadta a leányt atyjának. Ez esetben hálálkodtak is az eljárásért Dervent mohammedánjai.

De nem folytatjuk e néprajzi adatokat. E történetileg megcsontosodott vallási keretekben teljesen ki van zárva minden propaganda. Sőt a propaganda fide régi jelentéseiből ki lehet mutatni, hogy a török uralom idejében sokkal több mohammedán hagyta el a hitét. Igaz, hogy nem Boszniában, a hol nem térhetett ki, hanem megszökött a határörvidékre, Dalmáciába vagy Szerbiába. S a mi áttérés ma történt, arról igazán elmondhatni, hogy hatósági felügyelet mellett ment végbe. A bosnyák kormány túlrídegnék mondható gondoskodással parancsolja a confessioban való megmaradást; bizvást balkáni vallásconserválási rendszernek nevezhetnök eljárását.

Bizonysága ennek az átlépésre vonatkozó rendelet, mely az 1891 június 30-án legfelső megerősítés alapján szabályozza ez ügyeket a czélből, hogy az átlépni kívánó személyes elhatározási szabadsága, a mennyire csak lehet, megóvassék. Egyszersmind azonban az átlépéssel rendszerint járó felekezeti surlódásokat és villongásokat is el akarja tüntetni ez eljárás.

Megengedi a rendelet az átlépést minden nagykorú vagy a teljes testi és lelki érettséget elért bosnyák honosnak, kivéve az elmekórosokat. A kilépési szándékot azon felekezet lelkészénél (a quo) kell bejelenteni, melyhez az átlépni kívánó tartozik. Czélszerű a kilépési nyilatkozatot 2—3 tanú jelenlétében tenni meg, hogy a hatóság előtt igazolható legyen. A lelkész nem köteles a kilépési nyilatkozat megtételéről tanusítványt adni. Ha mégis adott, azzal, ha nem adott, a tanukkal együtt megjelenik az átlépni kívánó az illetékes politikai hatóságnál és kéri kilépési nyilatkozatának tudomásul vételét. Ez nem tagadható meg, ha a kilépési nyilatkozat megtételét a lelkész vagy a tanuk igazolják. A tudomásul vételről igazolványt állít ki a politikai hatóság. Ezzel megjelenik az átlépni kívánó azon felekezet lelkészénél, (ad quem) melybe be akar lépni, ki öt két hónapnál rövidebb idő alatt fel nem veheti saját egyháza kebelébe.

Kiegészíti ezen rendelkezéseket az igazolási eljárás. Ennek akkor van helye, ha a kiskorú átlépni kívánó atyja, gyámja vagy az érdekelt egyházak lelkésze kétségbe vonja az átlépni kívánó testi és lelki érettségét vagy beszámíthatóságát vagy pedig azt állítják, hogy

az átlépni kívánó szabad elhatározásában csellel vagy erőszakkal megakadályoztatott. Az igazolási eljárást a kerületi főnök tartja meg a járási medzslisz azon tagjai meghallgatásával, kik az érdekelt két felekezethez tartoznak, és határoz a felett, meg voltak-e az átlépés törvényes feltételei vagy sem. Természetes, hogy utóbbi esetben a hatóság tudomásul vétele, ha már megtörtént, hatálytalanná válik és az átlépni kívánót más felekezetbe felvenni nem szabad.

A hatóság közreműködése kizárólag arra irányul, hogy az átlépni kívánó szabad elhatározását minden mellékes tekintet nélkül érvényre juttassa és a zaklatásoknak elejét vegye.

Érthető, hogy az orthodox és a katolikus felekezetek a kilépőkre nem sok ügyet vetnek. A mohammedánok azonban minden gerjedelmes leányzó, vagy ábrándos legény esetében szándékos térítést látnak, a mit teljesen méltányolhatunk annak a felekezetnek a felfogása szerint, mely az apostasiat hallálal bünteti. Midőn azonban ez érzékenységekkel oly túlóvatosan, majdnem félenken vet számot a kormány, midőn mohammedán hitre térhet át 29 keresztyén, mire a balkáni felszabadult államokba példa nincs, az orosz birodalomban pedig lehetetlen, midőn majdnem röstelkedve idézzük a conversiok számát, az iszlámról, mint veszélyben forgó vallásról komolyan szólni nem lehet.

Tülkomolyan czáfolgattuk ezt a tételt, de tartoztunk vele. Hisz a mosztari mufti épen e vélelem elfogadtatására alapította nagy akczioját:

«Az iszlám vallási ügyek és az iszlám vakuf önigazgatásának szabályzatát», melyet a felségnek benyújtott.

E szabályzatnak az a lényege, hogy az országos kormány adja át egy külön «vakuf és oktatási (mearif) bizottságnak» a vakufalapokat, s az igazgatásba községi alapon bele akarja vonni a mohammedán elemet. A kiinduló pont elfogadhatatlan. Nincs bosnyák kormány, mely e vakufokat, melyeket az elzülléstől megmentett és most mohammedán tisztviselőkkel rendszeresen külön igazgatóságban kezeltet a mohammedán cultus érdekében, pure et simple kiadja a kezéből.

A szabályzat azonban tovább megy. Ellenőrizni kívánja a kormányt, hogy megtartják-e az iszlám törvényeit mindeütt (17. §.). Mint legfelsőbb forumot egy zsinatot tervez, mely korlátlanul intézkedik a vakuf és iskolai ügyekben, szoval kezeli a vagyont, a mint jónak látja s látszólag naivul hozzá teszi:

«Mindezen pontok érvényesen véghez vihetők, mihelyt a zsinat azokat elhatározta és semmiféle egyéb engedély kikérése nem szükséges.» Magyarán mondva ez annyit jelent, hogy kormány parancsold meg a vakufbizottságnak, mely ez alapokat kezeli s azok felett határoz, hogy adja ki az alapítványokat, de beleszólásod ezentúl ne legyen.

Nem szólunk azokról a hatásköri zavarokról, melyeket e szabályzat egyes pontjai — ha életbe lépnek vala — okvetlen előidéznének. Érdekes, hogy 47–60. §-okban külön választmányt terveznek, mely mint valami egyházi konvent, vagy iszlám közjóléti bizottmány a 49. §. 10. p. szerint «felüggyel, hogy a kormány valamelyes rendelete — és pedig polgári ügy, mint katonai egyaránt — esetleg ne ütközzék össze az iszlám vallás elveivel», a 11. pontban pedig a Konstantinápolyban tanuló szoftáknak katonamentességét követeli. Viszont az 52. §. igénybe veszi a kormányhatalom segítségét, ha észre venné, hogy az «iszlám vagy a szertartások megrövidítettnek.» Bizonyos kötelező oktatási rendszert terveznek a 61–90. §-ban, bár az állam beleszólását itt is kizárják, átveszik ugyanazon elveket, melyeket a kormány az iszlám hitbéli iskolák érdekében megvalósított, nálunk meg panaszkodnak, hogy az iszlám oktatásügyet meghamisították. Minderre imperative az állam segélyét kötik ki.

Kikötik, hogy az állam fizesse ugyan az iszlám egyházi tisztviselőit, de a mufti fizetését kivéve, ezeket az illetményeket ne az illetők kapják kézhez, hanem «egyedül csak az alapnak adandók ki, a mely azt saját belátása szerint osztja ki az illetőknek» (92. §.). Nem tudjuk, hogy a ravaszságnak vagy az együgyűségnek a fáján termett-e ez a §.

A vakuf-alap Hercegovina iszlám vallású lakosságának önálló vallási hatósága — mely az összes vallási ügyeket a tartományi kormány megerősítése és általában minden befolyása nélkül kormányozza. (93. §.) E vallási állam alkotói azonban már a következő §-ban érzik, hogy «jelen szabályzat homályos cikkelyeinek a magyarázatára a zsinat illetékes.»

Az csak természetes, hogy a vakuf-alap ingatlanai adómentesek (95. §.) s hivatalos kezelések portomentes. (96. §.) Hogy belső ügykezelési nyelvek a török-arab, s csak az ülések jegyzőkönyvei meg a hatósággal folyó levelezés legyen

szláv hazai, szép vonás tőlök, a kik nem tudnak törökül. (102. §.)

Számot vetnek azonban az államhatalommal is. A 103. §. gyöngéden megmondja, hogy a tartományi kormány elküldheti («izaslati može») a képviselőjét, a ki fölügyl a gyűlés szabályszerű menetére, de a tárgyalásba nem elegendhetik. Megengedi a szabályzat, hogy a kormány bekövetelje az alap vagyonának a kezeléséről az évi jelentést — meggyőződés céljából, hogy minden a szabályzat értelmében történt (106. §.). Midőn azonban a kormány esetleges kíváncsiságának ezzel eleget tesz, mert arról nem szól, hogy föl is léphet ellene, a bizottság kiköti, hogy a kormány, ha kell, karhatalommal hajtsa végre a bizottság határozatait (107. §.). De mintha nem biznának ebben a parancsban, kikötik, hogy jussok legyen közvetlenül beadni panaszaikat s (molba i pritužba) kérelmeiket a hatóságoknak (108. §.).

Legeredetibb azonban és lélektanilag jellemző, hogy «Herczegovinában semmiféle hatóság vagy párt nem hozhat olyan határozatot, a mely ellenkeznék e szabályzattal». (109. §.)

Még ennyire statutum nem félt soha a maga gyöngeségétől.

Különös egy alapelv hogy e szabályzat értelmében (53. §.) a nem világos hittételek magyarázatára nézve s ha a szarajevói ulema-medzslisz mint központ között nézeteltérés forog fenn, a konstantinápolyi főmesihát dönt. Egyébként az egyházi tisztviselők kinevezését is magának vindikálja. Annyit azonban megenged a szarajevói központi medzslisznak, hogy a kinevezéseket 50 napon belül megerősítse. (110. §.) E szabványaival kedve szerint alakítgatja az iszlám szokását, törvényeit, nekik az is szabad. A záró 114. §-ban pedig, akár csak parlament diktálná, elrendelik, hogy a szabályzat szentesítése után minden «ellenkező» rendelet és intézkedés érvényét veszti. Az átmeneti intézkedések fogalmáig tehát még nem jutottak el.

Előadtuk hiven ez új mohammedán rész-állam statutumait. Szentesíthette-e ezeket bárminő államhatalom? Hiszen ha a mohammedánság autonomikus, a hitélet intensívebb ápolására irányzott törekvésének e statutumban bármi csekély elfogadható magja lenne, szóba állott volna velök kormány s minden illetékes tényező. Így azonban e statutum elfogadása,

csak a tárgyalás kiinduló pontjakép is, egyértelmű lett volna a souverainitás megtagadásával, szegénységi bizonyítvány egy 22 éves intentióiban becsületes múltrol.

Ezért nem fogadta el a legfelsőbb forum ezt a statutumot.

X.

A mosztári mufti kísérlete nem sikerült. Ha az elutasításba belenyugszik, otthon kudarcot vall, s tekintélye oda vész. Akciójának, a felfogás, életnézlet dolgában ugyan egyvívású, de helyi érdek és családi gyűlölködés következtében széthuzó hercegovinai társadalomban máris jelentkezett az ellenhatása. A nevesinjei mohammedánok tiltakoztak a mosztáriak ellen s petitionáltak. Erre Dzsabics azzal felelt, hogy a mosztári olvasó-egyletben állandó szervezetet adott annak a bizottságnak, mely azt a tárgyaltuk szabályzatot megalkotta, s mintegy permanentiában tartotta. Így nem lehet élni, mondák. Felbízattak minket (ki?) s ime cserbe hagytak. Vallásunkat elveszik. Felhoztak régi dolgokat, tizenöt esztendő mulva fölemlegettek egy temetőt, melyért annak idejében elfogadták a kárpótlást. Tőkét kovácsoltak minden arculütésből, melyet valaha mohammedán kapott korezmázás közben. A hangulat újból «elkes»-re vált, a hogy nálunk mondanák. A kormány erre feloszlatta a mohammedán olvasó-egyletet, miután az agitáció onnan indult ki. Itt követte el a hibát, hogy csak későn lépett közbe. Ismert tünet, hogy az ellenzéki vezér prestige akkor növekszik, mikor nem enged a hatalomnak s megtudja mutatni a tömegnek: *impavidum ferient ruinæ*», de bizton tudja, hogy azért a világ nem omlik össze.

Azonban a 12 conventi tag közül többen békére hajlottak s meg akartak egyezni a hatósággal. Ezt a békeáramlatot erélyesen elnyomta a mufti s leszavaztatta a «gyávákat». Erre betelt a mérték s ez év április havában — nagy későn — letették a muftit s helyébe Hadzsi Abdullah Rigyanovicsot nevezték ki.

A letett mufti azonban nem vesztette el a pártját, sőt tekintélye épen ezáltal gyarapodott. Bár épen nem mondható Don Quijoténak, de emberei Sanchók, a kik addig, míg érzik, hogy pártja van, követik vakon. Nem is kellett hozzá nagy

ügyesség, Dzsabics helyzete hozta magával, hogy eddigi helyi álláspontjából kilépett. Kereste az érintkező pontokat a bosnyák, jelesül a travniki elégedetlenekkel. Ezek között, s egybeütt is elszórva az országban már akad elég «félíg európaizált» elem, kik ügyes szemlélők s ismerik a szomszédos viszonyokat. Jó számítás volt tehát újból feleleveníteni a Bécsben már visszautasított statutumot Budapesten s ezzel kapcsolatban appellálni a magyar rokonszenvre.

A bosnyák mohammedánok magyar rokonszenvét nem óhajtjuk fejtegetni. Szeretnők, ha úgy volna. Csak egy bizonyos, hogy a mohammedán bosnyákok a magok módja szerint igen jó reálpolitikusok s első sorban, rosszúl mondjuk -- kizárólag kiki csak a maga személyével rokonszenvez. Azonban Dzsabics ügyesen felhasználta az alkalmat, s noha semmiféle magyar közjogi vonzalom nem vezet, minálunk hozta napirendre a bosnyák mohammedán kérdést. Minthogy magában az országban nem lehet meetingeket tartani, megpróbálta hangulatot kelteni az országon kívül. Igen természetes, hogy nálunk, a hol a politikai szabadság eszméje az 1848 óta kialakult gyakorlat szerint vert gyökeret, a népgyűlések megtagadásában jogsérelmet láttak. Csak két körülményről feledkeztek meg. Egyfelől nem vették figyelembe, hogy a mohammedán elem mellett, még két, és pedig többségben lévő keresztyén elem is van. Ha ily népgyűlések felekezetenként tartatnának, az a kormány veszélyeztetné a közbékét, mely ezeket meg nem tiltaná.

Másfelől nem vették tekintetbe, hogy a bosnyák mohammedán elemben két áramlat küzd egymással: a Dzsabics vezette többség, melynek egyénileg s valláspolitikailag az az érdeke, hogy az egyház-alapítványokat korlátlanul kezelje s a modern autonomikus jelszó alatt mégis csak a régi bort méri, a másik, mely kisebbségben van, az a párt, melynek Dzsabics nem kell s a kormány-ellenőrzést nem veti el. E két pártárvnyalat közül a Dzsabicsé volt a tevékenyebb s ügyesen felhasználta a vallási üldöztetés vádját, melyben a vezetők magok sem hittek, s a népet ezzel igyekezik vala pártjára vonni. Számítások is jó volt, mert kifelé a szabadság áldozatainak tüntették föl magokat. Bizonyos fokú naivitás kívántatik ugyan a magyar államot fentartó magyar közvéleménytől azt várni, hogy azon irányzattal rokonszenvezzen, melynek centrifuga-

lis a célja, s melyet minden elem pártol, mely a magyar koronának sajnos épen a keleten nem nagyon regardirozott egységét nem szívesen nézi. A kelet népét sajnos épen a keleten nem szeretik. A vallási és politikai üldöztetésnek a vádját — mely legföljebb néhány túlbuzgó tisztviselő kevésbé tapintatos, de érthető ténykedésére hivatkozhatik — concrete kellett föltüntetni. S íme felhangzott épen minálunk az a vád, hogy az üldözött mohammedánok tömegesen kivándorolnak az országból az üldöztetés miatt. Fölhangzott minálunk, a hol csak a múlt hóban 8000-nél több kivándorlás céljából kiállított útlevelet constatáltak hivatalosan.

Nem kívánjuk a bosnyák kivándorlás ügyét párhuzamosan a magyar kivándorlással enyhébb színben tüntetni fel. Megtette azt a magyar kivándorlás okait illetőleg már e folyóirat hasábjain Hegedűs Lóránt, kifejtván az amerikai kivándorlás lényegét tüzetesen, a hazafi szívével. Minek fölemlgetni a modern nyomor képét. Szinte könnyet sajtol az ember szeméből, mikor az a kiéhezett olasz munkás hajóra száll Genuában s utolsó szava szülőföldjéhez: *porca Italia*. Ezek a nyugoti nyomorúságnak a tünetei; a mi magyarországi kivándorlásunk meg tán még szomorúbb, mert már-már kikezdi a nemzet tüdejét.

A bosnyák mohammedánok kivándorlásának a lényegét szabatosan csak akkor érthetjük, ha azt, mint a török birodalom elnállási folyamatának egyik tünetét fogjuk fel. Abban az arányban, a mint a nagy török birodalom beljebb szorult, az elveszett terület mohammedánsága visszavándorolt a khalifa fenhatósága alá, vagy ha áttért elemek voltak, mint a görög mohammedánok, ott hagyták szülőföldjüket a hol többé nem lehettek urak. A török birodalom már a passzaroviczi béke után bizonyos néprajzásnak a képét tünteti föl. A Magyarországból kiszorult törökség részint az Aldunához, részint Boszniába, Albániába szorult. Az orosz hódítás a besszarábiai és krimi tatárokat készítette kivándorlásra, 1864-ben 70,000 családot telepítettek a Kaukazusból a Dunai tartományokba. 1878 után azután tömegesen indul meg a Kis-Ázsiába való visszavándorlás a bulgárrá és szerbbé, valamint göröggé lett területekből.

Ha már most tekintetbe vesszük, hogy a törökség az egyes területek elvesztése által államilag meggyöngült, de a

mohammedánság természetes visszatörődése magát a török fajt csak erősítette, megérthetjük, hogy a mohammedánok Törökországba reemigrációja a török fajnak ösztönszerű érdeke. Meg is érteti velünk azt a körülményt, hogy a török faj annyi vérvesztés mellett is katonailag megállott a jelen ideig. Ez fennállásának a titka is. Az utolsó görög-török háborúban fényesen bevált a régi oszmán katonai erény, de a porta elvesztette Krétát. Állami souverainitása csak addig terjed, ameddig a többi engedi, expansiv ereje nincs, de a török faj nem halt meg s nem akar meghalni. Ez a különbség a modern Törökország s a régi Byzáncz között, melynek — hogy ne ismételjünk — a hadi, állami fentartó eleme ment tönkre.

A mohammedán nagy erkölcsi kapcsolaton kívül a porta a kivándorlásokat, bármilyen sok zavart idéz is elő, szívesen látja. Nem csinál belőle rendszert, de esetről-esetre el az alkalommal, hogy elvesztett politikai prestigét ekképp, ha nem is visszanyerje, de legalább létét éreztesse. Gyakran kénytelenségből teszi, hogy menedéket adjon a sok kivándorlónak, mint tette az öreg Obrenovics Milos idejében 1830–1839-ig. A felszigetnek különben is egyik jellemvonása, hogy népelemei, noha egy ezredéven túl lakják országos kereteiket, hamar s könnyen vándorolnak. Nem tekintve a régi vándorlásokat, csak a magyarországi szerb nagy bevándorlást említjük 1690—1718. A XIX. században is egy kötetet töltene be azoknak a néprajzásoknak a leírása, melyek Bulgáriában s Macedóniában, O-Szerbiában végbementek. A bulgárok, ha az oroszok vissza nem tartják őket, többször ki akartak vándorolni s 1878 előtt Oroszország volt a balkáni orthodoxoknak nemcsak politikai, de anyagi Amerikájok, a hol földet, új életet reméltek.

A balkáni népességben meg van a könnyen mozgás tehetsége általán s így érthető, hogy a mohammedán bosnyák 1878 után csak természeti ösztönét követte, midőn megszűnt a szultán urasága, hogy a kivándorlást mintegy folyó-mányának tartotta. 1878-ig a keresztyének menekültek, most rajtok a sor. Nem csoda tehát, hogy az első években az új állapotok, a félelem többeket kivándorlásra bírtak. 1883-ig erről nem vezettek statisztikát. 1883-tól kezdve mind máig pontos följegyzések alapján kimutatható az egyes felekezetek szerint való kivándorlás. Ez adatok a következő táblázatban vannak összeállítva.

Évben	Kivándoroltak				
	Mohammedánok	Görög keletiek	Katholikusok	Izraeliták	Összesen
1883	1447	18	—	7	1472
1884	1855	14	—	7	1876
1885	2461	100	—	—	2561
1886	792	44	—	2	538
1887	753	37	—	—	790
1888	1364	16	—	2	1382
1889	563	112	—	5	680
1890	698	75	—	3	776
1891	1902	13	—	4	1919
1892	1155	31	8	1	1195
1893	720	2	—	5	727
1894	270	6	—	—	276
1895	499	5	—	—	504
1896	320	12	—	1	333
1897	319	9	—	—	328
1898	454	21	—	1	476
1899	1112	53	8	—	1173
Összesen	16692	568	16	38	17306

A táblázatban kimutatott adatok szerint tizenhét év alatt 1883—1899. végéig kivándorolt összesen 17,306 lélek, ezek között 16,692 mohammedán, kerek számban a kivándorlók 95%-a. Tizenhét évi átlagot véve, egy évre esik 1019 lélek. Ámde e szám is megváltozik, a mennyiben 1886—1900-ig 1274 egyén vándorolt vissza s telepedett meg újra Boszniában, ezek között 633 volt a mohammedán.

Jellemző azonban, — hogy a kivándorlás nem mutat állandó növekedést, legnagyobb 1885-ben 2461, azután csökken, majd 1888-ban fölszaporodik 1364, 1891-től kezdve azonban, a mikor 1902 vándoroltak ki, 1897-ig lecsökken 319-ig, de 1899-ben már 1112-ig ér. Gazdasági okok, külső körülmények okozták eleddig a bosnyák kivándorlást. Mert ha a mohammedánságot vallásában üldözték volna, lehetlenség számba menne, hogy tíz éven át kivándorlásuk majdnem a minimumra száll alá. Ebből nem óhajtunk mi himet varrni a belállapotokra. Csak annyi jelentőséget tulajdonítunk a statisztikai kimutatásnak, a mire csakugyan bizonyosággal szolgál: hogy a bosnyák mohammedán kivándorlás mértéke eladdig alatta marad azoknak az arányoknak, melyeket a többi balkáni török emigrációnál tapasztalunk. Dobrudzsában 1878-ban még 200,000 mohammedán volt, ma van 45,000, tehát 75% több vándorolt ki. Bulgáriában nem vezettek statistikát a ki-

vándorlásról, 1880—1886-ig folyton emelkedett a kivándorlók számuk, 1898-ig csökkent, azóta nagy kivándorlási mozgalom észlelhető. Ha nem is hihető, hogy 200,000 vándorolt ki Bulgáriából máig, de mondhatjuk, hogy 100,000-t mindenestre megközelít az emigránsok száma. Thessaliában a görög kormány pártolja a kivándorlást, Krétában nincs rá mód, hogy a mohammedán elem megmaradjon. Az összes mohammedán lakta deturkizált területeken tehát csak Boszniában maradt meg eddig nyugton az iszlám vallású lakosság.

Fölhozták okul, hogy a bosnyák mohammedán csak Boszniában érzi jól magát s nem szívesen vándorol ki, mert nem is tud megszokni Ázsiában s így kivándorlásuk oka csak nagy erkölcsi kényszerre vezetendő vissza.

Ezt az erkölcsi kényszert eddig nem alkalmazta rájuk a kormány. Nyíltan megvallott kormányzati czélja a bosnyák közigazgatásnak, hogy a kivándorlást megakadályozza. Csak azt tette, a mit minden kormány megkísértett a kivándorlással szemben. Mondhatni dajkálták a falusi lakosságot s a szabad parasztságot, csakhogy megmaradjon. A kivándorlásra izgató ügynököket elfogták s a visszavándorlók csapatainak már a megjelenése is józanítólag hatott. A Dzsábics-féle mozgalom azonban egyfelől az elnyomatást rója föl, másfelől elterjeszteti a nép közt a legfurcsább híreket.

Képzeld el az olvasó, hogy jön egy ily kivándorlást hirdető ágens s úgy a suba mellől oda mondja a szegény mohammedánnak: hallod-e, a khalifa (a szultán) neked nagy esiftliket ad, ott te lesz az úr, nem látsz svábot és gyaurt, mit kiulódól, mire Ázsiába (Angorát emlegetik) érsz, annyi pénzt adnak, a mennyi kell (a szultán állítólag félmillió koronát szánt e czélra). Csak ennyit mondjon (de füllet még egyebet is), s napok multán már uradalom lesz a telekből. A nép ideges lesz, elfeled mindent s rohanni akar. Hogy a nép koldusbotra kerül, mit törődik azzal a szent mufti. Affelől úgy is biztos lehet, hogy a nép a kormányt fogja mindenért okolni, a mely «visszatartja azt a sok millió forintnyi vakufot». A mosztári igazhitűek pedig utalnak a kivándorlásra s elmondják: ime, a vallásüldözés miatt nem maradhattak meg őseik földjén. Ezek a szálak értetik meg a kivándorlást, mely a vázoltuk politikai irritatio következtében egy-két évig okvetlenül sokkal nagyobb mérvet fog ölteni, mint eddig.

Mint minden céljaiban egyfelől utopistikus, másfelől a saját érdeke ellen irányuló mozgalom, ez a mohammedán párthullámvész is elérkezik majd nyugvó pontjához. Ebben a formában célta nem érhet, mert nincs igaza. Megpróbáltuk pragmatikailag vázolni keletkezését, kifejtettük okait s megkísértjük röviden a jövő fejlődést illetőleg fölállítani a prognosztikont.

* * *

Nézetünk a tárgy ismerete s tények alapján, hogy a mai bosnyák kormány a mohammedánságot politikai súlyának, történelmi fejlődésének megfelelőleg conserválni, vallásában megtartani, fejleszteni s az ország keretén belől vagyonában megerősíteni s a kivándorlástól visszatartani igyekezett. Nem is tett ezzel egyebet, mint a mire monarchiánk balkáni politikájánál fogva köteles volt. Csakhogy előbb az államiság s a rend oly fogalmait, mint a jog- és vallás egyenlőséget igyekezett meggyökereztetni. Beültetett egy parlag területet. Ismerte a talajt, de a beültetés gyomlálással jár. Itt-ott a mag nem kelt ki, de általán sikerült a dolga.

Politikája nem lehetett más, mint előkészíteni a talajt, hogy Bosznia a monarchia keretében majdan a bosnyákoké legyen, értvén ezalatt mohammedánt, szerbet és katolikus egyaránt. A mostani mohammedán áramlatnak az a tanúsága, hogy mennyiben érkezett el az ideje annak, hogy a nép rétegei nem vallási szempontból, de érdekeknek megfelelő módon, résztvegyenek a közügyekben, mennyiben szorúlnak reformra azok az egyes culturalis intézkedések, a miket megprotestálnak. Hogy nem úgy kell annak megoldatni s nem azokkal, a kik ily módon megpendítették, világos a higgadt szemlélő előtt. A kormány nem ingathatja meg a jogrend alapját azzal, hogy a külön mohammedán felekezeti államközi keretté alakuljon. Mert a mint kimutattuk, ez a mohammedán párt csak folytatja a múltban minden államalakulás ellen folytatott küzdelmét. Ez az a párt, melynek nem kellett, a míg volt, a saját bánja, ez a bogumil párt, melynek nem kellett a magyar, ez a mohammedán bég párt, melynek nem kellett az oszmán s melynek nem kellünk mi, de nem kell nekik — bármint szövetkezzenek is az egyes kerületek — Bosznia sem, hanem kell a magok Hercegovinája, a hol csak ők parancsolnak. Ez a párt, azaz inkább vallási érdekszövetkezet pedig egészséges

irányzatot nem initiálhat. A mi a mohammedán elemnek kell, azt megteszi a kormány s ha a nehezebb részét elvégezte, elvégzi majd ezt is. Mert, hogy ismeri és szereti a népet, bizonyos. Nem a nép ellenére, de érette dolgozik.

Nem fojthatjuk el azonban aggodalmunkat egy fontos körülményt illetőleg. Nem tudjuk, vajon mégis nem üz-e délibábos politikát ez a kormányzat a mohammedanismus fejlődésébe vetett túlságos bizodalmaival?

Az európai fejlődés áthatja a mohammedanismust. Érti azt a mohammedánság is. A jóslás nem kenyerünk, de azt világosan látjuk, hogy a Balkánon megszűnt az oszmán állami erő, s csak az európai súlyegyen ösztöne tartja meg még, azaz a nagyhatalmak féltékenysége. Az is szembetűnő, hogy a mohammedán elem eleddig sehol sem illeszkedett belé az új rendszerbe. Ott a hol magára hagyták, elszáradt, a hol reformálni próbálták, mint magában Konstantinápolyban, a reform nem vált be. Most a maga elveinek megfelelőleg protegálták Boszniában, szeretettel dédelgették. Ne feledjük azonban, hogy Bosznia kétharmada keresztyén. Igen nagy kérdés, hogy a legtudósabb mohammedán államférfiú megmentheti-e ezt az elemet s nem áll-e be a várható gazdasági alakulások folyamán itt is: a hanyatlás? Nem Sisyphus munkáját végzik-e Szarajevóban. Eddig még nincs ok az aggodalomra. Még mindig a bég a nagybirtokos, övé a politikai súly. De hogy a távolabbi jövőben mikép alakúlnak a viszonyok, ha majd náloknál ügyesebb elemek kapartatják ki velök a gesztenyét, féltő, hogy mindez nem válik a mohammedánok javára. Ezért kívánunk mi a mai kormányzatnak sikert mohammedán-conserváló politikájához.

S ez a politika világos. Csak úgy lesz bonyolulttá, ha magunk mesterségesen bonyolítjuk össze.

Nagyon igaza volt Salamon Ferenczünknek, mikor 1878-ban azt írta:

«Itthon akkor fog legkevesebb fejfájást okozni a bosnyák kérdés, ha szükségét és állapotját tartjuk szem előtt.»

A bosnyák kérdésnek pedig most csak egyre van szüksége: tárgyilagos megítélésre.

n. m.

HERVADT VERSEK.

Rejtett fiókom, hogy kinyitottam,
Oh mennyi versem hervadoz ottan!
Szivemből hajtott szegény virágok,
Kik soh'se' láttak még napvilágot.

Olvasom sorra, tünődöm hosszan :
Ez jobb, ez rosszabb — s szivem nem mocczan.
Elfelelt multnak mezőit járva,
Rá sem ismer már régi magára.

Mind idegen már érzés meg eszme,
A szín, az illat mind odieszve.
Koszorut ebből ugyan ki fűzne? -
Hervadt virágok — vetem a tűzre.

S ott lebben-lobban füstté a lángon
Sok hervadt versem, hervadt virágom.
S a mikor már mind elégett, hamvadt,
Akkor sem érzek értök fájdalmat.

S magamtól szinte döbbenve kérdem ;
Hát multamat már többé nem értem?
Hát a mit egykor dalokba szőttem
Ma már nem kedves, nem szent előttem? . . .

Rá a lelkemben bús felelet kél :
Semmi az, mit ma tűzre vetettél ;
Tegnapról mára hervadó ének,
Nem volt hajtása szíved mélyének.

A legjobb harmat nem is öntözte,
Legszebb virágod nem is volt közte, —
Legforróbb könnyed te némán sírtad,
A legszebb versed' te meg nem írtad.

KOZMA ANDOR.

MARGIT.

A PATAK.

Tekinteted a messzeségbe mélyed.
S merengve csügg az alkony biborán ;
Bús ajkadon rég elesitult az ének . . .
Hol jár most lelked, kis mosóleány ?

MARGIT.

Hol útag elvisz : szép, kies vidéken.

A PATAK.

Tán forrásomnál, tarka völgy ölén,
Hol szegfű, liljom festi partszegélyem,
S száz reszkető nyír hajladoz fölém ?

MARGIT.

Oh, nem oly messze !

A PATAK.

Tán a néma tájon,
Hol nádbölesöbe' mély tó szendereg.
S hol engem is kisértget már az álom,
A míg kábultan útra lelhetek ?

MARGIT.

Nem ez, nem ez a táj, miről beszélek!

A PATAK.

Talán a rét, hol malmot forgatok,
Melyben — mihelyt az ifjú hajnal ébred —
Mosolygó molnárné nyit ablakot?

MARGIT.

Nem; de utadban még tovább haladva
Vized pompázó szigetkét ölel.

A PATAK.

Ott kis tanya tekint le habjaimra
S fürtös biborvirág nyit ezrivel.

MARGIT.

E táj az.

A PATAK.

Arra jártam tegnap este;
Nagy ünnep volt ott, miként láthatám;
Rojtos czipellők ezüsttel himezve; —
Lengő szalag a lányok hajzatán.

Nagy, széles gyűrűben a fiatalság
Tánczolt, dalolt a bársonyos gyepen;
Mosoly futotta el az aggok arczát,
S száz emlék rajzolt lelkök mélyiben.

Habostromolt zsilipre támaszkodva
Egy délczeg ifjú elmerengve állt,
Alig figyelt a pezsgő vigalomra,
S a dal szívéhez utat nem talált.

Sötétlő, dús haj omlott szerte vállán,
Szép, nyílt arczát megbarnítá a nap;

Tekintetével a távolt bejárván,
A bujós ösvényt nézte hallgatag.

Sok bájos lányka útja vitt el arra,
De ah, kít ő várt, köztök nem lelé!

MARGIT.

A lány, kít ő várt . . . mondd csak: szőke? barna?

A PATAK.

Megláthatod, -- hajolj vizem fölé!

LEMOYNE ANDRÁS *után, francziából*

BOGDÁNFY LAJOS.

KÉT BESZÉD AZ EGYETEM BAJAIRÓL.

Die gefährdete Stellung unserer deutschen Universitäten. Rede zum Antritt des Rektorats der Universität in Greifswald am 15. Mai 1899 von Ernst Bernheim, Prof. der Geschichte. — Festreden der Univ. Greifswald, Nro 8. — 8°, 28 l.

Az egyetemi tanulmányozás tárgyi feltételéről. Értekezés. A kolozsvári m. kir. Ferencz József tud. egyet. 1899 május 29-én tartott évforduló- és pályadíj-kiosztó ünnepélyén felolvasta dr. Schneller István, a neveléstan ny. r. tanára, a bölcsészet-, nyelv- és tört. tud. kar e. i. dekánja. Különlenyomat az egyetemi actákból. 8°, 34 l.

Sok szó esik nálunk kivált a napi sajtóban az egyetem bajairól, okkal, ok nélkül, néha jogtalanul is szemére vetnek sok mindent, főképen azt, hogy nem felel meg a kor kívánásainak : nem készít elő az életre. Nálunk ez eddig különösen nem első sorban illetékesek részéről hangzott, az egyetem alig szólott bele a dologba s a látszat az volt, hogy maga az egyetem változás szükségét nem érzi.

Sokkal többet beszélnek erről Németországban, hol «az egyetemeken bizonyos félre nem ismerhető nyugtalanság uralkodik»*), hivatalba lépő rectorok az egyetem helyzetét fejtegetik, kimondják, hogy az egyetemi oktatás a mai követelményeknek sok tekintetben mögötte marad**), hogy a közönség bizalma csökken s több ilyes után a greifswaldi egyetem rectora beszéde cziméül egyenesen azt írja, hogy a német egyetem veszélyben van. Talán nem érdektelen látnunk, hogy mily veszély fenyegeti, hiszen annyi mások között nekünk is mintaképünk. Azután meg azt nézzük meg, mi bajt

*) National-Zeitung, 1899 július 8. : *Die deutschen Hochschulen.*

**) Bernheim : *Der Universitätsunterricht und die Erfordernisse der Gegenwart.* Berlin, 1898.

lát a magyar egyetemi tanár a magyar egyetemen s mint akarja orvosolni.

Berheim rámutat, hogy az egységessé lett német birodalomban az egyetemnek helyzete is megváltozott s a felmerült feladatok megvalósítását már nem lehet tovább halasztani. A megoldást váró kérdések első csoportja: az egyetem viszonya az államhoz, a mi nálunk az önkormányzat kérdése alakjában sok beszéd tárgya. Az eleintén teljesen független intézmény a múlt század végén szinte hihetetlen mértékben függött az államtól; e század elején a porosz kormány visszaállította ugyan az önkormányzatot, de ismét hanyatlás történt: a rohamos fejlődéssel járó pénzügyi okokból az állam kénytelen volt az egyetemnek kormányzását kezébe venni s épen ezek érdekéből belenyúlui az ügyekbe is. Így a testületi élet maradványa is láthatóan pusztul. «Hozzá szokunk, hogy az államtól várjunk indítást, mert érezzük, hogy megbénult testületünkkel kivált belső újulás terén semmire sem mehetünk» a mi német egyetem rectorától elég érdekes vallomás. Ma Németországban nem hogy egyes egyetem, de a föntartó egyes állam sem mehet semmire, ha mindnyájan meg nem egyeznek. Így nem lehetett p. o. a beirások idejét megkurtítani s a fölvatásnak egyforma rendet állapítani meg Érthető, ha így a tanárok általános egyetemi ügyek iránt nem érdeklődnek többé. A bomlasztó hatást még növeli, hogy a karokon belől egyes szakok a tudományok különválása miatt a magok érdekeire néznek s nem érzik a közösséget sem egymással, sem az universitas literarum-mal. Ez pedig nem egészséges és nem kívánatos állapot.

Egyik veszely tehát a testületi szellem és testületi hatalom folytonos pusztulásában van. Az egyetemen kívüli életben ma már a szabad egyesülés szolgál a közös érdekek védelmére a testületek helyett. Ez kellene az egyetemen is. A porosz kormány összehívta s általános egyetemi kérdéseket tárgyaló rector-értekezletnek nem volt eredménye, mert egyoldalúan a kormány rendezte és vezette. Inkább életre való lenne, ha a tanárok szerveznék a német egyetemek képviselőinek rendes egyesülését nem szükséges, hogy épen vagy csupán a rectorok legyenek benne, mely közös tárgyakról tanácskoznék és határozná az évenkénti gyűléseken kívül állandó bizottságban is, mely föntartaná a kapcsolatot

elsőben csak Poroszország, azután az egész birodalom egyetemei között. Ez a német egység következése is lenne: régebben az egyetemek tartották fenn az egység gondolatát s ma az egységes birodalomban a saját dolgaikban ne tartanának össze?! Ez az egyesülés a kis egyetemek érdekeit is megvédné. A fő az, hogy nagy hatása lenne az egyes egyetemek belső életére is: az előkerülő tárgyakat megbeszelnék a fakultások, viszont a tanácskozások is keltenének gondolatokat. A testületi alak s testületi hatalom, melyet kívül-belől már-már elveszitenek, ily módon helyettesítve, új alakban feleledne s igazabb egyensúly állana így elő az állam befolyása és az egyetem sajátos élete között.

A második csoportban az állam és egyetem egyik legfontosabb viszonyát tárgyalja, mely a gyakorlati élet követelése révén nem is egy veszedelemmel fenyegeti a tudományok fészket, mely a tudomány művelésén kívül két, a mai világban egymásnak ellenmondó és nehézséget okozó feladatot tartozik megoldani: képeznie kell jó állami hivatalnokokat és a tudománynak új kutatókat, új tudósokat. Az állam érdeke az elsőről való gondoskodást kívánja első sorban és mindig sürgetőbben, úgy hogy ma már az államvizsgálatok határozzák meg az egész tanulmányi rendszert, nem pedig az egyetem vizsgálatai, vagyis a tanulmányozás szelleme a gyakorlati céltől és a vizsgálat rendjétől függ; az egyetemnek mint ilyennek nincs reá befolyása. Ebben van tehát a szabad, tudományos tanulmányozás egyik veszedelme, mely nem szűnik meg, ha fel nem vesszük s nemcsak az állam joga és kötelessége, de valóban nagy és szép feladat, hogy a hazának főhivatalnokokat, a népnek papot, orvost, jogászt, magasabb iskoláiba tanárt képezzünk. Az állam sem engedi, az egyetemnek pedig épen kötelessége, hogy ne engedje hátra szorúlni a tisztán tudományos feladatot sem, de ebben már szabadabb kézre van szüksége. És épen e két egyképen fontos feladat egyesítése a modern egyetem pädagogiai problémája. Az eszköz meg van: a semináriumok és gyakorlatok minden téren; a seminárium mai elve szerint önállóan dolgozásra tanít, de az elérendő célhoz mindig újra kell alkalmazni. Erről idézett munkájában bőven beszélt s itt csak említi, hogy a gyakorlatokat már lehetően az első félévben meg kellene kezdeni előkészítő alakban, hol az egyetemre kerülő ifjú mindjárt

dologhoz, önálló gondolkodáshoz szokják s később majd tudományosan értékes eredményre is juthasson. A kettős cél egyesítése céljából a csak anyagot közvetítő, terjedelmes előadásokat korlátozva a gyakorlatoknak több tért juttatva, hogy így az életnek képzés és az általános műveltség követelése között egyensúly létesülhessen.

Nem elég azonban az egyes tanár pedagógiai arravalósága, mert közös, egyöntetű munka szükséges, a mi minden oktatásnál meg van, csak az egyetemenél hiányzik: az egyetemi tanároknak nincsen semmi közös képviselése még irodalmi téren sem.*) Az egyetem ügyeiről megjelenő közlések nincsenek összeírva. Az egyetemi oktatás, a benső pedagógia gyakorlat története csaknem teljesen ismeretlen mező, pedig a régi időből p. o. a szónoklás ápolását, előhaladottaknak fiatalabbak oktatásában részvételét atalakítva fel lehetne eleveníteni. S ha más nemzetek a németeket utánozzák is, mégis figyelemmel tartoznék kísérni a német egyetem a külföldieket, de nincs olyan lapja reá, mint a francziáknak s ezt is, meg a külföldi egyetemek évi jelentéseit is kevés német tanár olvassa. Példákkal bizonyítja, hogy a németeknek volna oka úgy ügyvelni, mint a francziák teszik, de — ismét érdekes és jellemző valóság — «mi kezdünk pihenni babérainkon és sütkérezünk a felülmulhatatlanságban, a minnek nem sokára vége lesz, ha a komoly valóságra nem figyelünk». Ha az egyetem teljesíteni akarja nehéz pæd. feladatait: teremtenie kell egyetemi pedagógiát!

Mindezek jelentősége még nagyobb lesz, ha a kérdések harmadik csoportját is megtekintjük.

Az egyetem ma már nem egyedüli helye a magasabb képzésnek, mert polytechnikum, bányász-, erdész-, katonai, gazdasági, kereskedelmi felsőbb iskolák keletkeztek, melyek tárgyait egyideig az egyetemre akarták vinni s Halle és Göttingen a mezőgazdasági tárgyakat kísérleti állomással, laboratoriumokkal hozzá is csatolta a bölesészeti karhoz, — a gyógyszerész-képzés pedig mindenütt az egyetemen történik.

---

*) A Paul von Salvisberg *Hochschulnachrichten* cz. folyóiratát a kormánytól nyert támogatás révén ingyen kapja minden tanár, «még sem olvassuk általánosan és nem használjuk közös irodalmi organunként»!

A hetvenes években Lothar von Meyer mindenféle technikai szakiskolát egyesíteni akart az egyetemmel, ma a charlottenburgi műegyetem rectora Riedler harczol erélyesen. A veszedelem azonban nemcsak ebben van, hanem abban is, hogy a tudomány-egyetemre mindenféle ember bebocsájtást követel: reáliskolát végzettek, technikai iskolák növendékei; néptanítók ott akarják magokat tovább képezni s már a nők is sürgetik a bebocsájtást. S ha tovább tart e kivánságok előtt az egyetem engedékenysége, akkor a legtágabb értelemben vett universitas literarum előáll ugyan, de ott lesz a veszély is, hogy teljesen különböző képzettségű hallgatók kerülvén össze, az egyetemi oktatás belső értéke szükségképen súlyos s utoljára olyan népies előadások tömegévé válik, a milyenekkel, a francziák már torkig vannak. Hát ha e kivánságokat éppen nem teljesíti az egyetem? Akkor eddigi egyetemes volta korlátozódik s külön szakiskolákká válik. Erre vezet az államvizsgálatok nagy befolyása, a tudományok szétválása és a kornak hivatalra dressirozó iránya. Míg maga az egyetem várja a fejleményeket, addig már talán meg is nyerte a műegyetem a «doctor rerum technicarum» avatás jogát a nélkül, hogy ennek az egyetemre is fontos hatású újításnak megfelelő ellen rendszabályokat alkotnának! S ennek minden ilyen szakiskola részéről folytatása lesz. Ez az első lépés, mely a modern technikai tudományokat az egyetemtől elvonja, ezzel mindazokat, kik eddig ott gyakorlati pályára készültek elő: a vegyészt physikust s így az egyetem körét csupán az u. n. tudományos pályákra korlátozza. S ha az egyetem e humanisztikus álláspontra visszahúzódik, le kell mondania a modern kultur-élet minden jó hatásáról is és annál zavartalanabb lesz ama mozzanatok bomlasztó hatása, melyek révén az universita literarum szakiskola jellegű, össze nem függő karokká változik.

E Scylla és Charybdis között a német nemzetnek közeputat kell keresnie: kiegyenlítést a kenyérkeresetre és tudományos munkára képzés között. E nemzeti feladattal főképen magának az egyetemnek kell számolnia. A német képzés előnye éppen az volt, hogy nem egyoldalúan ügyes praktikert, hanem az egésze tekintő embert teremtett s ha többet kell is adni a gyakorlatiségra, nem szabad túlságba vinni, mert akkor olyan embert nevelünk, jobban mondva dressirozunk,

ki gépiesen elvégzi a magáét az egészszel való összefüggés gondolata értelem és lelkesedés nélkül! Más nemzetek, melyek eddig a németektől tanultak, ma felülmúlják őket. Ezért a német egyetemek tanárainak együttesen kell dolgozniok; nem rendkívüli rendszabályokra, hanem a belső szervezet lényeges átalakítására van szükség, az egyetemi oktatás gazdagabb, alkalmasabb tagolására, hogy a különböző új követeléseknek megfeleljen. Nem tagadja, hogy a közönség előtt csökken a becsülés és növekszik a kételkedés az egyetem iránt. De bízik, hogy a német egyetemek régi dicsőségét nemcsak megőrizni, de gyarapítani is sikerül, ha vállalva a nehézségeken átsegítik.

Az e beszédben felemlített minden veszedelem fenyegeti a magyar egyetemeket is. Nem számítva a birodalom helyzetével összefüggést kereső részt, a Bernheim beszéde teljesen ránk illik s a kérdés németországi sorsa már csak azért is érdekes, mert a magyar egyetemnek is számolnia kell mindezekkel. Nekünk természetesen nem az egyetemeink vezérszerepét kell féltenuk; a baj mégis nagyobb, mert — épen az ezzel foglalkozó hirlapi cikkek s némely más körülmény mutatja — nálunk az egyetem mivoltának és feladatának értéke nem általános.

Az egyetem veszedelme nálunk még másban is rejlik a Bernheim felhozta pontokon kívül, sokkal elemibb, tehát számunkra sokkal égetőbb dologban, melyre bizony valami sok figyelem eddig nem fordult. E bajjal foglalkozik a másik beszéd, mely annál inkább figyelemre méltó, mert szerzője épen azon a tanszéken ül, melytől első sorban várható és kívánható a most ismertetett német beszédben említett egyetemi pædagogika terén indítás.

* * *

Schneller mostani fejtegetése mintegy folytatása pár évvel ezelőtt az Athenæumban megjelent munkájának.*) Ott az egyetem létének alapjáról, a tanulmányozás czéljáról beszélt általában, itt különösebben a magyar egyetemről szól, a magyar egyetemi hallgató tanulásának tárgyi feltételeit

---

*) *Athenaeum*, VI. Schneller I.: *Az egyetemi tanulmányozás feladata*.

keresi, miután a személyi feltételt: a tanár személyiségét mindennél fontosabbnak tüntette föl. Közben a magyar egyetemi élet sok vizzásságát érinti s a baj orvoslására határozott módott is ajánl.

Első sorban a bölcsészeti kart tartja szem előtt, de a mit mond, általános érdekű és érvényű. Történeti adatokkal támogatja fejtegetéseit, melyek szerint az 1848: XIX. t.-cz. óta meglévő tanszabadságnak nincsen kellő eredménye. Sokan e fogalmat nem értik, eszményi életért való önzetlen, odaadó, lelkes munka helyett az önző érzéki élet fektelenségére való felszabadításnak tartják; a tanszabadság a nem-tanulás szabadsága előttük, a tanulmányozás eszköz a későbbi megélhetésre, fődolgoz a vizsgálat s így sokan nemcsak fel nem dolgozzák az előadásokat, de azokra el sem járnak, sőt nem is az egyetemi városban laknak. Bátor és őszinte szóval mondja ki, hogy «az egyetemi szabadság miatt nem egy hallgató siratja meg később igazán elvesztett ifjúságát, nem egy szülő panasolja el vagyona romjain gyermekébe helyezett reményeinek meddőségét s maga a társadalom, az állam nem egy hivatottnak s hasznosnak ígérkező tagja elzülleszt, elvesztését.» Az egyetemi szabadság helytelen értelmezése és alkalmazása miatt előállott bajokat akarják ugyan orvosolni, de nem az egyetem, hanem a középiskola szempontjából. A bölcsészeti kar csaknem minden hallgatója ugyanis a középiskolába fog mint tanár visszatérni, ezért sokan e kar feladatát csak a tanárképzésben látják, bajait a középiskola eszközeivel akarják megszüntetni s így az egyetem lényegével összeütköznek, mert a középiskola a kész eredmény megtanulását kívánja a tanítványtól, tehát annak tudását a tanítótól; ott a törvény szerűség uralkodik, ennek az egyetemen alkalmazása pedig az egyetemre nézve veszedelem. S az egyetem kormányzásában csakugyan megnyilatkozó szellem miatt e veszedelem is meg van, mi miatt az egyetem voltaképeni feladatát: az önálló, szabad tanulmányozást nem teljesítheti. Ma ellenőrzi a tanár a leczkelátogatást; köteleznek mindenkit legalább heti 20 óra hallgatására, rövidítik a szünidőt, hogy többet lehessen tanulni, befogadni s így kevesbitik az öneszmélés, egy tárgyba mélyedés idejét, mert a gyakorlati életre kell készülni, az oklevél a fő. Ez meg a vizsgálatától függ, mely a tanulmányozás és szabadság szellemét elfojtja. A kötelező

colloquium, gyakori vizsgálat és az itt szükséges tárgyak miatt hallgatott heti 30–40 óra mellett mikor marad idő a tanulmányozásra? Még hozzá az előadásokat a vizsgálatra tekintettel rendezik s a mely tanár így nem használható tárgyat ad elő, az változtasson a rendszerén! A bölesészeti karon különösen arra gondolnak, a mivel a hallgató majd tanár korában foglalkozik. Így aztán alkalmasabb lenne egyszerűen csak szakiskolát állítani s Ferenc császár idejében volt állapotába juttatni az egyetemet, mikor e mivoltához méltatlan szervezetében nem problémák foglalkoztatták a tanárt és hallgatót, hanem csak az életben és vizsgálaton hasznos tudnivalók közvetítését végezte az egyetem. Ilyen hasznossági szempont vitt vissza az internatusokhoz is. «Ez az 1848-czal eltemetettnek vélt osztrák egyetemi eszmény kisértéként közeledik felénk: szabadságot hirdet, de minden intézkedése a szabadság megvonására irányul. Fegyelmezettséget sürget s szabadságot arat.» Nagyon igazán mutat rá az egyetem mai állapotára s egyszerűs mind kemény bírálat is van e sorokban: «Vajon csak egy képzeleti ország tanára-e az, ki egy-egy előadásra beir esetleg ezret, holott a terembe a fele sem fér; katalógust olvas, de a jelentkezőket nem ismeri; szorgalmasnak mondja, a ki kétszer volt előadásán s elítéli azt, ki csak kétszer mulasztott, bizonyítja, hogy hetenként húsz órát hallgatott az, ki évenként egyet sem; a tudást constatóló vizsgán valahogy tán átbocsátja azt, a ki a vizsgára való tekintet nélkül folyton tanulmányozott, ellenben megdicséri, ki az utolsó héten a vizsgára előkészítő tankönyvet máról-holnapra jól emlékezetébe véste; még a doctoratus is — az önzetlen, hivatásszerű és önálló szabad tanulmányozás elismerő diszokmánya — midőn a gyakorlati életpálya feltételül tüzetik ki, az utilitarizmus kötelező eszközévé süljed.» E sok visszátság bizony mind meg van, pedig mint szerző mondja: az az egyetemi élet, melyet a törvényszerűség, az iskolászerűség, az önző, hasznavehető tanulás álláspontjára süllesztünk le, saját lényegével ellenkezik bensőleg hazug s ezért is a törvény megkerülésének, az önző élelmességnek, ez eszközökkel nem törődő eredmény dicsőítésének iskolája! A bajokon bensőleg, állandóan csak az segíthet, ki azt az Eötvös-féle igazi szabadságot kívánó eszményt követi, mely szerint egyetemi élet csak ott van, hol a kötött, csak a vizsgálatot szolgáló tanulás.

helyett szabad, öncélú tanulmányozás lehetséges, hol a hivatásérzet visz az igazság keresésére, a mint ez pl. a német egyetemeken van.

Mi már most ennek a feltétele? I. Az, hogy a ki e tanulmányozás terére lép, kedvvel, igazi hivatásérzettel s a szabadság felhasználására nézve legalább némi tájékozottsággal menjen az egyetemre, mely ezeket hallgatóinál meglevőnek gondolja. Pedig nincs meg, mert a mai középiskola ezt az érettséget nem adhatja meg. Nem tesz eleget az egyetemre előkészítés feladatának, mert sok és sokféle anyaga a felvett képzetek megállapodását, kedvérzet keletkezését s egyéni hajlamok kifejlődését még az utolsó évben is meggátolja. Az ifjúság nem lesz érett az egyetemi szabadságra, a minnek azonban nem az az orvossága, hogy az egyetemet középiskolai fegyelemmel és intézményekkel, internatussal, repetensekkel működő öreg gymnasiummá (Felméri szava) szállítsuk le. Ellenkezőleg az ifjúságot kell bizonyos közvetítő, előkészítő intézmény útján az egyetemi magaslatra felemelni s megszüntetni a középiskola és egyetem ellenkező természetéből eredő nagy zökkenést és az ezzel járó bajokat. Tehát át kell hidalni a közép- és főiskolát. Ezzel rámutatott a magyar egyetemek e legnagyobb bajára, melyet érez az egyetem tanára is, ha hallgatóit ismeri, de érez különösen és talán kivétel nélkül minden egyetemi hallgató, kivált a kinek sem természete, sem helyzete a nagy szabadság idő-vesztegetéssé fajulását nem engedné meg. Természetesen ez a kiinduló pontnál már meglevő veszedelem csak nagyobbá teszi a többit s attól, ki e bajra rámutat, a megfelelő, gyökeresen gyógyító szert is követeli.

A Schneller beszédében ez is ott van. Ez a hiba nem az egyetemen van, mert oda a hallgatók már magokkal viszik, tehát elejét kell venni: a középiskolát kell átalakítani. E célra az Eötvös tervezte lyceum oly módon létesítését kívánja, hogy e lyceum egy előkészítő osztálylyal bíró, kilencz évigtartó s a történelemnek központi tárgyként tanítása alapján általános műveltséget nyújtó gymnasium után két éves cursusban teljesítse a középiskolának senkitől sem tagadott második feladatát: az egyetemre előkészítést. Igen érdekes az itt csak fővonásaiban közölt terv. E lyceum két évfolyamán - úgymond - az együttesen hallgatandó bölcséleti és sociolo-

giai órákon kívül kiki egyéni arravalóságát követve, szabadon választja a történelemmel vagy a természettudományokkal kapcsolt nyelvek csoportjait egyikét. Az előadások e két éven bevezető, tájékoztató jellegűek lennének s nem a hallgatás volna a fő, hanem a seminarium-szerű munkásság, írásban szakszerűen dolgozás, melyet egyetemi gradusú tanárok vezetnek, irányítanak s lelkiismeretesen megbírálnak. E megbírált dolgozatokat a második év végén a ministerium kijelölte egyetemi szaktanárok az egyetemi tanulmányozásra való érettség tekintetéből bírálnák meg. E két évig esetleg egy jól felszerelt könyvtárral ellátott internatusban folytatott s szakszerűen vezetett munkásság megadja a methodologiai utasításokat, a szakra vonatkozó általános tájékozást és megindítja a tanulmányozást. Ezek nélkül szabad választás, szabad és kedvteljes tudományos foglalkozás az egyetemen csak ritka esetben képzelhető. (Igaz, így a középiskola kilencz év lenne, de annyival érettebbek jutnának az egyetemre, hogy ott négy év helyett három is elég lenne.)

E terv a középiskola rendezésének, az egységes középiskoláról gondolkodóknak s ideiglenes rendszabályokkal meg nem elégedőknek bő anyagot ad. A terv gyakorlati szempontból is tetszetős, mert a gymnasium hat (azaz az előkészítő osztálylal együtt hét) éve egy tanfolyamot fejezne be. Az egyetem elsorolt bajai orvoslásánál pedig határozottan alapos kezdet volna; megmentené az egyetemet a készületlenek bevezetésének bénító hatásától.

Az tehát az egyetemi tanulmányozás legelső, alapvető feltétele, hogy arra az egyetemre lépés előtt mindenki kellőképen előkészüljön.

II. Gondoskodni kell, hogy az ily módon tanulmányozni kívánó az egyetemen semmi akadályra ne találjon. Sokat tehet a tanár előadásaival, tudós és épen ezért a tanulmányozni vágyót szeretettel fogadó személyiségével, de hiába utal előadásai közben tanulmányi forrásokra, hiába éli akár egy eszményi tudós életét, ha hallgatója a megjelölt és keresett forrásokat meg nem lelheti s a tudós életét a tudományos eszközök hiánya miatt nem követheti. Ennek két feltétele van. Egyik az alkalmas könyvtár. Ma valósággal úgy vagyunk, a mint Schneller mondja: a studens nehezen fér a könyvekhez, az új tudományos folyóiratokat a könyvtárban nem olvashatja.

Modern könyvtári épületre, a könyvtári dotatio felemelésére, a könyvek könnyen hozzáférhetőségére, akadémiai olvasótermekre van szükség! Szakítani kell ama téves fölfogással, hogy a könyvtár könyvconserváló és nem könyvforgató intézmény. Másik feltétel az egyetemen, a szakseminarium, szakintézet. Erre nézve igen érdekes és célszerű terve van szerzőnek (közölte az *Athenaeumban* 1. h.) mely azonban nem egészen könnyen valósítható s ezért legalább azt kívánja, hogy a jogi és bölcsészeti kar főbb tanszékei mellé szervezzenek a természettudományi és orvosi kar intézeteihez hasonló szakintézeteket; egy-egy nagyobb terem könyvtárral, mellette a szaktanár kis szobájával elég lenne, hogy ott a dolgozni kívánó útbaigazítást, forrást, tanácsot találjon az egyetem természetével egyező alakban, a mit a tervezett collegiumok, internatusok ezzel ellenkező módon nyújtanak. Átmenetnek jók ezek s épen a szerző tervezte lyceumon meg is lennének, de az egyetemen a tanszabadságnak, a szabad, férfias jellem kifejlődésének s így a tudomány ideális, nagyobb szabású és az életre éltetően kiható fejlődésének megannyi állandó gátjai.

Seminarium ugyan van a magyar egyetemeken is, kivált a bölcsészeti kar mellett, de nem ezt a Schneller kitűzte feladatot végzik. A bölcsészeti kar gyakorlatai (a nem természettudományiak) a tanárképzés célját szolgálnák, de nem egészen s így sem egyik sem másik részben nem elegendők. A nyáron kiadott ministeri rendelet szabályozza a dolgot; eredménye még kétséges, az egyetem mint egyetem és nem szakpályára előkészítő intézet szempontjából e pontnál nem is fontos, mert célja nem tudományos, hanem gyakorlati.

III. Az egyetemen kívül és az egyetemen szükséges feltételek után kifejti szerző azt is, hogy milyen ma meglévő körülmények eltávolítása is feltétele az egyetemi tanulmányozásnak. Először is a már említett vizsgálatokra gondol. Finom különbséget tesz a vizsgálatok között: van olyan, mely csak az egyetem dolga s eredménye a jelölt önálló tanulmányozásától, tárgyába melyedő lelkiismeretes munkájától függ és az egyetemmel állandó összeköttetésben jutást jelent. Ez a doctori vizsgálat, mely csupán az egyetemi évek végén lehetséges és a jelölt egyetemi szelleméről tesz bizonyosságot. Minden egyéb vizsgálat épen az egyetemtől való megszabadu-

lásra, az életpálya megkezdésére ad jogot: itt nem az egyetem, hanem a választott hivatal az irányadó; nem az a kérdés hogy mit tanulmányozott az illető, hanem hogy tudja-e, a mire pályáján szüksége lesz. Erre a vizsgálatra készülés és önálló tanulmányozásra törekvés egymással nem férnek meg, mert itt nem a jelölt gondolkozása, hanem e vizsgáló felfogásának ismerete a fő s nincs nagyobb veszedelme az egyetemi tanulmányozásnak, mintha ezt e vizsgálatok gyakran megszakítják. Ezért ezeket az egyetemtől el kell választani, a mint már 1848. április 2-án Eötvös a pesti egyetemi ifjúságnak megígérte a vég-vizsgálatokat az évenként volt próbatétel helyett. Az említett szakintézetekben, az önálló tanulmányozás műhelyeiben a tanár ott töltene a nap egy részét, tanítványaival állandóan érintkeznék s így meg is ismerhetné őket.

A beszéd itt következő része már szorosban a bölcsészeti karral s az ezzel összefüggő tanárképzéssel foglalkozik. Az egyetem veszedelmét látja e karon abban, hogy az egyetemen a gyakorlati életre való tekintettel nem csak középiskolai vonatkozású előadásokat, de a tudománynak mintegy gyakorlati alkalmazására módot nyújtó gyakorló iskolát részint létesítettek, részint erre törekednek. Az egyetem szempontjából ennek értelme sincs, természetével ellenkezik, működésében gátló és rossz hatású. Az egyetemen tanulmányozás és a középiskolában tanítás két különböző dolog. Az alapja ennek s éppen azért sem szabad amannak útjába állani, mert a tanulmányai közben gyakorló iskolába vitt ifjú az eredményt látva vajmi könnyen elfordul az alig megkezdett komoly tanulmányozástól s később nem lesz csoda, ha az ilyen szűk látkörű, csalhatatlan, mit sem tanulmányozó, minden más irányú pædagogiai és didaktikai eljárást lenéző, a gyakorló iskolát utánzó óriástól a tanítvány lelke öntöszzerűen szintén elfordul. A gyakorló iskola nem az a philologusnak stb., a mi a klinika az orvosnövendéknek. Ez ott látja és ismeri meg igaznak a tudományos elméletet, azon alapúl tanulmánya --- a nyelvész, történész, matematikus meg annál messzebb jut a középiskolától, minél jobban tanulmányába mélyed. Tökéletesen igaz, hogy a mint az æsthetikusban nem keressük a művészt, a jogtanárnál az ügyvédi irodát, úgy nincs helye a pædagogia egyetemi tanáránál a gyakorló iskolának, ha a tudóst nem akarjuk benne semmivé tenni. Hivatkozik a berlini

Paulsen szavára: qui proficit in pædagogicis et deficit in studiis, plus deficit quam proficit. — Az egyetem álláspontjáról ítélve, az egyetem érdekét nézve a gyakorló iskolának az egyetemen semmi helye. Szükség azonban van rá más alakban, még pedig az egyetemi tanulmányozás érdekében azért, hogy ezt ne zavarja, a középiskola meg joggal követeli, hogy a tanárai sorába lépő tudományos képzettsége mellett a tanítás terén se legyen idegen. Mindkettő érdekében létesíteni kell tehát az egyetemről a középiskolára visszavezető intézményt, még pedig a középiskolán.

E fejtegetésnek ismét határozott terv az eredménye. Az egyetemet teljesen végzett tanárjelölt a lyceum tanárai, illetőleg ma az igazgató*) vagy a præfectas studiorum vezetése alatt legalább egy évet töltene így középiskolán: kezdetben eljárna mint néző, nem sokára legfeljebb heti hat órán tanítana s a folytonos elméleti és bíráló értekezletek útján elméleti alapon eljutna a tudatos gyakorlati tanításhoz. Németországban ez így van, nálunk csak Mária Terézia archigymnasiumait kellene általánosítani. Az egyetem a concentrált, beható munkával kivenné a tanárképzés legfontosabb részét, a tudomány éltető ereje a középiskolán állandóan hatna s a mi az egyetemre nézve fő és ennek baját orvosolni akarva legnevezetesebb: az életpálya követelése nem zavarná meg az egyetemi tanulmányozást. «Az élet a tanítási routine-t, a tanítás művészetét fejlesztheti, de a tanítás alapját csak a tudomány és az ezzel járó szerény, a föltétlen előtt meghajló s önmagát folyton tökéletesbitő s máshoz szeretettel leereszkedő szent érzület adja meg.»

Schneller e fejtegetése több tekintetben érdekes és becses. Nemcsak mert leplezetlenül feltárja a sokszor keresgált bajt, de mert arra az egyetem szellemének megfelelő orvosszert is ajánl. És ezzel kapcsolatban a történelmi fejlődéssel nem ellenkező, és az Eötvös szellemével rokon módon a középiskola rendezését is meg akarja valósítani. Részletek aprólékos felsorolása kivált e beszédben és a felolvasás alkalmával lehetetlen volt; az alapelvek azonban világosan és indokolva benne vannak félre nem ismerhető nyomaival a mindenre kiterjedő figyelemnek. Természetes azonban rá a fele-

---

*) Csakhogy akkor ennek csökkenteni kellene az irodai terheit.

let, hogy mindez szép, de ma lehetetlen épen ama körforgásnál fogva, mely a középiskola s épen a bölcsészeti kar között van. Ezért tette a szerző az egyetemi tanulmányozás alapjává az előkészülést. A mint ez meg lesz, az egyetemi élet egészségesen irányítása könnyű lesz. A Schneller tervei, javaslata valósággal egymásból folynak, egymásnak feltétele és következése, csupán egy-egy kikapott pontban látszhatnak, úgy is csak ma lehetetlenek.

* * *

Nem akarok ismételni, csupán utalok a bemutatott két beszéd rokon észjárására. Általában és sok részletben igen megegyeznek s mindakettő feltétlenül sok meggondolást kíván ez erre illetékesektől.

Mindkettő az egyetem és a nemzet életének szükséges összhangzással kezd s az egyetemi tanár személyének kiemelésével végzi. Különösen szép a magyar beszéd vége, mely, szeretetet kíván a tanártól tárgya és hallgatói iránt.

A greifswaldi rektor említette bajok bajunk nekünk is de első sorban a magyar beszédet kell megszívlelnünk, mert ez csak a mi egyetemeink bajáról szól. Ezen kell először segíteni; a mai alapra is építhetnénk tovább, de hiába tatarozzuk az emeletet, ha az alap roskatag, mert ez előbb-utóbb összeomlik.

IFJ. IMRE SÁNDOR

ÉRTESITŐ.

*Szomaházy István. Déli Korzó. Elbeszélések. Buda-Pest, 1900.
Singer és Wolfner.*

E könyv hús elbeszélésszerű rajzot, humoreszket vagy genreképet tartalmaz, melyek eredetileg — ha nem csalatkozunk — egy napilap tárczájában jelentek meg. E szerint oly műfajhoz tartoznak e darabok, mely mindinkább tért hódít — nem tudom, hogy a közönség szívében, de mindenesetre a napilapok hasábjain. A magyar irodalomra nézve ennek a genrenek nagy elterjedése éppen nem hasznos. Az ilyfajta rövid tárcza-elbeszélések közt nagyon sok erőltetett, affectált, mondva csinált összeütközésnek a rajzát olvastuk. S ez nem csoda: a műfaj könnyen arra csábítja az írókat, hogy egy ötletet fölfújjon vagy valami oly tárgyat gondoljon ki, mely fölötte valószínűtlen és csak gyors, figyelmetlen olvasásnál látszik elfogadhatónak. Hisz rövidnek is kell lenni a novellás rajznak, meglepőnek is, újnak is, lehetőleg pikánsnak is. Ha valakinek talán hetenként kell ilyen tárczát írnia, nem fogunk csodálkozni, hogy ha nagy leleményhijában hamarjában kieszelt képzelgésekkel kísérel meg bennünket mulattatni, hol valószínűtlen meséket gondol ki, hol pedig francia mintákat utánoz eldurvított vonásokkal.

Szomaházy István ügyes tárcza-rajzoló. Élénken ír, kellemsen beszél el, elég változatos tárgyaiban és csattanós fordulataiban. De a síma színes héj mögött nem lelünk mindig magot. Bizony nem egyszer kelletlenül észreveszszük, hogy nagyon könnyen fogta föl tárgyát, nem dolgozta át komolyan, hanem csak úgy sebtiben összebonyolít egy pár szálát, a nélkül, hogy az igazsággal és valószínűséggel sokat törődne. Nagy tévedés volna azt hinni, hogy a könnyű genreben könnyű az indokolás is. Figyeljük csak meg ennek

a műfajnak nagy mestereit: Daudet Alfonz, Maupassant-t, Copéet, Drozt. Mennyire át van gondolva minden részlet! Mennyi aprólékos gondot fordít például Daudet arra, hogy kis elbeszélése minden ízében természetes és valószínű legyen! Mennyi lélektani tanulmány van egy Maupassant-féle rajzban! Ezeket kell, mintául venni, nem pedig a bohózat-szerzőket, kik mindenféle motivumot összedornak, csak hogy ne vessünk rajtok.

Szomaházy is megesik, hogy a hatás kedvéért elbeszélésebe valami ál-motivumot csempész be, mely — jobban megmérlegelve — épen nem motiválja, a mit motiválnia kellene vagy pedig megesik rajta, hogy az érzelmeket nagyon is erős vonással fejezi ki.

Az első rajz *Haller Ida* hasonlít a *Pállay főtisztelendő úr* című kis genre-képhez, melyet ugyancsak e kötetben találunk. Mindakettőben egy-egy szigorú tanár fordul elő, kinek szigora megnyhül egy nő emléke következtében. Az első rajzban kevés az igazság: a tanár egy tanítványában egy régi ismerős leánynak vonásait fedezi föl. Ez a tanítvány tudniillik fia annak a leánynak, kit a tanár tizenhat évvel ezelőtt szeretett, de ki máshoz ment nőül. A tanár lakására hivatja a tizennégy éves fiút és megtudja, hogy mamuskája már meghalt.

«Mint a sebzett vad úgy ugrott föl a főtisztelendő úr a gyermek szavára. És egész testében remegve, hörgő hangon kiáltotta: Meghalt?» A fiú azt feleli: Már hét éve. «A főtisztelendő úr ekkor leroskadt a karosszékekbe, szemét fátyol borította el és egyszerre vad erővel a megdőbbent gyermeknek összevissza csókolta ajkát. E vad kitörés rajza túlzott és kellemetlen, pedig megható akar lenni.

A második tanár-historiában (*Pállay főtisztelendő úr*) egy tanár nem buktat meg egy tanulót, (a ki elbizakodásában nem tanult) mert egy szép leány elnézését kérte.

A tárgy elég jelentéktelen és érdeknélküli, de föltűnő az az erkölcsi tanuság, melyet a szerző a végén kifejez.

A tanár tudniillik az igazságtalan classificatio után nem bír aludni. Lelkiismerete furdalja. A szerző erre ezt írja:

«És nem akadt egy jó szellem, a ki ágya előtt megjelenve, így szólott volna a szegény Pállay Kal. Józsefhez:

Secunda vagy egyes, oly mindegy, ha az ember az iskolát elhagyta! Az élet, a csúf, piszkos szeszélyes élet nem respectálja a főtisztelendő urak osztályzatát és néha egyest ad azoknak, a kik secundával léptek ki az iskolából és kegyetlenül megbuktatja a jó

tanár urak legméltóbb büszkeségeit . . . A László hármasa nem sokat fog változtatni a világrenden és se kár, se haszon nem lesz abból, hogy az igazság ez alkalomból csorbát szenvedett a bakony-szeghalmi nagy gymnasiumban . . . Egy szép kis lány örülni fog a hármasnak — és a többiről, bizony Isten, nem érdemes beszélni.»

Valóban jó szellem-e ez, a ki így beszél? A «többiről» nem érdemes-e beszélni? Hány kötelessége van az embernek az életben, a melynek megszegése «nem sokat változtatna a világrenden» és a melyet mégis teljesítenünk kell! Ha csak azoknak a kötelességeknek tennénk eleget, melyek megszegése a világrenden változtat, akkor a legtöbb ember nem volna kénytelen soha kötelességét megtenni. A kötelességérzet csak a királyokban, hadvezérekben, ministerekben volna szükséges. A nagy eredmények pedig éppen úgy jönnek létre, hogy sok százezer ember teszi meg a kis körben a kötelességét. A königgráti és sedani győzelem például millió meg millió kis kötelességteljesítés összehalmozásából származott. A morál tehát, melyet a szerző «jó angyala» prédikál, nagyon is fölületes és helyreigazításra készítő.

A *játékos* keleti történet. Egy keleti bölcset egy olasz tisztnek, ki azzal dicsekedett, hogy minden ember jellemét egy fél órai megfigyelés után biztosan meg tudja határozni, két embert mutat be: egyet nappal, egyet este. Az olasz tiszt egészen ellentétes jelleműeknek mondja őket. Aztán kisül, hogy az a két ember egyazon személy, csak más fejlődéssel és más környékben. Az olasz tiszt, «a ki a piacon két órán át szemlélte őt, még csak az ábrázatát sem ismerte föl este a pinczében».

Ez a föl nem ismerés igen valószínűtlen.

A *mese a jószívű Böhmnéről* jelentéktelen dolog. A jószívű varróné szép ruhát varr egy nőnek, kit férje elhanyagolt és formátlant egy más nőnek, kinek ugyanaz a férj udvarolt. Erre a férj feleségének kezd udvarolni. Gyenge pointe, de az egész élénken van elbeszélve.

A *Bálam számara* szertelenség, melylyel Szomaházy a bizarr amerikai humort utánozza.

Az *utolsó éjjelben* van valami megható. Két kis grófi kisasszony még késő éjjel ágyból fölkelve zongorához ülnek, mert megtudják, hogy minap apjuk váltó-adósságai miatt örökre el kell hagyni az ősi kastélyt és vele a zongorát is. Ki kell menniök e tündérlakból a piszkos zord életbe.

A mit a szerző a két grófi baba édes anyjáról beszél, az fölösleges érzelés.

XIX. *Tivadar pápaszeme* operett-tárgy. Tivadar schwarzwalddi uralkodót kikosarazzák. Egy tudós egy csodaszer segítségével megérteti Tivadarral, hogy azért kosarozták ki, mert tehetetlen, gyáva gyermek. Tivadar dühében ezt a tudóst lefejezteti. Erre levelet kap attól a királylánytól, a ki őt kikosarozta, hogy a tudós halála nagyon megtetszett neki. «Brávó felség! A királykisasszonynak és épen úgy az erő imponál, mint a libapásztorlánynak». Most már kész hozzá menni. Hol itt a lélektani igazság, melynek a mesében is uralkodnia kell? Ki tartja imponáló erőnek azt, ha egy hatalmas uralkodó egy szegény öreg embert parancsára kivégeztet?

Vagy ironia mindez?

Igen valószínűtlen *A férj levele*. Egy magyar ember, ki Indiában vagyont szerzett, megismerkedik Gmundenben egy magyar leánynyal, el is veszi, vele együtt él, de nem árulja el ez idő alatt egy szóval sem, hogy ő is tud magyarul.

A globella elmélet egy híres tudósnek a története, kit felesége megcsalt. Tudós elméletével rá jön a tanár, de nem hiszi el. Valóban ilyen ostobák a híres tudósok?

Valszínűtlen a *Hágár a pusztában* is. Egy fővárosi orvos véletlenül unalmában benéz a Múcsarnokba. Itt egy képet lát, melyen félig meztelen nő van ábrázolva. Ámbár a festőt nem ismeri, ámbár a fej épen nem hasonló, mégis ráfogja, hogy ehhez a nőhöz felesége állt modellnek. Ezt a hitet «az asszonyi test körvonalai, a póz, a karok gömbölyűsége, a csipő arányai és plasztikus mivolta» keltette föl benne. Van-e valóban jeles orvos, ki azt hiszi, hogy csak az ő feleségének vannak gömbölyű karjai és plasztikus (!) csipője? A mi aztán ebből következik, az épen olyan valószínűtlen mint a kiinduló pont.

Jó tárgy a *Terka* című genrekép. Egy asszony kedvesével titokban kirándul és egy csárdába érkezik, a hol ijedelmére a csárdásnéban régi szolgálójára ismer, kit elkergetett, mert mostani férje a konyhában meglátogatta. A fővárosi asszony megrázkodik e viszontlátásra és visszatér férjéhez. A csábító pedig a csárdásnénak ezt mondja: «Megérdemelné, hogy egy csapással leüssem». (Pedig semmit sem vétett.)

E csábító férfi épen oly brutális, mint a *Válás után* című rajz elvált férje, ki volt feleségénél egy urat talál, kit legott arczulüt

és kidob. Miért? A bántalmazó most már épen oly idegen e lakásban, mint az arculütött.

Mellesleg megjegyzem, hogy oly gyakorlott írónak mint Szomaháznak nem kellene ilyen álszemléletet leírni mint ez: «Itt (Gmundenben) egy héten kilencz napig esik». Ez gyerek-tréfának megjárja, de csak ha praetensio nélkül mondják el.

A legsikerültebb két rajz a *Sz. Pataky János jubilauma* és a *Hétfőtől fogva* címűek. Az első humoros rajz a vidéki színészéletből. Egy színházigazgató megüli (nem tudni hanyadszor) ötvenéves jubilaumát, a díszelőadásra, melyen a nagynevű jubilansnak ezüst evőeszközt adnak át (nem tudni hanyadszor), azonban csak ingyenesek és hitelezői gyűlnek egybe: ott vannak persze Steinerék is, kiknél az ezüst evőeszköz zálogban van. Ez találó és mulattató rajza a vidéki színészélet nagyzó hazudozásának, álpathosának és nyomorának. Az ünnepelt igazgató Sz. Pataky János «ki három hónapig együtt lakott Petőfi Sándorral egy sötét udvari szobában», olyan Delobelle-féle alak magyar vidéki zamattal.

A *Hétfőtől fogva* egy finom iróniával elbeszélte házasságtörésnek története: a férj a női sphinx-természet bizonyítékának tekinti azt, hogy neje, ki tőle egy időre Aradra szakadt, csak hétfőn akar ismét hozzá visszatérni. (A nő unokatestvére a szép Aurél tudniillik csak vasárnap reggel érkezett Aradra.)

A jobbak egyike a *Selyemruha* című. Egy nő Parisban készült selyemruháját magára veszi először Interlakenben a boldogtalan Chimay herczeg kedvéért, aztán Balaton-Füreden egy úgynevezett sportsman tiszteletére, később Gödöllőn egy Feisthammer nevű porcellán boltos szeméért. Végül Magyar-Berényen, a hol nincs társasága egy délczeg suhanczot lát naponként, Miska juhászt. Erről fölteszi, hogy egy úri nőbe szerelmes. «Hogy szerelmes-e igazán? Meghiszem — írja naplójában — különösen tegnap este óta, a mikor szétszórt virágos, tengerzöld párisi ruhámat fölvettem a kedvéért».

Szeretnénk Szomaházy Istvántól nagyobb compositiót olvasni. Sikert azonban csak akkor érhetne el ily nagyobb terepen, ha írói eljárását nem egy tekintetben megváltoztatná: ha a motivatiót jobban gondolja, ha nem csábíttatja el magát egy-egy ötlettől, ha valószínűség mérlegére veti előbb tárgyát, szóval ha muzsája nem csak mulattató, hanem igaz is lesz.

Die Konsumtion der wichtigsten Kulturvölker in den letzten Jahrzehnten. Eine statistisch-volkswirtschaftliche Studie von Kurt Apelt, Doctor der Staatswissenschaften. Berlin, 1899, Puttkammer und Mühlbrecht. (245 lap.)

A fogyasztás statistikája a gazdasági tudomány egyik legnehezebb főadata. Nehézségét okozza már magában véve az is, hogy a tudomány csak legutóbb vette föl vizsgálatra körébe, midőn a nagy gazdasági válságok miatt a gondolkozók a termelés és fogyasztás egymáshoz való viszonyát kezdték szemügyre venni. De különösen megnehezíti e főadatot az, hogy mai tudományos és gyakorlati eszközünkkel megállapítani, hogy minden nemzet mennyit használ föl élelmi és ipari cikkekből létföntartására, teljesen lehetetlen. Sőt elképzelhetetlen az a módszer, a melynek segítségével az igazság legalább is megközelítőleg elérhető lenne, ha csak arra nem gondolunk, hogy valaki házról-házra járva a lakosok minden falatját adatkönyvébe föl nem jegyzi.

Ilyeténkép a tudományos kutatás többnyire a kísérletezés jellegét viseli magán, a melynek eredményei azonban a fogyasztási kérdés egyik-másik jelentősebb oldalát világítják meg.

Egy ily jelentős kísérlet a fönti címet viselő munka is, melynek különös jellege abban rejlik, hogy nemcsak a fogyasztás mérvének mai állapotát, hanem századunk utolsó évtizedeiben való változásait is kutatja.

A munka két részre oszlik. Első része, mely az általános rész címét viseli magán, a fogyasztási statistika módszeréről és a fogyasztás változásainak okairól szól s nem annyira következtetéseket ad elő, mint inkább azon szempontokat világítja meg, melyek figyelembevételével a fogyasztási statistika adatait a tudományos kutatás fölhasználhatja.

A fogyasztási adó statistikája és a beviteli statistika szerinte a kutatás legmegbízhatóbb eszközei. Az előbbinek az adatai az író szerint teljesen megbízhatók, mert a hivatalos kivetés nagy gonddal állapítja meg a megadóztatható mennyiséget. Igen természetes azonban, hogy általa csak bizonyos cikkek circulációjáról nyerünk tudomást: a melyek éppen fogyasztási adó alá esnek. Így a jól berendezett államokban a liszt, a só nincs megadóztatva s csak a bevétel alapján állapítható meg a belőle elfogyott mennyiség. A tej és a tejtermékek fogyasztásáról ezért a munka nem is emlékezik meg, mert arról sem

az adózási, sem a beviteli statistika nem szól. Magától értetik, hogy az adóadatok hasznavehetősége függ az adóztatás módjától: mert ép a fogyasztott mennyiség nehéz megállapítása miatt a pénzügyi politika az általán összeg után való adóztatáshoz folyamodott, mint például hazánk nyílt helyein a hozzávetőleges úgynevezett adó-megváltáshoz.

A másik eszköz bevitel statistikája csak nagy óvatossággal használható föl általános igazságok megállapítására.

A fogyasztott mennyiség megállapítására leginkább célhozvezetőknek azon cikkek behozatalának számadatai bizonyúlnak, a melyek az illető területen, melyre a behozatal irányúl, nem találhatók. Így az európai államokban a kávé, thea, kakao, rizs, déli gyümölcs, petroleum, gyapjú stb. Ezeken kívül különösen azon tárgyra vonatkozó adatok használhatók föl, a melyek oly anyagból állítatnak elő, a melyekből sokkal nagyobb mennyiséget hoznak be az illető államba, mint a mennyit kivisznek belőlök. Például szerzőnk így okoskodik: az Egyesült Államokban termeltek 1891—95-ben 201905 tonna gyapotot, a behozatali többlet volt 9495 tonna, a fogyasztás tehát a kettő összege: 211400 tonna. Ez adatok azonban csak oly cikkekre vonatkozólag lehetnek pontosak, a melyek termelésének mennyisége pontosan meghatározható, mint például a bánya- és kohótermékeké, és a dohányé.

Szerzőnk ehhez képest a már magában véve sikertelennek tetsző kísérletek mellőzésével a fogyasztásnak csak azon ágaira szorítkozik, melyek kiterjedése e föntebbi, már fogalmilag is több eredményyel kecsegtető módszerekkel meghatározható. Munkája második részében 13 cikkben előbb a személyes fogyasztás, utóbb 19 cikkben a technikai fogyasztás tárgyival foglalkozik. Előbbiek, mint a kenyér, hús, cukor stb. közvetlenül, s inkább csak elkészítve, utóbbiak új alakban, földolgozva kerülnek a fogyasztóhoz. Műve e részének tartalomjegyzéke*) első tekintetre sajátságosnak tűnik föl, a mennyiben az csak egyes kiválogatott, nem is rendszeresen összefüggő tárgyak sorozata. Csak azon cikkeket vette föl vizsgálódásai

---

*) A személyes fogyasztás tárgyai: kenyér, hús, cukor, tea, kakao, rizs, déli gyümölcs, külföldi fűszer, hering, szeszes italok, dohány, petroleum, olajbogyó. A technikai fogyasztás tárgyai: szén, vas, ólom, réz, cink, ón, gyapjú, gyapot, selyem, len, kender, jute, indigo, színes faanyagok, catechu, cochenille, sumach, kauesuk és guttapercha, chinagyökér.

körébe, melyek a fentemlített módszerekkel sikeresen tárgyalhatók, mindenesetre így nagyobb szolgálatot téven a tudományos kutatásnak, mintha a fogyasztás tárgyainak csak külsőleg teljes, de belső érték szempontjából hiányos képét tárta volna föl. A tej, tejtermékek, belföldi gyümölcs, tojás, főzelék és zöldségtermékek annyira fontos köre hiányzik a munka lapjain, miután e jószágokból minden ország sőt vidék saját termelvényeiből látja el népességét, adó azonban rájuk kivétel nélkül nincs. Ezzel szemben a külföldi gyümölcs, fűszer s az immár hazánkban, parasztjaink háztartásában is mind nagyobb jelentőségre emelkedő rizs fogyasztását pontos adatokkal képes megvilágítani ép a behozatali és adóadatok alapján. A húsfogyasztás tárgyalásánál hasonlóképp csak a városok fogyasztását tárgyalja kimerítően, miután csak ezekre nézve nyújt a continensen az úgynevezett zárt városokra alkalmazott húsfogyasztási adó elegendő alapot. Nem szól a vad, sem a halfogyasztásról, csak a hering óriási módon fokozódó elterjedéséről, mert egész Európát vele egy pár helyről való bevétel útján látják el a tengeri halászok. A világitás és fűtés tárgyai közül kimaradt azok legfontosabbja: a tűzifa, mely adózatlan s otthon termelt jószág. A technikai fogyasztás tárgyalásánál — mely pedig a legteljesebb a műben — egész sorát említi a legkülönösebb s mennyiségileg tán igen csekély fontossággal bíró tropikus anyagoknak mint a cochenille, a cochenilletetű forró pléhen szárított véréből készült festőanyag vagy a cserző mesterségnél használt indiai catechu vagy sumach, de a melyek használata viszont az emberi élelmesség érdekes tanújelei. A technikai fogyasztás kutatásában általán nagyobb eredmény látszik elérhetőnek, mint a személyes fogyasztás vizsgálatában. Főoka ennek az, hogy a termelés és behozatal is sokkal pontosabban határozható meg.

A módszer tekintetében becses tehát az előttünk fekvő munka, annál inkább is, mert nem a statisztikai módszerek elvont fejtegetését találjuk meg benne, hanem azok tényleges alkalmazását, bár szűk, de az egyedül kínálkozó téren. Teljes fogyasztási statistika nem is járhat még ma tudományos eredménnyel; így ha hazai statisztikánk működésében a fogyasztási statistikát keressük, úgy csak a főváros kimutatásaiban találhatjuk meg annak elégséges alapját: a hol úgy az adó, mint a behozatal a legtöbb czikkre nézve a legpontosabban ellenőrizhető. Ellenben a fogyasztási statistikának az egész országra kiterjedő feldolgozása még meg nem volt kísérelhető, ha csak nem számítjuk ide ama népszámlálásszerű módját,

mely egy ízben hivatalosan, kérdőívek útján eszközöltetett, de teljességgel sikertelennek mutatkozott.

Az említett módok útján megállapított számadatok magokban véve természetesen még nem bírnak érdekel. Mert ha tudjuk, hogy monarchiánkban 80 millió kg. rizs, Franciaországban 31875 tonna réz fogyott, e tudásunknak tudományos értéke még nincsen. Tudományos értéket oly módon kíván szerzőnk adatainak kölesönözni, hogy a fejenkinti átlagokat veszi következtetései alapjául, ezeket kiszámítja az egyes államokra nézve s így egybeveti a különböző korokat és népeket. Különösen szemügyre veszi Angliát, az Egyesült-Államokat, Belgiumot, Franciaországot, a német birodalmat, s monarchiánkat.

A fejenkinti fogyasztás számadata természetesen illusorius egy szám. S magától értődő, hogy az «átlagos magyar» borfogyasztása, vagy az «átlagos schweizi» húsfogyasztása korántsem felel meg a tényeknek. Az illető adat becsesel csak akkor fog bírni, ha a fejenkinti átlag emelkedését vagy fogyását összehasonlítjuk a megfelelő népességi számmal. Így például Németországban ma kétszerannyi kávé fogy, mint a hatvanas években, holott a népesség e harmincznegyven év alatt meg nem kétszereződött. Jele annak, hogy a kávé a népesség legtágabb köreinek tápláléka. (Altonában, Brémában és Halleban szerfölött alacsony a fejenkénti húsfogyasztás: mert e városok népességének zöme munkásokból áll.) A fejenkénti átlagok útján derül ki, hogy legészszerűbb fogyasztó nép az angol és a belga. Leginkább gondoskodott róla, hogy buzakenyeret egyék, hús minden ember fazékában legyen; s hogy például az újabban jó tápláléknak bizonyult rizs nagy kiterjedésre találjon.

Következtéseiben szerzőnk meglehetősen szűkszavú. Nem mulattatja az olvasót a felületes statisztikusok olykor meglepő, de rendesen könnyen megczáfollható szellemességeivel. S következtetéseinek eredményei legtöbb esetben köztudomású tények. Így az, hogy az angol nyersanyag kiszorul a német piacról, míg a német iparezikk előzönlí Angliát: erről mindenki tud s kifejezést adott ennek a nagy föltűnést keltett *Made in Germany* című röpirat is. Avagy, hogy a pálinka, az «oroszok öröme» a míveletlen népeknél mily közkedveltségű, míg a németek a táplálóbb sör elterjedését mozdítják mindenképen elő. Hasonlókép, hogy míg a század elején

108 millió kg. gyapot,

285   "   "   len

286   "   "   kender

222   "   "   gyapjúból készült a főbb európai

államok polgárainak ruhája, s jutet csak Indiában használtak, addig a nyolczvanas években :

2000	millió	kg.	gyapot
640	«	«	len
450	«	«	kender
850	«	«	gyapjú
400	«	«	jute

fogyott, szintén megegyezik a közismeretű tényekkel, mert a gyapot nagy beözönlése teremtette, irónk szavával élve, a «King Cotton» elterjedt jelszavát. De épen az, hogy számadatai a valóság színét annyira magokon viselik, legjobb bizonyítéka módszere helyeségének.

Általános tanúságul a szerző ily módon azt vonja le, hogy a fogyasztás utolsó évtizedeinkben határozottan mind nagyobb és nagyobb kiterjedést nyer. Különösen a közvetlen, személyes fogyasztás terén. A fogyasztás ez emelkedését műve több helyén «kedvező»-nek nevezi. Nem elégszik meg azonban a nagy számok egybeállítással. Mert ámbár Schweinichen krónikái, avagy irodalmunkban Apor feljegyzései Forgách Simon XVII. századbeli 10—20 tételű étlapjai a régebbi időkben a fogyasztás, s különösen a húsfogyasztás rendkívüli tömegéről tesznek említést, mely a mai fogyasztást jóval fölülmúlja, — mindazonáltal joggal merülhet föl kétely, hogy nem-e a nagyurak asztalai görnyedtek csak a sok jótól, míg a pórnép éhezett s legfeljebb az úri osztály körül settenkedő nagy szolgahad segíthetett urai konyhájának maradékait elfogyasztani. Valamint kérdés, hogy a nagyurak is nemcsak ünnepi alkalmakkor álltak neki a teli tálaknak, hogy egyszer-egyszer alaposan jóllakjanak? A fogyasztás emelkedése, mint szerzőnk mondja, «kedvező» jelnek csak akkor tekinthető tehát, ha scratinium alá vesszük azt is, hogy a népesség egyes osztályai mily mértékben részesednek benne. E szempontból is szerzőnk, ha nem is kielégítő állapotot, de mindenestre haladást constatál utolsó évtizedeink folyamán, különösen Angolországban. Annál inkább is, mert épen azokban az években indult meg az árak általános hanyatlása, midőn a fogyasztás e kedvező lendületét vette. Így e mű érdekes adalék az irodalom amaz irányához, mely Malthusnak a túlnépesedéstől való félelmét, s a tömeg elszegényedéséről szóló szocialista theoriát alaptalannak vagy legalább is túlzottnak igyekszik kimutatni.

A technikai fogyasztás terén az általános emelkedés mellett

legjelentősebb mozzanatát tünteti föl szerzőnk, azt, hogy Angliának immár nincs meg az a vezérszerepe, mint a nyolczvanas években. Ellenben szembetűnően emelkedik az Egyesült Államok s Németország ipari fogyasztása, sőt jelentőségre tesz szert mellettök Franciaország és Belgiumon kívül az osztrák-magyar monarchia is ámbár Anglia megközelítésére még egyik állam sem gondolhat.

Nem lesz érdektelen végül azt a kérdést venni szemügyre, hogy honnan meríti dr. Apelt a hazánkat magában foglaló osztrák-magyar monarchiára vonatkozó adatokat. Mindössze a kenyér és húsfogyasztásnál használja Keleti hivatalos munkáját, egyébként Juraschek egyetemes statisztikai összeállításait idézi, melyekben természetesen a monarchia lajtántúli része játszsza a nagyobb szerepet. S valóban, ha hazai statisztikai irodalmunkkal segélyére kívánánk lenni e szorgalmas német kutatónak, úgy az a kívánatosnál sokkal csekélyebb mértékben sikerülhetne.

A népjólét megismerése és bírálata egyike a legfontosabb politikai föladatoknak s előkészítője ennek a fogyasztási statisztika, melynek hovatovább statisztikai törekvések közt mind nagyobb mértékben érvényesülni kellene, egyelőre legalább azon módszerek fölhasználásával, melyeknek használhatóságát e jeles kis német munka próbára tette.

dr. Kármán Elemér.

Bohatta Joh. und Holzmann Mich. Adressbuch der Bibliotheken der österreich-ungarischen Monarchie. Wien, 1900. 16 kor.

E könyv, melyet a bécsi császári és királyi egyetemi könyvtár két tisztviselője az osztrák közoktatásügyi minister erkölcsi és anyagi támogatásával adott ki, rég érzett hiányt pótol. Petzholdt munkája, mely a német, osztrák, magyar és schweizi könyvtárak ismertető jegyzékét adja, huszonöt év előtt jelent meg, s így sok tekintetben elavult; bár történeti adatai mindig használhatók. Schwenkenek 1893-ban megjelent címjegyzéke csak Németország könyvtáiról szól. Köszönettel tartozunk a szerzőknek, hogy ily fáradságos munka összeállítására vállalkoztak. A szerzők 4000 osztrák és magyar könyvtárhoz nyolcz pontból álló kérdő iveket küldtek, s az ezekre beérkezett adatokból állították össze a címjegyzéket. Mintául Schwenke munkáját vették.

A munka három részből áll. Az első rész 1014 osztrák könyvtárra vonatkozó tájékoztató adatokat tartalmaz. Megtaláljuk itt a

könyvtárak hivatalos címét, az egyes könyvtárak nagyságát, a könyvvásárlásra évenként rendelkezésre álló összeget, a könyvtárak használhatóságára kitűzött időt. Föl vannak sorolva a tisztviselők nevei, hányféle katalogusa van a könyvtárnak. Végül röviden adja a könyvtárak történetét. A második részben 650 magyarországi könyvtár van ismertetve az első rész schemájának megfelelően. A harmadik rész az occupatio területén levő három könyvtárról (Serajevóban 2, Travnikban 1) szól.

A szerzőknek a munka összeállításánál sok akadályt kellett leküzdeniök. Az első fölszólítás sokszor eredménytelen volt. Voltak esetek, melyekben 4—5 sikertelen kérdezősködés után kaptak csak választ. Volt olyan könyvtár is, mely az adatok megküldését megtagadta; sőt az is megtörtént, hogy a kérdőívekre válasz sem érkezett. A 650 magyarországi könyvtár közül 82 küldött a szerzőknek adatokat. Az adatok legnagyobb részét a muzeumok és könyvtárak országos főfelügyelősége bocsájtotta a szerzők rendelkezésére abból az anyagból, melyet a nemrég ismertetett *Magyar Minervához* összegyűjtött. Ha tehát a munkában hiányokra, következtelenségekre akadunk, azt a fönt említett körülménynek kell tulajdonítani.

Nem akarunk bővebb bírálatba bocsátkozni, mert hisz ez adatok természete olyan, hogy azokat megbírálni nem lehet. Hiányosságokat találtunk a munkában; de ezek majd egy újabb kiadásban pótolhatók. A m. t. Akadémia könyvtáránál e munkában is, úgy mint a *Magyar Minervában* azt olvassuk, hogy alapított 1831 márczius 7-én, «wo die ersten (geschenken) Bücher zur Aufstellung gelangten», csakhogy itt már meg van említve, hogy 1844-ben átvették a Teleky-családtól 1827 márczius 17-én ajándékozott 30,000 kötetből álló gyűjteményt. Tehát helyesen ekkor (1827.) létesült az akadémia könyvtára. A budapesti egyetemi könyvtárnál azt olvassuk, hogy e könyvtár tulajdonába jutott Fejér György könyvtára. A zirczi apátsági könyvtárnál pedig az áll, hogy a Fejér könyvtár oda került. Ugyanez adatok vannak a *Magyar Minervában* is. A kettő közül melyik az igaz.

Nem kisebbitésből említjük föl az ily következtelenséget, hanem inkább figyelmeztetésül, hogy egy esetleges új kiadásnál helyreigazíthatók legyenek. A munka, mint szerzők is mondják, első kísérlet az osztrák és magyar könyvtári viszonyok megvilágítására, s a szellemi életnek, ha nem is teljes, de érdekes képét nyújtja. Jó tárgy- és névmutató teszi könnyűvé e hasznos munka használatát.

Új magyar könyvek.

Dr. Ágoston Péter. A szövetkezetek. (A kereskedelmi törvény és az 1898 : XXIII. t.-cz. rendszeres földolgozása.) Kézikönyv szövetkezeti tagok, igazgatók, felügyelő-bizottsági tagok és főszámolók részére. Esztergom, 1900. Buzárovics. (8-r. 217, XII l.) 3 kor.

Craven Ágostonné. Éliane. Regény. Francziából ford. Rada István dr. (Családi regénytár. 7—8. köt.) Buda-Pest, 1900. Szt.-István Társ. (8-r. 227, 271 l.) Egy kötet 1 kor.

Döntvénytár. A felsőbiróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a *Jogtudományi Közlöny* szerkesztősége. III. folyam XVI. köt. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. XL, 368 l.) 4 korona.

Gaal Mózes. Kenyér és becsület. Regény a fölserdült ifjúság számára. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 206 l.) 3 kor.

Dr. Gyalui Farkas. Külföldi közkönyvtárakról. Tanulmány Németország, Svájc, Franciaország Anglia, Hollandia, Belgium és Ausztria nevezetesebb közkönyvtáiról. I. köt. 8 táblával. Kolozsvár, 1900. Stein. (8-r. XVI, 123 l.) 2 kor. 50 fill. — Ugyanaz. 8 táblával és 7 eredeti nyomtatványmintával u. o. 4 kor.

Dr. Janovics Jenő. Csiky Gergely élete és művei I. A Proletárokig. Kolozsvár, 1900. Stein. (8-r. 243 l.) 3 kor.

Károly Rezső. Franciaország mezőgazdasági viszonyai. Buda-Pest, 1900. ifj. Nagel O. (8-r. VIII, 232 l.) 5 kor.

Kovács János. Pénzüntézeti reform. Buda-Pest, 1900. Toldi L. (8-r. 36 l.) 40 fill.

Marczali Henrik. Nagy képes világtörténet. IV. kötet. A középkor. I. rész. A népvándorlás kora. Emlékszerű adatok, egykorú kútforrások és szakmunkák fölhasználásával írta Borovszky Samu. Az Iszlám. Irta Goldziher Ignác. Buda-Pest, 1900. Révai testv. (8-r. XVI, 692 l.) 16 kor.

Stevenson Róbert. Yekill doktor csodálatos története. Regény. (Legjobb könyvek. IV. évf. 12. köt.) Buda-Pest, 1900. Légrády testv. (8-r. 136 l.) 1 kor.

Szeremley Samu. Hód-Mező-Vásárhely története. A Hon ezeréves főnnállása emlékezetére. I. kötet. A barbárság kora. Kezdetől I. István királyig. Buda-Pest, 1900. Hornyánszky V. (8-r. XXVIII, 488 l.) 16 kor.

